

e-ΠΟΛΙΤΕΙΑ

Ηλεκτρονικό Περιοδικό Δημοσίου Δικαίου

Τεύχος 15 • Ιούλιος-Σεπτέμβριος 2025

Παρεμβάσεις

- Δημοκρατικές αντινομίες και κρίση εμπιστοσύνης στους δικαϊκούς θεσμούς. Τέσσερα κοινωνιολογικά παραδείγματα

Μελέτες

- Οι κρίσεις της περιόδου 1975-2025 και η επίδρασή τους στο κανονιστικό περιεχόμενο του Συντάγματος
- Η έννομη σχέση διοικητικού δικαίου
- Εξελίξεις στο δίκαιο της αστικής ευθύνης μέσα από την προβληματική της ευθύνης για βλάβες από εμβόλια. Η «αντικειμενικοποίηση της ευθύνης» και η «κοινωνικοποίηση των κινδύνων»
- Η συμμετοχή εξωτερικών μελών στα συμβούλια διοίκησης των ΑΕΙ και η κανονιστική εμβέλεια της αρχής της πλήρους αυτοδιοίκησης των ΑΕΙ (άρθ. 16 παρ. 5 Σ.)
- Πλατφόρμες κοινωνικής δικτύωσης και θεμελιώδη δικαιώματα με αφορμή την πρόσφατη απόφαση του Ανώτατου Δικαστηρίου των ΗΠΑ για το TikTok
- Το δικαίωμα προστασίας προσωπικών δεδομένων υπό το πρίσμα της οικονομικής ανάλυσης: μία απόπειρα εφαρμογής του θεωρήματος του Coase

Συνταγματικό-Κοινοβουλευτικό Χρονικό

- Απρίλιος-Ιούνιος 2025

Σχόλια Νομολογίας

- Η υπόθεση Pfizer ως υπόδειγμα κακής διοίκησης
- Δίκαιο προστασίας δεδομένων και Δίκαιο ανταγωνισμού: μια διαλεκτική συναρμογή – σκέψεις με αφορμή την υπόθεση C-21/23 (Lindenapotheker) του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΔΕΕ)
- Η αυτοματοποιημένη λήψη αποφάσεων στο πλαίσιο του ΓΚΠΔ – σκέψεις με αφορμή την υπόθεση C-634/21 (SCHUFA Holding)

Βιβλιοκρισίες

- Aspasia I. Tsaoussi, Hidden gender bias in law & society
- Γιάννης Δρόσος, Les malheurs de la vertu ή: το άρθρο 16 και η κακομεταχείριση του συνταγματικού λόγου

E-journal title: e-ΠΟΛΙΤΕΙΑ

Issue: July 2025

Copyright © 2025 Centre for European Constitutional Law – Themistokles and Dimitris Tsatsos Foundation

ISSN: 2732-9666

This intellectual property work is protected according to the provisions of Greek legislation (L. 2121/1993, as amended and in force today) as well as by international conventions on intellectual property. Copying, photocopying, reproduction, translation, adaptation, retransmission in any form, as well as the exploitation of all or parts of this work without written permission is prohibited in any way or by any means.

Contact:

Centre for European Constitutional Law – Themistokles and Dimitris Tsatsos Foundation
43, Akadimias str., 106 72, Athens, Greece | tel: 210 3623506, int. 112 | e-mail: info@epoliteia.gr

The quarterly, open-access peer-reviewed e-journal “e-ΠΟΛΙΤΕΙΑ” was founded in 2021 and is funded by the Centre for European Constitutional Law – Themistokles and Dimitris Tsatsos Foundation.

The Journal publishes articles in the field of Public Law, introducing innovations, such as free access to the full content of the Journal, cutting edge digital standards and double-blind peer review.

The Journal is managed by a board of Public Law Professors in collaboration with the Board of Advisors and the Editorial Committee.

The Journal publishes:

- Articles (length: 4.000 to 12.000 words). In exceptional cases, papers exceeding 12.000 words may be accepted for publication. The journal uses double-blind anonymous peer review. (Peer reviewers include the members of the Board of Advisors)
- Trending topics/commentary (advanced publication on the Journal's website and subsequently integrated into the Journal's content).
- Case Comments (length: not exceeding 3.000 words).
- Book Reviews (length: 1.000 καί 3.000 words).
- Varia/Comparative Constitutional Law (foreign case law comments, translations, and re-posts from international law – blogs, conference papers).
- Constitutional-Parliamentary chronicle.

Submitted papers must include a short Greek/English abstract. Indexes of papers, authors and case-law Indexes of entries, authors and court decisions shall be included in the year end issue.

CO-EDITORS IN CHIEF

Contiades Xenophon, Professor, Panteion University

Gogos Constantinos, Professor, AUTH

Remelis Constantinos, Professor, DUTH

Sotirelis Giorgos, Professor, NKUA

Tassopoulos Yannis, Professor, NKUA

Vlachopoulos Spyridon, Professor, NKUA

BOARD OF ACADEMIC ADVISORS

Aimilianides Achilleus, Professor, UNIC

Chrysogonos Constantinos, Professor, AUTH

Contiades Xenophon, Professor, Panteion University

Dellis Georgios, Professor, NKUA

Eleftheriades Pavlos, Professor, University of Oxford

Fortsakis Theodoros, Professor, NKUA

Fountedaki Penelope, Professor, Panteion University

Gogos Constantinos, Professor, AUTH

Gortsos Christos, Professor, NKUA

Iliadou Katerina, Associate Professor, NKUA

Kamtsidou Ifigeneia, Associate Professor, AUTH

Kanellopoulou-Malouchou Maria-Neda, Associate Professor, Panteion University

Koutromanos Athanasios, President NCRTV, Honorary President of the Supreme Court

Ktistaki Stavroula, Professor, Panteion University

Ktistakis Ioannis, Judge ECHR

Kyritsis Dimitris, Associate Professor, University of Essex

Lazaratos Panos, Professor, NKUA

Letsas Giorgos, Professor, UCL

Menoudakos Constantinos, President HDPA and Honorary President of the Council of State

Mitrou Lilian, Professor, University of the Aegean

Moustakas Meletis, Professor, Panteion University

Mouzouraki Paraskevi, Associate Professor, NKUA

Papaioannou Thanos, President ASEP

Papaspyrou Nikos, Associate Professor, NKUA

Papastylianos Christos, Associate Professor, UNIC

Pikramenos Michael, Professor, AUTH and Vice-President of the Council of State

Pottakis Andreas, Greek Ombudsman

Prevedourou Eugenia, Professor, AUTH

Raikos Demetrios, Associate Professor, DUTH

Rammos Christos, President ADAE and Honorary Vice-President of the Council of State

Rantos Athanasios, Advocate General EU Court of Justice

Remelis Constantinos, Professor, DUTH

Sarmas Ioannis, Honorary President, HCA

Sotirelis Giorgos, Professor, NKUA

Stavropoulos Giorgos, President of the Secretariat General for Legal and Parliamentary Affairs, former minister, and Honorary Vice-President of the Council of State

Stratilatis Constantinos, Associate Professor, UNIC

Tassopoulos Yannis, Professor, NKUA

Tsevas Thanassis, Associate Professor, NKUA

Tsiliotis Charalambos, Associate Professor, UoP

Tsimaras Costas, Associate Professor, European University Cyprus

Venizelos Evangelos, Professor, AUTH

Vilaras Michalis, Judge CJEU

Vlachopoulos Spyridon, Professor, NKUA

Xiros Thanassis, Associate Professor, HAA

Yannakourou Georgia, Professor, NKUA

EDITORIAL COMMITTEE

Christou Vassiliki, Assistant Professor, NKUA

Fotiadou Alkmene, PhD in Constitutional Law

Karavokyris Giorgos, Associate Professor, AUTH

Panagopoulou Fereniki, Associate Professor, Panteion University

Papanikolaou Kyriakos, Lecturer, DUTH

THEMISTOKLES AND DIMITRIS TSATSOS FOUNDATION

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις της ελληνικής νομοθεσίας (Ν. 2121/1993, όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) καθώς και από τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται με οποιονδήποτε τρόπο ή μέσο η αντιγραφή, η φωτοαντιτύπωση, η αναπαραγωγή, η μετάφραση, η διασκευή, η αναμετάδοση σε οποιαδήποτε μορφή, καθώς και η εκμετάλλευση του συνόλου ή τμημάτων του παρόντος έργου χωρίς τη γραπτή άδεια.

Επικοινωνία:

Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου – Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου
Ακαδημίας 43, Τ.Κ. 10672, Αθήνα, Ελλάδα | τηλ: 210 3623506, εσωτ. 112 | e-mail: info@epoliteia.gr

Το τριμηνιαίο, ηλεκτρονικό περιοδικό ελεύθερης πρόσβασης «e-ΠΟΛΙΤΕΙΑ» ιδρύθηκε το 2021 και χρηματοδοτείται από το Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου – Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου.

Στο περιοδικό δημοσιεύονται μελέτες στο πεδίο του Δημοσίου Δικαίου, εισφέροντας ορισμένα νέα στοιχεία, όπως ιδίως η ελεύθερη πρόσβαση στην ύλη του περιοδικού, η ηλεκτρονική κυκλοφορία με υψηλές τεχνικές προδιαγραφές και η ανώνυμη αξιολόγηση των κειμένων από κριτές.

Το περιοδικό διευθύνεται από επιτροπή Καθηγητών Δημοσίου Δικαίου, σε συνεργασία με επιστημονική και συντακτική επιτροπή.

Το περιοδικό δημοσιεύει:

- Άρθρα από 4.000 έως 12.000 λέξεις. Σε εξαιρετικές περιπτώσεις θα δημοσιεύονται μελέτες άνω των 12.000 λέξεων. Τα άρθρα του περιοδικού θα δημοσιεύονται μετά από ανώνυμη αξιολόγηση (peer review), την οποία θα αναλαμβάνουν τα μέλη της Επιστημονικής Επιτροπής του περιοδικού.
- Επίκαιρα θέματα/Παραμβάσεις, τα οποία θα προδημοσιεύονται στην ιστοσελίδα και θα ενσωματώνονται στην ύλη του περιοδικού.
- Νομολογία: Τα σχόλια Νομολογίας δεν πρέπει να υπερβαίνουν τις 3.000 λέξεις.
- Βιβλιοκρισίες, οι οποίες θα πρέπει να κυμαίνονται μεταξύ 1.000 και 3.000 λέξεων.
- Varia/Συγκριτικό συνταγματικό (αποφάσεις ξένων δικαστηρίων, μεταφράσεις κειμένων, αναδημοσιεύσεις από ξένα blogs, ανακοινώσεις για συνέδρια και εκδηλώσεις).
- Συνταγματικό/Κοινοβουλευτικό Χρονικό.
Κάθε κείμενο θα πρέπει να συνοδεύεται από περίληψη στα ελληνικά και στα αγγλικά. Στο τελευταίο τεύχος κάθε έτους θα περιλαμβάνονται ευρετήρια λημμάτων, συγγραφέων και δικαστικών αποφάσεων.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ

Βλαχόπουλος Σπυρίδων, Καθηγητής ΕΚΠΑ
Γώγος Κωνσταντίνος, Καθηγητής ΑΠΘ
Κοντιάδης Ξενοφών, Καθηγητής Παντείου
Ρέμελης Κωνσταντίνος, Καθηγητής ΔΠΘ
Σωτηρέλης Γιώργος, Καθηγητής ΕΚΠΑ
Τασόπουλος Γιάννης, Καθηγητής ΕΚΠΑ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Αιμιλιανίδης Αχιλλέας, Καθηγητής Πανεπιστημίου Λευκωσίας
Βενιζέλος Ευάγγελος, Καθηγητής ΑΠΘ
Βηλαράς Μιχάλης, Δικαστής στο ΔΕΕ
Βλαχόπουλος Σπυρίδων, Καθηγητής ΕΚΠΑ
Γιαννακούρου Γεωργία, Καθηγήτρια ΕΚΠΑ
Γκόττσος Χρηστός, Καθηγητής ΕΚΠΑ
Γώγος Κωνσταντίνος, Καθηγητής ΑΠΘ
Δελλής Γεώργιος, Καθηγητής ΕΚΠΑ
Ελευθεριάδης Παύλος, Καθηγητής Πανεπιστημίου Οξφόρδης
Ηλιάδου Κατερίνα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια ΕΚΠΑ
Καμτσίδου Ιφιγένεια, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια ΑΠΘ
Κανελλόπουλου-Μαλούχου Μαρία-Νέδα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου
Κοντιάδης Ξενοφών, Καθηγητής Παντείου
Κουτρομάνος Αθανάσιος, Πρόεδρος ΕΣΡ, Επίτιμος Πρόεδρος ΑΠ
Κτιστάκη Σταυρούλα, Καθηγήτρια Παντείου
Κτιστάκης Ιωάννης, Δικαστής ΕΔΔΑ
Κυρίσης Δημήτρης, Αναπληρωτής Καθηγητής Πανεπιστημίου Essex
Λαζαράτος Πάνος, Καθηγητής ΕΚΠΑ
Λέσας Γιώργος, Καθηγητής UCL
Μενουδάκης Κωνσταντίνος, Πρόεδρος ΑΠΔΠΧ και Επίτιμος Πρόεδρος ΣτΕ
Μίτρου Λίλιαν, Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Αιγαίου

Μουζουράκη Παρασκευή, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια ΕΚΠΑ
Μουστάκας Μελέτης, Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου
Ξηρός Θανάσης, Αναπληρωτής Καθηγητής Στρατιωτικής Σχολής Ευελπίδων
Παπαϊωάννου Θάνος, Πρόεδρος ΑΣΕΠ
Παπασπύρου Νίκος, Αναπληρωτής Καθηγητής ΕΚΠΑ
Παπαστυλιανός Χρήστος, Αναπληρωτής Καθηγητής Πανεπιστημίου Λευκωσίας
Πικραμένος Μιχαήλ, Καθηγητής ΑΠΘ και Αντιπρόεδρος ΣτΕ
Ποττάκης Ανδρέας, Συνήγορος του Πολίτη
Πρεβεστούρου Ευγενία, Καθηγήτρια ΑΠΘ
Ράικος Δημήτριος, Αναπληρωτής Καθηγητής ΔΠΘ
Ράμμος Χρήστος, Πρόεδρος ΑΔΑΕ, Επίτιμος Αντιπρόεδρος ΣτΕ
Ράντος Αθανάσιος, Γενικός Εισαγγελέας στο ΔΕΕ
Ρέμελης Κωνσταντίνος, Καθηγητής ΔΠΘ
Σαρμάς Ιωάννης, Επίτιμος Πρόεδρος Ελεγκτικού Συνεδρίου
Σταυρόπουλος Γιώργος, Πρόεδρος της Κεντρικής Επιτροπής Κωδικοποίησης, π. Υπουργός και Επίτιμος Αντιπρόεδρος ΣτΕ
Στρατηλάτης Κωνσταντίνος, Αναπληρωτής Καθηγητής Πανεπιστημίου Λευκωσίας
Σωτηρέλης Γιώργος, Καθηγητής ΕΚΠΑ
Τασόπουλος Γιάννης, Καθηγητής ΕΚΠΑ
Τσεβάς Θανάσης, Αναπληρωτής Καθηγητής ΕΚΠΑ
Τσιλιώτης Χαράλαμπος, Αναπληρωτής Καθηγητής Πανεπιστημίου Πελοποννήσου
Τσιμάρας Κώστας, Αναπληρωτής Καθηγητής European University Cyprus
Φορτσάκης Θεόδωρος, Καθηγητής ΕΚΠΑ
Φουντεδάκη Πηνελόπη, Καθηγήτρια Παντείου
Χρυσόγονος Κωνσταντίνος, Καθηγητής ΑΠΘ

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Καραβोकέρης Γιώργος, Αναπληρωτής Καθηγητής ΑΠΘ
Παναγοπούλου Φερενίκη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Παντείου
Παπανικολάου Κυριάκος, Λέκτωρ ΔΠΘ
Φωτιάδου Αλκμήνη, Διδάκτωρ Συνταγματικού Δικαίου
Χρήστου Βασιλική, Επίκουρη Καθηγήτρια ΕΚΠΑ

ΕΚΔΟΤΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ.....	357
ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΙΣ	
• ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΕΣ ΑΝΤΙΝΟΜΙΕΣ ΚΑΙ ΚΡΙΣΗ ΕΜΠΙΣΤΟΣΥΝΗΣ ΣΤΟΥΣ ΔΙΚΑΪΚΟΥΣ ΘΕΣΜΟΥΣ. ΤΕΣΣΕΡΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΑ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ.....	358
<i>Παναγής Παναγιωτόπουλος</i>	
ΜΕΛΕΤΕΣ	
• ΟΙ ΚΡΙΣΕΙΣ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ 1975-2025 ΚΑΙ Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΟΥΣ ΣΤΟ ΚΑΝΟΝΙΣΤΙΚΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ.....	374
<i>Κώστας Χ. Χρυσόγονος</i>	
• Η ΕΝΝΟΜΗ ΣΧΕΣΗ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ.....	394
<i>Ευγενία Πρεβεδούρου</i>	
• ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΣΤΟ ΔΙΚΑΙΟ ΤΗΣ ΑΣΤΙΚΗΣ ΕΥΘΥΝΗΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΗ ΤΗΣ ΕΥΘΥΝΗΣ ΓΙΑ ΒΛΑΒΕΣ ΑΠΟ ΕΜΒΟΛΙΑ. Η «ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΕΥΘΥΝΗΣ» ΚΑΙ Η «ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ ΚΙΝΔΥΝΩΝ».....	420
<i>Αναστασία Παναγιωτοπούλου</i>	
• Η ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΕΞΩΤΕΡΙΚΩΝ ΜΕΛΩΝ ΣΤΑ ΣΥΜΒΟΥΛΙΑ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΤΩΝ ΑΕΙ ΚΑΙ Η ΚΑΝΟΝΙΣΤΙΚΗ ΕΜΒΕΛΕΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΗΣ ΤΗΣ ΠΛΗΡΟΥΣ ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΤΩΝ ΑΕΙ (ΑΡΘ. 16 ΠΑΡ. 5 Σ.).....	440
<i>Ευάγγελος Ορέστης Βουβονίκος</i>	
• ΠΛΑΤΦΟΡΜΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΔΙΚΤΥΩΣΗΣ ΚΑΙ ΘΕΜΕΛΙΩΔΗ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΗΝ ΠΡΟΣΦΑΤΗ ΑΠΟΦΑΣΗ ΤΟΥ ΑΝΩΤΑΤΟΥ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟΥ ΤΩΝ ΗΠΑ ΓΙΑ ΤΟ TikTok.....	457
<i>Χρυσούλα Μ. Μιχαλίδου</i>	
• ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΠΡΟΣΩΠΙΚΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΥΠΟ ΤΟ ΠΡΙΣΜΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΑΝΑΛΥΣΗΣ: ΜΙΑ ΑΠΟΠΕΙΡΑ ΕΦΑΡΜΟΓΗΣ ΤΟΥ ΘΕΩΡΗΜΑΤΟΣ ΤΟΥ COASE.....	477
<i>Γιάννης Τσιλίκας</i>	
ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟ-ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΚΟ ΧΡΟΝΙΚΟ (ΑΠΡΙΛΙΟΣ-ΙΟΥΝΙΟΣ 2025).....	498
<i>Θανάσης Γ. Ξηρός</i>	
ΣΧΟΛΙΑ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΣ	
• Η ΥΠΟΘΕΣΗ PFIZER ΩΣ ΥΠΟΔΕΙΓΜΑ ΚΑΚΗΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ.....	518
<i>Κώστας Μποτόπουλος</i>	
• ΔΙΚΑΙΟ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΟ ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΜΟΥ: ΜΙΑ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΣΥΝΑΡΜΟΓΗ – ΣΚΕΨΕΙΣ ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΗΝ ΥΠΟΘΕΣΗ C-21/23 (LINDENAROTHEKE) ΤΟΥ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟΥ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ (ΔΕΕ).....	527
<i>Θεόδωρος Ρέντζιος</i>	
• Η ΑΥΤΟΜΑΤΟΠΟΙΗΜΕΝΗ ΛΗΨΗ ΑΠΟΦΑΣΕΩΝ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΟΥ ΓΚΠΔ – ΣΚΕΨΕΙΣ ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΗΝ ΥΠΟΘΕΣΗ C-634/21 (SCHUFA HOLDING).....	540
<i>Θεόδωρος Ρέντζιος</i>	
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ	
• Η «ΣΙΩΠΗΡΗ» ΕΜΦΥΛΗ ΠΡΟΚΑΤΑΛΗΨΗ ΣΤΟ ΔΙΚΑΙΟ ASPASIA I. TSAOUSSI, HIDDEN GENDER BIAS IN LAW & SOCIETY.....	549
<i>Ειρήνη Π. Περπερίδου</i>	
• ΓΙΑΝΝΗΣ ΔΡΟΣΟΣ, LES MALHEURS DE LA VERTU 'Η: ΤΟ ΑΡΘΡΟ 16 ΚΑΙ Η ΚΑΚΟΜΕΤΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΥ ΛΟΓΟΥ.....	557
<i>Σωτήριος Ρίζος</i>	

ΕΚΔΟΤΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Το δέκατο πέμπτο τεύχος του e-ΠΟΛΙΤΕΙΑ κυκλοφορεί με πλούσια ύλη στο πεδίο του δημοσίου δικαίου και συμβολές καταξιωμένων και νέων επιστημόνων. Στις επόμενες Παρεμβάσεις, ο Π. Παναγιωτόπουλος εξετάζει κοινωνιολογικά τις δημοκρατικές αντινομίες και την κρίση της εμπιστοσύνης στη δικαιοσύνη.

Στην ενότητα των Μελετών, ο Κ. Χρυσόγονος αναλύει την επίδραση των κρίσεων της περιόδου 1975-2025 στο κανονιστικό περιεχόμενο του Συντάγματος και η Ε. Πρεβεδούρου την έννομη σχέση διοικητικού δικαίου. Η Α. Παναγιωτοπούλου γράφει για το δίκαιο της αστικής ευθύνης μέσα από την προβληματική της ευθύνης για βλάβες από εμβόλια, ο Ε.-Ο. Βουβονίκος για τη συμμετοχή εξωτερικών μελών στα Συμβούλια Διοίκησης των ΑΕΙ και την κανονιστική εμβέλεια της αρχής της πλήρους αυτοδιοίκησης των ΑΕΙ (άρθ. 16 παρ. 5 Σ.), η Χ. Μιχαηλίδου για τις πλατφόρμες κοινωνικής δικτύωσης και τα θεμελιώδη δικαιώματα και ο Γ. Τσιλίκας για το δικαίωμα προστασίας προσωπικών δεδομένων υπό το πρίσμα της θεωρίας της οικονομικής ανάλυσης.

Στη Νομολογία, ο Κ. Μποτόπουλος σχολιάζει την «απόφαση Pfizer» και ο Θ. Ρέντζιος τις αποφάσεις C-21/23 (Lindenapotheker, Δίκαιο προστασίας δεδομένων και δίκαιο ανταγωνισμού) και C-634/21 (SCHUFA Holding, αυτοματοποιημένη λήψη αποφάσεων στο πλαίσιο του ΓΚΠΔ) του ΔΕΕ.

Στις Βιβλιοκρισίες, η Ε. Περπερίδου παρουσιάζει το βιβλίο της Α. Τσαούση «Hidden Gender Bias in Law and Society» (Παπαζήσης, 2022) και ο Σ. Ρίζος το βιβλίο του Γ. Δρόσου «Les malheurs de la vertu ή: το άρθρο 16 και η κακομεταχείριση του συνταγματικού λόγου» (Ευρασία, 2025).

Στο τεύχος θα βρείτε, όπως πάντα, το Συνταγματικό και Κοινοβουλευτικό μας Χρονικό από τον Θ. Ξηρό.

Ευχαριστούμε θερμά τους συγγραφείς και αναμένουμε τις συμβολές σας για το επόμενο τεύχος Οκτωβρίου-Δεκεμβρίου 2025 μέχρι τις 15 Σεπτεμβρίου 2025.

Καλή ανάγνωση και καλό καλοκαίρι!

Η Συντακτική Επιτροπή

ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΕΣ ΑΝΤΙΝΟΜΙΕΣ ΚΑΙ ΚΡΙΣΗ ΕΜΠΙΣΤΟΣΥΝΗΣ ΣΤΟΥΣ ΔΙΚΑΪΚΟΥΣ ΘΕΣΜΟΥΣ. ΤΕΣΣΕΡΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΑ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ¹

Παναγής Παναγιωτόπουλος

Αναπληρωτής καθηγητής Κοινωνιολογίας

Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης ΕΚΠΑ

I. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΣΚΕΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΡΙΣΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΜΠΙΣΤΟΣΥΝΗΣ ΠΡΟΣ ΤΗ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ ΑΠΟ ΤΗ ΣΚΟΠΙΑ ΜΙΑΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

Η αναλυτική διαχείριση του ζητήματος της κρίσης εμπιστοσύνης στους θεσμούς του Κράτους Δικαίου και ειδικότερα στις διαδικασίες απονομής της δικαιοσύνης στις σύγχρονες δημοκρατίες είναι δυσχερής για τον κοινωνικό επιστήμονα². Δεν διαθέτει κατά κανόνα τη σκευή για μια δικαιοπολιτική προσέγγιση ενώ η παράδοση της κοινωνιολογίας του δικαίου³, σπουδαία και αυτοδύναμη αλλά ίσως σε υποχώρηση στη

¹ Οι συλλογισμοί που ακολουθούν διατυπώθηκαν αρχικά στο πλαίσιο του επιστημονικού συνεδρίου «Δικαιοσύνη – Κοινωνία – Σύνταγμα», που διοργάνωσαν το Ινστιτούτο για τη Δικαιοσύνη και την Ανάπτυξη του Ευρωπαϊκού Οργανισμού Δημοσίου Δικαίου (EPLO) και η Εταιρία Ελλήνων Δικαστικών Λειτουργών για τη Δημοκρατία και τις Ελευθερίες στην Αθήνα την 7η Μαΐου 2025. Οφείλω θερμές ευχαριστίες στους διοργανωτές και τους συνομιλητές για την πρόσκληση και τη θερμή υποδοχή και ξεχωριστά στον καθηγητή και Πρόεδρο του ΣτΕ Μιχάλη Πικραμένο. Ευχαριστώ ακόμα τον καλό φίλο και συνάδελφο Γιώργο Καραβοκύρη για τη στοχαστική του ανάγνωση.

² Για τη μείωση της εμπιστοσύνης των πολιτών στους πολιτειακούς και κρατικούς θεσμούς, μα ιδιαίτερα για την έντονη πτώση των συναισθημάτων εμπιστοσύνης στη Δικαιοσύνη στην Ελλάδα δες τις έρευνες γνώμης της Public issue, διαθέσιμες στο [link](#). Συγκεκριμένα, σε λιγότερο από μια 20ετία, από το 2007 μέχρι το 2024, η εμπιστοσύνη στη Δικαιοσύνη έχει περάσει από το 86 στο 29%. Δες και την πρόσφατη έρευνα του Ευρωβαρόμετρου με τους πολύ χαμηλούς δείκτες εμπιστοσύνης στους θεσμούς του κράτους δικαίου στη χώρα μας, διαθέσιμη στο [link](#). Δες τη συνθετική και συνάμα κριτική προσέγγιση του Μ. Ioannidis, “The judiciary”, σε: K. Featherstone/D. A. Sotiropoulos, *The Oxford Handbook of Modern Greek Politics*, 2020, σελ. 117-135.

³ Δες ενδεικτικά Έ. Λαμπροπούλου, *Κοινωνιολογία του ποινικού δικαίου και των θεσμών της ποινικής δικαιοσύνης*, 2012· ευρύτερα A.-J. Arnaud, *Introduction à l'analyse sociologique des systèmes juridiques*, 1998.

χώρα μας, απαιτεί και αυτή μια τουλάχιστον διττή ικανότητα. Τη σε βάθος γνώση των δικαϊκών θεσμών και των επιστημονικών παραδόσεων που τους μελετούν αλλά και τα κριτικά εργαλεία της κοινωνικής θεωρίας που ταιριάζουν στο πεδίο.

Καθώς όμως το δικαϊκό φαινόμενο και οι θεσμοί της έμπρακτης υλοποίησής του έχουν σήμερα διαχυθεί στο κοινωνικό σώμα, υποκαθιστώντας συχνά στην κοινωνική συνείδηση και ενώ η δικαιοσύνη καλείται να επιλύσει αντιφάσεις στις οποίες δεν ανταποκρίνεται το αντιπροσωπευτικό πολιτικό σύστημα, είναι σαφές ότι μια «γενική κοινωνιολογία των θεσμών» δικαιούται να αποπειραθεί να διερευνήσει αυτό το πεδίο. Έτσι μια κοινωνιολογία των θεσμών –εδώ των τυπικών κατά κύριο λόγο θεσμών– δεν θα ήταν μόνο μια αξιοποίηση των κοινωνιολογικών εργαλείων για την ανάλυση των σχέσεων εξουσίας που αναπτύσσονται εντός τους, ούτε, στη διεύρυνσή της και πάλι, ένας τρόπος να εξετάσουμε τις κοινωνικές επιπτώσεις και την κοινωνική διαστρωμάτωση της απονομής δικαιοσύνης.

Όλα αυτά είναι βεβαίως εξόχως σημαντικά, όπως είναι και το μεγάλο πεδίο εκείνο που διερευνά τη μετατροπή συνταγματικών επιταγών και αντιλήψεων περί ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων σε νομολογία που θεσπίζει συγκεκριμένες πολιτικές και κανόνες για την κοινή ζωή των ανθρώπων στις σύγχρονες κοινωνίες⁴. Μα και αυτή η μελέτη του δικαιωματικού φαινομένου δεν εξαντλεί την ικανότητα της κοινωνιολογίας να διερευνά το δίκαιο, τα δικαστήρια, τις αποφάσεις τους, τον αντίκτυπό τους, τις προσδοκίες που καλλιεργούνται σχετικά κ.ά. Αν δεν ακουγόταν τόσο κοινότοπο θα μπορούσαμε να πούμε ότι η προσπάθεια κατανόησης της σχέσης κοινωνίας και δικαιοσύνης, ως μεγάλα μεγέθη που τείνουν να συναντώνται ολοένα και πιο συχνά στις σύγχρονες δημοκρατίες, είναι σήμερα πιο επίκαιρη από ποτέ. Και αυτό σε μια κατεύθυνση όπου η κοινωνιολογία των θεσμών –μα και η κοινωνιολογία εν γένει– δεν αναμετρείται πλέον με το δίπολο κράτος (δικαιοσύνη)-κοινωνία, αλλά εξειδικεύει τα εργαλεία της στην κατανόηση του ίδιου του δημοκρατικού φαινομένου όπως αυτό διαχέεται μέσα στο κοινωνικό σώμα.

Έτσι λοιπόν προσπαθεί να οριοθετήσει ένα πεδίο συνάντησης της δικαϊκής εξουσίας έτσι όπως αυτή κατά κανόνα υλοποιείται δικαστικά –αλλά και ευρύτερα μέσα από τη δικονομική λειτουργία– με το φαινόμενο του εκδημοκρατισμού. Συνοπτικά, πρόκειται για την προσπάθεια να οργανωθεί νομικά ένα πεδίο όπου δι-αντιδρούν η εξουσία, όπως αυτή υλοποιείται από τη δικαιοσύνη και ασκείται συχνά μέσα από την ακροαματική διαδικασία των δικαστηρίων, με την επέκταση της έννοιας της ισότητας, όπως αυτή εκτοξεύεται πέραν της γενετικής στιγμής της ιδιότητας του πολίτη σε πλήθος κοινωνικών πεδίων και υποκειμενικών εμπειριών. Εξυπακούεται ότι αυτό το πεδίο, ως άλλος κόμβος συμβάσεων, δυνάμεων που ασκούνται, προσδοκιών και ματαιώσεων, πολιτικών και κοινωνικών συναισθημάτων, αποκτά το πλήρες νόημά του σε συνθήκες εμπεδωμένης κοινοβουλευτικής δημοκρατίας και επαρκούς λειτουργίας του κράτους δικαίου.

⁴ Αποκαλυπτικός είναι ο Νίκος Αλιβιζάτος, *Δύο βήματα μπρος ένα πίσω, 8+1 πολυτάραχες δεκαετίες*, 2020, όταν περιγράφει στο αυτοβιογραφικό του έργο την, από κοινού με τον Σταύρο Τσακυράκη, συνειδητοποίηση ότι τα ευρωπαϊκά δικαστικά όργανα αποτελούν ένα εύφορο πεδίο προώθησης συγκεκριμένων αιτημάτων σχετικά με ζητήματα που άπτονται των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

II. ΜΙΑ ΥΠΟΘΕΣΗ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΝΔΟΓΕΝΗ ΚΡΙΣΗ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Με αυτά τα προκαταρκτικά δεδομένα μπορεί τώρα να εκτεθεί μια, πιθανόν ενδιαφέρουσα παρά τις αδυναμίες που ενέχει η γενικότητά της, υπόθεση εργασίας, σχετικά με τη συνάντηση του διευρυμένου δημοκρατικού συναισθήματος με τους δικανικούς θεσμούς στις σημερινές συνθήκες.

Είναι μια υπόθεση εργασίας, που προκύπτει από κοινωνιολογικούς συλλογισμούς αλλά και ιστορικές καταγραφές, η οποία φιλοδοξεί να δώσει τη δυνατότητα μιας πραγματιστικής –και εξ αυτού πιθανώς απαισιόδοξης– εξέτασης του φαινομένου. Και αυτό διότι αμφισβητεί το απεριόριστο και ανεμπόδιστο της κανονιστικής σκέψης (ή αλλιώς την ισχύ μιας βούλησης γεφύρωσης των χασμάτων μεταξύ δημοκρατικού αιτήματος και πρακτικών εφαρμογών του δικαίου) ενώ επερωτά τα αυτονόητα της θέσμησης. Όμως, αυτή η πραγματιστική προσέγγιση, που φέρνει σε επαφή την έννοια του κοινωνικού εκδημοκρατισμού –με την ορμή που την κάνει να υπερβαίνει εκείνη της ιδιότητας του πολίτη– με τη Δικαιοσύνη, μπορεί να αποδειχτεί εξίσου χρήσιμη με τις «από τα πάνω» μεταρρυθμιστικές κριτικές στα προβλήματα των δικαϊκών θεσμών. Αξιοποιήσιμη νομικά έστω για να οξυγονωθεί η σχέση Δικαιοσύνης και κοινωνίας, με σκοπό την προστασία των δημοκρατικών θεσμών –που είναι, όπως γνωρίζουμε, από τη σύστασή τους, ευάλωτοι και, σήμερα πλέον, σε παγκόσμιο επίπεδο, βαλλόμενοι.

Ποια είναι λοιπόν αυτή η υπόθεση εργασίας;

Ο εννοιολογικός της πυρήνας είναι ότι, ανεξάρτητα από τις παθογένειες, τα ενδογενή προβλήματα που αντιμετωπίζει ο δικαστικός κλάδος και η απονομή της δικαιοσύνης, αυτό που υπονομεύει την εμπιστοσύνη των πολιτών σε αυτούς τους θεσμούς, και που οδηγεί σε αντιδημοκρατικές εκτροπές όπως βλέπουμε να συμβαίνει στο ευρύτερο παγκόσμιο περιβάλλον, είναι κατά βάση αποτέλεσμα της όξυνσης αντιφατικών όψεων της ίδιας της δημοκρατίας⁵. Ότι δεν επαρκεί η, αναγκαία, μεταρρυθμιστική κριτική στον τρόπο που συγκροτείται δικονομικά η δικαστική πράξη και εν γένει η συνολική διαδικασία απονομής της δικαιοσύνης για να γίνει κατανοητή η δυσφορία που ολοένα και περισσότερο βλέπουμε να γεννιέται εις βάρος της⁶.

Η τελευταία προκύπτει, για εμάς, περισσότερο ως απότοκος της ανάπτυξης μιας ευρύτερης κρίσης της δημοκρατίας⁷. Με άλλα λόγια μιας ιστορικής εξέλιξης της δημοκρατίας που δεν εξαντλείται στην κρίση της αντιπροσώπευσης η οποία οξύνθηκε με την ανάδυση του παγκοσμιοποιημένου υπερκαπιταλισμού της δεκαετίας του '90 και τη συνακόλουθη αποδυνάμωση της εθνοκρατικής κυριαρχίας αλλά απλώνεται σε μεγαλύτερο εύρος και πηγαίνει σε μεγαλύτερο βάθος. Και αυτή η κρισιακή συνθήκη, που πλέον δεν είναι κρίση των δημοκρατικών πολιτικών συστημάτων αλλά

⁵ M. Gauchet, *Le nœud démocratique. Aux origines de la crise néolibérale*, 2024.

⁶ Α. Παπακώστας/Σ. Μπλαβούκος, *Η εμπιστοσύνη στη Δικαιοσύνη*, Liberal.gr 25.04.2025.

⁷ Δες επίκαιρα και οξυδερκή άρθρα Γ. Βούλγαρης, «Καλώς ήρθατε στη Νέα Εποχή»· Β. Γεωργιάδου, «Η φθίνουσα πορεία της φιλελεύθερης δημοκρατίας»· Α. Καφέ, «Αξιολογώντας τη δημοκρατία στον κόσμο. Υποχώρηση ή υποβάθμιση;»· Ν. Σεβαστάκης, «Φιλελεύθερη δημοκρατία, μια περιπέτεια που άγγιξε το τέλος της;»· Γ. Μολύβας, «Κρίση δημοκρατίας ή αυτογνωσίας;» και άλλα ενδιαφέροντα που εμπεριέχονται στο Β. Παναγιωτόπουλος/Γ. Βούλγαρης/Σ. Ριζάς, *Δημοκρατία σε κρίση. Το τέλος της Δύσης όπως την γνωρίζουμε*, Το Βήμα 2025.

κρίση της ίδιας της δημοκρατικής κοινωνίας⁸, δείχνει βαθύτερη διότι έχει εγγραφεί καταστατικά σε αυτήν, με έναν τρόπο προ-απεικασθεί ως ενδογενές στοιχείο του ίδιου αυτού καθεστώτος από τη γέννησή του ήδη.

Με άλλα λόγια, αυτό που ρηγματώνει την εμπιστοσύνη στους θεσμούς της δικαιοσύνης και δι-αβρώνει την ισχύ τους μέσα στα συμβολικά συστήματα αναγνώρισης των σύγχρονων κοινωνιών, είναι κάτι που ενυπάρχει στη δημοκρατική δυναμική και με έναν τρόπο αποτελεί ένα απαράκαμπτο ιστορικό αντίτιμο της αυτοδιάθεσης που αυτή προσφέρει και της χειραφετησιακής δυναμικής από την οποία η ίδια εμφορείται⁹.

III. ΙΔΡΥΤΙΚΕΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΕΣ ΑΝΤΙΝΟΜΙΕΣ, ΣΕ ΕΞΑΡΣΗ

Ποιες είναι αυτές οι θεμελιωδώς αντιθετικές αντιφατικές όψεις της δημοκρατίας οι οποίες, ενώ βρίσκονται από τη γέννηση των δημοκρατικών θεσμών του 19ου αιώνα σε καταστατική ένταση μεταξύ τους¹⁰, σήμερα αγγίζουν το επίπεδο μιας δύσκολα αντιμετωπίσιμης αντινομίας;

Το πρώτο θεμελιακά αντινομικό –και θεμελιώδες– στοιχείο είναι η επικράτηση της ιδέα της ισό-τητας ως φυσικό στοιχείο της κοινής ζωής που περιλαμβάνει αρχικά το πολιτικό πεδίο και θεσμίζει την ιδιότητα του πολίτη μα ακολούθως εποικίζει, μέσα σε μια πορεία δύο και πλέον αιώνων, όλες τις περιοχές των κοινωνικών σχέσεων. Είναι η μεγάλη θεωρητική καινοτομία της πολιτικής νεωτε-ρικότητας που, μέσα όπως είπαμε αρχικά από την ιδιότητα του πολίτη, καταργεί την καταστατική αρχή όλων των προηγούμενων μορφών κοινωνικής οργάνωσης, την αυτονόητη δηλαδή ύπαρξη μιας νομοκατεστημένης και εκ γενετής τοποθέτησης των προσώπων σε διαφορετικές και ονομα-τισμένες ιεραρχικές κλίμακες κοινωνικής αξίας και ισχύος. Η έλευση της δημοκρατικής νεωτερι-ότητα ταυτίστηκε σε θεσμικό επίπεδο με την κατάργηση των προνομίων και την ταχεία συγκρότηση της ιδιότητας του πολίτη –με την οποία καθίσταται ανιεράρχητη η σχέση του οποιουδήποτε με την εξουσία και κοινωνικά οδήγησε σταδιακά στην επικράτηση ενός πολύ ευρύτερου πολιτισμικού υποδείγματος¹¹. Εκείνου στο οποίο η αξία και η φιλοδοξία και οι ευκαιρίες του ατόμου, η βιογρα-φία του εν ολίγοις, δεν συναρτάται από οποιαδήποτε προγενέστερη αυτού τάξη ή ταυτότητα. Και όλο αυτό έχει αντινομικά στοιχεία που μπορεί επιμελώς να αποσιωπώνται από τους λόγους περί δημοκρατίας μα ακόμα και αν υπνώττουν επί μακρόν, μπορούν να εμφανιστούν αποκαλυπτικά όπως συμβαίνει τις τελευταίες δεκαετίες. Η ιδιότητα του πολίτη, στην κοινωνική της επέκταση, είναι εκείνη που επιτρέπει –μα ίσως υπόσχεται κιόλας– την άρση κάθε περιορισμού, έναν ορίζοντα άπειρων δυνατοτήτων. Όταν αυτή συγκεκριμενοποιείται και συνδέεται με την ανάπτυξη του ατομι-

⁸ Πρόκειται γι' αυτό που προσφυώς έχει αποκληθεί και υπερμοντέρνα κοινωνία, μια συνθήκη παρόξυνσης όλων των όψεων της μοντέρνας κοινωνίας που οδηγείται στην παθολογική τους εξέλιξη. Δες χαρακτηριστικά N. Aubert, *L'individu hypermoderne*, 2004.

⁹ Για τις δημοκρατικές αντινομίες και τον κίνδυνο του δημοκρατικού δεσποτισμού όπως τα αναλύει ο Τοκβίλ δες την οξυδερκή ανάλυση του Π. Κιτρομυλήδη, «Η πολιτική υποθήκη του Alexis de Tocqueville», Προλεγόμενα, στο: A. de Tocqueville, *Το Παλαιό καθεστώς και η Επανάσταση*, 1856-2006, σελ. 13-41· δες και P. Manent, *Cours familier de philosophie politique*, 2001, σελ. 55-70 και 180-190· καθώς και C. Lefort, *Essais sur le politique*, 1986.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ M. Gauchet, *Le nouveau monde. L'avènement de la démocratie IV*, 2017.

κιστικού συναισθήματος, γίνεται σαφές ότι η τριβή με την πραγματικότητα και τους περιορισμούς που αυτή φέρει (π.χ. τις κοινωνικές ανισότητες, την επινόηση των ιεραρχιών) μπορεί να οδηγεί σε συναισθήματα μεγάλης δυσφορίας, ματαίωσης και σε ανομικές στάσεις.

Το δεύτερο και εξαρτώμενο στοιχείο αντινομίας που πρέπει να περιληφθεί στον συγκεκριμένο προβληματισμό είναι ο ατομικισμός. Το πλέγμα δηλαδή εκείνων των πολιτισμικών και οικονομικών δεδομένων που θέτουν τον «Εαυτό» στο επίκεντρο της κοινωνικής ζωής και, στις κοινωνίες της ύστερης νεωτερικότητας, μας εντάσσουν σε ένα νέο «αυτονόητο»¹². Εκείνο που υπαγορεύει ότι το δικαίωμα στην προσωπική μας ευτυχία και αυτοπραγμάτωση είναι ισοδύναμο, αν όχι ισχυρότερο, από το «κοινό αγαθό».

Αυτά τα δύο κρισιακά στοιχεία, που υποστηρίζουμε –στη συνέχεια πολλών άλλων φυσικά– είναι σύμφυτα με το δημοκρατικό ιδεώδες όπως αναπτύσσεται σε Αμερική και Ευρώπη στο τελευταίο τέταρτο του 18ου αιώνα και με ποικίλους τρόπους επιδρούν –άλλοτε χειραφετησιακά και δημιουργικά άλλοτε αλλοτριωτικά ως προς τη φύση των δημοκρατικών κοινωνιών. Για παράδειγμα η ανάλυση της Χάνα Άρεντ για τη διολίσθηση των ευρωπαϊκών κοινωνιών προς τον ολοκληρωτισμό εμπεριέχει την ιδέα μιας εσωτερικής κριτικής σε αυτά τα θεμελιώδη υποδείγματα του δημοκρατικού είναι¹³. Έτσι λοιπόν, η σημερινή τους υπερτροφία –η οποία είναι για εμάς εδώ ένας καθοριστικός παράγοντας κρίσης της κοινωνικής εμπιστοσύνης στη δικαιοσύνη– διαφοροποιεί το πρόβλημα από τις αναλύσεις που διαγιγνώσκουν την κρίση της δημοκρατίας ως κακόβουλη και έξωθεν αναιρετικών δυνάμεων. Η κρισιακή τροπή της κρίσης εμπιστοσύνης στους θεμελιώδεις θεσμούς εξετάζεται εδώ, στο μέτρο που προκύπτει από αντιφατικές δυναμικές που ενδημούν μέσα στο δημοκρατικό κοινωνικό εγχείρημα και, στη μεταμοντέρνα συνθήκη, αναπτύσσονται με μεγάλη ταχύτητα στο εσωτερικό της δημοκρατίας¹⁴.

Αυτή η υπόθεση είναι αντικείμενο πολλαπλών επεξεργασιών ή καλύτερα συγκλίνει με σημαντικές κριτικές στη δημοκρατική θέσπιση και κυρίως σε εκείνη που πολύ νωρίς εγκαθίσταται ένταση ανάμεσα στη φιλελεύθερη αρχή του ατόμου και σε εκείνη των μεγάλων συλλογικών σχεδίων οργάνωσης της ζωής¹⁵. Έτσι λοιπόν, εδώ θα αρκεστούμε στην αναφορά παραδειγματικών αντιφάσεων, κρισιακών συνθηκών και ειδικών προβλημάτων όπως αυτά προκύπτουν ειδικότερα μέσα

¹² Συνοψίζοντας μια μεγάλη συζήτηση στον χώρο της κοινωνιολογίας, D. Martuccelli/F. de Singly, *L'individu et ses sociologies*, 2018, σελ. 9-42. Δες για τον τρόπο που η Ελλάδα παρακολουθεί αυτή την εξέλιξη των κοινωνικών σχηματισμών Π. Παναγιωτόπουλος, *Περιπέτειες της μεσαίας τάξης. Κοινωνιολογικές καταγραφές στην Ελλάδα της ύστερης Μεταπολίτευσης*, 2021· καθώς και Ν. Σεβαστάκης, «Κακή ιδιώτευση και κριτική του ατομικισμού», στο συλλογικό έργο, *Περιπέτειες του ιδιωτικού στη μεταπολιτευτική Ελλάδα*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας – Σχολή Μωραΐτη, 2019 σελ. 51-64.

¹³ S. Benhabib, *The Reluctant Modernism of Hannah Arendt*, 1996.

¹⁴ Το γεγονός ότι οι κακόβουλες δυνάμεις αναίρεσης της δημοκρατίας αξιοποιούν τα κρισιακά αυτά στοιχεία –σε εθνικό αλλά και σε γεωστρατηγικό επίπεδο– είναι μια πραγματικότητα. Η οποία όμως δεν πρέπει σε αναλυτικό επίπεδο να οδηγεί σε σύγχυση. Και σίγουρα, πρόκειται για ένα άλλο ερευνητικό αντικείμενο από αυτό που αναπτύσσεται στον παρόντα συλλογισμό.

¹⁵ Δες τις καίριες παρατηρήσεις για την τοκβιλιανή ανάλυση του μοντέρνου ατομικισμού από τον Ν. Σεβαστάκη, *Πολιτική χειραφέτηση και κοινωνική κριτική*, 2024. Δες για μια κοινωνιολογική ματιά σε αυτά τα ζητήματα όπως εκδηλώνονται στον σύγχρονο κόσμο Α. Giddens, *Οι συνέπειες της νεωτερικότητας*, 2014. (Δες και τον κατατοπιστικό πρόλογο του Αλέξανδρου Ανδρέα Κύρση).

στην τεταμένη πλέον –μα κάποτε παραγωγική– σχέση ανάμεσα σε δύο μεγάλες οντότητες της δημοκρατικής εποχής, τη δικαιοσύνη και το κοινωνικό πεδίο.

IV. ΑΣΥΜΒΑΤΕΣ ΧΡΟΝΙΚΟΤΗΤΕΣ

Το πρώτο παράδειγμα δείχνει εκ πρώτης όψεως απλό και κάπως τετριμμένο από τη δημόσια συζήτηση που γίνεται σχετικά. Συνήθως δε περιγράφεται κάπως εύκολα ως ζήτημα οργανωτικής επίλυσης και διαχείρισης. Αφορά σαφέστατα την Ελλάδα και, παρότι εντός του δικαστικού θεσμού αλλά και σε επίπεδο Πολιτείας, έχουν υπάρξει πρωτοβουλίες τα τελευταία χρόνια, η αντιμετώπιση παραμένει ένα κορυφαίο ζητούμενο για τους πολίτες ενώ η διαρκής επιβεβαίωση του μετατρέπεται όντως σε κρισιμικό μέγεθος της ίδιας της δημοκρατικής λειτουργίας. Το ενδογενές δημοκρατικό πρόβλημα που είναι ο ορίζοντας της ανάλυσής μας, εμφανίζεται λοιπόν μέσα σε αυτό που η καθημερινή και δημοσιογραφική γλώσσα περιγράφει ως «αργή απονομή της δικαιοσύνης». Αφού δεχτεί κανείς ότι η βραδύτητα στην απονομή της δικαιοσύνης δεν ανήκει στη σφαίρα της δοξασίας μα σε εκείνη της θεσμικής πραγματικότητας¹⁶, θα πρέπει να φροντίσει να μην επηρεαστεί ως πριν τη βαθύτερη ανάλυση από στοιχεία και δεδομένα που, όση ισχύ και να έχουν, δεν είναι τα μόνα που θίγουν τον πυρήνα του κοινωνικού δεσμού, όπως αυτός εκδηλώνεται στη σχέση κοινωνίας-δικαιοσύνης.

Είναι για παράδειγμα ορθή κριτική των φιλελεύθερων μεταρρυθμιστικών δυνάμεων που εστιάζε επί χρόνια –και κυρίως μπροστά στα λειτουργικά και οικονομικά τέλματα που αντιμετώπισε η χώρα την περίοδο της χρεοκοπίας– στη σχέση ανάμεσα στους ρυθμούς ανάπτυξης και τη βραδύτητα στην απονομή της δικαιοσύνης. Είναι δεδομένο ότι οι δικονομικές δυνατότητες που δίνουν οι προσφυγές στα πολιτικά και διοικητικά δικαστήρια συχνά αξιοποιούνται ως στοιχείο του οικονομικού ανταγωνισμού, μεγάλων και μικρών μερίδων του Κεφαλαίου και ενίοτε μετατρέπονται σε «επιχειρηματικό» εργαλείο¹⁷. Μπορούμε όμως βάσιμα να υποθέσουμε ότι ακόμα και αν μειώνονταν τέτοιες πρόνοιες, ακόμα και αν θυσιάζονταν σημαντικές δικλείδες ασφαλείας που τώρα ενίοτε γίνονται τροχοπέδη στο επιχειρείν, δεν θα αντιμετωπιζόταν η δημοκρατική αντινομία εκείνη που αποκόπτε με δραματικό τρόπο τον δικαϊκό από τον κοινωνικό χρόνο.

Εκείνο που εργάζεται υπονομευτικά μέσα στον πυρήνα της δημοκρατικής εμπιστοσύνης είναι ο τρόπος που η βραδύτητα, ή έστω η δικαστική χρονικότητα, επηρεάζει την ατομική βιογραφία των ανθρώπων, το προσωπικό σχέδιο ζωής του καθένα¹⁸. Μπορεί να βρισκόμαστε σε μια συνθήκη επιμήκυνσης του μέσου προσδόκιμου και επέκτασης της εργασίας εντός αυτού που κάποτε ήταν η τρίτη ηλικία και η φάση της απόσυρσης από τον ενεργό βίο, όμως κάτι τέτοιο δεν μας κάνει λιγότερο ανυπόμονους. Ο επαγγελματικός βίος –όπως και ο ερωτικός βίος, ή εκείνος στον οποίο οι άνθρωποι τεκνοποιούν– έχει μεν επιμηκυνθεί μα έχει ταυτόχρονα γίνει πιο σύνθετος και

¹⁶ Α. Καραμπατζός/Κ. Σαραβάκος, Η Έκθεση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για τη Δικαιοσύνη, Syntagmawatch.gr, όπου οι συγγραφείς δίνουν έμφαση, εκτός από τη βραδύτητα και την οικονομική αναποτελεσματικότητα που αυτή προκαλεί, και σε ζητήματα προστασίας του Κράτους Δικαίου και ανεξαρτησίας της Δικαιοσύνης.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ A. Giddens, *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*, 1991.

πιο απαιτητικός. Έχει γίνει πιο πλούσιος σε εμπειρίες, εναλλαγές και σε διαδρομές καριέρας. Ο αποδιαρθρωμένος κοινωνικός βίος έχει πλήξει πρωτίστως τις παλιές χρονικότητες της εργασίας τόσο στο επίπεδο των καθημερινών ωραρίων και της ρουτίνας όσο και σε εκείνο της επαγγελματικής ζωής. Αυτό είναι το κόστος της πολυδιάστατης βιογραφίας, εκείνης που, στις κοινωνίες της ύστερης νεωτερικότητας, χειραφετεί το άτομο από τις δεσμεύσεις της γραμμικής πορείας και των σταθερών της προδιαγραφών.

Εν γένει όμως αυτές οι κοινωνίες της ύστερης νεωτερικότητας παράγουν μια υποκειμενικότητα που μετατρέπεται σε συλλέκτης διαφορετικών στιγμών, εμπειριών, ενίοτε ταυτοτήτων και συχνά επαγγελματικών θέσεων. Η κατασκευή ενός επαγγελματικού εαυτού που αλλάζει πολλές φορές μέσα στον κύκλο της ενεργούς ζωής έχει θεωρηθεί μείζον στοιχείο της προσωπικότητας του σύγχρονου ανθρώπου¹⁹. Και είναι ενδεικτικό πεδίο όπου η γρήγορη εναλλαγή συγκρούεται με αυτό που, από τη σκοπιά της κοινωνιολογικής προσέγγισης, θα ονομάζαμε δικονομικούς χρόνους. Όποιοι και αν είναι αυτοί.

Η δυσφορία για την καθυστέρηση στην απονομή της δικαιοσύνης δύσκολα μπορεί να εξαλειφθεί σε τέτοιες συνθήκες. Γιατί οι χρόνοι της δικονομικής ορθότητας, της νομικής θεμελίωσης μιας υπόθεσης και της δίκαιης δίκης είναι ετερογενείς προς την αντίληψη για τον χρόνο του καθημερινού ανθρώπου και της βιογραφίας του.

Οι σημερινοί αυτοί ρυθμοί δεν εξαντλούνται σε αυτό που στην κοινή αντίληψη –και ενίοτε θεμελιώνεται και κοινωνιολογικά– παρουσιάζεται ως ζωτική εξάντληση και τον εποικισμό σώματος και ψυχής από αγχώδεις εντάσεις και καθήκοντα νέου τύπου. Με άλλα λόγια, το πρόβλημα δεν είναι μόνον ότι κάποιος τρέχει να προλάβει το μετρό, να μαγειρέψει για τα παιδιά του, να τα πάει σε δραστηριότητες, να υπερ-εργαστεί από πόστο σε πόστο, από το γραφείο στο σπίτι και μετά σε έτερη εργασία. Είναι σχετικό αλλά βαθύτερο. Οι χρονικότητες του ατόμου στην ύστερη νεωτερικότητα είναι ταχείς λόγω της συστηματικής εναλλαγής κοινωνικών ρόλων, επαγγελματικών ταυτοτήτων και βιωματικών εμπειριών που ορίζουν αυτή τη μεταμοντέρνα βιογραφία του *self-made man*, εκείνου που έχει όλη την ελευθερία αλλά και το φορτίο να παραγάγει μόνος του την ταυτότητά του. Και που προκαλείται να το κάνει σε μια διαρκή ανάπλαση, να εκτίθεται διαρκώς στην αλλαγή κ.ά.

Δεν είναι βεβαίως μόνο αυτά που φτιάχνουν την αίσθηση του επείγοντος. Οι ταχύτητες με τις οποίες λειτουργούν πολλές υπηρεσίες πλέον του δημοσίου –και στην Ελλάδα– και βεβαίως του ιδιωτικού τομέα μέσα από τις ψηφιακές πλατφόρμες, έχουν φτιάξει έναν κόσμο αμεσότητας και εναλλαγής που όταν συγκριθεί με τους αντικειμενικούς ρυθμούς μιας ανάκρισης και των πολλαπλών επιπέδων δικαστικής κρίσης, είναι απόλυτος αντιθετικοί. Εδώ λοιπόν συγκρούονται δυο κόσμοι που είναι αμφότεροι μοντέρνοι κόσμοι του χρόνου: ο χρόνος της αναζήτησης της αλήθειας και της προστασίας από την αυθαιρεσία της εξουσίας, ο οποίος είναι ένας χρόνος βραδύς, και ο χρόνος των πολλαπλών καταναλωτικών επιλογών, της κράτησης ενός αεροπορικού εισιτηρίου με

¹⁹ O. Bomsel, «L'ère de l' instant», στο: J. Birnbaum (επιμ.), *Où est passé le temps ?*, 2012, σελ. 11-26· H. Rosa, *Επιτάχυνση και αλλοτρίωση. Για μια κριτική θεωρία της χρονικότητας στην ύστερη νεωτερικότητα*, 2021· Z. Bauman/T. Leoncini, *Γεννημένοι ρευστοί. Μεταμορφώσεις της τρίτης χιλιετίας*, 2019.

ένα κλικ, της ταχύτητας με την οποία παρακολουθούμε το μηχανάκι του ντελιβερά να πλησιάζει στο σπίτι μας αργά το βράδυ για να μας φέρει την παραγγελία, ο χρόνος μιας επαγγελματικής εναλλαγής που δεν τελειώνει όπως συνέβαινε με τις παλιές γραμμικές πορείες ζωής (εκπαίδευση, εργασία, μια και μοναδική, σύνταξη).

V. ΕΠΙΕΙΚΕΙΑ ΚΑΙ ΑΝΙΚΑΝΟΠΟΙΗΤΑ ΑΙΣΘΗΜΑΤΑ ΑΥΣΤΗΡΟΤΗΤΑΣ

Ένα δεύτερο παράδειγμα που μας πληροφορεί επαρκώς για τις εντάσεις που προκύπτουν ανάμεσα στη Δικαιοσύνη και την κοινωνική της πρόσληψη, ειδικότερα με τη μόνιμη δυσφορία περί «αποτελεσματικότητας» της Δικαιοσύνης, έχει να κάνει με το ζήτημα της επιείκειας. Αναφερόμαστε πιο συγκεκριμένα στις συχνές και διαδεδομένες επικρίσεις για το πνεύμα επιείκειας που θεωρείται ότι διακατέχει τις αποφάσεις της Δικαιοσύνης.

Πιο συγκεκριμένα, ζούμε στην κοινωνία της επιείκειας²⁰. Το φαινόμενο είναι διαδεδομένο στις χώρες του δυτικού καπιταλισμού –κάτι που δεν συμβαίνει στις πειθαρχικές κοινωνίες της Άπω Ανατολής ή στις αυταρχικές κοινωνίες, εκείνες που ορίζουν τη συμβίωση με βάση ιερούς νόμους ή μια εθνικιστική-μιλιταριστική οντολογία. Η Ελλάδα, μετά από έναν σκληρό και πειθαρχικά άτεγκτο 20ό αιώνα, έχει από τη Μεταπολίτευση και μετά αφομοιώσει την επιείκεια ως κοινωνική αρετή και ως κοινή αξία. Ισχυροί υποδοχείς αυτής της τροπής μπορούν να θεωρηθούν τόσο ο οικογενειακός όσο και ο εκπαιδευτικός θεσμός –εν μέρει και οι διαπροσωπικές σχέσεις.

Στους θεσμούς αυτούς το όρμα της επιεικούς μεταχείρισης των μικρών από τους μεγάλους έρχεται να συναρθρωθεί με την αναβάθμιση της παιδικής ηλικίας και την αναγωγή της σε πεδίο ανάπτυξης της προσωπικότητας σε αντιδιαστολή με παλιότερες πρακτικές ένταξης του παιδιού στην οικονομία και στην εθνική ιδεολογία²¹. Σήμερα ειδικότερα με τη διάδοση μιας γενικότερη κουλτούρας της ευαισθησίας και της ενσυναίσθησης κορυφώνεται η μακρά πορεία της αντι-αυταρχικής ιδεολογίας στους θεσμούς, στην εργασία, στην εκπαίδευση και στις μύχιες σχέσεις. Την ίδια στιγμή, και ενώ δεν εξοικονομούνται οι βράναισες συμπεριφορές σε συγκεκριμένες περιοχές της κοινωνικής εμπειρίας²², εκδηλώνεται μια ισχυρή κοινωνική δυσφορία με ορισμένα από τα αποτελέσματα της τρυφερότητας, κατανοητικής και συγχωρετικής λειτουργίας του ιδεολογήματος της επιείκειας.

Σκανδαλιζόμαστε, με την κοινωνιολογική έννοια –όταν κάτι δηλαδή θεωρείται κοινωνικά ανυπόφορο και διαλυτικό της κοινωνικής τάξης–, με το γεγονός ότι αυτά που μπορεί κάποια στιγμή να θεωρούνται απαράδεκτα εγκλήματα, δεν τιμωρούνται με την εξάντληση της αυστηρότητας που μπορεί να διανοηθεί ο άνθρωπος νους. Πέρα από τη νομική τυποποίηση των ειδεχθών εγκλημάτων, το κοινωνικό σώμα οργανώνει με δικούς του όρους μια αξιακή ιεράρχηση του εγκλήματος που συνοδεύεται από το αντίστοιχο ιδεατό ποινολόγιο²³.

²⁰ A. Russell Hochschild, *The Managed Heart: Commercialization of Human Feeling*, 1983-2012· δες και L. Ferry, *Η επανάσταση της αγάπης*, 2012.

²¹ Δ. Μακρυγιάννη (επίμ), *Παιδική ηλικία*, 2001· και Π. Παναγιωτόπουλος, *Περιπέτειες της μεσαίας τάξης*, ό.π.

²² Γ. Πετράκη (επίμ), *Γυναικοκτονίες. Διαπιστώσεις, ερωτήματα και ερωτηματικά*, 2020.

²³ Η συζήτηση γύρω από την υποτιθέμενη επιείκεια των δικαστών έναντι κάποια λαϊκής αυστηρότητας είναι αρκετά παλαιά και πυκνή. Δες ενδεικτικά μια αναίρεση του κλασσικού μοτίβου J. Braun/M. Gollwitzer, *Leniency for out-group offenders*, *European Journal of Social Psychology* 42/2012, σελ. 883-892.

Με άλλα λόγια, καθημερινά καλλιεργούμε τον κήπο της επιείκειας αλλά οι εγκληματίες που δεν εκτίουν ολόκληρη την ποινή τους ή που μετά από κάποιο διάστημα κυκλοφορούν ξανά ελεύθεροι και εγκληματούν εκ νέου, θεωρούνται τερατώδη τέκνα της ίδιας της Δικαιοσύνης και όχι της γενικής επιείκειας. Μιας δικαιοσύνης που, παραδόξως τελείως αυτονομημένη, σε αυτό το σημείο της κοινής συνείδησης, από τα έργα της νομοθετικής εξουσίας, κατηγορείται για «ανοχή στο έγκλημα». Έχει ενδιαφέρον πάντως, στο μέτρο που προσθέτει στην αντιφατικότητα των συναισθημάτων γύρω από το τι είναι δίκαιο, να υπογραμμίσουμε ότι για τη λαϊκή απαίτηση αυτή για πιο αυστηρές ποινές κ.λπ. δεν φαίνεται να ευθύνεται ποτέ η σύγχρονη αντι-απαγορευτική παιδαγωγική ή ο Μάης του '68 με το «απαγορεύεται το απαγορεύειν», αλλά ο Μπεκαρία που κρύβουν μέσα τους εισαγγελείς και δικαστές. Δεν εξετάζουμε φυσικά εδώ ζητήματα αποτελεσματικότητας των ποινών, ερωτήματα γύρω από την κοινωνική αξία του σωφρονισμού, την προτεραιότητα ή όχι του εγκλεισμού έναντι άλλων μεθόδων, ούτε την ιστορική κριτική στον θεσμό της φυλακής. Αυτό που αξίζει όμως να κρατηθεί από έναν τέτοιο προβληματισμό είναι ότι μέσα το σύμπαν που απαγορεύει π.χ. στον δάσκαλο να επιπλήττει τους μαθητές του με αυστηρό ύφος, τείνει να αναπτυχθεί την ταύτιση της απαγγελίας μιας κατηγορίας με την προφυλάκιση ή την άρση της αρχής της παραγραφής διαφόρων αδικημάτων. Θα χρειαζόταν μεγάλη ερευνητική προσπάθεια για να ει-σχωρήσει τόσο θεωρητικά όσο και φιλολογικά, στα διαφορετικά επίπεδα πρόσληψης της έννοιας του «κοινού περί δικαίου αισθήματος» και στο πώς αυτό διαμορφώνει ανταγωνιστικές δυναμικές μέσα στην ατομικιστική δημοκρατική κουλτούρα της ανοχής, της ενσυναίσθησης και της επιείκειας. Η τελευταία συναντά καθημερινά ένα ανικανοποίητο συναίσθημα αυστηρότητας. Σε κοινωνίες με ισχυρό ατομικιστικό και οικογενειακό κυνισμό²⁴, συχνά οι δύο δυναμικές θα μοιραστούν σε ιδιο-τελή επιείκεια και εξωτερική απαίτηση αυστηρότητας για παραλείψεις και αδικήματα των άλλων.

VI. Η ΕΝΣΥΝΑΙΣΘΗΣΗ ΚΑΙ ΤΟ ΠΑΡΑΔΟΞΟ ΤΟΥ ΘΥΜΑΤΟΣ

Στην ίδια χορεία αντινομιών και παροξυστικών αντιφάσεων της δημοκρατίας αλλά σε ειδική υπο-κατηγορία πρέπει να τοποθετήσουμε αυτό που ονομάζαμε «το παράδοξο του θύματος». Του θύματος που, καταλαμβάνοντας ολόένα και μεγαλύτερο χώρο στην κοινωνική συνείδηση, συνοδευόμε-νο από ένα νέο συγκινησιακό και ηθικό ορόσημο που είναι η επιταγή της ενσυναίσθησης, χάνει τη μοναδικότητά του και γίνεται στοιχείο κάθε ύπαρξης. Αυτό είναι το παράδοξο του «θύματος» στις κοινωνίες της ύστερης νεωτερικότητας και της επικράτησης του ιδιώματος της αγάπης. Το θύμα, από εκεί που νομικά και κοινωνικά είχε καταφέρει, μετά από μεγάλους και δύσκολους αγώνες, να αναγνωριστεί ως ξεχωριστή κατηγορία που χρήζει ειδικής μέριμνας από το Κράτος, τη δικαστική αρχή και την κοινωνία εν γένει, από εκεί που εξειδικευόταν ως συγκεκριμένος δικαιούχος όλων αυτών, μετατρέπεται σε ιδιότητα που δυνητικά αφορά τους πάντες. Ας δούμε εν συντομία πως οργανώνεται αυτή η παράδοξη λειτουργία.

Το θύμα²⁵, στην παροξυστική εκδοχή της ύστερης νεωτερικότητας τείνει λοιπόν μέσω της ενσυναίσθησης να γίνει καθολική μορφή. Ορισμένοι θα έλεγαν ότι έρχεται να λειτουργήσει ως το alter

²⁴ J. H. R. Davis, *People of the Mediterranean: An Essay in Comparative Social Anthropology*, 1976.

²⁵ G. Erner, *La société des victimes*, 2006.

ego της ιδιότητας του πολίτη, μα αυτό είναι αντικείμενο άλλης διαπραγμάτευσης. Πως επενεργεί όμως η ιδεολογία της ενσυναίσθησης; Ξεκινώντας από τη μετατροπή της ιδέας της πρόνοιας για τον άλλον σε μια κανονιστική πίεση για τη διάδοση μιας ψυχολογικής αντιμετώπισης των κοινωνικών δι-αντιδράσεων, μας προτρέπει να μπαίνουμε στη θέση του άλλου. Έτσι η ικανότητα να νιώσεις όπως νιώθει ο άλλος, να συμμεριστείς ψυχικά με άλλα λόγια όσα βιώνει ένα θύμα –δηλαδή ο δέκτης μιας αδικίας– ισοδυναμεί με ένα είδος δικαιοσύνης. Και πάντως περιγράφεται ως προϋπόθεση της δίκαιης συμπεριφοράς και εν γένει της δικαιοσύνης. Και εδώ είναι το πρόβλημα. Η ηθική οντότητα «ενσυναίσθηση» εκφεύγει του ψυχολογικού πεδίου και της διαχείρισης των δι-υποκειμενικών σχέσεων και μεταβάλλεται σε δημόσια αρετή²⁶.

Μια δημόσια αρετή που έρχεται να ανταγωνιστεί τον Νόμο, τους κοινωνικούς κανόνες και ιδιωτικοποιεί τις υποχρεώσεις μας προς τους άλλους, όπως αυτές ορίζονταν από προγενέστερα συστήματα εφαρμογής της ιδέας του «κοινού αγαθού». Είναι μια δημόσια αρετή που όχι μόνο ανταγωνίζεται προγενέστερες κωδικοποιήσεις όπως ο Νόμος ή οι άτυποι κανόνες ευγένειας αλλά που ιδιωτικοποιεί τις υποχρεώσεις μας έναντι του άλλου και μας υποχρεώνει, αυτή τη φορά, όχι να εσωτερικεύσουμε τον κανόνα αλλά να εξωτερικεύσουμε μια συγκεκριμένη ψυχική διάθεση. Γι' αυτό και συχνά το ζήτημα της ενσυναίσθησης κρίνεται στη δημόσια σφαίρα με κριτήριο την επιτελεστική εικόνα που προσφέρει κάποιος μπροστά σε μια δραματική συνθήκη²⁷. Μια δημόσια αρετή που οφείλει να εφαρμόζεται από τον καθένα από εμάς, ιδιωτικά, σε αντίθεση με τον Νόμο και τα πλαίσια πολιτισμού που συνόψιζαν και εξοικονομούσαν αυτούς του είδους τις απαιτήσεις. Θα μπορούσε κανείς να μιλήσει επί μακρόν για τις διαδικασίες υποκατάστασης αξιών όπως η «ανθρωπιά», ο «οίκτος» κ.ά. στην προοπτική μιας κοινωνιολογίας των συναισθημάτων και να τα συσχετίσει με την έννοια της δικαιοσύνης και τους εφαρμοστικούς της θεσμούς. Παραμείναμε όμως στη μελέτη της παροντικής ισχύος της ενσυναίσθησης στο μέτρο που αυτή, σε αντίθεση με παλιότερες τέτοιες αξιακές επικλήσεις, τείνει να καθολικοποιήσει την ιδιότητα του θύματος.

Και εδώ είναι που η παραδοξότητα κορυφώνεται διότι η κατίσχυση της ενσυναίσθησης έναντι άλλων τρόπων προσέγγισης επίδικων ζητημάτων καταλήγει σε μια ιδιότυπη ωφέλεια υπέρ του θύτη και όχι του θύματος. Αυτό γίνεται ακριβώς επειδή η επιταγή της ενσυναίσθησης τείνει να ισορροπήσει τη σχέση θύματος-θύτη και συχνά να εξισώσει το αξιακό τους φορτίο. Εξάλλου τα θύματα μέχρι πρόσφατα τύχχαναν της προστασίας του Νόμου και των κανόνων του κοινού βίου. Στη συμβατική, μοντέρνα απονομή της δικαιοσύνης και κοινωνία, και με τις προσθήκες της μέριμνας για τα θύματα που προέκυψαν τις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα, το θύμα είχε γίνει το επίκεντρο του ενδιαφέροντος. Όταν άρχισε όμως γίνεται πολύ ισχυρή η παρέμβαση του ενσυναισθητικού παράγοντα, η προστασία που απολάμβαναν τα θύματα σχετικοποιήθηκε αφού η γενίκευση της θυματικής ταυτότητας αφαιρούσε από τα πραγματικά θύματα τη μοναδικότητά τους.

²⁶ Δες τη σχετική συζήτηση στον χώρο της κοινωνιολογίας M. Clément, *Sociologie, souffrance et compassion*, Cahiers de recherche sociologique 65/2018, σελ. 47-69.

²⁷ Είναι σαν να κοινωνικοποιείται η ιδιωτική κριτική στην απουσία συναισθηματικών εκδηλώσεων που κάποτε γινόνταν αντικείμενο υπαρξιακού αναστοχασμού όπως συμβαίνει στις πρώτες σελίδες του ξένου το Καμύ. Δες Α. Καμύ, *Ο Ξένος*, 2010· και, σε ψυχαναλυτική προοπτική, για τη δυσκολία του πένθους στο έργο του A. Costes, *Albert Camus et la Parole manquante*, 1973.

Σε αυτό συνέβαλε πολύ μια κοινωνιολογίζουσα δικαιολόγηση της ενσυναισθητικής ιδεολογίας. Έτσι στην κίνηση που από-συμβολοποιεί τους κανόνες συνύπαρξης (οφείλουμε πλέον να είμαστε ενσυναισθητικοί ιδιώτες και όχι μέλη μιας κοινωνίας που έχει αυξημένη και κωδικοποιημένη μέριμνα για τους πιο αδύναμους και τα θύματα) και μετατρέπει την καθημερινή πραξολογία σε συναισθηματική υπόθεση, έρχεται να προστεθεί μια διάχυτη κοινωνιολογική ερμηνεία των αιτιών που οδηγούν κάποιον σε βλαπτικές (για τα πραγματικά θύματα) συμπεριφορές. Εδώ, η ενσυναίσθηση γίνεται κοινωνική ανάλυση των αιτιών της παραβατικότητας και υπερβαίνει τη βιωματική αναβίωση του τραύματος του θύματος. Μετατρέπεται δε συχνά και σε βιογραφική προσέγγιση του θύτη.

Έτσι, συχνά νιώθουμε υποχρεωμένοι να καταλάβουμε τι οδήγησε κάποιον στο να εγκληματήσει και να φερθεί εις βάρος άλλων, να μπούμε στη θέση του και μέσω της ιστορίας της ζωής του να τον συναισθανθούμε. Να μπούμε στη θέση του θύτη του οποίου η πράξη ή η προσωπικότητα εξατμίζεται προς όφελος μιας προγενέστερης δικής του θυματοποίησης η οποία, σύμφωνα με κάποιον ασαφή μιμητικό κανόνα, τον μετέτρεψε σε «θύμα». Εδώ πλέον, η ενσυναίσθηση μπορεί να γίνει μια δικαιολογητική αναφορά του θύτη. Μια αναζήτηση προσωπικών, βιωματικών εξηγήσεων που συνήθως συναρθρώνονται με μακροσκοπικές κοινωνιολογικές δικαιολογίες (που στηρίζονται σε μια αναγωγιστική αντίληψη περί κοινωνικής καταγωγής του εγκλήματος)²⁸.

Η προοπτική το κοινωνικό φαντασιακό να αντιστρέφει τους ρόλους θύτη-θύματος δεν είναι πολύ μακριά²⁹. Το θύμα μπορεί να μετατραπεί σε άτυπος θύτης που έφερε τον εγκαλούμενο στη θέση να διαπράξει ένα αδίκημα. Είναι κάτι που γνωρίζουμε πλέον από την ευρύτερη συνθήκη που επικρατεί μέσα στις σχολικές κοινότητες. Οι τελευταίες σε πολλές ευρωπαϊκές κοινωνίες δυσκο-

²⁸ Θα είχε ενδιαφέρον να μελετηθεί συστηματικά με ιστορικό βάθος η εξέλιξη των αγορεύσεων υπεράσπισης σε ποινικές δίκες, ειδικότερα για εγκλήματα κατά τη ζωής. Η σχετική βιβλιογραφία είναι πάντως έως σήμερα φτωχή. Αξιωματική εξαίρεση η έρευνα της Έ. Αβδελά, *Δια λόγους τιμής. Βία, συναισθήματα και αξίες στην μεταπολεμική Ελλάδα*, 2006. Εκεί θα δούμε μεταξύ άλλων σημαντικών που καταγράφονται ότι τα εγκλήματα τιμής τυγχάνουν συχνά μιας εξήγησης μέσω παραδοσιακών ή κοινωνιολογικών επικλήσεων. Όμως γενικά η έμφυλη βία, οι δολοφονίες γυναικών στο παρελθόν έφεραν στο προσκήνιο έμφυλες προκαταλήψεις που αναλύονταν συχνά στο δικαστήριο μέσα από έναν λόγο ο οποίος αναζητούσε ψυχοκοινωνικές αιτιολογήσεις για τον δράστη, που οριακά τον μετέτρεπαν σε θύμα. Ισχυρό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση του Κυριάκου Παπαχρόνη, δες Β. Σπυροπούλου, «Παπαχρόνης, Κυριάκος. Ανδρική φονική και σεξουαλική βία στα χρόνια της γυναικείας χειραφέτησης», στο: Β. Βαμβακάς/Π. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80. Κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, 2015, σελ. 434-436. Όμως αυτή τη στιγμή, φαίνεται η τάση αυτή να έχει αντιστραφεί και, με την ανάπτυξη των κινημάτων χειραφέτησης και προστασίας των γυναικών από την έμφυλη και ενδοοικογενειακή βία, να έχει αποδυναμωθεί ο δικαιολογητικός λόγος υπέρ των ανδρών δραστών. Εντούτοις, η δική μας προσέγγιση προσπαθεί να μεταφέρει εδώ ευρύτερες κοινωνικές ροπές δικαιολόγησης της παραβατικής συμπεριφοράς και ποικίλων κατηγοριών εγκλημάτων, μα και συνολικότερα μια ολόκληρη μετάθεση της ευθύνης για την επιθετική και αντικοινωνική πραξολογία. Σημαντική η συνεισφορά της Α. Ρετζέπη, *Συμβίωση και σύγκρουση στη Μεταπολίτευση. Κοινωνική πρόσληψη της βίας στο παράδειγμα της τρομοκρατικής οργάνωσης «ΕΟ 17 Νοέμβρη»*, Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2025 (σε διαδικασία υποστήριξης την ώρα που γράφονταν αυτές οι γραμμές).

²⁹ Η Μεταπολίτευση βρίθκει τέτοιων αντιστροφών σε περιπτώσεις άσκησης πολιτικής βίας και τρομοκρατίας αλλά και σε περιπτώσεις ακραίας πολιτικοποίησης τεχνολογικών και φυσικών καταστροφών. Ά. Νασιούλης, *Αποσιώπηση και αναγνώριση: για μια κοινωνιολογία των θυμάτων τρομοκρατικής και κρατικής βίας στην Ελλάδα 1974-2018*, Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2024· δες και Ά. Νασιούλης/Π. Παναγιωτόπουλος, «Βάναυση πολιτική βία και ασθενής κοινωνική μνήμη», στο: Β. Βαμβακάς/Τ. Καρατράντος/Π. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *5.5.2010. Ταυτότητες και συναισθήματα της πολιτικής βίας στην Ελλάδα του 21ου αιώνα*, 2021, σελ. 177-208.

λεύονται πλέον να απομονώσουν εκείνους τους μαθητές που ασκούν βία ή εκφοβίζουν τους πιο αδύναμους και να τους περιχαράκωσουν μέσα στην ταυτότητα του θύτη. Στο όνομα της ενσυναίσθησης, της κατανόησης των ψυχολογικών και κοινωνικών κινήτρων που οδηγούν κάποιον σε αυτήν την επιθετική αταξία –και με την ευκολία με την οποία η παιδική ηλικία τείνει να χαρακτηριστεί ως εγγενώς αθώα– οι θύτες-μαθητές μπορεί πολύ εύκολα να αλλάξουν ταυτότητα για το σχολικό περιβάλλον και τον κοινωνικό του περίγυρο³⁰.

Η ενσυναισθητική ιδεολογία, η ψυχολογικοποίηση των κανόνων της κοινής ζωής και η κοινωνιολογίζουσα «επεξήγηση» των αιτιών ενός εγκλήματος, λειτουργούν σαν ένα σπινάλι ακατανόησής και παράγουν δυναμικές που αμοιβαία εξουδετερώνονται. Το έγκλημα, η βία, η παράβαση, η προσβολή, εκκινούν από ένα «θυματικό σημείο» το οποίο όμως πολύ γρήγορα τείνει να βρει ένα σχεδόν εξίσου αποδεκτό αντικαθρέπτισμα. Το αποτέλεσμα είναι ότι η έννοια της ευθύνης για τα γεγονότα αναπέμπεται σε αφηρημένες έννοιες³¹ ή, αντίθετα, σε μικρο-ιστορίες, σε κοινωνιολογικές μακροσκοπικές εξηγήσεις ή σε ψήγματα ψυχικής διαδρομής καθιστώντας δυσχερέστατη τη διευκρίνιση των πραγματικών συνθηκών ενός «συμβάντος άδικης συμπεριφοράς» και την ικανοποίηση των αρχικώς θιγμένων³².

VII. ΤΑ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΑ ΩΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΥΠΕΡΑΝΑΠΛΗΡΩΣΗ

Υπάρχει μια ακόμα μεγάλη περιοχή, ένα ξεχωριστό ηλιακό σύστημα μέσα στον γαλαξία των σχέσεων δικαιοσύνης-κοινωνίας, που χρήζει ιδιαίτερης προσέγγισης και που τουλάχιστον στην κοινωνι-

³⁰ Δεν είναι τυχαία η παγκόσμια επιτυχία που σημείωσε φέτος η σειρά του Netflix *Adolescence* σχετικά με την εγκληματική σχολική βία σε ένα «μπανάλ» βρετανικό σχολικό περιβάλλον. Η συζήτηση γύρω από τις πολιτικές μηδενικής ανοχής στον σχολικό εκφοβισμό και οι πολυπληθείς φωνές σχετικοποίησης της αξίας της τιμωρίας των επιθετικών μαθητών, στη γραμμή της αντι-αυταρχικής παιδαγωγικής είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα και διαφωτιστική. Δες μια αξιόλογη σύνοψη αυτής της συζήτησης στο *Zero-tolerance policies in schools*, διαθέσιμο στο [link](#). Δες στην ίδια αντι-αυταρχική αναλυτική προσέγγιση, A. Karray Derivois, *École : exclure les élèves harceleurs, est-ce vraiment la solution ?*, *The conversation* 19.09.2023, διαθέσιμο στο [link](#). Δες και μεταξύ των άλλων σχετικών μελετών της την πολύ ενδιαφέρουσα μελέτη της Ι. Τσίγκανου, «Εικόνες» βίας από μαθητές και εκπαιδευτικούς; Πορίσματα εμπειρικών ερευνών», στο Μ. Χατζηανδρέου/Σ. Μανωλόπουλος (επιμ.), *Βία στην Πόλη. Η Ψυχανάλυση συνομιλεί με τις Επιστήμες του ανθρώπου*, 2021, σελ. 125-146.

³¹ Για τις ιδεολογίες της νεωτερικότητας και τον τρόπο που μέσω αφαιρέσεων τείνουν να υπερβούν την πρακτική γνώση και τη βιωμένη εμπειρία δες Π. Λέκκας, *Αφαίρεση και εμπειρία. Μια φορμαλιστική θεώρηση του ιδεολογικού φαινομένου*, 2012.

³² Σημαντική είναι εδώ η συμβολή του Luc Boltanski, ο οποίος προσπαθεί να κατανοήσει πώς οι απλοί άνθρωποι κρίνουν, επιχειρηματολογούν και αξιολογούν καταστάσεις αδικίας στην καθημερινή τους ζωή. Ο Boltanski απορρίπτει την ιδέα ότι υπάρχει ένα μοναδικό, γενικό πρότυπο δικαιοσύνης. Δείχνει ότι οι άνθρωποι χρησιμοποιούν διαφορετικά καθεστώτα δικαιολόγησης –και άρα ηθικής κρίσης, ανάλογα με τα συμφραζόμενα: αγάπη, δικαιοσύνη, αποδοτικότητα, φήμη. Γι' αυτόν οι άνθρωποι έχουν «ηθικές ικανότητες» που ενεργοποιούν κατά περίπτωση, με αποτέλεσμα να αναπτύσσονται αντιθετικές δυνάμεις εντός του ίδιου του υποκειμένου. Η αγάπη (ως συνθήκη εκκίνησης μιας ηθικής κρίσης περί δικαιοσύνης) π.χ. σχετίζεται με σχέσεις εγγύτητας, συμπόνιας και φροντίδας, όπου αναγνωρίζεται η μοναδικότητα του άλλου. Η δικαιοσύνη, αντίθετα, απαιτεί απρόσωπα και καθολικά κριτήρια (ισότητα, αξιοκρατία, δικαιοσύνη). Αυτές οι δύο λογικές (ή συνθήκες εκκίνησης) συχνά έρχονται σε σύγκρουση ενώ οι άνθρωποι εναλλάσσονται ανάμεσά τους στην καθημερινή ζωή. Δες *L'Amour et la Justice comme compétences. Trois essais de sociologie de l'action*, 1990. Καίτοι ο Boltanski μελετάει τον διάχυτο και καθημερινό χαρακτήρα αυτών των ηθικών κρίσεων περί δικαίου και αδικού, μπορούμε να σκεφτούμε μια συνθήκη όπου αυτή η πολλαπλότητα, οι αντιφατικές θέσεις, η επιχειρηματολογία και η δικαιολόγηση του υποκειμένου αναδιπλάσιάζεται μέσα από προβολές πάνω στους θεσμούς και δη πάνω στη ίδια τη δικαϊκή και δικαστική λειτουργία.

ολογική (ελληνική) βιβλιογραφία δεν έχει τη θέση που του αρμόζει. Είναι αυτό που θα ονομάζαμε πολύκροτες υποθέσεις και δίκες δημοσίου ενδιαφέροντος³³.

Η ιστορία τους είναι μακρά στη νεότερη Ελλάδα. Θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε τη δίκη του Κολοκοτρώνη και του Πλαπούτα μια εναρκτήρια στιγμή. Κανείς δεν μπορεί να ξεχάσει το τραύμα της Δίκης των Έξι, τη δίκη Μπελογιάννη, την ανάκριση για τη δολοφονία Λαμπράκη, τις μεταπολιτευτικές απονομές δικαιοσύνης με τις Δίκες των πρωταιτίων της Χούντας, του Πολυτεχνείου και των βασανιστών, το Ανώτατο δικαστήριο για την υπόθεση του σκανδάλου Κοσκωτά, τη δίκη της 17 Νοέμβρη, τη δίκη της Χρυσής Αυγής³⁴ και την σε εκκρεμότητα δίκη του τραγικού δυστυχήματος των Τεμπών αλλά και οι δίκες του ελληνικού μετοο, όπως του Λιγνάδη και του Φιλιππίδη.

Μπορεί κανείς να σκεφτεί και άλλες εξίσου σημαντικές αν και ιστορικά παραγνωρισμένες δικαστικές υποθέσεις που αφορούν παλαιότερες τεχνολογικές καταστροφές όπως η δικαστικές διερευνήσεις και δίκες για τα ναυάγια του Χειμάρρα το 1947, του Ηράκλειον το 1966 και του Σαμίνα το 2000³⁵. Ας σημειωθεί εδώ πως οι δίκες για το Μάτι έχουν λάβει ελάχιστη δημοσιότητα, θα άξιζε κανείς να τις εντάξει σε αυτήν τη γραμματική και να αξιολογήσει μέσα από αυτές το ρευστό καθεστώς δημοσίου ενδιαφέροντος, κοινωνικής κινητοποίησης και τα όρια της δικαστικής κρίσης μπροστά σε διαφορετικά χρωματισμένες περιπτώσεις του αδόκητου συλλογικού θανάτου³⁶.

Πολύκροτες υποθέσεις υπήρξαν όμως και για το συμβατικό ποινικό δίκαιο, εγκλήματα και κακουργήματα με πρωταγωνιστές ιδιώτες που, πέραν του πάθους για το «κακό» που υπάρχει μέσα στις κοινωνίες μας, προκαλούν τα άλλα κοινωνικά συναισθήματα –βαθύτερα της γοητείας για τον εγκληματία– με διάφορους τρόπους. Το πεδίο από τη σκοπιά των κοινωνικών επιστημών δεν έχει μελετηθεί παρά ελάχιστα. Μπορούμε όμως να διακινδυνεύσουμε ορισμένες εκτιμήσεις σχετικά

³³ Μεγάλη συζήτηση υπάρχει στη χώρα γύρω από την κρίση εμπιστοσύνης στη Δικαιοσύνη και την αίσθηση ατιμωρησίας των ισχυρότερων μελών της κοινωνίας και του πολιτικού προσωπικού ειδικότερα. Η υπόθεση της ανεξαρτησίας της Δικαιοσύνης έναντι της Κυβέρνησης και εν γένει του πολιτικού συστήματος είναι καθοριστική. Ευσύνοπτα και πυκνά μεταφέρει αυτόν τον ευρύτατο προβληματισμό ο Α. Καραμπατζός, *Καθοριστικός όρος κοινωνικής ειρήνης*, Το Βήμα 31.03.24. Ο δικός μας συλλογισμός εξοικονομεί αυτόν τον προβληματισμό –χωρίς να τον υποτιμά– διότι τοποθετεί το πρόβλημα σε πιο μακροσκοπικό επίπεδο, προσπαθώντας να περιγράψει το καθοδικό σπирάλ της εμπιστοσύνης στη Δικαιοσύνη μέσα από τη διαλεκτική προσδοκίας-ματαίωσης στο πλαίσιο ανάπτυξης του σύγχρονου ατομικισμού.

³⁴ Μπορούμε να σημειώσουμε ενδεικτικά έργα που αναφέρονται σε δίκες δημοσίου ενδιαφέροντος όπως το σημαντικό έργο του Γ. Ντεγιάνη, *Η Δίκη*, 1990· Ένωση Ελλήνων Νομικών eΘΕΜΙΣ/Ένωση Ελλήνων Ποινικολόγων (επίμ), *Η δίκη των Θ. Κολοκοτρώνη και Δ. Πλαπούτα (1834)*, 2022· Δ. Φωτιάδης, *Κολοκοτρώνης. Η δίκη του Κολοκοτρώνη και του Πλαπούτα*, 1979· Θ. Διαμαντόπουλος, *Ο Εθνικός Διχασμός και η κορύφωσή του. Η Δίκη των Έξι*. Εξίλασμος ή δικαστικός φόνος;, 2022· Γ. Πετρόπουλος/Ν. Χατζηδημητράκος/Ε. Μαρτζούκου, *Υπόθεση Νίκου Μπελογιάννη. Η προανακριτική έκθεση της Ασφάλειας για την πρώτη δίκη*, 2015· Π. Σούρλας/Α. Καραπάνου, (επίμ), *Δολοφονία Λαμπράκη. Η ιστορική συζήτηση 50 χρόνια μετά (πρακτικά ημερίδας)*, 2016· Π. Πετρίδης, *Δολοφονία Λαμπράκη, ανέκδοτα ντοκουμέντα 1963-1966*, 1995· Κ. Μποτόπουλος, *Η δίκη της μεγάλης δίκης*, 2004· Γ. Πανούσης (επίμ), *Η δίκη της 17Ν από τις στήλες των εφημερίδων*, 2005· Π. Τατσόπουλος, *Ο ουρανός στο κεφάλι μας, Η δίκη της 17Ν*, 2004· *Η δίκη της Χρυσής Αυγής. Η αποκάλυψη του πραγματικού προσώπου της εγκληματικής-ναζιστικής οργάνωσης*, 2020· Θ. Καμπαγιάννης, *Με τις μέλισσες ή με τους λύκους, Αγόρευση στη δίκη της Χρυσής Αυγής*, 2020. Αξίζει να διαβαστεί το μείζον γαλλικό έργο του Ε. Carrere, *V13 δικαστικό χρονικό*, 2023.

³⁵ Π. Παναγιωτόπουλος, *Τεχνολογικές καταστροφές και πολιτικές του κινδύνου. Παλινδρομήσεις του κοινωνικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα 1947-2000*, 2013.

³⁶ Από την πρώτη δίκη για το Μάτι μέσα σε ένα ευρύτερο πλαίσιο συλλογής μαρτυριών που περιλαμβάνει και στοιχεία της δίκης δεξ Μ. Καρύδα, *Μάτι*. 23 Ιουλίου 2018, 2024.

με αυτό το πεδίο όπου αναπτύσσεται, όπως και στα προηγούμενα, το «αντινομικό δημοκρατικό πρόβλημα με τη Δικαιοσύνη».

Στις μοντέρνες δημοκρατίες παρατηρείται μια σταδιακή σημειολογική σύγχυση μεταξύ α. του Θεσμού της Δικαιοσύνης, β. της αφηρημένης έννοιας της κοινωνικής δικαιοσύνης και γ. των ιδιωτικών συναισθημάτων περί δικαίου.

Στην πραγματικότητα, και μέσα από τη γενική συγκίνηση που προκαλούν οι δίκες δημοσίου ενδιαφέροντος, η ίδια η έννοια της δικαιοσύνης γίνεται ολοένα και συχνότερα αντικείμενο επίκλησης σε διαφορετικά πεδία. Σε πεδία που βρίσκονται πέραν των θεσμών απονομής και εφαρμογής του δικαίου δια της επιβολής του νόμου και πέραν της πολιτικής διαχείρισης των κοινωνικών ανισοτήτων. Διότι και αυτή η τελευταία, η ιδέα των κοινωνικών ανισοτήτων, δεν μονοπωλεί πια την επίκληση στη δικαιοσύνη. Ποιες είναι λοιπόν οι μείζονες επιπτώσεις αυτής της ακατάτακτης και πολλαπλής χρήσης του όρου, της συγχώνευσης ικανοτήτων, απαιτήσεων, προσδοκιών και συναισθημάτων στη λέξη δικαιοσύνη³⁷;

Μπορούμε να επικεντρωθούμε συγκεκριμένα σε μια, που, ενδεχομένως, συνοψίζει έναν ευρύτερο αντίκτυπο. Ο Θεσμός της δικαιοσύνης, με την αποφασιστική αρμοδιότητα του επί του «τι είναι αληθές και δίκαιο», γίνεται ένας πανδέκτης ψυχικών αγωνιών και κοινωνικών αιτημάτων και σε αυτόν ανατίθεται συχνά η επίλυση δημοκρατικών αντινομιών. Σε αυτόν προβάλλονται για παράδειγμα οι δυσφορίες των υποκειμένων μπροστά στην κοινωνική μεταβολή.

Το «τι είναι δίκαιο και τι άδικο από αυτά που μου συμβαίνουν –ή φοβάμαι ότι θα μου συμβούν» προβάλλεται πλέον πάνω και στον Θεσμό της Δικαιοσύνης. Ειδικά σε συνθήκες υποχώρησης της εθνοκρατικής κυριαρχίας και αποδυνάμωσης της ισχύος της εκτελεστικής εξουσίας λόγω της μεταφοράς ισχύος τόσο σε υπερεθνικούς οργανισμούς και δικαιοδοτικά όργανα όσο και στην παγκόσμια αγορά συναλλαγή, η προβολή αιτημάτων, που παλιότερα έπαιρναν πολιτικό περιεχόμενο, πάνω στη Δικαιοσύνη (και ειδικότερα σε δίκες δημόσιου ενδιαφέροντος), αυξάνουν υπέρμετρα τις συστημικές προσδοκίες από αυτήν. Και της προσδίδουν έναν κοινωνικά επανορθωτικό ρόλο που, από τη φύση της, δεν είναι σε θέση να επιτελέσει –καθ' ολοκληρία αν μη τι άλλο³⁸.

Η αρετή αυτής της επεκτατικής έννοιας της δικαιοσύνης είναι ότι φέρνει στο φως την κοινωνική κριτική, είτε μέσα από μύχιες αγωνίες είτε μέσα από την πολιτική καταγγελία. Ο Θεσμός της

³⁷ Για τη διάχυση των όρων δικαιοσύνης στις σύγχρονες κοινωνίες δες L. Boltanski/Laurent Thévenot, *De la justification : Les économies de la grandeur*, 1991/2022.

³⁸ Εξέχουσα θέση στον μεγάλο όγκο παραδειγμάτων αυτής της κοινωνικής υπερ-επένδυσης στους θεσμούς της δικαιοσύνης έχει η ελληνική κρίση και οι νομοθετικές πρωτοβουλίες που επελέγησαν για την αντιμετώπιση του ενδεχομένου χρεοκοπίας της χώρας υπό το βάρος δημοσιονομικών ελλειμμάτων και δημοσίου χρέους την περίοδο 2010-2016. Οι προσφυγές στο ΣτΕ και το Ελεγκτικό συνέδριο, σε χαμηλότερης βαθμίδας δικαστήρια απασχόλησαν όχι μόνο την κοινή γνώμη και το πολιτικό σύστημα αλλά υπήρξαν και αφετηρία για βαθύ επιστημονικό αναστοχασμό για τους όρους λειτουργίας του δικαίου, και δη των δικαστηρίων που έχουν αρμοδιότητα επί της συνταγματικότητας των νόμων, καθ' όλη την περίοδο. Δεν είναι στην αρμοδιότητα του γράφοντος η αποτίμηση αυτής της πλούσιας βιβλιογραφίας ή έστω η χαρτογράφησης της. Κάτι τέτοιο εκφεύγει εξάλλου των φιλοδοξιών του παρόντος συλλογισμού. Μπορούμε όμως ενδεικτικά να αναφερθούμε σε ένα έργο που τοποθετεί το δικαϊκό ζήτημα στη συνθήκη της «ανάγκης», αποκαλύπτοντας τους τρόπους με τους οποίους η νομική λειτουργία συμπίπτει και φτάνει στα όριά της σε συνθήκες επικράτησης της οικονομίας επί άλλων περιοχών της κοινωνικής δράσης. Δες. Γ. Καραβοκύρης, *Το Σύνταγμα και η κρίση. Από το δίκαιο της ανάγκης στην αναγκαιότητα του δικαίου*, 2014.

δικαιοσύνης αναγκάζεται όμως έτσι να υποδεχτεί και να διαχειριστεί κάτι που είναι πέραν της καταστατικής του αρμοδιότητας του. Η αναβάθμιση των προσδοκιών από τη δικαιοσύνη, ειδικά όταν αυτή μοιάζει καλοδεχούμενη από τον ίδιο τον θεσμό, μπορεί να είναι μια παγίδα, μια ατραπός υπονόμησης.

Το τελευταίο παράδειγμα φωτίζει και συνοψίζει το επιχείρημά μας: στη θεσμική δικαιοσύνη προβάλλονται σήμερα πλείστες από τις μορφές κοινωνικής κρίσης. Και κυρίως όλες εκείνες οι εντάσεις ανάμεσα σε διαφορετικούς πόλους που εκδηλώνονται την εποχή του δημοκρατικού ατομικισμού. Η επιτρεπτική κοινωνία που σκανδαλίζεται μπροστά στην αναλογικότητα των ποινών, η κοινωνία της αντι-αυταρχικής διαπαιδαγώγησης που απαιτεί άτεγκτη και παραδειγματικά σκληρή στάση απέναντι σε όσους βλάπτουν το κοινωνικό σύνολο, η κοινωνία των θυμάτων που επεκτείνει την ιδιότητα αυτή και την καθιστά ταυτοτικό προνόμιο που οικειοποιούνται και οι θύτες. Όλα αυτά αποτελούν ορισμένες από τις απορίες της δημοκρατικής κοινωνίας ή μάλλον της απαιτητικής κοινωνίας, εκείνης που οργανώνεται μέσα από μια συστηματική και οδυνηρή διαλεκτική μεταξύ προσδοκιών και ματαίωσης, υπόσχεσης χειραφέτησης και ρεαλιστικής απογοήτευσης³⁹.

Το δικαστικό σύστημα και εν γένει οι λειτουργοί της Δικαιοσύνης, ειδικά στη χώρα μας που το δικηγορικό επάγγελμα είναι όχι μόνο πολυπληθές αλλά και οργανικό τμήμα των θεσμών, είναι λοιπόν εδώ αντιμέτωπα, πέρα από όσα αποτελούν πεδία της δικής τους ευθύνης, με τα προβλήματα ενός θεσμού που έχει γίνει κάτι σαν κύβος συμπίκνωσης των δημοκρατικών αντιφάσεων.

Ευρύτερα θα λέγαμε όμως ότι έρχονται –όπως το πολιτικό σύστημα– και αυτοί αντιμέτωποι με κάτι ακόμα ευρύτερο, με την κορωνίδα των δημοκρατικών αντινομιών. Την καταλυτική και καθολική εκκοσμίκευση του καιρού μας. Με τη συνθήκη δηλαδή ότι δεν υπάρχει τίποτα ιερό, ότι ζούμε σε έναν κόσμο που έχει απομαγευτεί και όπου οι θρησκευτικές και άλλες παρεμφερείς εξηγήσεις του κόσμου τείνουν να εξαλειφθούν⁴⁰.

Το φαινόμενο, χειραφετησιακό στον πυρήνα του, έχει όπως μας δείχνει ήδη από τη δεκαετία του 1830 ο Τοκβίλ, τα χαρακτηριστικά μιας δυσεπίλυτης αντίφαση για τη δημοκρατία –ενώ είναι και θεμελιωτικό της στοιχείο⁴¹.

Η θεματολογία αυτή είναι βεβαίως μεγάλη και ο παρόν συλλογισμός δεν θα έχει νόημα να επεκταθεί στις πολλαπλές τις εκδοχές. Μπορούμε όμως, εστιάζοντας στις δημοκρατίες της ύστερης νεωτερικότητας, να επισημάνουμε ότι ο σύγχρονος πρωταγωνιστής των κοινωνικών διεργασιών, το άτομο, δρα σήμερα χωρίς καμία ιερότητα να βαραίνει τις πλάτες του. Οι εξουσίες, όλες εκκοσμιευμένες πλέον, έχουν απωλέσει κάθε τι υπερβατικό, οποιαδήποτε έστω ελάχιστη αναφορά σε

³⁹ P. Corcuff, “La promesse d’émancipation”, στο: J. Birnbaum, *Qui tient promesse ?* 2015, σελ. 165-185.

⁴⁰ Αφετηριακή διατύπωση του Βέμπερ η οποία θα μπολιάσει από την εκφορά της και μέχρι σήμερα σημαντικές μερίδες στοχαστών που αναδεικνύουν τα παράδοξα του μοντέρνου και δημοκρατικού κόσμου. Δες το εμβληματικό Μ. Βέμπερ, *Η επιστήμη ως επάγγελμα*, 2022.

⁴¹ Ο Tocqueville παρατηρεί ότι ο εκκοσμιευμένος άνθρωπος –χωρίς πίστη ή εθνικό έρεισμα– κινδυνεύει από την υπέρμετρη εμπιστοσύνη στο κράτος και τη δημοκρατική εξάρτηση, καθώς δεν του απομένει καμία «εσωτερική άγκυρα». Το αποτέλεσμα; Η θρησκεία που παύει να είναι «ιερή» ως ρυθμιστική δύναμη, εξελίσσεται σε απλό εργαλείο εξυπηρέτησης, οδηγώντας σε απομάγευση. Δες L. de Briey, *Démocratie, religion et pluralisme. De Tocqueville à Gauchet et retour*, *Revue philosophique de Louvain* 104/2006, σελ. 741-761· δες στον ίδιο Α. ντε Τοκβίλ, *Η Δημοκρατία στην Αμερική*, 2008, τόμος Α', μέρος Β', κεφάλαια 5 και 9.

κάτι άδηλο, σε μια οποιαδήποτε πηγή νομιμοποίησης και βούλησης έξω από το κοινωνικό σώμα –δηλαδή σήμερα έξω από το εξατομικευμένο και κατακερματισμένο σε μικρά «εγώ» κοινωνικό σώμα⁴².

Μα αυτό είναι θεμέλιο της δημοκρατίας, είναι η απαρχή του Διαφωτισμού και της πολιτικής νεωτερικότητας θα αντιτείνει κανείς. Και είναι πράγματι έτσι. Όμως είναι και κάτι που τροφοδοτεί εύκολα τη διαλεκτική «προσδοκία-ματαίωση» και που κάμπτει την εμπιστοσύνη. Μπαίνουμε ίσως σε αχαρτογράφητα για εμάς ύδατα εδώ. Μπορούμε όμως ως ακροτελεύτια σκέψη για τις δημοκρατικές αντινομίες και την επίπτωσή τους στο δικαϊκό φαινόμενο, να πούμε ότι οι δημοκρατικές κοινωνίες τείνουν να απαιτήσουν αμέτρητα πράγματα από τους θεσμούς της Δικαιοσύνης μα ταυτόχρονα ρηγματώνονται εσωτερικά από μια αντιφατική τους επιθυμία. Η δικαιοσύνη οφείλει μέσα στις κοινωνίες μας να είναι της εγγύτητας, να μας μοιάζει, να μπορούμε να τη γνωρίζουμε, να έχει τον ίδιο λόγο με εμάς, να νιώθει και αυτή όπως ο μέσος εαυτός μας. Και μαζί να διατηρεί στοιχεία ιερότητας, να στέκεται σε απόσταση, να διατηρεί τη μυστικότητα των διαβουλεύσεων, κυρίως όμως να μην εκτίθεται στην τριβή των καθημερινών αντιπαραθέσεων. Μα πάνω απ' όλα να αποφασίζει συναιρώντας όλα τα αντιθετικά ζεύγματα που εντοπίσαμε. Πράγμα προφανώς αδύνατο. □

⁴² M. Gauchet, *Le nœud démocratique*, ό.π.

ΟΙ ΚΡΙΣΕΙΣ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ 1975-2025 ΚΑΙ Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΟΥΣ ΣΤΟ ΚΑΝΟΝΙΣΤΙΚΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ

Κώστας Χ. Χρυσόγονος*

Καθηγητής Νομικής ΑΠΘ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Οι κρίσεις που βίωσε η Ελλάδα στην πρώτη πεντηκονταετία της ισχύος του Συντάγματος του 1975 άφησαν ευδιάκριτα ίχνη στο κανονιστικό περιεχόμενο του θεμελιώδη νόμου της χώρας. Παρά ταύτα, μετά την πάροδό τους, τα βασικά θεσμικά μας δεδομένα δεν έχουν μεταβληθεί ριζικά. Οι μεταβολές στον τρόπο ερμηνείας και εφαρμογής του Συντάγματος επήλθαν βαθμιαία, χωρίς να μπορεί να εντοπισθεί ένα μείζον σημείο τομής. Το έως σήμερα αποτέλεσμα όλης αυτής της εξέλιξης απέχει πάντως σημαντικά από τα επίπεδα κανονιστικής ποιότητας του Συντάγματος των περισσότερων από τα υπόλοιπα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Το πολιτικό μας σύστημα πρέπει να βρει τη δυναμική μιας βαθύτερης αλλαγής, εφόσον θέλουμε να παραμείνουμε στην πρώτη ταχύτητα της ευρωπαϊκής ενοποιητικής διαδικασίας.

ABSTRACT

The crises experienced by Greece in the fifty years following the enactment of the 1975 Constitution left distinct traces in the normative content of the country's fundamental law. Nevertheless, since then, our basic institutional landscape has not changed radically. Changes in the way the Constitution is interpreted and applied have occurred gradually, without a change of constitutional regime being identifiable. The result of all this development to date is, however, far below the level of normative quality of the Constitution in most of the other Member States of the European Union. Our political system needs to find the momentum for a deeper change if we are to remain at the top gear of the European integration process.

* Το κείμενο αυτό αποδίδει σε ανεπτυγμένη μορφή την εισήγηση του συγγραφέα στο Συνέδριο με τίτλο «Για τα πενήντα χρόνια του Συντάγματος του 1975» που διοργάνωσε ο Κύκλος Ιδεών, σε συνεργασία με τη διαΝΕΟσις και το Οικονομικό Φόρουμ των Δελφών, και με την υποστήριξη των εκδόσεων Σάκκουλα στις 10-11.06.2025.

Ι. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι κανόνες του δικαίου, και μεταξύ αυτών οι συνταγματικές διατάξεις, μορφολογικά μόνο αποτελούν σύνολα λεκτικά, ενώ κατά το (κανονιστικό) περιεχόμενό τους είναι σύνολα νοηματικά¹. Με άλλες λέξεις τα Συντάγματα «δεν είναι αυτά που γράφονται αλλά αυτά που διαβάζονται και όπως διαβάζονται, με το περιεχόμενο που τους δίνει ο ερμηνευτής»². Ενδέχεται όμως με την πάροδο του χρόνου ο τρόπος με τον οποίο «διαβάζεται» το Σύνταγμα και γίνονται αντιληπτά τα νοήματά του να μεταβληθεί λιγότερο ή περισσότερο, με αποτέλεσμα να μεταβληθεί έτσι τελικά το κανονιστικό του περιεχόμενο, χωρίς εμφανή αλλαγή του συνταγματικού κειμένου³. Τέτοιου είδους εξελίξεις μπορούν να χαρακτηρισθούν ως λανθάνουσες ή «μη τυποποιημένες»⁴ συνταγματικές μεταβολές. Σε ορισμένες περιπτώσεις η λανθάνουσα μεταβολή μπορεί να αφορά κάποιες συνταγματικές διατάξεις, ενώ άλλες να υφίστανται την εμφανή παρέμβαση του αναθεωρητικού νομοθέτη, οπότε και πάλι το τελικό αποτέλεσμα να είναι ένα κανονιστικό περιεχόμενο αρκετά διαφορετικό από το αρχικό.

Στην περίπτωση του ελληνικού Συντάγματος του 1975, το οποίο έχει ήδη συμπληρώσει μισό αιώνα ζωής, η αναπόφευκτη εξέλιξη του κανονιστικού του περιεχομένου με την πάροδο του χρόνου έχει συντελεσθεί και με τις δύο ανωτέρω μορφές, δηλαδή τόσο με την αναθεώρησή του (το 1986, το 2001, το 2008 και το 2019), όσο και με την αλλαγή του τρόπου ερμηνείας και εφαρμογής του από τα αρμόδια κρατικά όργανα. Αντικείμενο της παρούσας μελέτης είναι ο ρυθμός των παραπάνω μεταβολών και ειδικότερα η εξέταση των στιγμών πύκνωσης του ιστορικού χρόνου, ή αλλιώς «κρίσεων», και της τελικής επίδρασής τους στο Σύνταγμα.

Ως κρίση γενικά θα μπορούσε να αντιληφθεί κανείς μια χρονική περίοδο, κατά την οποία συντελείται ή επίκειται κάποια ριζικής φύσεως μεταβολή σε μια υφιστάμενη ως τότε κατάσταση πραγμάτων, με ευδιάκριτο μάλιστα το ενδεχόμενο οι συνέπειες της μεταβολής αυτής να είναι ιδιαίτερα δυσάρεστες για μεγάλη μερίδα των εμπλεκόμενων προσώπων ή παραγόντων. Πιο συνοπτικά η κρίση είναι μια αλληλουχία έκτακτων και συχνά απρόβλεπτων γεγονότων καθώς και, δυνητικά τουλάχιστον, ένα σημείο καμπής. Υπό την έννοια αυτή γίνεται λόγος για οικονομικές κρίσεις, όταν διαταράσσεται η πορεία μιας ή περισσότερων εθνικών οικονομιών, για πολιτικές κρίσεις, όταν μια χώρα κινδυνεύει με ακυβερνησία κ.ο.κ. Ωστόσο δεν φαίνεται να είναι χρήσιμη για την κατανόηση του συνταγματικού φαινομένου η αναγόρευση σε «συνταγματική κρίση» κάθε είδους τέτοιων πολιτικών ή οικονομικών έκτακτων γεγονότων. Κατά κυριολεξία «συνταγματική» πρέπει να θεωρηθεί μια κρίση μόνο όταν συνιστά σημείο καμπής για την ίδια την ταυτότητα της συνταγματικής τάξης, οδηγώντας σε μια προσωρινού ή μόνιμου χαρακτήρα αλλοίωση ή και στην πλήρη ανατροπή της.

¹ Πρβλ. Δ. Τσάτσο, *Συνταγματικό Δίκαιο*, τόμ. Α', 4η έκδ. 1994, σελ. 422.

² Β. Ρώτης, «Η περιπέτεια του άρθρου 20 παρ. 2 του Συντάγματος», σε: *Οι συνταγματικές ελευθερίες στην πράξη*, 1986, σελ. 351.

³ Πρβλ., από την οπτική γωνία του Συντάγματος, Α. Βλαχογιάννη, *Για ένα ζωντανό Σύνταγμα*, ΕφημΔΔ 2013, σελ. 286 επ.· και από την οπτική γωνία της ΕΣΔΑ, Π. Βογιατζή, *Το «ζωντανό κείμενο» και η «ευρωπαϊκή συναίνεση» στη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου: η δύσκολη ισορροπία μεταξύ δικαστικού ακτιβισμού και αυτοπεριορισμού*, ΝοΒ 2012, σελ. 1142 επ.

⁴ Βλ. Ε. Βενιζέλο, *Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου*, 2021, σελ. 85.

Χαρακτηριστικό σύμπτωμα εξάλλου μιας τέτοιας κρίσης είναι η, ανοικτή ή ελαφρώς μόνο συγκαλυμμένη, παραδοχή εκ μέρους πολιτικών δυνάμεων και/ή φορέων κρατικών οργάνων ότι υφίσταται μια κατάσταση ανάγκης που δικαιολογεί την παραβίαση ή γενικότερα την καταστρατήγηση του Συντάγματος (*salus populi suprema lex*), συχνά μάλιστα με την απειλή ή τη χρήση βίας⁵.

II. Η ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΚΡΙΣΕΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Στην Ελλάδα συνταγματικές κρίσεις είχαμε ιδίως το 1915 και το 1965, όταν τα ανάκτορα επιχείρησαν να επιβάλουν τις δικές τους επιλογές (ως προς τη συμμετοχή της χώρας στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο και ως προς τον πολιτικό έλεγχο του στρατεύματος, αντίστοιχα) σε αντιπαράθεση προς την κοινοβουλευτική πλειοψηφία και παραβιάζοντας τη συνταγματική τάξη, όπως εκείνη είχε διαμορφωθεί μετά την καθιέρωση το 1875 της αρχής της δεδηλωμένης⁶. Στις πέντε τελευταίες δεκαετίες, υπό την ισχύ του Συντάγματος του 1975, χαρακτηριστικά συνταγματικής κρίσης απείλησε προς στιγμή να προσλάβει η πολιτική αντιδικία σχετικά με την εκλογή Προέδρου της Δημοκρατίας την άνοιξη του 1985, καθώς η χρήση έγχρωμων ψηφοδελτίων στην τελευταία σχετική ψηφοφορία της Βουλής και, κυρίως, η συμμετοχή του Προέδρου της Γιάννη Αλευρά (που αναπλήρωνε προσωρινά τον παραιτηθέντα Πρόεδρο της Δημοκρατίας Κωνσταντίνο Καραμανλή στα καθήκοντα του αρχηγού του κράτους) ώθησε την τότε αξιωματική αντιπολίτευση να θεωρήσει ως αντισυνταγματική την εκλογή ως Προέδρου της Δημοκρατίας του Χρήστου Σαρτζετάκη και να εξαγγείλει την αμφισβήτησή του, εφόσον κέρδιζε τις βουλευτικές εκλογές της 02.06.1985. Ωστόσο το εκλογικό αποτέλεσμα διατήρησε το ΠΑΣΟΚ στα κυβερνητικά έδρανα και τη Νέα Δημοκρατία σε εκείνα της αντιπολίτευσης, με συνέπεια την εκτόνωση της συγκρουσιακής δυναμικής⁷. Κατά ιστορική ειρωνεία μάλιστα, με την αναθεώρηση του 1986 τροποποιήθηκε η παρ. 1 του άρθρου 32 Σ., έτσι ώστε η πρόβλεψη περί μυστικής ψηφοφορίας του αρχικού κειμένου (της οποίας έγινε απόπειρα παραβίασης με τα έγχρωμα ψηφοδέλτια) να αντικατασταθεί με ονομαστική.

III. Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΤΗΣ ΔΕΚΑΕΤΙΑΣ ΤΟΥ 2010

Κεφαλαιώδους σημασίας αλλά λανθάνουσα ήταν η συνταγματική μεταβολή που συντελέστηκε από το 2010, με την είσοδο της χώρας στην εποχή των μνημονίων. Στις αρχές του έτους εκείνου είχε διαφανεί η ραγδαία επιδείνωση της πιστοληπτικής ικανότητας του ελληνικού κράτους, λόγω της διόγκωσης του δημόσιου χρέους τα προηγούμενα χρόνια και της αποκάλυψης ότι κατά το έτος 2009 παρουσιάστηκε τεράστιο δημοσιονομικό έλλειμμα, πολύ μεγαλύτερο του αναμενόμενου. Αντιμέτωπη με τον κίνδυνο «άτακτης» χρεωκοπίας (δηλαδή αδυναμίας εξεύρεσης νέων

⁵ Πρβλ., από τη σχετικά πρόσφατη διεθνή βιβλιογραφία, S. Levinson/J. Balkin, *Constitutional Crises*, Univ. of Pennsylvania Law Review 157/2009, σελ. 707 επ.

⁶ Βλ. Α. Μάνεση, *Συνταγματικόν Δίκαιον Α', Πανεπιστημιακά Παραδόσεις*, 1967, σελ. 224 (για την κρίση του 1915)· και Θ. Ξηρό, *Κηδεμονευόμενος και προκρούστειος κοινοβουλευτισμός*, 2008, σελ. 267 επ. (για την κρίση του 1965).

⁷ Βλ. την πρόσφατη μελέτη της Λ. Παπαδοπούλου, «Η “ψήφος Αλευρά” ως θρυαλλίδα ενός πολυετούς σχίσματος στην ελληνική συνταγματική θεωρία και η χρησιμότητα των “μεθοδολογικών ματαιοτήτων”», σε: Χ. Ανθόπουλος κ.ά. (επιμ.), *Η θεωρία της συνταγματικής πράξης – Ανταποδοτικός Τόμος Ευ. Βενιζέλου*, 2024, σελ. 131 επ., με περαιτέρω ενδείξεις.

δανείων από τις κεφαλαιαγορές για την εξυπηρέτηση των παλαιότερων, αλλά και την κάλυψη άλλων κρατικών δαπανών) η ελληνική κυβέρνηση ζήτησε χρηματοδοτική στήριξη από τα άλλα κράτη της Ευρωζώνης και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο. Η στήριξη παρασχέθηκε με βάση την από 08.05.2010 δανειακή σύμβαση της Ελλάδας με τους ανωτέρω δημόσιους πιστωτές, αφού προηγουμένως «συμφωνήθηκε» (ουσιαστικά υπαγορεύθηκε εκ μέρους των δανειστών) το από 03.05.2010 «Μνημόνιο οικονομικής και χρηματοπιστωτικής πολιτικής». Με αυτό η Ελλάδα δεσμεύτηκε να ακολουθήσει συγκεκριμένες οικονομικές, και όχι μόνο, πολιτικές με στόχο τη δημοσιονομική εξυγίανση (και άρα την αποκατάσταση της φερεγγυότητας της). Ένα συμπληρωματικό μνημόνιο, με θέμα τις «προϋποθέσεις οικονομικής πολιτικής» περιείχε άλλη μια σειρά δημοσιονομικών δράσεων και ποικίλων μεταρρυθμίσεων, καθώς και χρονοδιαγράμματα παρακολούθησης της εφαρμογής όλων αυτών από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, την ΕΚΤ και το ΔΝΤ⁸ («τρίκα»). Σημειωτέον ότι ο διακρατικός (κατ' ουσία, τυπικά προερχόμενος από το ΔΝΤ και –κυρίως– τον νεοσύστατο ευρωπαϊκό μηχανισμό δανειοδότησης των αφερέγγυων κρατών της ευρωζώνης) δανεισμός δεν παρασχέθηκε εφάπαξ, αλλά σε δόσεις και υπό τη διαρκή επιτήρηση της συμπεριφοράς του δανειζόμενου από τους δανειστές. Κατ' ουσία η υπαγωγή ενός κράτους σε καθεστώς μνημονίου, είτε έναντι μιας «τρίκας» (εφόσον πρόκειται για μέλος της ευρωζώνης) είτε έναντι μόνο του ΔΝΤ (για τα άλλα κράτη), προσομοιάζει μερικώς, δηλαδή σε ό,τι αφορά την οικονομική του πολιτική, προς τη διαδεδομένη στο δεύτερο μισό του 19ου και στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα πρακτική της αποικιοποίησης. Ειδικότερα, η επιβολή αποικιοκρατικού καθεστώτος επενδυόταν νομικά με τη μορφή σύμβασης μεταξύ δύο κρατών, όπου ύστερα από χρήση ή απειλή βίας (ή ένα μείγμα αμφότερων) το ένα ανέθετε στο άλλο, ολικά ή μερικά, την αντιπροσώπευσή του έναντι τρίτων κρατών και έτσι υποβιβάζοταν ουσιαστικά σε προτεκτοράτο (τέτοιες ήταν π.χ. οι συνθήκες της Γαλλίας με την Καμπότζη το 1863, με την Τυνησία το 1881-83, με το Βιετνάμ ή Αννάμ το 1884, με τη Μαδαγασκάρη το 1885 και με το Μαρόκο το 1912, η συνθήκη της Ιαπωνίας με την Κορέα το 1905, η συνθήκη της Ιταλίας με την Αλβανία το 1939 κ.ά.). Το γεγονός ότι το «αντιπροσωπευόμενο» κράτος δεν ήταν πρακτικά σε θέση να αντισταθεί στις απαιτήσεις της ιμπεριαλιστικής δύναμης ήταν, κατά μία άποψη νομικά αδιάφορο, αφού *tamen coactus voluit*⁹. Το να γίνει όμως δεκτό ότι ένα τέτοιο κράτος εξακολουθεί, μετά τον βιασμό της θέλησής του, να είναι κυρίαρχο, επειδή απλώς «αυτοδεσμεύτηκε» με τη συνθήκη, εκμηδενίζει την ίδια την έννοια της κυριαρχίας, την καθιστά ένα άδειο κέλυφος.

Η εισαγωγή των δίδυμων μνημονίων στην εθνική έννομη τάξη συντελέστηκε με ιδιόμορφο τρόπο, αφού προσαρτήθηκαν ως παραρτήματα στον ν. 3845/2010, ο οποίος προέβλεπε μειώσεις αποδοχών και συντάξεων, αυξήσεις φόρων κ.ά. Στην πράξη τα μνημόνια ισοδυναμούσαν με εκχώρηση της αρμοδιότητας χάραξης και εφαρμογής της οικονομικής, δημοσιονομικής και κοινωνικής πολιτικής της χώρας στην τριαρχία («τρίκα») των ξένων δανειστών. Η ελληνική κυβέρνηση και το κοινοβούλιο ετίθεντο υπό τον άμεσο έλεγχό της στα θέματα αυτά, αφού η άρνηση συμμόρφωσης

⁸ Βλ. Ε. Δικαίου, *Δίκαιο, Οικονομία και Πολιτική στην εποχή των Μνημονίων*, 2012, σελ. 48 επ., σελ. 174 επ.· Π. Γκλαβίνη, *Το Μνημόνιο της Ελλάδος*, 2010, σελ. 11 επ., σελ. 43 επ.

⁹ Βλ. A. Sereni, *Agency in international law*, *The American Journal of International Law* 34/1940, σελ. 640-641 και 645-6, υποσ. 30. Πρβλ. αναλυτικότερα Κ. Χρυσόγονο, *Πολιτειολογία*, 2η έκδ 2020, σελ. 139-140.

στις υποδείξεις της θα συνεπαγόταν τη μη εκταμίευση της επόμενης δόσης του δανείου και άρα τη, μερική έστω, παύση πληρωμών του ελληνικού δημοσίου. Επρόκειτο συνεπώς για *de facto* εκχώρηση της εξωτερικής (οικονομικής) κυριαρχίας της χώρας¹⁰, δηλαδή μέρους της κατ' άρθρο 1 Σ. λαϊκής κυριαρχίας, στην επικυρίαρχη τριαρχία των δανειστών.

Σύντομα εξάλλου αποδείχθηκε πως οι προβλέψεις του πρώτου μνημονίου του 2010 για τη δημοσιονομική διόρθωση, και γενικότερα για την πορεία της ελληνικής οικονομίας, ήταν υπερασσιόδοξες και έτσι ακολούθησε η σύναψη και άλλων παρόμοιων συμφωνιών (μνημονίων), τον Φεβρουάριο του 2012 (σε συνδυασμό με αναδιάρθρωση/ απομείωση του δημόσιου χρέους προς ιδιώτες πιστωτές, το λεγόμενο PSI) και τον Ιούλιο του 2015. Κοινό χαρακτηριστικό των μνημονίων του 2010, του 2012 και του 2015 ήταν ότι οι εγκριτικοί/εφαρμοστικοί τους νόμοι ψηφίσθηκαν από τη Βουλή με την υποστήριξη πολιτικών κομμάτων, τα προεκλογικά προγράμματα των οποίων βρίσκονταν σε σημαντική απόσταση από το περιεχόμενο των μνημονιακών ρυθμίσεων. Το τρίτο και τελευταίο μάλιστα συμφωνήθηκε τον Ιούλιο του 2015 (ο κυρωτικός νόμος 4336/2015 ψηφίστηκε τον Αύγουστο του ίδιου έτους) μεταξύ της ελληνικής κυβέρνησης και των κυβερνήσεων των άλλων κρατών μελών της ευρωζώνης λίγες μέρες μετά τη διεξαγωγή, στις 05.07.2015, δημοψηφίσματος όπου η ευρεία πλειοψηφία του εκλογικού σώματος (ποσοστό 61,3%) είχε απορρίψει την παρόμοιου περιεχομένου πρόταση της «τρόικας» σχετικά με τους όρους νέου διακρατικού δανεισμού. Είναι βέβαια γεγονός πως, τόσο το 2012 όσο και το 2015, μέσα σε σύντομο χρόνο από τη σύναψη του (δεύτερου και τρίτου, αντίστοιχα) μνημονίου διεξάχθηκαν βουλευτικές εκλογές. Σε αμφότερες τις περιπτώσεις (αφενός Απρίλιος-Ιούνιος 2012, αφετέρου Σεπτέμβριος 2015), την πρώτη θέση κατέλαβαν πολιτικά κόμματα (Νέα Δημοκρατία και ΣΥΡΙΖΑ αντίστοιχα) που είχαν προηγουμένως υπερψηφίσει τον κυρωτικό νόμο του μνημονίου και στη συνέχεια αυτά αποτέλεσαν τον μείζονα εταίρο κυβερνήσεων συνεργασίας. Το κατά πόσο τούτο συνιστούσε, έστω εκ των υστέρων, παροχή συναίνεσης προς τα μνημόνια εκείνα εκ μέρους των ψηφοφόρων είναι συζητήσιμο. Μάλλον αδιαμφισβήτητο είναι πάντως πως από τον Μάιο του 2010 έως (τουλάχιστον) το καλοκαίρι του 2018, όταν τερματίστηκε τυπικά η χρονική διάρκεια του τρίτου μνημονίου, οι εκάστοτε ελληνικές κυβερνήσεις δεν κυβερνούσαν τη χώρα, αλλά στην καλύτερη περίπτωση συγκυβερνούσαν με τους εκπροσώπους της «τρόικας» (ως επί το πλείστον μεσαίου επιπέδου υπαλλήλους της ΕΚΤ, του ΔΝΤ και της Ευρωπαϊκής Επιτροπής). Κεντρικά γεγονότα του δημόσιου βίου σε όλη τη μνημονιακή οκταετία ήταν οι περιοδικές επιθεωρήσεις της τρόικας (οι λεγόμενες «αξιολογήσεις»), με τους Έλληνες υπουργούς να λογοδοτούν στους εκπροσώπους της για τον τρόπο και τον βαθμό της διεκπεραίωσης των μνημονιακών επιταγών (ή αλλιώς των «προαπαιτούμενων»), ώστε να επιτευχθεί η εκταμίευση της, κάθε φορά επόμενης, περιπόθητης δόσης του δανείου.

Εξάλλου, καθώς οι εκπρόσωποι των δανειστών ενδιαφέρονταν περισσότερο για την ταχεία μείωση του δημοσιονομικού ελλείμματος και λιγότερο για τον σεβασμό προς τις διατάξεις του ελληνικού Συντάγματος, πολλές από τις τελευταίες παραβιάζονταν κατά το μάλλον ή ήττον συστηματικά. Ενδεικτικά μπορούν να σημειωθούν: α) Η έκδοση σωρείας πράξεων νομοθετικού περι-

¹⁰ Πρβλ. Ν. Αλιβιζάτο, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του*, 2011, σελ. 569: «Σε ό,τι αφορά τη χάραξη της οικονομικής πολιτικής... η Ελλάδα... έπαψε να είναι κυρίαρχη χώρα».

εχομένου (π.χ. το 2012, με 28 π.ν.π. έναντι 67 τυπικών νόμων, και το 2015, με 19 π.ν.π. έναντι 37 τυπικών νόμων)¹¹ χωρίς να συντρέχει συνήθως η προϋπόθεση της «απρόβλεπτης» ανάγκης κατ' άρθρο 44 παρ. 1 Σ., ενώ και στα πλαίσια της κοινοβουλευτικής διαδικασίας «όλοι οι κρίσιμοι νόμοι ψηφίστηκαν ως κατεπείγοντες», δηλαδή «ξεχάστηκε πρακτικά η κανονική νομοθετική διαδικασία»¹². β) Η διαπιστωμένη με σειρά αποφάσεων, τόσο του Συμβουλίου της Επικρατείας¹³ όσο και της Επιτροπής του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη¹⁴, κατά συρροή παραβίαση κοινωνικών δικαιωμάτων κατοχυρωμένων στο Σύνταγμα και τον Χάρτη εκείνον. γ) Η παραβίαση των άρθρων 5 παρ. 1 και 25 παρ. 1 εδ. δ' Σ. (αρχή της αναλογικότητας) με την πρόβλεψη της διακοπής παροχής ηλεκτρικού ρεύματος σε περίπτωση μη καταβολής του, ενσωματωμένου στους λογαριασμούς ρεύματος, φόρου επί των ακινήτων (ΕΕΤΗΔΕ), δηλαδή η αναίρεση, όπως έκρινε η Ολομέλεια του Συμβουλίου της Επικρατείας, της καθολικότητας μιας κρίσιμης υπηρεσίας κοινής ωφέλειας για λόγο άσχετο προς την παροχή της¹⁵. δ) Οι διαγραφές δεκάδων βουλευτών των εκάστοτε κυβερνώντων ή συγκυβερνώντων κομμάτων, οι οποίοι καταψήφισαν νομοσχέδια εφαρμογής των μνημονίων, με απλές δηλώσεις των προέδρων των αντίστοιχων κοινοβουλευτικών ομάδων κατ' άρθρο 16 παρ. 5 ΚτΒ προς τον πρόεδρο της Βουλής, καταστρατηγώντας έτσι κατά συρροή την επιταγή του άρθρου 29 παρ. 1 Σ. για εσωκομματική δημοκρατία. Μπορεί να υποστηριχθεί πως όλα αυτά στοιχειοθετούσαν μια συνεχή διολίσθηση προς τη συνολική καταστρατήγηση του Συντάγματος¹⁶.

Κατ' άλλη άποψη όμως, οι κυβερνήσεις της μνημονιακής περιόδου «λειτουργούν υπό καταναγκασμό και πίεση και στο πλαίσιο ενός συσχετισμού δυνάμεων, υπό την απειλή της ασύντακτης χρεωκοπίας, εντός του διεθνούς συσχετισμού και της παγκόσμιας οικονομίας, αλλά πάντως υιοθετούν τα μνημόνια ως κυβερνητικό πρόγραμμα που μετουσιώνεται σε δέσμη θετικών ρυθμίσεων» και «άρα έχουμε ομαλή λειτουργία της δημοκρατικής αρχής και της κοινοβουλευτικής αρχής»¹⁷. Η επιχειρηματολογία αυτή συνιστά προέκταση, *mutatis mutandis*, των αναπτύξεων των Georg Jellinek για τα όρια της κυριαρχίας¹⁸, οι οποίες αναπαρήγαν το αρχαίο ρωμαϊκό σόφισμα *tamen coactus voluit* (αν και εξαναγκάσθηκε, θέλησε). Πιο ρηξικέλευθη, προς την ίδια πάντως κατεύθυνση, είναι η γνώμη ότι το Σύνταγμα «με τον τρόπο αυτό μεταλλάσσεται –όσο και αν φαίνεται παράδοξο– από αυστηρό σε ήπιο. Παραμένει αυστηρό, ως προς τις τυπικές διαστάσεις του, που μπορούν να τροποποιηθούν

¹¹ Βλ. Δ. Σωτηρόπουλο/Π. Χριστόπουλο, *Πολυνομία και κακονομία στην Ελλάδα*, 2017, σελ. 97.

¹² Ε. Βενιζέλος, *Ανθεκτικότητα, προσαρμοστικότητα και αναθεώρηση του Συντάγματος*, ΕφημΔΔ 2019, σελ. 688.

¹³ ΣτΕ 2287-90/2015, Ολ.· ΣτΕ 1749/2016· ΣτΕ 2192/2014, Ολ.· ΣτΕ 2307/2014, Ολ.· ΣτΕ 4741/2014, Ολ.· ΣτΕ 3354/2013, Ολ. κ.ά.

¹⁴ Ευρωπαϊκή Επιτροπή Κοινωνικών Δικαιωμάτων, αποφάσεις της 23.05.2012, προσφυγές 65 και 66/2011.

¹⁵ ΣτΕ 1972/2012, Ολ.

¹⁶ Βλ. αναλυτικότερα Κ. Χρυσόγονο, *Η καταστρατήγηση του Συντάγματος στην εποχή των μνημονίων*, 2013, σελ. 37 επ. Πρβλ. Γ. Κατρούγκαλο, *Το ΣτΕ και το δεύτερο «παρασύνταγμα»*, ΤοΣ 2012, σελ. 193-4· αλλά και τις γενικότερες επισημάνσεις των Π. Παυλοπούλου, *Η διάβρωση της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας λόγω της επικυριαρχίας του «οικονομικού» επί του «θεσμικού»*, ΕφΔΔ 2018, σελ. 378 επ.· Γ. Σωτηρέλη, «Το Σύνταγμα στην εποχή της κρίσης», σε: Α.-Ι. Μεταξάς (επιμ.), *Πολιτικοί θεσμοί*, 2016, σελ. 133-138.

¹⁷ Ε. Βενιζέλος, *Ανθεκτικότητα, προσαρμοστικότητα*, ό.π., σελ. 688. Πρβλ. Γ. Καραβοκύρη, *Το Σύνταγμα και η κρίση*, 2014, σελ. 117 επ.· Κ. Μποτόπουλο, «Μνημόνια, κυριαρχία και αυτονομία», σε: Α.Ι. Μεταξάς (επιμ.), *Πολιτικοί θεσμοί*, ό.π., σελ. 317 και 326.

¹⁸ *Allgemeine Staatslehre*, 3η έκδ. 1914, σελ. 481-2.

μόνον με συνταγματική αναθεώρηση, και γίνεται ήπιο, εύπλαστο, ως προς τα νοήματα που εμπεριέχει, ως προς τη κανονιστικότητά του, που δεν μένει απολιθωμένη, ακίνητη, αλλά μεταμορφώνεται κατά την πραγμάτωσή της»¹⁹. Ουσιαστικά η τελευταία αυτή προσέγγιση καταλήγει στην κατεδάφιση της ίδιας της έννοιας του τυπικού Συντάγματος και πάντως στην αναίρεση κάθε ορίου της ερμηνείας του. Σύμφωνα με μια τρίτη, ενδιάμεση, θέση «το Σύνταγμα συνέχισε να επιτελεί τις θεμελιώδεις λειτουργίες του, όμως δεν συνέβαλε στη διαχείριση της κρίσης και απώλεσε μέρος της κανονιστικής και συμβολικής του δύναμης»²⁰. Η μνημονιακή περίοδος έληξε πάντως το καλοκαίρι του 2018, όταν εξέπνευσε η διάρκεια του τρίτου μνημονίου, ενώ έκτοτε δεν έχει χρειαστεί νέος δανεισμός από το ΔΝΤ ή τον Ευρωπαϊκό Μηχανισμό Σταθερότητας.

IV. ΤΟ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΟ ΑΠΟΤΥΠΩΜΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

Η κρίση της περιόδου 2010-2018 δεν φαίνεται να έχει ασκήσει καταλυτική επίδραση στην ερμηνεία του Συντάγματος συνολικά. Υπάρχουν όμως σημαντικά επιμέρους ζητήματα, στα οποία το κανονιστικό περιεχόμενο του θεμελιώδη νόμου της χώρας, έτσι όπως αυτός ερμηνεύεται και εφαρμόζεται από τα αρμόδια κρατικά όργανα και ιδίως τα δικαστήρια, μετεξελίχθηκε λιγότερο ή περισσότερο στον απόηχο της κρίσης.

Ένα τέτοιο ζήτημα είναι η δεσμευτικότητα των κοινωνικών δικαιωμάτων και ειδικότερα το κοινωνικό κεκτημένο, ιδίως σε ό,τι αφορά κοινωνικές παροχές του κράτους. Αποτελούσε θεωρητική παραδοχή από τις πρώτες δεκαετίες της ισχύος του Σ. 1975, που καθιέρωσε έναν αρκετά ευρύ κατάλογο κοινωνικών δικαιωμάτων, ότι εφόσον ο νομοθέτης ανταποκρίθηκε στη συνταγματική του υποχρέωση και εξειδίκευσε, στον ένα ή τον άλλο βαθμό, ένα κοινωνικό δικαίωμα, μπορεί στη συνέχεια με άλλο νεότερο νόμο να ρυθμίσει διαφορετικά και να περιορίσει επιμέρους στοιχεία της κοινωνικής παροχής, εφόσον όμως τούτο αιτιολογείται εξαιτίας υπαρκτών και πιεστικών δημοσιονομικών δυσχερειών και εφόσον περαιτέρω διατηρείται ένα προστατευτικό αποτέλεσμα επαρκές για την αξιοπρεπή διαβίωση του δικαιούχου. Υπό την έννοια αυτή ο νεότερος νομοθέτης δεν έχει την ευχέρεια ούτε να καταργήσει πλήρως ούτε να περιορίσει αυθαίρετα την κοινωνική αυτή παροχή. Αντίθετα δεν γινόταν δεκτή η θεωρία του απόλυτου κοινωνικού κεκτημένου, δηλαδή η αντίληψη ότι είναι αθέμιτος και ο απλός περιορισμός των κοινωνικών παροχών²¹.

Θα πρέπει να σημειωθεί πάντως ότι η νομολογία στο παρελθόν ήταν διστακτική στην αναγνώριση ακόμη και αυτού του σχετικού κοινωνικού κεκτημένου. Γινόταν έτσι δεκτό ότι η μείωση των συντάξιμων αποδοχών δεν προσβάλλει κεκτημένο δικαίωμα του συνταξιούχου, γιατί τέτοιο δικαίωμα δεν αναγνωρίζεται στη σφαίρα του δημοσίου δικαίου²², ή ότι το άρθρο 22 παρ. 1 Σ. δεν κατοχυρώνει τις υπάρχουσες εργασιακές σχέσεις ή το είδος και τη διάρκεια απασχόλησης των

¹⁹ Α. Μανιτάκης, *Στο λυκόφως της Μεταπολίτευσης*, 2020, σελ. 88.

²⁰ Ξ. Κοντιάδης/Α. Φωτιάδου, *Η ανθεκτικότητα του Συντάγματος*, σελ. 2016, 117. Πρβλ. Π. Μαντζούφα, *Οικονομική κρίση και Σύνταγμα*, 2014, σελ. 60 επ., σελ. 353 επ.· Κ. Στρατηλάτη, *Το πολιτικό σύστημα σε κρίσιμη καμπή*, 2015, σελ. 161 επ.

²¹ Βλ. Ξ. Κοντιάδη, *Κράτος πρόνοιας και κοινωνικά δικαιώματα*, 1997, σελ. 198 επ., με περαιτέρω ενδείξεις.

²² ΕλΣυν 236/1991, ΔιΔικ 1991, σελ. 702.

εργαζομένων²³. Ή ακόμη ότι δεν αποκλείεται ο δυσμενέστερος αναδρομικός καθορισμός νέων κανόνων για το ύψος της σύνταξης και η θέσπιση παραγραφής των σχετικών απαιτήσεων και κατάργησης των εκκρεμών δικών²⁴. Σε άλλη περίπτωση όμως η Ολομέλεια του Συμβουλίου της Επικρατείας δικαιολόγησε την κρίση της περί μη αντισυνταγματικότητας διατάξεων τυπικού νόμου με τη σκέψη ότι «εκ των ανωτέρω ρυθμίσεων δεν θίγεται πάντως ο όλος θεσμός της κοινωνικής ασφάλισης», υπαινισσόμενη έτσι ένα σχετικό κοινωνικό κεκτημένο στο ζήτημα αυτό²⁵.

Το θέμα τέθηκε εκ νέου, κατά πολύ πιο επιτακτικό τρόπο, μετά την εκδήλωση της οικονομικής κρίσης το 2009 και την εισαγωγή της χώρας σε καθεστώς «μνημονίων» από το 2010. Οι δραστικές περικοπές κοινωνικών παροχών, στο πλαίσιο της ακολουθούμενης πολιτικής σκληρής «λιτότητας», προκάλεσαν θύελλα αντιδράσεων και τα ανώτατα δικαστήρια κλήθηκαν κατ' επανάληψη να κρίνουν τη συνταγματικότητα τέτοιων μέτρων. Στο απόγειο της κρίσης και ύστερα από αλληπάλληλες περικοπές συνταξιοδοτικών παροχών, το Συμβούλιο της Επικρατείας έκρινε ότι αυτές δεν πρέπει πάντως να παραβιάζουν «τον συνταγματικό πυρήνα του κοινωνικοασφαλιστικού δικαιώματος, τη χορήγηση δηλαδή στον συνταξιούχο παροχών τέτοιων που να του επιτρέπουν να διαβιώνει με αξιοπρέπεια, ασφαρίζοντας τους όρους όχι μόνο της φυσικής του υποστάσεως... αλλά και της συμμετοχής του στην κοινωνική ζωή με τρόπο που δεν αφίσταται, πάντως, ουσιωδώς από τις αντίστοιχες συνθήκες του εργασιακού του βίου». Περαιτέρω μάλιστα έθεσε ως προϋπόθεση της συνταγματικότητας των περικοπών (όχι μόνο σε σχέση με το άρθρο 22 παρ. 5 Σ., αλλά και ενόψει της κατ' άρθρο 106 παρ. 1 Σ. επιταγής προγραμματισμού της οικονομικής δραστηριότητας για την εδραίωση της κοινωνικής ειρήνης) «να έχει προβεί (ο νομοθέτης) σε ειδική, εμπεριστατωμένη και επιστημονικά τεκμηριωμένη μελέτη, από την οποία να προκύπτει... ότι τα συγκεκριμένα μέτρα είναι πράγματι πρόσφορα αλλά και αναγκαία για την αποτελεσματική αντιμετώπιση του προβλήματος βιωσιμότητας των φορέων κοινωνικής ασφάλισης»²⁶. Λίγα χρόνια αργότερα ωστόσο, το ανώτατο διοικητικό δικαστήριο, εμμένοντας στην πρώτη προϋπόθεση (σεβασμός του πυρήνα του κοινωνικοασφαλιστικού δικαιώματος), σιωπηρά υπαναχώρησε κατά ένα μέρος από τη δεύτερη. Αντί για επιστημονικά τεκμηριωμένη μελέτη αποδέχθηκε (με ισχυρή πάντως μειοψηφία) ένα συνοπτικό ενημερωτικό σημείωμα των υπηρεσιών του αρμόδιου υπουργείου, σχετικό με την εξέλιξη της συνταξιοδοτικής δαπάνης ως ποσοστό του ΑΕΠ, ως επαρκή αιτιολόγηση της καταρχήν αναγκαιότητας των νέων και χειρότερων περικοπών του ν. 4387/2016. Κατά τα άλλα πάντως επέμεινε στην αναγκαιότητα αναλογιστικών μελετών για να τεκμηριωθεί η βιωσιμότητα των ασφαλιστικών φορέων μετά τις αλλαγές του νόμου εκείνου, όπως και για να τεκμηριωθεί η επάρκεια των χορηγούμενων παροχών και η εξασφάλιση με αυτές αξιοπρεπούς επιπέδου διαβίωσης, όσο το δυνατόν εγγύτερα προς εκείνα που είχε ο ασφαλισμένος κατά τη διάρκεια του εργασιακού του βίου. Προστέθηκε μάλιστα ότι «επιβάλλεται να τηρείται μια δίκαιη ισορροπία μεταξύ αφενός των δικαιωμάτων των συνταξιούχων, διαμορφωμένων ήδη ως εκ της προϋπάρχουσας νομικής και πραγματικής τους κατάστασης, και αφετέρου του δημοσίου συμφέροντος» (για εξοικονόμηση δαπανών και

²³ ΑΠ 7/1992, ΕλλΔνη 1992, σελ. 68.

²⁴ ΣτΕ 2677/1992, Διδικ 1993, σελ. 1008.

²⁵ ΣτΕ 1479/1997, ΤοΣ 1998, σελ. 587.

²⁶ ΣτΕ 2287/2015, Ολ., Αρμ. 2015, σελ. 1385, με παρ. Α. Καϊδατζή.

άρα περικοπές)²⁷. Μεταγενέστερα, κατά προέκταση της ίδιας συλλογιστικής, θεωρήθηκε ότι η διατήρηση της παρακράτησης εισφοράς αλληλεγγύης από τις συντάξεις δημοσίων υπαλλήλων και λειτουργών μετά την υπαγωγή τους στον ΕΦΚΑ με τον ν. 4387/2016 παραβιάζει την αρχή της ισότητας και την ισότητα στα δημόσια βάρη, επειδή «δεν αιτιολογείται παντάπασι η αναγκαιότητα διατήρησης της εισφοράς για τον σκοπό για τον οποίο θεσμοθετήθηκε, ούτε η επιλογή των βαρυνόμενων προσώπων»²⁸.

Ως ζήτημα αρχής επομένως, και ανεξάρτητα από την πληθώρα των επιμέρους ανοικτών ερωτημάτων, επιβεβαιώθηκε, κάτω από πολύ δύσκολες συνθήκες, η συνταγματική κατοχύρωση ενός σχετικού κοινωνικού κεκτημένου. Το κεκτημένο εξάλλου τούτο έχει απτές συνέπειες, αφού διαφόρων μορφών επιβαρύνσεις σε βάρος κατηγοριών προσώπων κρίθηκαν κατ' επανάληψη αντισυνταγματικές. Συναφής είναι η νομολογιακή παραδοχή ότι σε περιπτώσεις παρατεταμένης οικονομικής κρίσης ο νομοθέτης μπορεί να θεσπίσει μέτρα περιστολής των δημοσίων δαπανών που συνεπάγονται σοβαρή οικονομική επιβάρυνση μεγάλων κατηγοριών του πληθυσμού και ιδίως όσων λαμβάνουν μισθό ή σύνταξη από το δημόσιο ταμείο, προκειμένου να περιοριστούν τα ελλείμματα. Όμως αυτό το βάρος της δημοσιονομικής προσαρμογής πρέπει να κατανέμεται μεταξύ όλων των κατηγοριών απασχολούμενων στον δημόσιο και τον ιδιωτικό τομέα, αφού η βιωσιμότητα των δημοσίων οικονομικών είναι σε όφελος όλων, και να μην υπάρχει ιδιαίτερα μεγάλη σωρευτική επιβάρυνση συγκεκριμένων μόνο κατηγοριών πολιτών σε όφελος άλλων²⁹.

Δεύτερο σημαντικό μέτωπο εξελίξεων στα χρόνια της οικονομικής κρίσης ήταν εκείνο της συνταγματικής διάστασης των ιδιωτικοποιήσεων. Αυτές αποτελούσαν βέβαια ήδη από αρκετές δεκαετίες μια γενικότερη τάση και μάλιστα με την ουσιαστική έννοια του όρου, δηλαδή με την πώληση σε ιδιώτες πρώην δημοσίων επιχειρήσεων και οργανισμών ολικά ή μερικά (στην τελευταία περίπτωση η πώληση ποσοστού μετοχών μπορεί να συνδυάζεται με την εκχώρηση της διοίκησης και διαχείρισης της επιχείρησης). Το Συμβούλιο της Επικρατείας από την τελευταία δεκαετία του 20ού αιώνα έχει δεχθεί, κατ' ενάσκηση της γνωμοδοτικής του αρμοδιότητας, ότι οι δημόσιες επιχειρήσεις που παρέχουν αγαθά ζωτικής σημασίας για το κοινωνικό σύνολο (ύδρευση, ενέργεια, επικοινωνίες κ.λπ.) ασκούν δημόσια υπηρεσία, έστω και αν πρόκειται για νπιδ. Αυτές επιδιώκουν τον δημόσιο σκοπό της διασφάλισης στο κοινωνικό σύνολο εκείνων των ζωτικών αγαθών, χωρίς τα οποία δεν υφίστανται οι όροι για την αξιοπρεπή διαβίωση του ανθρώπου και την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητάς του (άρθρα 2 παρ. 1 και 5 παρ. 1 Σ.). Τούτο δεν αποκλείει τη λειτουργία τους κατά τους κανόνες του ιδιωτικού δικαίου, οπότε μπορούν να ανήκουν, μερικά ή ολικά, και σε ιδιώτες, εξυπηρετώντας τον δημόσιο σκοπό με τη μέθοδο της παραχωρήσεως. Λόγω

²⁷ ΣτΕ 1891/2019, Ολ. 8η, 18η, 22η, 27η και 30ή σκέψη. Για το όλο ζήτημα των απαιτήσεων αιτιολόγησης πρβλ. L. Papadopoulou, "The Justiciability of Social Rights: Evidence from Crisis-Ridden Greece", σε: M. González Pascual/A. Torres Pérez (επιμ.), *Social Rights and the European Monetary Union*, 2022, σελ. 179 επ.

²⁸ ΕλΣυν 504/2021, Ολ. (σκέψη 61).

²⁹ ΣτΕ 2192/2014, Ολ. (19η σκέψη)· πρβλ. και ΣτΕ 2287/2015, Ολ. (7η σκέψη). Πρβλ. πάντως Α. Καϊδατζή, *Κοινωνικά δικαιώματα και κοινωνική δημοκρατία*, e-ΠΟΛΙΤΕΙΑ 14/2025, σελ. 213, ο οποίος υποστηρίζει πως «τα δικαστήρια ελάχιστα συνέβαλαν στην προστασία των κοινωνικών δικαιωμάτων σε συνθήκες οικονομικής κρίσης» και πάντως ότι ακόμη και όταν υπήρξαν κρίσεις περί αντισυνταγματικότητας μνημονιακών περικοπών «ωφελοούμενοι... υπήρξαν κυρίως στρώματα των μεσαίων και μικρομεσαίων τάξεων».

όμως του δημόσιου σκοπού τους πρέπει πάντοτε να τελούν «υπό τη νομική εγγύηση και εποπτεία του Κράτους»³⁰. Περαιτέρω έχει γίνει δεκτό ότι υπάρχουν δημόσιες υπηρεσίες, υπό λειτουργική έννοια, που κατά το Σύνταγμα επιφυλάσσονται γενικά και αποκλειστικά (;) σε δημόσια όργανα. Η παραχώρηση μιας τέτοιας δημόσιας λειτουργίας σε νομικό πρόσωπο ιδιωτικού δικαίου είναι θεμιτή συνταγματικά μόνο εφόσον γίνεται με τυπικό νόμο ή κανονιστική πράξη βάσει νομοθετικής εξουσιοδότησης³¹.

Δραστική επιτάχυνση του ρυθμού των ιδιωτικοποιήσεων επήλθε μετά την εκδήλωση της οικονομικής κρίσης από το 2009, καθώς οι ξένοι δανειστές άσκησαν ισχυρές πιέσεις στις κατά καιρούς ελληνικές κυβερνήσεις για την εξεύρεση επιπλέον εσόδων μέσω της εκποίησης δημόσιας περιουσίας. Μέσα στο πλαίσιο αυτό επιχειρήθηκε η ιδιωτικοποίηση και των δημόσιων επιχειρήσεων ύδρευσης της Αθήνας και Θεσσαλονίκης, με την πώληση της πλειοψηφίας των μετοχών τους. Τούτο ωστόσο κρίθηκε ότι παραβιάζει τη συναγόμενη από τα άρθρα 5 παρ. 5 και 21 παρ. 3 Σ. επιταγή για προστασία της υγείας των πολιτών, αφού η κατ' ουσία μετατροπή της δημόσιας επιχείρησης σε ιδιωτική, που λειτουργεί με γνώμονα το κέρδος, καθιστά αβέβαιη τη συνέχεια της εκ μέρους της παροχής ηγεσιών κοινής ωφέλειας, και μάλιστα υψηλής ποιότητας, ενώ κάτι τέτοιο δεν διασφαλίζεται πλήρως με μόνη την κρατική εποπτεία πάνω στη λειτουργία της επιχείρησης. Συνεκτιμήθηκε εδώ και το γεγονός ότι οι υπηρεσίες ύδρευσης και αποχέτευσης παρέχονται μονοπωλιακά, σε ένα μεγάλο πληθυσμό ο οποίος διαβιώνει υπό δυσμενείς οικιστικές συνθήκες σε περιορισμένο χώρο της, και είναι αναγκαίες για την υγιεινή διαβίωση και ιδίως για την παροχή πόσιμου νερού, δηλαδή ενός φυσικού αγαθού ολοένα σπανιότερου με την πάροδο του χρόνου. Αβεβαιότητα ως προς τη συνέχεια της παροχής προσιτών υπηρεσιών κοινής ωφέλειας με αυτόν τον βαθμό αναγκαιότητας θεωρήθηκε πως δεν συγχωρείται από τις παραπάνω συνταγματικές διατάξεις και άρα το κράτος οφείλει να διακρατεί την πλειοψηφία των μετοχών αυτών των επιχειρήσεων³². Αργότερα μάλιστα έγινε περαιτέρω δεκτό ότι η αναγνώριση στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή και τον Ευρωπαϊκό Μηχανισμό Σταθερότητας της εξουσίας να συγκαθορίζουν (με τον υπουργό Οικονομικών) τα μέλη οργάνου που διορίζει το διοικητικό συμβούλιο άλλου νομικού προσώπου κρατικής ιδιοκτησίας, στο οποίο μεταβιβάσθηκαν οι μετοχές των ανωτέρω επιχειρήσεων, μπορεί να γίνει μόνο υπό τους όρους του άρθρου 28 παρ. 2 Σ.³³ Αντισυνταγματική κρίθηκε ότι είναι ακόμα και η μεταβίβαση από το κράτος σε ανώνυμη εταιρία, της οποίας μοναδικός μέτοχος είναι αυτό το ίδιο, της πλειοψηφίας των μετοχών των δημόσιων επιχειρήσεων ύδρευσης, εφόσον η ενδιάμεση αυτή εταιρία επιδιώκει προεχόντως ταμειευτικούς σκοπούς³⁴, όπως και η ανάθεση (με ΣΔΙΤ) σε ιδιώτες της συντήρησης και λειτουργίας του εξωτερικού υδροδοτικού συστήματος³⁵.

Τρίτο ζήτημα είναι εκείνο της συνταγματικής κατοχύρωσης της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης του ανθρώπου προς το κράτος, η οποία μπορεί να θεωρηθεί ότι απορρέει κυρίως από το

³⁰ ΣτΕ ΠΕ 158/1992, ΤοΣ 1992, σελ. 157 επ.· ΠΕ 385/1995, ΤοΣ 1996, σελ. 285 επ.

³¹ ΣτΕ ΠΕ 608/1995, ΤοΣ 1996, σελ. 287 επ.

³² ΣτΕ 1906/2014 (22η σκέψη), Ολ.

³³ ΣτΕ 1223-4/2020.

³⁴ ΣτΕ 190/2022, Ολ.· όμοια και 191/2022, Ολ., ΕφημΔΔ 2022, σελ. 7, με παρατ. Π. Μαντζούφα Λάπηα.

³⁵ ΣτΕ 1886/2022.

άρθρο 5 παρ. 1 Σ. Πρέπει πάντως να επισημανθεί πως παρά το ότι σχετικές παραδοχές υπήρχαν σε δικαστικές αποφάσεις από τις αρχές του 21ου αιώνα, εξακολουθούσαν ενίοτε να εμφανίζονται μεμονωμένες αποφάσεις σχηματισμών του Συμβουλίου της Επικράτειας, που αρνούνταν, και μάλιστα κατηγορηματικά και δίκην αξιώματος, τη συνταγματική κατοχύρωση της προστασίας της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης³⁶. Με την είσοδο της χώρας σε καθεστώς μνημονίων και ενδεχομένως στο πλαίσιο μιας, όχι ρητά εκπεφρασμένης, αναζήτησης εκ μέρους του ανώτατου διοικητικού δικαστηρίου ασφαλιστικών δικλίδων, ώστε να τεθούν κάποια ακραία τουλάχιστον όρια στην κατεδάφιση δικαιωμάτων μέσω των ακολουθούμενων πολιτικών λιτότητας, η νομολογιακή τάση για προστασία της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης διευρύνθηκε και ενισχύθηκε. Έτσι σε απόφαση της Ολομέλειας το 2011 έγινε (ομόφωνα) δεκτό ότι από την αρχή του κράτους δικαίου, και ιδίως από τις διατάξεις των άρθρων 2 παρ. 1 και 5 παρ. 1 του Συντάγματος, απορρέει η «συνταγματική αρχή της ασφάλειας δικαίου» και ότι ειδικότερη εκδήλωση της τελευταίας αποτελεί η αρχή της προστατευόμενης εμπιστοσύνης του διοικουμένου, η οποία επιβάλλει (καταρχήν) τη διατήρηση της ισχύος της ευμενούς για τον καλόπιστο διοικούμενο πράξης³⁷.

Καίριας σημασίας ήταν όμως οι κρίσεις του ίδιου δικαστικού σχηματισμού μερικά χρόνια αργότερα, σε σχέση με τις αλληπάλληλες νομοθετικές παρατάσεις του χρόνου παραγραφής των φορολογικών αξιώσεων του κράτους. Νομολογήθηκε έτσι ότι η αρχή της προστατευόμενης εμπιστοσύνης επιβάλλει ιδίως τη σαφήνεια και προβλέψιμη εφαρμογή των εκάστοτε θεσπιζόμενων κανονιστικών ρυθμίσεων και πρέπει να τηρείται με ιδιαίτερη αυστηρότητα όταν πρόκειται για διατάξεις που μπορούν να έχουν σοβαρές οικονομικές επιπτώσεις στους ενδιαφερόμενους, όπως επιβολή φόρων, εισφορών, τελών και συναφών κυρώσεων. Επομένως για την επιβολή αυτή απαιτείται να προβλέπεται προθεσμία παραγραφής με εύλογη συνολική διάρκεια. Οι παραπάνω συνταγματικές επιταγές εξειδικεύονται περαιτέρω από τις ρυθμίσεις του άρθρου 78 Σ., καθιστώντας αντισυνταγματικές τις προαναφερόμενες παρατάσεις (ν. 3513/2006, 3697/2008, 3790/2009, 3862/2010, 4002/2011, 4098/2012, 4141/2013, 4316/2014, 4337/2015, 4410/2016 κ.ά.)³⁸.

Αξιοσημείωτη νομολογιακή εξέλιξη, προς την κατεύθυνση της ενίσχυσης της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, αποτελούν εξάλλου οι αποφάσεις της Ολομέλειας του Συμβουλίου της Επικρατείας που έκριναν αντισυνταγματική τη νομοθετική καθιέρωση της εικοσαετούς παραγραφής των απαιτήσεων των φορέων κοινωνικής ασφάλισης για μη καταβληθείσες εισφορές³⁹, όπως και την πρόβλεψη διακοπής της παραγραφής του δικαιώματος του Δημοσίου για επιβολή φορολογικών προστίμων με μόνη την έκδοση (και όχι την κοινοποίηση) της καταλογιστικής πράξης⁴⁰. Αμφότερες οι παραδοχές θεμελιώνονται στην αρχή της ασφάλειας του δικαίου, η οποία, όπως εύστοχα έγινε δεκτό, επιβάλλει σαφήνεια και προβλέψιμη εφαρμογή των εκάστοτε θεσπιζόμενων κανονιστικών ρυθμίσεων και πρέπει να τηρείται με ιδιαίτερη αυστηρότητα όταν εκείνες έχουν σοβαρές οικονομικές επιπτώσεις στους διοικούμενους.

³⁶ ΣτΕ 1906/2004, ΕΔΔ 2004, σελ. 835.

³⁷ ΣτΕ 2034/2011, Ολ. (22η σκέψη).

³⁸ ΣτΕ 1738/2017, Ολ.

³⁹ ΣτΕ 1833/ 2021, Ολ.

⁴⁰ ΣτΕ 616/2021, Ολ.

Τέταρτη θεματική, όπου η οικονομική κρίση των ετών 2010-2018 έχει αφήσει ευδιάκριτο αποτύπωμα, είναι τα εργασιακά δικαιώματα. Και σ' αυτή την περίπτωση το σημείο εκκίνησης βρισκόταν πολύ χαμηλά, αφού στη νομολογία δεν διαφαίνονταν προσπάθεια οριοθέτησης ούτε καν του σχετικού κεκτημένου. Γινόταν δεκτό, χωρίς περαιτέρω διακρίσεις, ότι «το άρθρο 22 δεν κατοχυρώνει τις υφιστάμενες εργασιακές σχέσεις ή το είδος και τη διάρκεια της απασχολήσεως των εργαζομένων»⁴¹ και άρα δεν εμποδίζει τον νομοθέτη να καταργεί παροχές προς τους εργαζομένους, εφόσον το κρίνει σκόπιμο και αναγκαίο, εκτιμώντας τις περιστάσεις⁴². Παρεμφερής νομολογία δέχεται ότι η μείωση των συνολικών αποδοχών μιας κατηγορίας εργαζομένων, ύστερα από τη μετάταξή τους από δημόσια επιχείρηση, η οποία τέθηκε σε εκκαθάριση, σε υπηρεσίες του ίδιου του Δημοσίου, δεν προσκρούει ούτε στο άρθρο 22 παρ. 1 Σ. (αφού αποσκοπεί πάντως στη διασφάλιση των θέσεων εργασίας), ούτε στο άρθρο 1 του πρώτου πρωτοκόλλου ΕΣΔΑ (εφόσον οι μετατασσόμενοι λαμβάνουν, ακόμη και μετά τη μείωση, μεγαλύτερες αποδοχές από τους λοιπούς υπαλλήλους των ιδίων υπηρεσιών)⁴³.

Μετά την υπαγωγή της χώρας σε καθεστώς «μνημονίου» κατά τη δεκαετία του 2010 έλαβαν χώρα ευρείας κλίμακας νομοθετικές παρεμβάσεις προς την κατεύθυνση της συμπίεσης του εργασιακού κόστους των επιχειρήσεων, μεταξύ άλλων με την κατάργηση της αποζημίωσης απόλυσης για το πρώτο δωδεκάμηνο μετά τη σύναψη σύμβασης εργασίας αορίστου χρόνου (άρθρο 17 παρ. 5 ν. 3899/2010) και με την πρόβλεψη αμοιβών, για τους νεοεισερχόμενους στην αγορά εργασίας νέους (κάτω των 25 ετών), κάτω από τα επίπεδα του κατώτατου βασικού μισθού ή ημερομισθίου, όπως εκείνο ορίζεται στην Εθνική Γενική Συλλογική Σύμβαση Εργασίας (άρθρο 74 παρ. 8 ν. 3863/2010). Τα ανωτέρω μέτρα κρίθηκαν από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή Κοινωνικών Δικαιωμάτων ότι παραβίαζαν το άρθρο 4 του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη και ειδικότερα την παρ. 1 (δικαίωμα των εργαζομένων σε αμοιβή η οποία να διασφαλίζει αξιοπρεπές επίπεδο διαβίωσης), αφού ο «υποκατώτατος» μισθός για τους νέους βρισκόταν κάτω από το όριο της φτώχειας, όπως εκείνο είχε εκτιμηθεί για την Ελλάδα από τη ΔΟΕ, και την παρ. 4 (δικαίωμα των εργαζομένων σε εύλογη περίοδο προειδοποίησης σχετικά με την απόλυσή τους)⁴⁴. Για τους ίδιους λόγους μπορεί να υποστηριχθεί ότι τα μέτρα εκείνα παραβίαζαν και το άρθρο 22 παρ. 1 εδ. α' Σ., αφού βρισκόταν στον αντίποδα της επιβεβλημένης «εξύψωσης του εργαζόμενου πληθυσμού», επιφέροντας σαφή επιδείνωση σε σχέση με το προηγούμενο νομοθετικό καθεστώς. Το ίδιο θα μπορούσε να υποστηριχθεί και για την απόπειρα κατάργησης της αργίας της Κυριακής, με υπουργική απόφαση, η οποία κρίθηκε πάντως ότι προσκρούει σε άλλες συνταγματικές διατάξεις. Ειδικότερα έγινε δεκτό ότι το δικαίωμα του ελεύθερου χρόνου και της απόλαυσής του κατοχυρώνεται συνταγματικά για τους πάσης φύσεως εργαζομένους και απασχολούμενους, ατομικά και από κοινού με την οικογένειά τους, ως τακτικό διάλειμμα της εβδομαδιαίας εργασίας, υπηρετώντας την υγεία και την ομαλή ανάπτυξη της προσωπικότητας (άρθρα 5 παρ. 1 και 21 παρ. 3 Σ.). Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται

⁴¹ ΣτΕ 818, 1133, 1138, 1310/1983, ΤοΣ 1983, σελ. 486 (490)· ΣτΕ 2978/2019 κ.ά.

⁴² ΕφΑθ 3888/1994, ΕλλΔνη 1996, σελ. 416.

⁴³ ΑΠ 974/2003, ΕλλΔνη 2004, σελ. 1643 επ. Contra ΕφΑθ 6342/2001, ΕλλΔνη 2002, σελ. 209.

⁴⁴ Αποφάσεις της 23.05.2012 επί των προσφυγών 65/2011, παρ. 16-18 και 25-27, και 66/2011, παρ. 12-14, 36-40, 45-48 και 57-65.

προεχόντως η συλλογική ανάπαυλα μιας κοινής αργίας ανά εβδομάδα και ως τέτοια έχει επιλεγεί, κατά μακρά διαμορφωμένη παράδοση, τόσο στην Ελλάδα όσο και στα άλλα ευρωπαϊκά κράτη, η Κυριακή, σχετιζόμενη άλλωστε με την (επικρατούσα) χριστιανική θρησκεία. Εξαιρέσεις από τον ανωτέρω κανόνα επιτρέπονται μόνο για την ικανοποίηση βασικών αναγκών των πολιτών, η ικανοποίηση των οποίων δεν δύναται να ανασταλεί τις Κυριακές και τις άλλες αργίες, ή για ορισμένους τόπους και περιόδους του έτους, ως προς τον κλάδο του τουρισμού⁴⁵.

Περαιτέρω, δραστικοί περιορισμοί στη συλλογική αυτονομία και στα μισθολογικά και γενικότερα εργασιακά δικαιώματα των εργαζομένων επιβλήθηκαν με την 6/2012 Πράξη του Υπουργικού Συμβουλίου, κατ' εξουσιοδότηση του άρθρου 1 ν. 4046/2012. Και σε αυτή την περίπτωση το Συμβούλιο της Επικρατείας επανέλαβε την παλαιότερη παραδοχή του⁴⁶ ότι, όταν συντρέχουν λόγοι δημοσίου και γενικότερου κοινωνικού συμφέροντος, είναι επιτρεπτή κατά την έννοια του άρθρου 22 Σ. η ρύθμιση κατ' αποκλειστικό τρόπο από τον νομοθέτη όρων εργασίας και ζητημάτων σχετικών με τις εργασιακές σχέσεις, με αποτέλεσμα την αφαίρεσή τους από την ύλη της συλλογικής αυτονομίας. Έκρινε πάντως ότι η διάταξη του άρθρου 22 παρ. 2 Σ. επιβάλλει στον νομοθέτη να θεσπίσει σύστημα διαιτησίας, ως επικουρική διαδικασία επίλυσης των συλλογικών διαφορών εργασίας σε περίπτωση αποτυχίας των συλλογικών διαπραγματεύσεων. Η ειδική μνεία της διαιτησίας στο συνταγματικό κείμενο θα ήταν περιττή, αν αφορούσε μόνο τη συναινετική προσφυγή σ' αυτήν και όχι τη δυνατότητα μονομερούς προσφυγής. Ήταν άρα αντισυνταγματική η θέσπιση της συμφωνίας αμοτερών των μερών (εργαζομένων και εργοδοτών) ως προϋπόθεσης της διαιτησίας σε κάθε περίπτωση (με την ανωτέρω Π.Υ.Σ. 6/2012). Εύστοχη ήταν και η περαιτέρω παραδοχή του δικαστηρίου ότι προσκρούει στο άρθρο 22 παρ. 2 Σ. ο νομοθετικός περιορισμός της διαιτησίας στον καθορισμό του βασικού μισθού (και ημερομισθίου), αφού η αδιάστικτη διατύπωση της συνταγματικής αυτής διάταξης δεν αφήνει περιθώριο για την εξαίρεση ενός τόσο σημαντικού μέρους των συλλογικών διαφορών (δηλαδή πρακτικά του συνόλου των εργασιακών σχέσεων) από τη ρυθμιστική εξουσία του διαιτητικού οργάνου⁴⁷.

Επομένως φαίνεται ότι, εν μέρει κάτω και από την πίεση της κοινής γνώμης που αναζητούσε στον θεμελιώδη νόμο της χώρας ασφαλιστικές δικλίδες προστασίας έναντι των οδυνηρών μέτρων μνημονιακής λιτότητας, η νομολογία των εθνικών μας δικαστηρίων έκανε, με αφετηρία την οικονομική κρίση της δεκαετίας του 2010, μια σειρά βημάτων προς την κατεύθυνση της ενδυνάμωσης του κανονιστικού περιεχομένου συγκεκριμένων επιμέρους συνταγματικών δικαιωμάτων. Τα βήματα αυτά δεν αναιρούν πάντως το υφιστάμενο σοβαρό έλλειμμα σεβασμού γενικότερα των δικαιωμάτων αυτών στην πράξη, το οποίο έχει βαθύτερα δομικά αίτια, αναγόμενα στον τρόπο οργάνωσης και άσκησης της κρατικής εξουσίας στη χώρα μας⁴⁸.

⁴⁵ ΣτΕ 100/2017, Ολ. (σκέψη 10).

⁴⁶ ΣτΕ 632/1978, Ολ., ΤοΣ 1978, σελ. 178, πρβλ. και ΣτΕ 2190/1991, Αρμ. 1991, σελ. 1038.

⁴⁷ ΣτΕ 2307/2014, Ολ.

⁴⁸ Βλ. αναλυτικότερα Κ. Χρυσόγονο, «Η προβληματική πραγματικότητα των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων στην Ελλάδα» σε: *Τίμ. Τόμο Παυλόπουλου*, 2024, σελ. 881 επ. και σε e-ΠΟΛΙΤΕΙΑ 7/2023, σελ. 332-349.

V. Η ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗ ΤΟΥ 2019 ΣΤΟΝ ΑΠΟΗΧΟ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

Η οικονομική κρίση της δεκαετίας του 2010 επέδρασε, πέραν της ερμηνείας, και στο ίδιο το κείμενο του Σύνταγματος, δεδομένου ότι η αναθεώρηση του 2019 αποτέλεσε εκ των πραγμάτων μια προσπάθεια απάντησης του ελληνικού πολιτικού συστήματος σε θεσμικές και άλλες παθογένειες, όπως αυτές είχαν διαφανεί στα χρόνια της κρίσης. Τον Νοέμβριο του 2018 οι δύο μεγαλύτερες κοινοβουλευτικές ομάδες της Βουλής, η οποία προέκυψε από τις εκλογές του Σεπτεμβρίου 2015 (ΣΥΡΙΖΑ και Νέα Δημοκρατία), κατέθεσαν, διαφορετικές μεταξύ τους, προτάσεις ευρείας συνταγματικής αναθεώρησης. Στις ψηφοφορίες που ακολούθησαν, σύμφωνα με την παρ. 2 του άρθρου 110 Σ., στην ολομέλεια της Βουλής τον Φεβρουάριο-Μάρτιο του 2019 συγκεντρώθηκε η απαραίτητη πλειοψηφία (για κάποιες από τις προτεινόμενες διατάξεις απόλυτη και για άλλες άνω των τριών πέμπτων του συνολικού αριθμού των βουλευτών) μόνο για ένα μέρος των προτεινόμενων προς αναθεώρηση διατάξεων και έτσι «διαπιστώθηκε», κατά την έννοια της παραπάνω παραγράφου, η ανάγκη αναθεώρησης τους. Μετά τις εκλογές του Ιουλίου 2019 η νέα Βουλή (Θ' Αναθεωρητική) προχώρησε στην αναθεώρηση ορισμένων μόνο από τις διατάξεις εκείνες τον Νοέμβριο του 2019 (το σχετικό Ψήφισμα δημοσιεύθηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως στις 28.11.2019). Τούτο οφειλόταν στην αντιστροφή των εκλογικών, και κατ' επέκταση κοινοβουλευτικών, συσχετισμών δύναμης μεταξύ των δύο αυτών κομμάτων τον Ιούλιο του 2019, με αποτέλεσμα η αναθεώρηση να περιορισθεί κατά βάση σε ζητήματα όπου οι προτάσεις τους εξ αρχής συνέκλιναν (η πλειοψηφία του ΣΥΡΙΖΑ τον Φεβρουάριο-Μάρτιο του 2019 απέρριψε τις υπόλοιπες προτάσεις της Νέας Δημοκρατίας και η τελευταία ανταπέδωσε τον Νοέμβριο του ίδιου έτους, απορρίπτοντας τις περισσότερες από όσες προτάσεις του αντίπαλου κόμματος δεν τις είχε υπερψηφίσει η ίδια στην προτείνουσα Βουλή).

Παρά ταύτα, ό,τι απέμεινε δεν ήταν λίγο, αφού τροποποιήθηκαν τα άρθρα 21 παρ. 1 (συνταγματική προστασία ενός ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος για κάθε πολίτη), 32 παρ. 4 (μείωση της απαιτούμενης κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας για την εκλογή προέδρου της δημοκρατίας), 54 (ψήφος Ελλήνων του εξωτερικού κατά τη νέα παρ. 4), 62 (περιορισμός της βουλευτικής ασυλίας στην πολιτική δραστηριότητα του βουλευτή), 68 παρ. 2 (σύσταση εξεταστικών επιτροπών με την ψήφο μόνο των δύο πέμπτων των βουλευτών), 73 (λαϊκή νομοθετική πρωτοβουλία με τη νέα παρ. 6), 86 παρ. 3 (κατάργηση της αποσβεστικής προθεσμίας για την άσκηση από τη βουλή ποινικής δίωξης κατά υπουργού), 96 παρ. 5 (εξομοίωση των στρατιωτικών δικαστών με τους τακτικούς δικαστές) και 101Α παρ. 2 (μείωση της απαιτούμενης πλειοψηφίας για την επιλογή μελών ανεξάρτητων αρχών) Σ., ενώ καταργήθηκαν οι μεταβατικές διατάξεις των άρθρων 112 παρ. 4, 113, 114, 115 και 119 παρ. 1 Σ., που είχαν καταστεί άνευ αντικειμένου. Η σημαντικότερη από τις παραπάνω αλλαγές είναι η κατάργηση της πρόβλεψης της πρώην παρ. 4 του άρθρου 32 Σ. για διάλυση της Βουλής, σε περίπτωση αδυναμίας εκλογής Προέδρου της Δημοκρατίας με την πλειοψηφία των τριών πέμπτων του όλου αριθμού των βουλευτών. Η ελληνική αυτή ιδιαιτερότητα (το μόνο ευρωπαϊκό συνταγματικό κείμενο το οποίο προβλέπει κάτι παρόμοιο είναι το αλβανικό)⁴⁹ άφηνε

⁴⁹ Βλ. Δ. Τσάτσο/Γ. Κατρούγκαλο, *Το Σύνταγμα της Δημοκρατίας της Αλβανίας*, 2000, σελ. 61.

ανοικτό το ενδεχόμενο καταχρηστικής εκμετάλλευσης από την εκάστοτε αντιπολίτευση, με σκοπό όχι τη διασφάλιση της ανάδειξης ενός προσώπου ευρύτερης αποδοχής στο ανώτατο πολιτειακό αξίωμα, αλλά την εκβιαστική διεξαγωγή πρόωρων εκλογών. Εξάλλου, εφόσον με τη συνταγματική αναθεώρηση του 1986 οι προεδρικές αρμοδιότητες είχαν περισταλεί δραστικά, η διάλυση της βουλής λόγω της μη επίτευξης «προεδρικής πλειοψηφίας» ήταν πια μάλλον περιττή πολυτέλεια. Γενικότερα πάντως η αναθεώρηση του 2019⁵⁰, όπως και οι προηγούμενες των ετών 1986, 2001 και 2008, δεν επέφερε ουσιώδη αναβάθμιση της κανονιστικής ποιότητας του Συντάγματος, δεδομένου άλλωστε ότι τα πραγματικά προβλήματα στην εφαρμογή ή τη μη εφαρμογή του τελευταίου προκύπτουν κυρίως από κοινωνικά και πολιτικά αίτια⁵¹.

VI. Η ΠΑΝΔΗΜΙΑ ΤΟΥ COVID-19

Στις αρχές της δεκαετίας του 2020 η ανθρωπότητα δοκιμάσθηκε από την έλευση της πανδημίας του Covid-19 (επισήμως ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας διακήρυξε την ύπαρξη έκτακτης ανάγκης σχετικής με τη δημόσια υγεία στις 30.01.2020, ενώ διαπίστωσε τη λήξη της στις 05.05.2023, αφού στο μεταξύ ο κορονοϊός αυτός είχε προκαλέσει τουλάχιστον επτά, και ενδεχομένως πολύ περισσότερα, εκατομμύρια θανάτους σε όλο τον πλανήτη). Επρόκειτο επομένως για μια μείζονα υγειονομική κρίση, η οποία άφησε όμως και συνταγματικό αποτύπωμα σε μια σειρά χωρών⁵², μεταξύ τους και στην Ελλάδα. Στο πλαίσιο τούτο δοκιμάσθηκε στην πράξη η ανθεκτικότητα και αποτελεσματικότητα της κατοχύρωσης ιδίως ορισμένων συνταγματικών δικαιωμάτων.

Ένα από αυτά ήταν η ελευθερία των συναθροίσεων, η οποία βέβαια οριοθετείται στο άρθρο 11 παρ. 2 εδ. β' Σ. με την πρόβλεψη της δυνατότητας γενικής ή τοπικής απαγόρευσης με απόφαση της (αρμόδιας) αστυνομικής αρχής. Η γενική απαγόρευση δεν παύει και αυτή να αφορά συγκεκριμένη συνάθροιση, η οποία έχει εξαγγελθεί για ορισμένο τόπο και χρόνο με το ένα ή το άλλο περιεχόμενο (αντικείμενο). Δεν μπορεί λοιπόν να επεκταθεί σε απαγόρευση και κάθε άλλης ομοειδούς συνάθροισης, για αόριστο μάλιστα χρονικό διάστημα⁵³, σε ολόκληρη γεωγραφική περιφέρεια (π.χ. νομός), διότι τούτο θα ισοδυναμούσε με αναστολή της ισχύος του άρθρου 11 Σ., κάτι που μόνο κατ' εφαρμογή του άρθρου 48 Σ. μπορεί να συμβεί⁵⁴. Ωστόσο με την από 20.03.2020 π.ν.π (κυρώθηκε με το άρθρο 1 ν. 4683/2020) δόθηκε στον Αρχηγό της ΕΛ.ΑΣ. η δυνατότητα να επιβάλλει απαγόρευση όλων των δημόσιων συναθροίσεων, ακόμα και σε ολόκληρη την επικράτεια, για λόγους προστασίας της δημόσιας υγείας από τη διασπορά του κορωνοϊού (άρθρο 68), μετά από (απλή) γνώμη της αρμόδιας επιτροπής ειδικών (Εθνική Επιτροπή Covid-19). Η Ολομέλεια του Συμβουλίου της Επικρατείας έκρινε τη ρύθμιση αυτή συνταγματικά θεμιτή, ενόψει της κατ' άρθρο 25 παρ. 4 Σ. υποχρέωσης του ατόμου να ανέχεται περιορισμούς των δικαιωμάτων του. Κατά

⁵⁰ Πρβλ. τις διαφορετικές αποτιμήσεις των Ν. Αλιβιζάτου/Α. Μανιτάκη/Ε. Βενιζέλου/Γ. Σωτηρέλη/Β. Χρήστου στο σχετικό αφιέρωμα του περιοδικού Το Σ 2021, σελ. 1-60.

⁵¹ Βλ. αναλυτικότερα Κ. Χρυσόγονο, *Η ιδιωτική δημοκρατία*, 2009, σελ. 81 επ., 145 επ., 169 επ., 225 επ.

⁵² Βλ. ενδεικτικά Κ. Chrysogonos/Α. Tsiftoglou (επιμ.), *Democracy after Covid. Challenges in Europe and Beyond*, 2022.

⁵³ ΣτΕ 4635/1977, ΤοΣ 1978, σελ. 173.

⁵⁴ Βλ. Α. Σβώλο/Γ. Βλάχο, *Το Σύνταγμα της Ελλάδος*, Β', 1955, σελ. 228.

τη συλλογιστική της, το γεγονός ότι το άρθρο 11 Σ. δεν προβλέπει την ανάγκη προστασίας της υγείας ως λόγο περιορισμού του δικαιώματος της συνάθροισης «δεν ασκεί καμία επιρροή». Έγινε περαιτέρω δεκτό ότι απόφαση του Αρχηγού της ΕΛ.ΑΣ. για την απαγόρευση των συναθροίσεων κατά το τετραήμερο της επετείου του Πολυτεχνείου τον Νοέμβριο του 2020 σε όλη τη χώρα δεν συνεπάγεται αναστολή της ισχύος του άρθρου 11 Σ., ούτε ανεπίτρεπτη παράκαμψη των σχετικών προϋποθέσεων του άρθρου 48 Σ.⁵⁵ Πρέπει όμως να επισημανθεί πως το ΕΔΔΑ έκρινε τη γενική απαγόρευση των δημόσιων συναθροίσεων για δύομηνη περίοδο στην Ελβετία, κατά την έναρξη της πανδημίας του Covid-19, χωρίς επαρκή (εθνικό) δικαστικό έλεγχο της αναλογικότητάς της, ως υπερβολικά παρεμβατικό μέτρο και συνεπώς διαπίστωσε παραβίαση του άρθρου 11 ΕΣΔΑ⁵⁶.

Προβληματισμό προκάλεσε περαιτέρω το ερώτημα ως ποιο σημείο μπορούν να φθάσουν οι περιορισμοί και άλλων συνταγματικών δικαιωμάτων, προκειμένου να προστατευθεί η δημόσια υγεία στο πλαίσιο της σχετικής κατά το άρθρο 21 παρ. 3 Σ. κρατικής μέριμνας. Στη διάρκεια της πανδημίας του Covid-19 κρίθηκε μάλιστα ότι σε περιπτώσεις σοβαρού κινδύνου της δημόσιας υγείας το κράτος «οφείλει» να λάβει μέτρα κατάλληλα και απαραίτητα για τον περιορισμό της διάδοσης της ασθένειας, ακόμη κι αν αυτά συνιστούν σοβαρή επέμβαση στην απόλαυση θεμελιωδών δικαιωμάτων (όπως η ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας, η ελευθερία κίνησης και η ιδιωτική ζωή). Τέτοιο μέτρο συνιστά και ο «υποχρεωτικός» εμβολιασμός, εφόσον προβλέπεται από ειδική νομοθεσία στηριγμένη σε επιστημονικά πορίσματα, επιβάλλεται χωρίς αδικαιολόγητες διακρίσεις, αλλά με τη δυνατότητα εξαιρέσεων για όσους αντενδείκνυται (ιατρικώς), και αφορά στο απολύτως αναγκαίο χρονικό διάστημα, με περιοδική επανεξέτασή του υπό το φως των επίκαιρων επιδημιολογικών δεδομένων. Ο όρος «υποχρεωτικός» πάντως χρησιμοποιήθηκε μάλλον μεταφορικά, δεδομένου ότι δεν προβλέπονταν ποινικές κυρώσεις σε βάρος των αρνητών (ούτε, πολύ περισσότερο, φυσικός εξαναγκασμός τους), παρά μόνο άλλες, ηπιότερες, δυσμενείς έννομες συνέπειες, όπως απομάκρυνσή τους από ειδικές υπηρεσίες του Πυροσβεστικού Σώματος (και στέρψη του σχετικού επιδόματος). Το Συμβούλιο της Επικρατείας θεώρησε ότι οι σχετικές ρυθμίσεις δεν έπλητταν τον πυρήνα του θεμελιώδους δικαιώματος του (ατομικού) αυτοκαθορισμού, «εφόσον δεν εξαναγκάζουν» (τους υπόχρεους)⁵⁷. Άκρως αμφισβητήσιμη φαίνεται πάντως η περαιτέρω κρίση του ότι δεν αντίκειται στην αρχή της αναλογικότητας η επιβολή του διοικητικού μέτρου της «αναστολής καθηκόντων» (άρθρο 206 ν. 4820/2021) στους αρνούμενους να εμβολιασθούν ιατρούς και νοσηλευτές (του Ε.Σ.Υ.), χωρίς καταβολή αποδοχών (και χωρίς αυτοί, λόγω της δημοσιοϋπαλληλικής τους ιδιότητας, να έχουν τη δυνατότητα να εργασθούν αλλού κατά το διάστημα της αναστολής). Όπως επισήμανε η μειοψηφία του δικαστηρίου, ο νομοθέτης θα όφειλε τουλάχιστον να προβλέ-

⁵⁵ ΣτΕ 1681/2022, Ολ. Πρβλ. Χ. Παπαστυλιανό, *Η απαγόρευση των συναθροίσεων και η προστασία του δικαιώματος στην υγεία*, ΕφημΔΔ 2020, σελ. 529 επ. Contra Κ. Χρυσόγονο, *Η νομοθεσία για το δικαίωμα της συνάθροισης και το άρθρο 11 Συντ. στην εποχή της πανδημίας*, ΕφημΔΔ 2021, σελ. 609 επ.

⁵⁶ ΕΔΔΑ 15.3.2022, CGAS, ΤοΣ 2021, σελ. 1556, με παρατ. Ε. Καλαϊτζή/Δ. Βουκελάτου.

⁵⁷ ΣτΕ 1400/2022, Ολ. Πρβλ. ΣτΕ 1386/2021, ΕφημΔΔ 2021, σελ. 586 με παρατ. Ε. Χρυσουλάκη (συνταγματική θεμιτή η επιβολή υποχρέωσης διαγνωστικού ελέγχου σε εβδομαδιαία βάση ως προϋπόθεση για την προσέλευση δημοσίων υπαλλήλων στην υπηρεσία, με την απειλή περικοπής των αποδοχών τους)· και ΕΔΔΑ 08.04.2021, *Vavricka κατά Τσεχίας* (θεμιτός ο παιδικός εμβολιασμός με απειλή προστίμου).

πει την καταβολή ενός ποσοστού αποδοχών⁵⁸, όπως άλλωστε συμβαίνει στις περιπτώσεις θέσης υπαλλήλων σε κατάσταση αργίας (ωστόσο η παράταση ισχύος του μέτρου, οκτώ περίπου μήνες μετά την αρχική επιβολή του, για άλλους εννιά μήνες με τον ν. 4917/2922 κρίθηκε αντισυνταγματική, επειδή δεν προηγήθηκε επαναξιολόγηση με βάση νεότερα επιδημιολογικά στοιχεία, ούτε προέκυπταν επιστημονικά δεδομένα ικανά να δικαιολογήσουν την παράταση⁵⁹).

Το πιο επικίνδυνο πάντως συνταγματικό κατάλοιπο για το μέλλον της πανδημίας του Covid-19 είναι η σταδιακή ανάδυση του κατά το άρθρο 25 παρ. 4 Σ. «χρέους» της κοινωνικής και εθνικής αλληλεγγύης ως αυτοτελούς περιορισμού όλων των συνταγματικών δικαιωμάτων. Πρέπει εδώ να επισημανθεί ότι η θεώρηση του «χρέους αλληλεγγύης» ως πρόσθετου, αυτοτελούς περιορισμού όλων των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων θα μπορούσε να οδηγήσει στη θεμελιακή ανατροπή του νοήματός τους. Η έννοια της «εθνικής και κοινωνικής αλληλεγγύης» θα ισχύει στην περίπτωση αυτή ως γενική αρχή, η οποία υποκαθιστά το τεκμήριο *in dubio pro libertate* και περιθωριοποιεί τα δικαιώματα, εφόσον δεν τους επιτρέπει να ισχύουν παρά μόνο στο μέτρο που δεν θίγουν το «χρέος» – Λεβιάθαν της «αλληλεγγύης»⁶⁰.

Η χρήση του άρθρου 25 παρ. 4 Σ. από τη νομολογία⁶¹ ήταν σποραδική και απλώς επιβοηθητική της κύριας ροής του δικανικού συλλογισμού κατά τις πρώτες τρεις περίπου δεκαετίες μετά το 1975. Τούτο άρχισε να αλλάζει με τις αποφάσεις της Ολομέλειας του Συμβουλίου της Επικρατείας από την εποχή περίπου της κορύφωσης της οικονομικής κρίσης, οι οποίες είχαν δεχθεί ότι η δυνατότητα του νομοθέτη να περικόπτει ασφαλιστικές παροχές οριοθετείται από τις αρχές της κοινωνικής αλληλεγγύης (άρθρο 25 παρ. 4 Σ.), που επιτάσσουν να κατανέμεται εξίσου το βάρος της δημοσιονομικής προσαρμογής μεταξύ όλων των πολιτών⁶². Εδώ το «χρέος» της αλληλεγγύης απλώς μνημονεύεται προκειμένου να δοθεί μεγαλύτερη έμφαση στην επιταγή της ισότητας στα δημόσια βάρη. Παρόμοια και στη νομολογία σχετικά με τη συνταγματικότητα της επιβολής περιορισμών σε μια σειρά θεμελιωδών δικαιωμάτων κατά τη διάρκεια της πανδημίας του Covid-19, με σκοπό τον περιορισμό της διάδοσης της επικίνδυνης αυτής νόσου, γίνεται αχρείασπη σωρευτική αναφορά και στο άρθρο 25 παρ. 4 Σ., πέρα από την εύλογη επίκληση του δικαιώματος στην υγεία και των συναφών υποχρεώσεων της πολιτείας. Η μνεία μιας ακαθόριστης «υποχρέωσης των πολιτών να ανέχονται εύλογους περιορισμούς στην άσκηση των ατομικών δικαιωμάτων τους σύμφωνα με τα οριζόμενα στην παρ. 4 του άρθρου 25 του Συντάγματος»⁶³ δεν εισφέρει τίποτα στην ενίσχυση της πειστικότητας του δικανικού συλλογισμού των παραπάνω αποφάσεων, αφού η πρωτοφανής απειλή για τη δημόσια υγεία ενέπι-

⁵⁸ ΣτΕ 1684/2022, Ολ.

⁵⁹ ΣτΕ 2332/2022.

⁶⁰ Πρβλ. και Χ. Ανθοπούλο, «Άρθρο 25», σε: *Ερμ.Συντ.*, 2017, σελ. 709 επ.

⁶¹ Πρβλ. ΕφΘεσ 172/1979, ΤοΣ 1980, σελ. 417 επ.· Ειρην.Πατρ 261/1983, ΤοΣ 1983, σελ. 646 επ.

⁶² ΣτΕ 2290/2015 (7η σκέψη)· και ΣτΕ 734/2016 (11η σκέψη). Πρβλ. παρόμοια ΣτΕ 2650/2013 και ΣτΕ 1603/2016 (σε σχέση με την καταβολή αποζημίωσης σε ιδιοκτήτες εκτός σχεδίου πόλης ακινήτων για την επιβολή περιορισμών δόμησης, εφόσον οι περιορισμοί αυτοί υπερβαίνουν το εύλογο όριο ανοχής και αλληλεγγύης που δικαιούται να αξιώνει το κράτος από το σύνολο των πολιτών και έτσι μεταβάλλονται σε θυσία ελαχίστων κατά παράβαση του άρθρου 4 παρ. 5 Συντ.). Από τη θεωρία πρβλ. Ι. Μαθιουδάκη, *Η αρχή της αλληλεγγύης κατά το άρθρο 25 παρ. 4 Συντ.*, ΕφημΔΔ 2016, σελ. 473.

⁶³ ΣτΕ 1400/2022, Ολ.

πτε πρόδηλα στο πεδίο εφαρμογής της ειδικής διάταξης του άρθρου 21 παρ. 3 Σ. Στην περίπτωση πάντως της επιβολής απαγόρευσης συναθροίσεων σε όλη την επικράτεια με αποφάσεις του Αρχηγού της ΕΛ.ΑΣ., κατ' άρθρο 68 της από 20.03.2020 π.ν.π., η επίκληση μιας «υποχρέωσης»-δαμόκλει-ας σπάθης σε βάρος όλων των ατομικών δικαιωμάτων σύμφωνα (υποτίθεται) με το άρθρο 25 παρ. 4 Σ. οδήγησε κατ' αποτέλεσμα στον παραμερισμό του άρθρου 11 Σ., όπως προαναφέρθηκε. Έτσι η νομολογιακή «αξιοποίηση» του χρέους της αλληλεγγύης αρχίζει να θυμίζει το άρθρο 39 του σοβιετικού Συντάγματος του 1977 («η άσκηση από τους πολίτες των δικαιωμάτων και ελευθεριών τους δεν πρέπει να θίγει τα συμφέροντα της κοινωνίας και του κράτους...»).

VII. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Συμπερασματικά θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι οι κρίσεις που βίωσε η Ελλάδα στην πρώτη πεντηκονταετία της ισχύος του Συντάγματος του 1975, δηλαδή ιδίως η οικονομική κρίση κατά τη δεκαετία του 2010 και η υγειονομική κρίση στις αρχές της δεκαετίας του 2020, άφησαν ευδιάκριτα ίχνη στο κανονιστικό περιεχόμενο του θεμελιώδη νόμου της χώρας. Παρά ταύτα, μετά την πάροδο αμφοτέρων, τα βασικά θεσμικά μας δεδομένα αλλά και τα προβλήματα, τα οποία τα συνόδευσαν και εξακολουθούν να τα συνοδεύουν σε πρακτικό επίπεδο, δεν φαίνονται να έχουν μεταβληθεί ριζικά. Το ρητό του Albert Einstein ότι μέσα σε κάθε κρίση υπάρχει και μια ευκαιρία δεν επαληθεύτηκε, στο πλαίσιο τούτο, παρά μόνο σε περιορισμένο βαθμό. Ο τρόπος ερμηνείας και εφαρμογής (ή μη-εφαρμογής, π.χ. των παραγράφων 4 και 5 του άρθρου 21 ή της παραγράφου 5, εδ. β' και γ', του άρθρου 74 ή εσχάτως του άρθρου 16 παρ. 8⁶⁴) του Συντάγματος από τα αρμόδια κρατικά όργανα ασφαλώς εξελίχθηκε στον μισό αιώνα μετά τη θέσπιση του, ενώ και η φραστική διατύπωσή του άλλαξε σε πολλά σημεία με τις αναθεωρήσεις των 1986, 2001, 2008 και 2019. Ωστόσο οι μεταβολές αυτές επήλθαν βαθμιαία, μέσα από την αλληλεπίδραση εθνικών και διεθνών παραγόντων⁶⁵, χωρίς να μπορεί να εντοπισθεί ένα μείζον σημείο τομής (δηλαδή ό,τι ονομάζεται στην αμερικανική βιβλιογραφία αλλαγή «συνταγματικού καθεστώτος»⁶⁶).

Δεν μπορεί όμως να αποσιωπηθεί το γεγονός ότι το έως σήμερα αποτέλεσμα όλης αυτής της εξέλιξης απέχει σημαντικά από τα επίπεδα κανονιστικής ποιότητας του Συντάγματος των περισσώτερων από τα υπόλοιπα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Είναι χαρακτηριστικό ότι σύμφωνα π.χ. με την έκθεση Freedom in the World 2024 της αμερικανικής ΜΚΟ Freedom House η Ελλάδα καταλαμβάνει την 22η θέση μεταξύ των 27, με συνολική βαθμολογία 85 (με άριστα το 100, το οποίο επιτυγχάνει μόνο η Φινλανδία), ξεπερνώντας μόνο τις Ρουμανία, Πολωνία, Κροατία, Βουλ-

⁶⁴ Βλ. την από 13.6.2025 Ανακοίνωση του Προέδρου του ΣτΕ σχετικά με το αποτέλεσμα των διασκέψεων επί υποθέσεων, οι οποίες συζητήθηκαν στις 11 Απριλίου 2025 στην Ολομέλεια και αφορούν την εγκατάσταση και λειτουργία στην Ελλάδα Παραρτημάτων Νομικών Προσώπων Πανεπιστημιακής Εκπαίδευσης (ΝΠΠΕ), διαθέσιμο στο [link](#) και, αντί πολλών, Δ. Πετρούλια, *Μη κρατικά Πανεπιστήμια: «Δυναμική και σύμφωνη με το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης» ερμηνεία του άρθρου 16 παρ. 5, 6 και 8 του Συντάγματος ή αντισυνταγματική «αναθεώρησή του» με τυπικό νόμο; Constitutionalism.gr* με περαιτέρω ενδείξεις.

⁶⁵ Πρβλ. τη διαπίστωση Γ. Κασιμάτη, *Συνταγματική δικαιοσύνη*, 1999, σελ. 120, περί «δικαστικών οργάνων του Συμβουλίου της Ευρώπης και της Ευρωπαϊκής Ένωσης που θα λειτουργήσουν ως συνταγματικά δικαστήρια της χώρας μας».

⁶⁶ Βλ. B. Ackerman, *We the People*, 1, Foundation, 1991, σελ. 58 επ.

γαρία και Ουγγαρία⁶⁷, ενώ, σύμφωνα με τον Δείκτη Αντίληψης Διαφθοράς (CPI), που καταρτίζει η διεθνής ΜΚΟ Transparency International, σε ετήσια βάση, για το 2023 η Ελλάδα βαθμολογείται με 49 (με άριστα το 100) και κατέχει την 59η θέση μεταξύ 180 κρατών σε παγκόσμια κλίμακα, αλλά την 24η μεταξύ των 27 κρατών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ξεπερνώντας με μικρές διαφορές μόνο τις Βουλγαρία, Ουγγαρία και Ρουμανία⁶⁸. Επίσης, πρέπει να σημειωθεί ότι από το 1991 έως σήμερα έχει εκδοθεί από το ΕΔΔΑ μεγάλος αριθμός βαρυσήμαντων καταδικαστικών για τη χώρα μας αποφάσεων⁶⁹, οι οποίες αποκαλύπτουν σοβαρά ελλείμματα στην προστασία συγκεκριμένων δικαιωμάτων, όπως η ιδιοκτησία και γενικότερα τα περιουσιακά δικαιώματα, οι εγγυήσεις απονομής της δικαιοσύνης, οι συνθήκες κράτησης, η συμπεριφορά των αστυνομικών οργάνων κ.ά. Τα ελλείμματα αυτά δεν οφείλονται τόσο στη γραμματική διατύπωση των αντίστοιχων διατάξεων του Συντάγματος, όσο κυρίως στην παρερμηνεία και τη (μη) εφαρμογή τους από τα κρατικά όργανα (νομοθέτη, διοίκηση και δικαστήρια). Είναι χαρακτηριστικό ότι σε όλο το διάστημα από την έναρξη της δραστηριότητας του ΕΔΔΑ το 1959 ως το 2021, η Ελλάδα βρίσκεται στην 7η χειρότερη θέση μεταξύ όλων των (νυν και πρώην) κρατών μελών της ΕΣΔΑ, με 948 καταδικαστικές αποφάσεις σε βάρος της (ήδη σήμερα ο αριθμός αυτός έχει γίνει τετραψήφιος). Οι περισσότερες από εκείνες (543) αφορούν υπερβάσεις του εύλογου χρόνου διάρκειας δίκης, αλλά ανησυχητικά υψηλοί είναι και οι αριθμοί σε σχέση με απάνθρωπη ή εξευτελιστική μεταχείριση (123), παραβιάσεις της προσωπικής ελευθερίας και ασφάλειας (88), του δικαιώματος σε δίκαιη δίκη (141), του δικαιώματος για άσκηση αποτελεσματικού ένδικου βοηθήματος (282) και του δικαιώματος στην περιουσία (85 αποφάσεις). Εννοείται βέβαια ότι αρκετές από τις παραπάνω αποφάσεις διαπιστώνουν την παραβίαση περισσότερων του ενός δικαιωμάτων. Οι πραγματικές διαστάσεις του ελληνικού προβλήματος γίνονται ευκολότερα αντιληπτές, αν επιχειρήσει κανείς μια σύγκριση με τους αριθμούς καταδικαστικών αποφάσεων σε βάρος άλλων κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, με παρεμφερή πληθυσμό προς την Ελλάδα (Αυστρία 284, Πορτογαλία 278, Βέλγιο 198, Σουηδία μόλις 62!). Μείζονος σημασίας ζήτημα πραγματικής δημοκρατικής ποιότητας του πολιτεύματος αποτελούν εξάλλου οι μαζικές παρακολουθήσεις τηλεφώνων για αδιευκρίνιστους λόγους «εθνικής ασφάλειας», με αναιτιολόγητες εισαγγελικές διατάξεις⁷⁰. Εξάλλου στο από 07.02.2024 Ψήφισμά του το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, με ευρεία πλειοψηφία (330 υπέρ έναντι 254 κατά και 26 αποχών), εκδήλωσε την ανησυχία του για τις πολύ σοβαρές απειλές κατά των αξιών της Ευρωπαϊκής Ένωσης στην Ελλάδα, δίνοντας έμφαση στα προβλήματα σε σχέση με τα μέσα ενημέρωσης, το απόρρητο των επικοινωνιών, τη διαφθορά και την υπέρμετρη χρήση βίας από την αστυνομία⁷¹.

Επομένως η πραγματική ποιότητα της λειτουργίας των συνταγματικών θεσμών στη χώρα μας

⁶⁷ Διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 10.02.2025).

⁶⁸ Διαθέσιμο στο [link](#).

⁶⁹ Βλ. Σ. Ματθία, *Ευρωπαϊκή Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου*, 1999, σελ. 41 επ.· Π. Βογιατζή, «Οι ελληνικές υποθέσεις στο Δικαστήριο του Στρασβούργου», σε: Μ. Τσαπόγα/Δ. Χριστόπουλο (επιμ.), *Τα δικαιώματα στην Ελλάδα*, 2004, σελ. 487 επ.· καθώς και Εφαρμ. 2002 – Ειδικό τεύχος. Επισκόπηση Νομολογίας του ΕΔΔΑ επί ατομικών προσφυγών κατά Ελλάδος.

⁷⁰ Βλ. αναλυτικότερα Κ. Χρυσόγονο, *Το απόρρητο της επικοινωνίας και το πρόβλημα της δημοκρατικής ποιότητας του πολιτεύματος*, ΝοΒ 2022, σελ. 1487 επ.

⁷¹ Διαθέσιμο στο [link](#).

υστερεί έναντι όλων των κρατών της λεγόμενης «παλιάς Ευρώπης», δηλαδή όσων δεν γνώρισαν την εμπειρία του «υπαρκτού σοσιαλισμού» μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Ακόμη όμως και αρκετά από τα συνταγματικά κράτη της Ανατολικής Ευρώπης, που προέκυψαν τη δεκαετία του 1990, μετά την κατάρρευση της πρώην Σοβιετικής Ένωσης, μας έχουν ήδη ξεπεράσει. Η πραγματική κατάσταση σε ό,τι αφορά την εφαρμογή των δικαιοκρατικών εγγυήσεων στην Ελλάδα δεν φαίνεται προς το παρόν να έχει διολισθήσει σε τέτοιο σημείο, ώστε να τίθεται άμεσα θέμα λήψης μέτρων με βάση τον Κανονισμό 2020/2092⁷². Από την άλλη πλευρά όμως εμφανής και σημαντική είναι και η απόσταση, ως προς τη λειτουργικότητα γενικά των συνταγματικών θεσμών, η οποία μας χωρίζει από χώρες όπως π.χ. η Σουηδία. Δεν ωφελεί τη χώρα η άρνηση της πραγματικότητας, ούτε η επίρριψη ευθυνών σε «ανθέλληνες» ξένους που επιχειρούν δήθεν να τη δυσφημίσουν διεθνώς. Σε έναν μεσοπρόθεσμο ορίζοντα το πολιτικό μας σύστημα και τελικά ολόκληρη η ελληνική κοινωνία πρέπει να βρει τη δυναμική μιας βαθύτερης αλλαγής, εφόσον θέλουμε να παραμείνουμε στην πρώτη ταχύτητα της ευρωπαϊκής ενοποιητικής διαδικασίας. □

⁷² Για τον κανονισμό αυτόν βλ. ενδεικτικά Π. Παυλόπουλο, «Η πολυπρισματική κανονιστική υπόσταση της θεσμικής εγγύησης της γενικής ρήτρας της αξίας του Κράτους Δικαίου στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Έννομης Τάξης», στο: *Idem*, *Νομικές Μελέτες*, 2023, σελ. 985 επ.

Η ΕΝΝΟΜΗ ΣΧΕΣΗ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ*

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Με αφετηρία την έμφαση που δίνει η γερμανική θεωρία στην έννοια της έννομης σχέσης διοικητικού δικαίου, εξετάζεται το περιεχόμενό της και η λειτουργία που επιτελεί ή θα μπορούσε να επιτελέσει στο σύστημα του ελληνικού διοικητικού δικαίου. Στην ελληνική νομολογία, ο όρος «έννομη σχέση διοικητικού δικαίου» απαντάται σχεδόν αποκλειστικά στο δικονομικό πεδίο, για τον καθορισμό της δικαιοδοσίας. Το ουσιαστικό διοικητικό δίκαιο φαίνεται ότι θα εξακολουθήσει να στηρίζεται πρωτίστως στις μορφές δράσης της Διοίκησης, με κυρίαρχη τη διοικητική πράξη. Η έννομη σχέση επιτελεί επικουρική, διευκρινιστική και ευαισθητοποιητική λειτουργία, στο μέτρο που καλεί σε συνολική θεώρηση των συμπεριφορών και βιοτικών σχέσεων, αποδομεί την παραδοσιακή σχέση εξουσίας μεταξύ Διοίκησης και διοικουμένων (Gewaltverhältnis), αναδεικνύει την αμοιβαιότητα εξουσιών και υποχρεώσεων και αποτυπώνει τις πολυπολικές σχέσεις (Διοίκηση-αποδέκτης της πράξης-τρίτοι) Περαιτέρω, επιτρέπει την ανάδειξη του διαχρονικού στοιχείου της ζωής μιας διοικητικής πράξης και, συνακολούθως, την αποτύπωση του δυναμικού χαρακτήρα του διοικητικού φαινομένου.

Ευγενία Πρεβεδούρου

Καθηγήτρια Νομικής
Σχολής ΑΠΘ

ABSTRACT

Starting from the emphasis that German doctrine places on the concept of the “administrative legal relationship”, its content and the function it performs or could perform in the system of Greek administrative law are examined. In Greek case law, the term ‘administrative legal relationship’

* Προδημοσίευση από τον Τιμητικό Τόμο για την Καθηγήτρια κ. Ευαγγελία Κουτούπα-Ρεγκάκου.

is found almost exclusively in the procedural field, for the determination of the competent jurisdiction. Substantive administrative law seems to continue to be based primarily on the forms of administrative action, with the administrative act predominating. The legal relationship performs a subsidiary, clarifying and “awareness-raising” function, insofar as it calls for a comprehensive view of attitudes and living relationships, deconstructs the traditional power relationship between the administration and the citizens (*Gewaltverhältnis*), and highlights the reciprocity of powers and subjective rights and reflects the multipolar relations (administration-recipient of the act-third parties). Furthermore, it allows the temporal element of the life of an administrative act to emerge and, consequently, it pursues a holistic approach of the administrative phenomenon.

Ι. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

Στο σύστημα του διοικητικού δικαίου που διαρθρώνεται γύρω από ορισμένους βασικούς άξονες¹, όροι χωρίς συγκεκριμένες έννομες συνέπειες είναι αδιάφοροι, ενώ διαφορετικοί όροι που παράγουν την ίδια έννομη συνέπεια προκαλούν, απλώς, σύγχυση². Αντίστοιχα, ορισμοί που δεν ανταποκρίνονται σε μια συγκεκριμένη πραγματικότητα δεν παρουσιάζουν ενδιαφέρον για τη νομική σκέψη που έχει πρακτικό προσανατολισμό, ενώ διαφορετικοί ορισμοί που καταλήγουν στα ίδια αποτελέσματα αντιμετωπίζονται ως νοπτικά παιγνίδια³. Ο «παράδεισος» των νομικών εννοιών⁴ δεν ενδιαφέρει ούτε τον σύγχρονο θεωρητικό, που επιθυμεί να προσαρμόζει την επιστήμη του στις νέες καταστάσεις για να παραμένει ζωντανή και επίκαιρη⁵, ούτε, κατά μείζονα λόγο, τον εφαρμοστή του δικαίου. Επιπλέον, για λόγους δογματικής συνέπειας⁶, συνοχής και συνεκτικότητας, η

¹ Βλ. συναφώς E. Schmidt-Aßmann, *Das Allgemeine Verwaltungsrecht als Ordnungsidee. Grundlagen und Aufgaben der verwaltungsrechtlichen Systembildung*, 1998, σελ. 255.

² Βλ. Β. Τσιγαρίδα, *Η αρχή jura novit curia στη διοικητική δίκη*, 2021, σελ. 2, με περαιτέρω βιβλιογραφικές παραπομπές.

³ « *Le juge n'est pas un philosophe ; il ne peut pas s'enfermer dans un système ; c'est un praticien ; il n'aborde pas les problèmes dans l'abstrait ; il les évoque à l'occasion de litiges qui lui posent des difficultés très concrètes dans une situation de fait déterminée et qu'il doit résoudre dans des conditions acceptables* » (Raymond Odent, *Contentieux administratif*, t. I). Στο ίδιο πνεύμα και ο Gaston Jèze: « *Une jurisprudence qui ne se fonderait que sur des raisonnements purement logiques serait trop inhumaine pour être acceptable* » (RDP 1914, σελ. 52).

⁴ Ρ. φον Γέριγκ, *Εις τον παράδεισον των νομικών εννοιών*, 1925.

⁵ Κ. Γώγος, *Βιβλιοπαρουσίαση: E. Schmidt-Aßmann, Verwaltungsrechtliche Dogmatik in der Entwicklung* [Η δογματική του διοικητικού δικαίου σε εξέλιξη], 2. Aufl., 2023, nomarchia 13.03.2025.

⁶ Ως νομική δογματική θεωρούμε τη συστηματική μελέτη, επεξεργασία και περαιτέρω διάπλωση ή μετάπλωση του ισχύοντος δικαίου (Αν. Γεωργιάδη, *Τι είναι δίκαιο; Η νομική επιστήμη για όλους*, 2018, σελ. 129). Κατά τον E. Schmidt-Aßmann, *Verwaltungsrechtliche Dogmatik in der Entwicklung*, 2. Auflage, 2023, σελ. 1 επ., η νομική δογματική αποτελεί «*από κοινού παροχή*» (*Gemeinschaftsleistung*) της νομικής επιστήμης και της νομικής πράξης, οι οποίες συνεργάζονται μεν χωρίς όμως να αποφεύγουν τις μεταξύ τους τριβές και εντάσεις (βλ. για την «*Zwei-Welten-These*» σε W. Kahl, *Wissenschaft, Rechtspraxis und Dogmatik im Verwaltungsrecht*, 2020, σελ. 23 επ. Είναι, δηλαδή, το κοινό προϊόν της συνεργασίας, άλλοτε αгаσής και άλλοτε τρικυμώδους, επιστήμης και πράξης. Βλ. διαφορετική οπτική σε C. Yannakopoulos, *L'apport de la notion de fait administratif institutionnel à la théorie du droit administratif*, R.I.E.J. 1997, σελ. 17 (64 επ.).

επιστήμη του διοικητικού δικαίου προτιμά την επανεξέταση και ανανοηματοδότηση των κλασικών και δοκιμασμένων ως προς τη στιβαρότητα και την ανθεκτικότητα όρων και εννοιών, αντί για τη δημιουργία καινούριων⁷. Αυτή, όμως, η ανανοηματοδότηση δεν μπορεί να γίνεται αποκλειστικά μέσω των σχολιασμών δικαστικών αποφάσεων, αλλά απαιτεί και θεωρητικές αναλύσεις, αρκεί αυτές να μην καταλήγουν σε αφηρημένη εννοιοκρατία. Με άλλα λόγια, το ζητούμενο είναι η συστηματοποίηση των κανόνων δικαίου και των νομολογιακών κατασκευών από την επιστήμη. Ωστόσο, όπως σοφά επισήμανε ο Yves Gaudemet, η θεωρία κινητοποιείται μόνον εκεί όπου εξυπηρετεί «cette élémentaire pédagogie de démonstration», όταν δηλαδή αποκαλύπτει τις ανακολουθίες του θετικού δικαίου. Πολλή θεωρία κινδυνεύει να συσκοτίσει αντί να φωτίσει μια δυσνόητη ή περιπλοκή νομική έννοια. Το δίκαιο είναι δίκαιο όταν είναι κατανοητό και η νομική θεωρία παραμένει πιστή στον εαυτό της όταν συμβάλλει στην κατανόησή του⁸.

Οι παραπάνω σκέψεις διατυπώνονται με αφετηρία την έμφαση που δίδεται στα γερμανικά εγχειρίδια διοικητικού δικαίου⁹, αλλά και στα ελληνικά, γερμανικής έμπνευσης¹⁰, στην έννοια της έννομης σχέσης διοικητικού δικαίου (Verwaltungsrechtsverhältnis). Ο προβληματισμός που ανέκυψε στο πλαίσιο της γερμανικής νομικής επιστήμης είναι αν η θεωρία για την έννομη σχέση μπορεί να αποτελέσει μια μέθοδο οικοδόμησης του συστήματος του διοικητικού δικαίου (verwaltungsrechtliche Systembildung), δηλαδή συστηματοποίησης της ποικιλίας των βιοτικών σχέσεων μέσω της εστίασης σε συγκεκριμένα στοιχεία. Σε αντιδιαστολή προς τη θεωρία των τύπων (Formenlehre) που επικεντρώνεται στην έννοια της πράξης και είναι προσανατολισμένη στο αποτέλεσμα μιας διαδικασίας, η θεωρία της έννομης σχέσης αναδεικνύει τις σχέσεις των οργάνων με τους διοικουμένους ή και μεταξύ τους, συναρθρώνει τα δικαιώματα, τις αρμοδιότητες και τις υποχρεώσεις που διαμορφώνονται και εστιάζει στις καταστάσεις που δημιουργούνται, συνεκτιμώντας έτσι και τη χρονική διάσταση του διοικητικού φαινομένου.

Αν και ο σχετικός όρος απουσιάζει από τα γαλλικά εγχειρίδια και, συνακολούθως, από τα ελληνικά γαλλικής έμπνευσης¹¹, φαίνεται ότι η υπό εξέταση έννοια παρουσιάζει ομοιότητες με τη γαλλι-

⁷ Βλ. πρόλογο Π. Λαζαράτου στη διατριβή του Π. Σοϊλεντάκη, *Η παροχή δικαστικής προστασίας επί διαφορών και υποθέσεων. Υπό το πρίσμα των άρθρων 94 και 95 του Συντάγματος*, 2021, σελ. 8, ο οποίος κάνει λόγο για «ιδιότυπο νομικό ρομαντισμό», αναφερόμενος στην «επανακατάδυση στις βασικές έννοιες» και στα «παλαιά» δόγματα που παραμένουν επίκαιρα. Σημειώνεται ότι και η περίφημη γερμανική neue Verwaltungsrechtswissenschaft δεν διαγράφει τις κλασικές έννοιες που διαμόρφωσε η επιστήμη για την εξήγηση και συστηματοποίηση του διοικητικού δικαίου, αλλά διευρύνει το δίκαιο αυτό και το εμπλουτίζει με νέες θεματικές, νέες προοπτικές και νέα μέθοδο. Βλ., αντί πολλών, Α. Jaquemets-Gauché, *Penser une science du droit administratif. Entretien avec Eberhard Schmidt-Aßmann*, RFDA 2024, σελ. 1205.

⁸ Préface στη διατριβή του C. Yannakopoulos, *La notion de droit acquis en droit administratif français*, LGDJ, 1997, σελ. XIX.

⁹ Ενδεικτικά Maurer/Waldhoff, *Allgemeines Verwaltungsrecht*, 21. Auflage, 2024, σελ. 185 επ.· B. Remmert, «Verwaltungsrechtsverhältnis», σε: Ehlers-Pünder (Hg.), *Allgemeines Verwaltungsrecht*, 2022, σελ. 579· E. Schmidt-Aßmann, *Das Allgemeine Verwaltungsrecht als Ordnungsidee*, ό.π., σελ. 285· H. Wissmann, *Verwaltungsrecht*, 2023, σελ. 4, 34 επ.

¹⁰ Ενδεικτικά, Π. Δαγτόγλου, *Γενικό Διοικητικό Δίκαιο*, 2015, σελ. 188 επ.· Δ. Κόρσος, *Διοικητικό Δίκαιο. Γενικό Μέρος*, 2013, σελ. 233· Γ. Παπαχατζής, *Σύστημα του ισχύοντος στην Ελλάδα Διοικητικού Δικαίου*, 1991 (ανατύπωση 1996), σελ. 997.

¹¹ Χαρακτηριστική περίπτωση το *Εγχειρίδιο Διοικητικού Δικαίου* του Ε. Σπηλιωτόπουλου σε όλες τις εκδόσεις, όπως και το *Διοικητικό Δίκαιο των Γέροντα/Παυλόπουλου/Σιοιότη/Φλογαίτη*.

κή θεωρία της νομικής κατάστασης (*situation juridique*) που διαμόρφωσε ο L. Duguit¹² και η σχολή του Bordeaux, εμπλουτισμένη από ή έστω σε συνδυασμό με τη θεωρία του θεσμού (*institution*) που διατύπωσε ο M. Hauriou¹³. Ειδικότερα, ο L. Duguit στηρίζει την ανάλυση της έννομης τάξης και των μεταβολών της στην έννοια της νομικής κατάστασης. Η έννομη τάξη περιλαμβάνει ένα σύνολο καταστάσεων συγκροτούμενων από εξουσίες και καθήκοντα σχετικά με συγκεκριμένο θέμα. Οι εν λόγω εξουσίες και τα καθήκοντα συνίστανται στην ευχέρεια ή στην υποχρέωση διενέργειας ή μη διενέργειας είτε υλικών είτε νομικών πράξεων και αποσκοπούν στην παραγωγή πραγματικών αποτελεσμάτων ή έννομων συνεπειών, πραγματικών μεταβολών ή μεταβολών στην υφιστάμενη έννομη τάξη. Οι νομικές καταστάσεις απορρέουν από νομικές πράξεις, οι οποίες δημιουργούν την έννομη τάξη και τις παραλλαγές της. Οι νομικές πράξεις, δηλώσεις βούλησης ατόμων που ασκούν νόμιμη εξουσία, έχουν ως συνέπεια είτε τη δημιουργία μιας νομικής κατάστασης, είτε τη σύνδεση ενός ατόμου με ήδη υφιστάμενη νομική κατάσταση είτε τη διαπίστωση μιας προϋφιστάμενης νομικής κατάστασης. Στο πλαίσιο μιας ουσιαστικής προσέγγισης του δικαίου, η έννοια της νομικής κατάστασης καθίσταται το σημείο αφετηρίας για τη συστηματοποίηση των νομικών πράξεων και της διαχρονικής εφαρμογής τους¹⁴.

Την παραπάνω προσέγγιση μπορεί να συμπληρώσει η έννοια του θεσμού ή του θεσμικού γεγονότος (*fait institutionnel*). Οι θεσμοί είναι νομικές έννοιες που ρυθμίζονται από σύνολα κανόνων και διαρκούν για ορισμένο χρονικό διάστημα, το οποίο αρχίζει με την έκδοση μιας ιδρυτικής πράξης ή την επέλευση ενός ιδρυτικού συμβάντος και διαρκεί έως την έκδοση μιας αποσβεστικής πράξης ή την επέλευση ενός αποσβεστικού συμβάντος¹⁵. Θεσμό αποτελεί μια διοικητική άδεια άσκησης συγκεκριμένης δραστηριότητας, μια σύμβαση, ένα διοικητικό όργανο, ή μια σύνταξη γήρατος. Οι παραπάνω διοικητικοί θεσμοί δημιουργούνται με μια κανονιστική ρύθμιση, η οποία μπορεί να τροποποιηθεί ή να αντικατασταθεί από μεταγενέστερη. Η εισφορά της έννοιας του «θεσμού» ή του «θεσμικού γεγονότος» στην κατανόηση της έννοιας της «νομικής κατάστασης» είναι λίαν σημαντική. Ως νομική κατάσταση νοείται, πλέον, η σχέση που δημιουργείται μεταξύ ενός ή περισσότερων προσώπων και ενός θεσμού. Επομένως, η διοικητική κατάσταση ενός ή περισσότερων προσώπων είναι η σχέση αυτών των προσώπων με ένα διοικητικό θεσμό. Χαρακτηριστικό παράδειγμα διοικητικής νομικής κατάστασης αποτελεί ο διορισμός δημοσίου υπαλλήλου, δηλαδή η υπηρεσιακή σχέση του συγκεκριμένου προσώπου με τη δημόσια υπηρεσία υπό οργανική έννοια. Ο θεσμός,

¹² Βλ. ιδίως, *Traité de droit constitutionnel*, 3ème éd., 1927, I.

¹³ Βλ. ιδίως, « La théorie de l'institution et de la fonction (essai de vitalisme social) », σε: M. Hauriou, *Aux sources du droit. Le pouvoir, l'ordre et la liberté*, Librairie Bloud et Gay, Coll. Cahiers de la nouvelle journée (23), σελ. 199 επ.

¹⁴ Πρόκειται για τη συνοπτική απόδοση της θεωρίας από τον Yannakopoulos, *La notion de droit acquis en droit administratif français*, ό.π., σελ. 284 επ. Βλ. επίσης, του ιδίου, *L'apport de la notion de fait administratif institutionnel à la théorie du droit administratif*, ό.π., σελ. 17 επ.

¹⁵ Yannakopoulos, *La notion de droit acquis en droit administratif français*, ό.π., σελ. 306-307. Για την έννοια του θεσμού στο αστικό δίκαιο, βλ. τον ορισμό του Απ. Γεωργιάδη, *Γενικές Αρχές Αστικού Δικαίου*, 2019, σελ. 223 επ.: «θεσμός είναι ένα σύνολο σχέσεων και καταστάσεων, οι οποίες γίνονται αποδεκτές και ρυθμίζονται από το δίκαιο –που τις ανάγει σε έννομες– και στις οποίες αναγνωρίζεται από την κοινωνία ιδιαίτερη σημασία, όπως, για παράδειγμα, ο γάμος. Αυτό το σύνολο έννομων σχέσεων και καταστάσεων συγκροτεί μια ενότητα, η οποία παρουσιάζει αυτοτέλεια και διέπεται από ενιαίο πλέγμα κανόνων και από κοινές αρχές. Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και οι σκοποί του κάθε θεσμού λαμβάνονται υπόψη για την ερμηνεία των κανόνων δικαίου που τον ρυθμίζουν».

δηλαδή το αντικειμενικό μέρος της νομικής κατάστασης, είναι, εν προκειμένω, η δημόσια υπηρεσία υπό οργανική έννοια. Η παραπάνω νομική κατάσταση, η οποία γεννήθηκε με τη συνδρομή όλων των προϋποθέσεων που θέτει ο νόμος για τον διορισμό στη δημόσια υπηρεσία και όχι κατά την έκδοση της ατομικής διοικητικής πράξης του διορισμού¹⁶, τελεί υπό συνεχή εξέλιξη, δηλαδή έχει δυναμικό χαρακτήρα.

Η πιο πρόσφατη αξιοποίηση και εμβάθυνση της γαλλικής θεωρίας και των νομικών εννοιών που διαγνώσθηκαν στο πλαίσιο της απαντά στη διατριβή του Κωνσταντίνου Γιαννακόπουλου¹⁷, που έχει ως κύριο πεδίο αναφοράς το γαλλικό διοικητικό δίκαιο¹⁸. Στο πλαίσιο στιβαρών και πρωτότυπων αναλύσεων πλειόνων θεμελιωδών εννοιών του διοικητικού δικαίου, ο συγγραφέας καταδεικνύει ότι, για την κατανόηση της έννοιας των «κεκτημένων δικαιωμάτων», δεν αρκεί η εξέταση της ευμενούς διοικητικής πράξης (*acte créateur de droits*), που έχει στιγμιαίο χαρακτήρα, αλλά απαιτείται η έρευνα της νομικής κατάστασης που εγκαθιδρύεται διαχρονικά/μέσα στον χρόνο και παρουσιάζει το στοιχείο της εξέλιξης. Τα κεκτημένα δικαιώματα είναι τα δικαιώματα στη διατήρηση μιας κεκτημένης κατάστασης, δηλαδή μια κατάσταση που δημιουργήθηκε από μια διοικητική πράξη ή ένα άλλο γενεσιουργό γεγονός και εξελίχθηκε διαχρονικά στο πλαίσιο της διαδικασίας υλοποίησης ενός θεσμού, δηλαδή της διάδρασης κανόνων δικαίου και πραγματικού¹⁹. Η ευμενής πράξη δεν είναι το μοναδικό έρεισμα των κεκτημένων δικαιωμάτων, διότι αυτά δεν καθορίζονται μόνο κατά τον χρόνο έκδοσης της πράξης, αλλά εξελίσσονται κατά τη διάρκεια της εφαρμογής της. Στη θετικιστική θεώρηση του διοικητικού δικαίου, που έχει στατικό χαρακτήρα, αντιτάσσεται η θεσμική θεωρία που επιχειρεί μια χρονική-δυναμική προσέγγιση της δημιουργίας και της ερμηνείας του διοικητικού φαινομένου²⁰.

Παρά τις διαφορές της νομικής κατάστασης από την έννομη σχέση διοικητικού δικαίου, όπως αυτή έχει διαμορφωθεί στη γερμανική θεωρία²¹, προσεκτική μελέτη των δύο θεωρητικών κατασκευών και της νομολογιακής εφαρμογής τους καταδεικνύει ότι αμφότερες αποσκοπούν στην πρόσληψη και ανάδειξη του διαχρονικού στοιχείου της ζωής μιας διοικητικής πράξης και, συνακολούθως, στην αποτύπωση του δυναμικού χαρακτήρα του διοικητικού φαινομένου. Ωστόσο, η γαλλική πρόταση περί της νομικής διοικητικής κατάστασης είναι πολύ ευρύτερη και φιλοδοξεί να εξηγήσει συνολικά τα διοικητικά νομικά φαινόμενα. Αντίθετα, η γερμανική κατασκευή της έννομης σχέσης διοικητικού δικαίου, η οποία, μάλιστα, έχει το πλεονέκτημα της αστικολογικής προέλευσης και, συνακολούθως, της διεξοδικής θεωρητικής επεξεργασίας²², είναι στενά και αυστηρά οριοθετημένη.

¹⁶ Yannakopoulos, *La notion de droit acquis en droit administratif français*, ό.π., σελ. 309.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Τη σκέψη του συνεχίζει σε μία εκτενή μελέτη με αντικείμενο το «θεσμικό διοικητικό γεγονός»: *L'apport de la notion de fait administratif institutionnel à la théorie du droit administratif*, R.I.E.J., 1997.38, σελ. 17-84.

¹⁹ Κ. Γιαννακόπουλος, *Η θεσμική θεώρηση της αρμοδιότητας των διοικητικών οργάνων*, ΤοΣ 6/2003, σελ. 1011 (1015).

²⁰ Ibidem, σελ. 1013.

²¹ Yannakopoulos, *La notion de droit acquis en droit administratif français*, ό.π., σελ. 308, υποσημ. 119.

²² Κατά την εντυπωσιακή για τη μαθηματική της ακρίβεια νομική σκέψη του Γεωργιάδη, *Γενικές Αρχές Αστικού Δικαίου*, ό.π., σελ. 222 επ., η έννομη σχέση, δηλαδή η σχέση ενός προσώπου προς ένα άλλο πρόσωπο, η οποία ρυθμίζεται από το δίκαιο, διακρίνεται σαφώς από τη νομική κατάσταση, η οποία αποτελεί μια πραγματική κατάσταση, που ρυθμίζεται από το δίκαιο και συνδέεται με την επέλευση ορισμένων έννομων συνεπειών. Συνήθως πρόκειται για κάποια ιδιότητα, η οποία είτε αποδίδεται σε ορισμένο πρόσωπο (π.χ. η εμπορική ιδιότητα, η ιθαγένεια, η συγγένεια) είτε προσδιορί-

Στην ελληνική θεωρία, την έννοια της έννομης σχέσης όπως την αντιλαμβάνεται το γερμανικό δίκαιο, αξιοποίησε η τιμώμενη, η καθηγήτρια Ευαγγελία Κουτούπα-Ρεγκάκου, για να καταδείξει την ιδιαίτερη φυσιογνωμία της διοικητικής πράξης με πρόσθετο όρο²³, που δεν μπορεί να θεωρηθεί ως απλή διοικητική πράξη εξαντλούσα τη νομική σημασία της με την έκδοσή της. Υποστηρίζει, λοιπόν, ότι μόνον αν γίνει δεκτό ότι η πράξη με όρο δημιουργεί μεταξύ της εκδούσας αρχής και του ιδιώτη μια έννομη σχέση διαρκείας, είναι δυνατόν να ερμηνευθεί και η «άτακτη», όπως την αποκαλεί, εφαρμογή στις πράξεις αυτού του είδους βασικών αρχών, όπως αυτών της ανάκλησης²⁴.

Πάντως, στην ελληνική νομολογία, ο όρος «έννομη σχέση διοικητικού δικαίου» απαντάται σχεδόν αποκλειστικά στο πεδίο του δικονομικού δικαίου, για τον καθορισμό της δικαιοδοσίας: διαφορές που προέρχονται από έννομες σχέσεις οι οποίες διέπονται από το διοικητικό δίκαιο υπάγονται στη δικαιοδοσία του διοικητικού δικαστή²⁵. Αν μια διαφορά, ακόμη και μεταξύ Διοίκησης και ιδιώτη, προέρχεται από τη διατάραξη έννομης σχέσης ιδιωτικού δικαίου, κάτι που συμβαίνει κυρίως στο πεδίο της συναλλακτικής διοίκησης²⁶, τότε δικαιοδοσία έχουν τα πολιτικά δικαστήρια. Το ερώτημα που ανακύπτει είναι αν η έννοια της «έννομης σχέσης διοικητικού δικαίου» μπορεί να λειτουργήσει στο πεδίο του ουσιαστικού δικαίου, να αποτελέσει, δηλαδή, κριτήριο εφαρμογής του δικαίου αυτού, παράλληλα με ή περιορίζοντας τον θεμελιώδη ρόλο της διοικητικής πράξης, ακριβέστερα της εκτελεστής πράξης διοικητικής αρχής. Λαμβανομένων υπόψη των έντονων αντιπαράθεσεων για το ζήτημα αυτό στο πλαίσιο της γερμανικής επιστήμης, έχει ενδιαφέρον η αναζήτηση του περιεχομένου της έννοιας της έννομης σχέσης διοικητικού δικαίου και της λειτουργίας που επιτελεί ή θα μπορούσε να επιτελέσει στο σύστημα του ελληνικού διοικητικού δικαίου.

ζει την ειδική σχέση προσώπου προς πράγμα (π.χ. η κατοικία, η οποία προσδιορίζει τη σχέση του προσώπου προς ορισμένο τόπο). Κατά τον Γεωργιάδη, η διαφορά μεταξύ των δύο εννοιών έγκειται στο ότι η έννομη σχέση αποτελεί τον γενεσιουργό λόγο διάφορων δικαιωμάτων και υποχρεώσεων, ενώ η νομική κατάσταση απλώς συνδέεται από το δίκαιο με την επέλευση ορισμένων έννομων συνεπειών, οι οποίες μπορεί να συνίστανται και σε δικαιώματα ή υποχρεώσεις.

²³ Πρόσθετοι ορισμοί είναι ειδικές ρήτρες της διοικητικής πράξης, με τις οποίες η εκδούσα αρχή εξαρτά την ισχύ της πράξης από την τήρηση ορισμένης συμπεριφοράς από μέρους του αποδέκτη ή από την επέλευση μελλοντικού γεγονότος ανεξαρτήτου από τη βούλησή του (Ευ. Κουτούπα-Ρεγκάκου, *Πρόσθετοι ή παρεπόμενοι ορισμοί στην διοικητική πράξη*, 1993, σελ. 142).

²⁴ Η ανάκληση πράξης με πρόσθετο όρο μπορεί να γίνει όχι εντός εύλογου χρόνου αλλά και μετά την πάροδο πολλών ετών από την έκδοση της πράξης. Βλ. Κουτούπα-Ρεγκάκου, *Πρόσθετοι ή παρεπόμενοι ορισμοί στην διοικητική πράξη*, ό.π., σελ. 165 επ.

²⁵ Βλ., αντί πολλών, Δ. Ράικο, *Διοικητικό Δικονομικό Δίκαιο*, 2024, σελ. 34-35: «Διοικητική διαφορά είναι η δικαστική αμφισβήτηση που προέρχεται από διατάραξη έννομης σχέσης διοικητικού δικαίου εκ μέρους της Διοίκησης. Η διατάραξη μπορεί να προέρχεται από νομική (κανονιστική ή ατομική) ή υλική ενέργεια ή παράλειψη της Διοίκησης, ή από οποιαδήποτε άλλη μορφή διοικητικής δράσης. Αντικείμενο διατάραξης αποτελεί μια έννομη σχέση διοικητικού δικαίου, δηλαδή ένα πλέγμα δικαιωμάτων, υποχρεώσεων βαρών και καταστάσεων που συνδέουν διοίκηση και ιδιώτη σε συγκεκριμένη βιοτική σχέση κατά τρόπο ώστε η Διοίκηση να βρίσκεται σε σχέση υπεροχής απέναντι στον δεύτερο».

²⁶ Πρόκειται για τη δραστηριότητα του κράτους ή άλλων ΝΠΔΔ και κρατικών ΝΠΙΔ στο πλαίσιο της ιδιωτικής οικονομίας, με μορφές και μέσα του ιδιωτικού δικαίου (π.χ. σύναψη συμβάσεων ιδιωτικού δικαίου, μίσθωση λατομείων του Δημοσίου, εκμίσθωση ακινήτου της ιδιωτικής περιουσίας ΝΠΔΔ, δημοτική επιχείρηση εκμετάλλευσης μεταλλικού νερού κ.λπ.). Η δραστηριότητα αυτή υπόκειται στον νόμο της προσφοράς και της ζήτησης και οι φορείς της διαπραγματεύονται και συμβάλλονται όπως οι ιδιώτες. Κατά την άσκηση της συναλλακτικής διοίκησης, οι φορείς της δεν επεμβαίνουν άμεσα στην οικονομία με σκοπό τη ρύθμισή της, αλλά μετέχουν στην οικονομική ζωή στο ίδιο (κατ' αρχήν) επίπεδο όπως οι ιδιώτες. Στο πλαίσιο της συναλλακτικής διοίκησης διαμορφώνονται νομικές σχέσεις ισοτιμίας.

II. ΤΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΗΣ ΕΝΝΟΜΗΣ ΣΧΕΣΗΣ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Στο πλαίσιο της εκπλήρωσης των αποστολών δημόσιου συμφέροντος του Δημοσίου, των λοιπών ΝΠΔΔ αλλά και των φορέων του δημόσιου τομέα²⁷, γεννώνται βιοτικές σχέσεις μεταξύ των διαφόρων υποκειμένων δικαίου, δηλαδή μεταξύ, αφενός, των διοικητικών οργάνων ή των οργάνων διοίκησης ΝΠΔΔ του δημόσιου τομέα και, αφετέρου, των ιδιωτών, που είναι αποδέκτες της δράσης τους. Οι σχέσεις αυτές διαφέρουν ανάλογα με το είδος της διοικητικής δραστηριότητας. Έτσι, στο πεδίο της περιοριστικής διοίκησης²⁸, ο αρμόδιος φορέας, που είναι, κατά κανόνα, διοικητική αρχή, επιβάλλει, απαγορεύει, ή επιτρέπει, ορισμένη συμπεριφορά στον διοικούμενο, ή του επιβάλλει κυρώσεις, οπότε αναπτύσσονται μεταξύ τους σχέσεις δημόσιας εξουσίας. Στον ευρύ χώρο της παροχικής διοίκησης²⁹, οι σχέσεις συνίστανται στην παροχή υπηρεσίας ή αγαθού ζωτικής σημασίας σε ιδιώτη είτε από ΝΠΔΔ είτε από ΝΠΔΔ του δημόσιου τομέα ή ακόμη από παραχωρησιούχο³⁰. Στο πεδίο αυτό η θεωρητική κατασκευή της έννομης σχέσης διοικητικού δικαίου επιτρέπει να ληφθεί υπόψη ότι η έκδοση διοικητικών πράξεων δημιουργεί συνήθως ένα πλέγμα δικαιωμάτων και υποχρεώσεων που έχουν συχνά μεγάλη χρονική διάρκεια, προϋποθέτουν σύμπραξη του ιδιώτη και ενδέχεται να αφορούν τρίτους που δεν ήταν αποδέκτες της πράξης. Εν προκειμένω, η διοικητική πράξη αποτελεί ένα μόνο, βασικό, τμήμα της έννομης σχέσης. Τέλος, στο πλαίσιο της ρυθμιστικής διοίκησης³¹, δημιουργούνται σχέσεις συντονισμού δραστηριοτήτων, απονομής δικαιωμάτων αλλά και επιβολής υποχρεώσεων ή κυρώσεων, όπως και στην περιοριστική διοίκηση. Στο μέτρο που το

²⁷ Δηλαδή, σχηματικά και απλουστευτικά, των οντοτήτων που, πρώτον, αποσκοπούν στην εξυπηρέτηση πτυχών του δημόσιου συμφέροντος, δεύτερον, έχουν ιδρυθεί με περιουσιακά μέσα του Δημοσίου και, τρίτον, τελούν υπό την εποπτεία του (όχι με την αυστηρή, συνταγματική, έννοια του όρου), ανεξαρτήτως του αν ασκούν ή όχι δημόσια εξουσία. Βλ., συναφώς, το άρθρο 14 του Ν. 4270/2014, Αρχές δημοσιονομικής διαχείρισης και εποπτείας (ενσωμάτωση της Οδηγίας 2011/85/ΕΕ) - δημόσιο λογιστικό και άλλες διατάξεις (ΦΕΚ Α' 143).

²⁸ Η περιοριστική διοίκηση περιλαμβάνει δράσεις που εμπίπτουν στον σκληρό πυρήνα της κρατικής εξουσίας ως έκφραση κυριαρχίας (*activités régaliennes*), αποτελούν την πρωταρχική και κύρια λειτουργία της και, κατ' αρχήν, δεν μπορούν να ασκηθούν από ιδιώτες. Στη δραστηριότητα αυτή εντάσσονται, σήμερα, τα αστυνομικά καθήκοντα, ο έλεγχος των οικονομικών δραστηριοτήτων, ο έλεγχος τήρησης της πολεοδομικής και περιβαλλοντικής νομοθεσίας, η βεβαίωση και συλλογή των φόρων και η αντιμετώπιση των κρίσεων.

²⁹ Η παροχική διοίκηση αντιστοιχεί στη διεύθυνση των αποστολών του κράτους, το οποίο σταδιακά εξελίσσεται σε κράτος πρόνοιας. Πρόκειται για τη δραστηριότητα που συνίσταται στην παροχή αγαθών ή υπηρεσιών ζωτικής σημασίας για τους ιδιώτες. Παροχική διοίκηση είναι η διαχείριση των δημόσιων πραγμάτων (οδών, πλατειών, αιγιαλού, λιμένων), που διασφαλίζει την κοινοχρησία τους, η εκπαίδευση, η περίθαλψη, η κοινωνική ασφάλιση, δηλαδή δραστηριότητες που έχουν κοινωνικό χαρακτήρα. Στην παροχική διοίκηση ανήκουν και δραστηριότητες που έχουν εμπορικό ή βιομηχανικό χαρακτήρα, όπως η παραγωγή, μεταφορά και διανομή ηλεκτρικής ενέργειας, οι τηλεπικοινωνίες, οι συγκοινωνίες, η ύδρευση και αποχέτευση, οι ραδιοτηλεοπτικές εκπομπές, καθώς και η δραστηριότητα της ενίσχυσης τομέων της εθνικής οικονομίας, όπως είναι ο τουρισμός και η επιχειρηματικότητα.

³⁰ Όπως επισημαίνει ο Γ. Δελλής, «Η θεωρία της δημόσιας υπηρεσίας. Μια επίκαιρη ανάγνωση», *Τιμ Τομ για τον Προκόπιο Παυλόπουλο*, 2024, σελ. 945 (946), αναφερόμενος στον ομόλογο της παροχικής διοίκησης θεσμό της δημόσιας υπηρεσίας υπό λειτουργική έννοια, «αντιστοιχεί σε ειδικότερες οργανωτικές επιλογές και πρότυπα, κάποια συνδεδεμένα με το Δημόσιο και τον ευρύτερο δημόσιο τομέα (δημόσιες επιχειρήσεις), άλλα με την ιδιωτική αγορά (παραχωρησιούχοι, ΣΔΙΤ)».

³¹ Πρόκειται για δραστηριότητα με προγραμματικό, κατευθυντήριο, διαπλαστικό χαρακτήρα και έγκειται στη ρύθμιση τομέων της οικονομίας, όπως της αγοράς τηλεπικοινωνιακών υπηρεσιών, ηλεκτρικής ενέργειας, ταχυδρομείων, ενδο-θαλάσσιων μεταφορών, που εξυπηρετούν ζωτικές ανάγκες των πολιτών. Για τους τρεις κλασικούς τύπους διοίκησης υπό λειτουργική έννοια βλ., ενδεικτικά, Ε. Πρεβεδούρου, *Η διοίκηση υπό λειτουργική έννοια: ένα παλιό ζήτημα, με νέες εκφάνσεις*, nomarchia.gr 28.03.2024.

ένα μέρος της σχέσης ασκεί δημόσια εξουσία, η σχέση διέπεται από το διοικητικό δίκαιο, οπότε γίνεται λόγος για έννομη σχέση διοικητικού δικαίου. Εύστοχα ο Γ. Παπαχατζής επιλέγει συναφώς τον όρο «έννομη σχέση δημόσιας εξουσίας»³².

Επιβάλλεται να τονιστεί ότι η γενική σχέση πολίτη-κράτους ρυθμίζεται νομικά αλλά δεν αποτελεί έννομη σχέση υπό την ανωτέρω έννοια, διότι λείπει η εξατομίκευση³³. Η αξίωση του πολίτη έναντι του κράτους να οικοδομήσει το ακίνητό του σύμφωνα με τις διατάξεις, αφενός, του πολεοδομικού δικαίου που ισχύουν στην περιοχή του ακινήτου του και, αφετέρου, του Νέου Οικοδομικού Κανονισμού³⁴, δεν αποτελεί έννομη σχέση. Η σχέση αυτή δημιουργείται από τη στιγμή που ο Α Ζητεί από την αρμόδια πολεοδομική αρχή³⁵ την έκδοση οικοδομικής άδειας για την ανέγερση οικοδομής σε συγκεκριμένο ακίνητό του. Επομένως, βασικό εννοιολογικό γνώρισμα της έννομης σχέσης είναι η δημιουργία άμεσων εκτελεστών υποχρεώσεων μεταξύ του φορέα δημόσιας εξουσίας και του ιδιώτη³⁶.

Για την πληρέστερη κατανόηση του παραπάνω ορισμού, εξετάζονται, πρώτα, τα συστατικά στοιχεία της έννομης σχέσης, δηλαδή τα εκατέρωθεν δικαιώματα και υποχρεώσεις και, στη συνέχεια, το νομικό θεμέλιο των σχέσεων αυτών.

1. ΣΥΣΤΑΤΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΗΣ ΕΝΝΟΜΗΣ ΣΧΕΣΗΣ

Α. ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΑ

Όπως συνάγεται από τα παραπάνω, έννομη αποκαλείται η σχέση ενός προσώπου προς ένα άλλο πρόσωπο, η οποία ενδιαφέρει το δίκαιο, είναι, δηλαδή, νομικώς σημαντική, σε αντιδιαστολή προς τις αδιάφορες για το δίκαιο βιολογικές σχέσεις και κοινωνικές επαφές. Στο πεδίο του διοικητικού δικαίου, η σχέση αυτή αφορά τις διοικητικές αρχές, από τη μια πλευρά, και τους πολίτες, από την άλλη. Περιεχόμενό της είναι εξουσίες³⁷, δικαιώματα και υποχρεώσεις. Ο όρος εξουσία είναι ευρύτατος. Περιλαμβάνει την αρμοδιότητα (δηλαδή την παρεχόμενη από κανόνα δικαίου ικανότητα) μιας διοικητικής αρχής να εκδώσει σε συγκεκριμένη περίπτωση, επί τη βάση του εφαρμοστέου κανόνα και έναντι δεδομένου ιδιώτη ή ακόμη και άλλης διοικητικής αρχής δυσμενή ή ευμενή διοικητική πράξη, την εξουσία της, υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις, να απαιτήσει την καταβολή χρηματικού ποσού από ιδιώτη ή ακόμη και από ΝΠΔΔ, αλλά και την υποχρέωσή της να δραστηριοποι-

³² Παπαχατζής, *Σύστημα του ισχύοντος στην Ελλάδα Διοικητικού Δικαίου*, ό.π., σελ. 997.

³³ Maurer/Waldhoff, *Allgemeines Verwaltungsrecht*, ό.π., σελ. 199· Κουτούπα-Ρεγκάκου, *Πρόσθετοι ή παρεπόμενοι ορισμοί στην διοικητική πράξη*, ό.π., σ 164· Α. Τάχος, *Ελληνικό Διοικητικό Δίκαιο*, 2008, σελ. 313· βλ. και Γεωργιάδη, *Γενικές Αρχές Αστικού Δικαίου*, ό.π., σελ. 225, ο οποίος επισημαίνει ότι το δίκαιο απονέμει στα πρόσωπα ποικίλες δυνατότητες, εξουσίες ή ελευθερίες (π.χ. την ελευθερία του συμβάλλεσθαι, του διατιθέναι κ.λπ.), οι οποίες δεν αποτελούν δικαιώματα με τη στενή έννοια του όρου, αφού αυτά προϋποθέτουν απονομή στο πρόσωπο συγκεκριμένης εξουσίας, η οποία ανήκει σε αυτό, ασκείται από αυτό και προστατεύεται από το δίκαιο κατά την άσκσή της.

³⁴ Ν. 4067/2012, Νέος Οικοδομικός Κανονισμός (ΦΕΚ Α' 79), όπως τροποποιήθηκε και ισχύει.

³⁵ Εν προκειμένω, από την ΥΔΟΜ του Δήμου στην εδαφική περιφέρεια του οποίου βρίσκεται το ακίνητό του.

³⁶ Κουτούπα-Ρεγκάκου, *Πρόσθετοι ή παρεπόμενοι ορισμοί στην διοικητική πράξη*, ό.π., σελ. 166.

³⁷ Η πλούσια γερμανική νομική ορολογία χρησιμοποιεί συναφώς τον όρο *Berechtigung* (κατά κυριολεξία, νομιμοποίηση), ο οποίος καλύπτει τις αρμοδιότητες (*Kompetenzen*) και τις εξουσίες (*Befugnisse*) διοικητικών αρχών καθώς και τα δικαιώματα των ιδιωτών.

ηθεί σε περίπτωση ανάγκης για να προστατεύσει τη ζωή ενός πολίτη³⁸ ή να χρηματοδοτήσει έναν ΟΤΑ ή ένα ΑΕΙ και, φυσικά, να σεβαστεί τις πράξεις άλλων διοικητικών αρχών που επηρεάζουν τη δική της δραστηριότητα. Οι υποχρεώσεις αυτές εντάσσονται στην αποστολή της συγκεκριμένης αρχής, η οποία εκπληρώνεται μέσω των αναγνωρισμένων αρμοδιοτήτων της, οι οποίες έχουν μεν χαρακτήρα δέσμιας αρμοδιότητας, ενέχουν όμως και στοιχεία διακριτικής ευχέρειας όσον αφορά την επιλογή των κατ' ιδίαν μέσων δράσης. Πτυχή έννομης σχέσης αποτελούν επίσης, αφενός, τα δικαιώματα που η έννομη τάξη αναγνωρίζει στον ιδιώτη έναντι ενός φορέα διοίκησης και, αφετέρου, η υποχρέωση του ενδιαφερομένου έναντι της διοικητικής αρχής να τηρήσει το περιεχόμενο της διοικητικής πράξης που τον αφορά, ή να προβεί στις αναγκαίες για την ικανοποίηση του δικού του δικαιώματος ή έννομου συμφέροντος ενέργειες, όπως η κατάθεση, μαζί με τη σχετική αίτηση, των απαιτούμενων δικαιολογητικών για τη συμμετοχή σε διαγωνισμό του ΑΣΕΠ ή για την έκδοση οικοδομικής άδειας.

Οι έννομες σχέσεις διοικητικού δικαίου υφίστανται μεταξύ υποκειμένων δικαίου, δηλαδή φυσικών προσώπων που έχουν ικανότητα δικαίου και νομικών προσώπων. Έννομες σχέσεις είναι δυνατόν να δημιουργηθούν και στο εσωτερικό ενός ΝΠΔΔ, οπότε πρόκειται για ενδοοργανικές σχέσεις (*innenorganisatorische Beziehungen*)³⁹. Υποκείμενο των έννομων σχέσεων διοικητικού δικαίου μπορούν να είναι όλα τα υποκείμενα δικαίου, δηλαδή οι φορείς δικαιωμάτων και υποχρεώσεων. Σχέσεις διοικητικού δικαίου γεννώνται μεταξύ του Δημοσίου ή άλλου φορέα δημόσιας εξουσίας από τη μια πλευρά και ενός ιδιώτη από την άλλη, δηλαδή μεταξύ νομικώς άνισων βουλήσεων, αλλά και μεταξύ φορέων δημόσιας εξουσίας. Για παράδειγμα, έννομη σχέση διοικητικού δικαίου υπάρχει μεταξύ συνορευόντων Δήμων –ίσων μεταξύ τους προσώπων– που έχουν συστήσει σύνδεσμο για την κατασκευή και τη λειτουργία ενός κοινού αρδευτικού ή άλλου τεχνικού έργου⁴⁰. Σε άλλες έννομες σχέσεις μεταξύ ΝΠΔΔ, το Δημόσιο μπορεί να ασκεί εποπτική ή φορολογική εξουσία επί ΟΤΑ ή επί νομικών προσώπων ειδικών σκοπών (της καθ' ύλην αυτοδιοίκησης), οπότε τα τελευταία έχουν θέση υποδεέστερων μερών προς τα οποία απευθύνονται, στο πλαίσιο της υπό εξέταση σχέσης, οι κρατικές επιταγές. Επομένως, με την εξαίρεση του Δημοσίου, τα ΝΠΔΔ εμφανίζουν, κατά την επισήμανση του Γ. Παπαχατζή, διττό χαρακτήρα στο πεδίο μιας έννομης σχέσης δημόσιας εξουσίας, άλλοτε ενεργητικό και άλλοτε παθητικό. Έτσι, ένας φορέας κοινωνικής ασφάλισης άλλοτε εμφανίζεται να επιδιώκει, δυνάμει μονομερών διοικητικών πράξεων, την είσπραξη των υποχρεωτικών ασφαλιστικών εισφορών που επιβαρύνουν τους εργοδότες και άλλοτε να ανέχεται την άσκηση εποπτικής εξουσίας εκ μέρους του αρμόδιου Υπουργού⁴¹.

Β. ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΥΠΟΧΡΕΩΣΕΙΣ

Το δικαίωμα είναι θεμελιώδης έννοια της γενικής θεωρίας του δικαίου. Αποτυπώνει την εξουσία που παρέχει ένας κανόνας δικαίου σε ένα φυσικό ή νομικό πρόσωπο να απαιτήσει, προς ικανο-

³⁸ Υποχρεώσεις των ελληνικών σωμάτων ασφαλείας.

³⁹ Διεξοδικά για τις σχέσεις αυτές S. Fontana, "Administrative Binnenrechtsverhältnisse", στο έργο των W. Kahl/M. Ludwigs (Hg.), *Handbuch des Verwaltungsrechts*, IV, § 99, σελ. 299.

⁴⁰ Παπαχατζής, *Σύστημα του ισχύοντος στην Ελλάδα Διοικητικού Δικαίου*, ό.π., σελ. 1000.

⁴¹ *Ibidem*, σελ. 1003.

ποίηση των έννομων (δηλαδή των αναγνωριζόμενων από το δίκαιο) συμφερόντων του, από άλλο υποκείμενο ορισμένη ενέργεια, ανοχή ή παράλειψη⁴². Το δίκαιο θεμελιώνει νομικές υποχρεώσεις και, ενδεχομένως, τα αντίστοιχα δικαιώματα. Επομένως, τα δικαιώματα είναι τμήμα του εξ αντικειμένου δικαίου⁴³. Δικαιώματα μπορούν να θεμελιωθούν τόσο στο πεδίο του ιδιωτικού όσο και στο πεδίο του δημόσιου δικαίου, αν και τα μεταξύ τους όρια είναι ασαφή και ρευστά. Το δημόσιο δικαίωμα είναι η απονεμόμενη στον ιδιώτη εξουσία να απαιτήσει από το κράτος ή άλλο ΝΠΔΔ ορισμένη συμπεριφορά, προς εξυπηρέτηση των συμφερόντων του⁴⁴. Τέτοια δικαιώματα υπάρχουν και στις έννομες σχέσεις μεταξύ των ΝΠΔΔ, ιδίως υπέρ των ΟΤΑ και των ΝΠΔΔ ειδικών σκοπών, έναντι του κράτους, που είναι το μόνο μέρος το οποίο ασκεί δημόσια εξουσία στο πλαίσιο της συγκεκριμένης σχέσης. Αντίθετα, δεν είναι ακριβής η χρήση του όρου δικαίωμα για την κρατική Διοίκηση έναντι των ιδιωτών (δικαίωμα για έκδοση πράξεων επιβολής φορολογίας⁴⁵, για στρατολογία, για επίταξη, για αναγκαστική απαλλοτρίωση⁴⁶) ή των υποδεέστερων αυτής ΝΠΔΔ, αφού πρόκειται για εξουσία ή αρμοδιότητα, δηλαδή προβλεπόμενη και ρυθμιζόμενη στον νόμο ικανότητα των οικείων αρχών.

Η νομική δέσμευση της Διοίκησης από το δίκαιο είναι στοιχείο της αρχής της νομιμότητας, που αποτελεί βασική συνιστώσα της αρχής του κράτους δικαίου⁴⁷. Ανακύπτει το ερώτημα αν και κατά πόσον ο πολίτης μπορεί να απαιτήσει από τη Διοίκηση την τήρηση των νομικών της δεσμεύσεων, αν δηλαδή έχει δικαιώματα και αξιώσεις έναντι της Διοίκησης. Με άλλα λόγια, ερωτάται αν

⁴² Πρόκειται για τον κλασικό ορισμό της έννοιας του δικαιώματος, που ισχύει τόσο έναντι ιδιωτών όσο και έναντι φορέων δημόσιας εξουσίας. Βλ. διεξοδικά Γεωργιάδη, *Γενικές Αρχές Αστικού Δικαίου*, ό.π., σελ. 224, ο οποίος, με βάση τον συγκερασμό των διαφόρων θεωριών που έχουν προταθεί σχετικά, διατυπώνει τον εξής ορισμό: Δικαίωμα είναι η εξουσία που απονέμεται από το δίκαιο στο πρόσωπο (φυσικό ή νομικό) για την ικανοποίηση των έννομων συμφερόντων του. Βλ. αξιοποίηση της ratio της αστικολογικής θεωρίας σε Ευ. Βενιζέλο, *Το Ελληνικό Σύνταγμα. Κατ' άρθρο ερμηνεία*, τόμος Ι, Άρθρα 1-25, Γενική Εισαγωγή στα άρθρα 4-25, 2024, σελ. 82 επ.

⁴³ Στην ελληνική έννομη τάξη δεν απαιτείται η διάκριση μεταξύ υποκειμενικού ή εξ υποκειμένου δικαίου και εξ αντικειμένου δικαίου, δεδομένου ότι η ελληνική γλώσσα διαθέτει δύο διαφορετικούς όρους: τον όρο δικαίωμα, που αντιστοιχεί στον γερμανικό subjektives Recht και στον γαλλικό droit subjectif και τον όρο δίκαιο που τόσο στη γερμανική όσο και στη γαλλική γλώσσα αποδίδονται με τους όρους Recht και droit αντιστοίχως, οπότε πρέπει, στις γλώσσες αυτές, να συνοδεύονται από τον επιθετικό προσδιορισμό αντικειμενικός ή εξ αντικειμένου, προς διάκριση από τον ίδιο όρο που αποδίδει το δικαίωμα.

⁴⁴ Όπως επισημαίνει ο Βενιζέλος, *Το Ελληνικό Σύνταγμα. Κατ' άρθρο ερμηνεία*, ό.π., σελ. 91 επ., πολλά συνταγματικά δικαιώματα ασκούνται ως ιδιωτικά δικαιώματα, διότι αφορούν ιδιωτικές σχέσεις, όπως το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι, το δικαίωμα στην προσωπικότητα, το δικαίωμα στην εργασία κ.λπ. Κατά κανόνα, κάθε δικαίωμα έχει διαστάσεις τόσο ιδιωτικού, ιδίως αστικού, όσο και δημοσίου δικαίου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η ιδιοκτησία, που αποτελεί μεν εμπράγματο δικαίωμα, αλλά ρυθμίζεται κυρίως από διατάξεις διοικητικού δικαίου, όπως οι αφορώσες τον χωροταξικό και πολεοδομικό σχεδιασμό, την προστασία του φυσικού, δομημένου και πολιτιστικού περιβάλλοντος κ.λπ.

⁴⁵ Βλ., ενδεικτικά, Ν. 3842/2010, ΦΕΚ Α' 58, άρθρο 45: «Το δικαίωμα του Δημοσίου για την επιβολή του φόρου παραγράφεται μετά την πάροδο της δεκαετίας». Έτσι και πάγια νομολογία: ΣτΕ Ολ 1738/2017, 559/2025.

⁴⁶ Βλ., πάντως, Παπαχατζή, *Σύστημα του ισχύοντος στην Ελλάδα Διοικητικού Δικαίου*, ό.π., σελ. 999.

⁴⁷ Στις αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας ενίοτε η αρχή της νομιμότητας αναφέρεται παραθετικά προς την αρχή του κράτους δικαίου (ΣτΕ 257, 256/2024: οι αρχές του κράτους δικαίου, της νομιμότητας της δράσης της Διοίκησης και της χρηστής διοίκησης δεν ανέχονται τη διατήρηση σε ισχύ νομικών ή πραγματικών καταστάσεων που δημιουργήθηκαν κατά κατάφωρη παραβίαση του δικαίου), συνηθέστερα, όμως, κατά το δογματικά ακριβές, ως συνιστώσα του κράτους δικαίου (ΣτΕ Ολ 3839/2009, 764/2006: Η αρχή της νομιμότητας της δράσης της Διοικήσεως, ... αποτελεί έκφραση της αρχής του Κράτους Δικαίου, η οποία έχει συνταγματική θεμελίωση...).

το δημόσιο δικαίωμα έχει αυτοτελή αξία, στο μέτρο που η Διοίκηση, δεσμευόμενη από την αρχή της νομιμότητας, είναι υποχρεωμένη να τηρεί και να εφαρμόζει τον νόμο, οπότε, εν τοις πράγμασι, το δικαίωμα δεν παρέχει στον πολίτη τίποτα περισσότερο από αυτό που, ούτως ή άλλως, του οφείλεται αντικειμενικά. Εύστοχα ο Παπαχατζής επισημαίνει ότι την ύπαρξη δικαιωμάτων και υποχρεώσεων μεταξύ της πολιτικής εξουσίας και των διοικουμένων έχει καταστήσει δυνατή η δια των κανόνων της νομιμότητας αυθυπαγωγή της κρατικής εξουσίας σε νομικούς φραγμούς⁴⁸. Εγγύτερη παρατήρηση επιτρέπει το συμπέρασμα ότι το δικαίωμα προσδιορίζει καθοριστικά τη σχέση κράτους και πολίτη, στο μέτρο που κατοχυρώνει τη συνταγματικώς προστατευόμενη αξία και προσωπικότητα του ανθρώπου⁴⁹. Τον αναγνωρίζει ως υποκείμενο δικαίου και του παρέχει τη δυνατότητα να αντιταχθεί με αυτονομία στο κράτος και να απαιτήσει την τήρηση των νόμων που τον αφορούν⁵⁰. Χωρίς δικαιώματα, ο πολίτης θα ήταν υπήκοος και αντικείμενο της κρατικής δράσης⁵¹. Έτσι, λοιπόν, η απονομή δημόσιων δικαιωμάτων είναι μια από τις βάσεις ενός ελεύθερου, δημοκρατικού και κοινωνικού κράτους δικαίου. Δηλαδή δεν υφίσταται μόνον υποχρέωση της Διοίκησης προς συγκεκριμένη συμπεριφορά (υποχρέωση για αστυνομική επέμβαση σε περίπτωση άμεσου και έκδηλου κινδύνου, για διορισμό υπαλλήλου εφόσον συντρέχουν οι νομικές και πραγματικές προϋποθέσεις που θεσπίζει ο νόμος), απορρέουσα από την αρχή της νομιμότητας, αλλά και αντίστοιχο δικαίωμα του πολίτη.

Η πρακτική σημασία της αναγνώρισης δημόσιων δικαιωμάτων έγκειται, κυρίως, στη δικαστική τους επιβολή ή στην αγωγιμότητά τους. Σύμφωνα με το άρθρο 20 παρ. 1 Σ., καθένας έχει δικαίωμα στην παροχή έννομης προστασίας από τα δικαστήρια και μπορεί να αναπτύξει σ' αυτά τις απόψεις του για τα δικαιώματα και τα συμφέροντά του, όπως νόμος ορίζει. Μολονότι η συνταγματική καθιέρωση των δικαιωμάτων δικαστικής προστασίας και ακρόασης του ενδιαφερομένου δεν ισχύει μόνο στο πλαίσιο της διοικητικής δίκης, είναι βέβαιο ότι η εξασφάλιση της παροχής έννομης προστασίας αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα όταν αντικείμενο της προσφυγής είναι η επιβλαβής για τα δικαιώματα ή συμφέροντα του προσφεύγοντος ενέργεια όχι ενός ιδιώτη αλλά της κρατικής εξουσίας⁵². Το άρθρο 20 εξειδικεύεται μέσω του ΠΔ 18/1989 και του ΚΔΔ. Στη Γερμανία αυτό είναι σαφέστερο, αφού το άρθρο 42 του Κώδικα Διοικητικής Δικαιοσύνης (Verwaltungsgerichtsordnung, VwGO), που εξειδικεύει το άρθρο 19 παρ. 4 του Θεμελιώδους Νόμου⁵³, θέτει ως προϋπόθεση του παραδεκτού των διαπλαστικών ένδικων βοηθημάτων (της προσφυγής ακύρωσης και της προσφυγής κατά παράλειψης) τα οποία προβλέπει την προσβολή δικαιώματος⁵⁴.

⁴⁸ Σύστημα του ισχύοντος στην Ελλάδα Διοικητικού Δικαίου, ό.π., σελ. 998.

⁴⁹ Άρθρο 2 του Συντάγματος. Έτσι Maurer/Waldhoff, *Allgemeines Verwaltungsrecht*, ό.π., σελ. 185.

⁵⁰ Επιβάλλεται να τονιστεί στο σημείο αυτό ότι, παρόλο που η σχετική παρατήρηση είναι περισσότερο σαφής στο γερμανικό δίκαιο, όπου η έννομη προστασία κατά της Διοίκησης προϋποθέτει προσβολή υποκειμενικού δικαιώματος, στην ελληνική έννομη τάξη η έννομη προστασία και δια της αιτήσεως ακυρώσεως απαιτεί την προσβολή είτε δικαιώματος είτε εννόμου συμφέροντος, με την έννοια της βλάβης κάποιου νομικώς προστατευόμενου αγαθού.

⁵¹ Βλ., ενδεικτικά, Wissmann, *Verwaltungsrecht*, ό.π., σελ. 34.

⁵² Β. Σκουρής, *Διοικητικό Δικονομικό Δίκαιο Ι*, 1996, σελ. 75 επ.

⁵³ "(4) Wird jemand durch die öffentliche Gewalt in seinen Rechten verletzt, so steht ihm der Rechtsweg offen. Soweit eine andere Zuständigkeit nicht begründet ist, ist der ordentliche Rechtsweg gegeben.".

⁵⁴ „(1) Durch Klage kann die Aufhebung eines Verwaltungsakts (Anfechtungsklage) sowie die Verurteilung zum Erlaß eines abgelehnten oder unterlassenen Verwaltungsakts (Verpflichtungsklage) begehrt werden. (2) Soweit gesetzlich

Προϋπόθεση ύπαρξης δημόσιου δικαιώματος είναι η αντίστοιχη νομική υποχρέωση άλλου προσώπου η οποία στηρίζεται σε κανόνα δικαίου. Ακόμη όμως και αν στον νόμο διατυπώνεται μόνο ένα δημόσιο δικαίωμα, υπάρχει και νομική υποχρέωση⁵⁵, που θεμελιώνεται ταυτόχρονα με το δικαίωμα, διότι διαφορετικά αυτό θα ήταν κενό γράμμα. Ενώ, όμως, δεν υπάρχει δικαίωμα χωρίς προηγούμενη υποχρέωση, είναι δυνατόν να υπάρχει νομική υποχρέωση χωρίς αντίστοιχο δικαίωμα. Έτσι, οι οργανωτικές και λειτουργικές υποχρεώσεις της Δημόσιας Διοίκησης, που αποσκοπούν στην επαρκή στελέχυσή της και στην εύρυθμη λειτουργία της, ως οργανισμού, καλύπτονται μεν από την αρχή της νομιμότητας, αλλά δεν αντιστοιχούν σε κατ' ιδίαν δικαίωμα, δηλαδή σε υποκειμενικό δικαίωμα του πολίτη⁵⁶. Κατά συνέπεια, ανακύπτει το ερώτημα υπό ποιες προϋποθέσεις, όταν υπάρχει εξ αντικειμένου νομική υποχρέωση, μπορεί να θεωρηθεί δεδομένο ότι υφίσταται αντίστοιχο δικαίωμα⁵⁷.

Στο δημόσιο δίκαιο οι σχέσεις είναι πιο περίπλοκες από ό,τι στο πεδίο του ιδιωτικού δικαίου. Η Διοίκηση ενεργεί μόνο προς εξυπηρέτηση του δημόσιου συμφέροντος και το διοικητικό δίκαιο ρυθμίζει μόνο τη δράση της Διοίκησης η οποία, αφενός, εξυπηρετεί άμεσα και αποκλειστικά το δημόσιο συμφέρον, δηλαδή το καλό του κοινωνικού συνόλου και, αφετέρου, χρησιμοποιεί τα λεγόμενα προνόμια δημόσιας εξουσίας, δηλαδή διαθέτει υπερέχουσα νομική θέση⁵⁸. Κατά την κρατούσα στη Γερμανία θεωρία του προστατευτικού σκοπού του κανόνα δικαίου (Schutznormtheorie), υπάρχει δικαίωμα όταν μια δεσμευτική νομική ρύθμιση (και η εξ αυτής απορρέουσα νομική υπο-

nichts anderes bestimmt ist, ist die Klage nur zulässig, wenn der Kläger geltend macht, durch den Verwaltungsakt oder seine Ablehnung oder Unterlassung in seinen Rechten verletzt zu sein“.

⁵⁵ Βενιζέλος, Το Ελληνικό Σύνταγμα. Κατ' άρθρο ερμηνεία, ό.π., σελ. 83.

⁵⁶ Σε δικονομικό επίπεδο, η παραδοχή αυτή αποτυπώνεται στην προϋπόθεση του παραδεκτού που έγκειται στη συνδρομή άμεσου, προσωπικού και ενεστώτος έννομου συμφέροντος (άρθρο 47 ΠΔ 18/1989), δηλαδή βλάβης από την προσβαλλόμενη πράξη και ωφέλειας από την εξαφάνισή της. Κατά πάγια νομολογία, «για την ύπαρξη εννόμου συμφέροντος προς άσκηση αιτήσεως ακυρώσεως δεν αρκεί το κοινό ενδιαφέρον κάθε πολίτη για τα γενικότερα θέματα της Χώρας και για τη σύνομη άσκηση δημόσιας εξουσίας, αλλά απαιτείται η ύπαρξη ιδιαίτερου δεσμού του αιτούντος προσώπου ή φορέα συλλογικής δραστηριότητας με την προσβαλλόμενη πράξη, η ύπαρξη του οποίου στο πρόσωπο του αιτούντος κρίνεται, όταν η πράξη δεν απευθύνεται προς τον ίδιο προσωπικά δημιουργώντας ευθέως γι' αυτόν συγκεκριμένες έννομες συνέπειες, από τον σύνδεσμο που υπάρχει μεταξύ των αποτελεσμάτων, των επερχομένων από την προσβαλλόμενη διοικητική πράξη στην έννομη τάξη, και της συγκεκριμένης νομικής καταστάσεως ή ιδιότητας, στην οποία ευρίσκεται ή την οποία έχει και επικαλείται ο αιτών... Εφ' όσον συντρέχουν οι ανωτέρω προϋποθέσεις, η αίτηση ακυρώσεως ασκείται παραδεκτώς από την άποψη του εννόμου συμφέροντος και δεν αποτελεί λαϊκή αγωγή, η οποία διαφέρει ριζικά από την αίτηση ακυρώσεως, διότι με αυτήν δεν επιδιώκεται η αποκατάσταση της πραγμάτωσης των ελευθεριών ή δικαιωμάτων του αιτούντος, αλλά εκδηλώνεται απλώς το ενδιαφέρον του για την αποκατάσταση της νομιμότητας» (ΣτΕ Ολ 1639, 1640/2024, σκ. 3, Ολ 1283/2012 σκ. 22 στο τέλος, Ολ 668/2012 σκ. 26 στο τέλος). Για τις εξελίξεις και τη σύγκλιση της γαλλικής και της γερμανικής διοικητικής δικονομίας ως προς την εν λόγω προϋπόθεση του παραδεκτού, βλ., αντί πολλών, Ι. Michalis, *L'intérêt à agir dans le contentieux de l'annulation des actes administratifs. Étude comparée des droits français et allemand*, 2021.

⁵⁷ Στο ιδιωτικό δίκαιο υφίσταται έναντι της νομικής υποχρέωσης του ενός μια νομική αξίωση του άλλου. Αυτό απορρέει από τη λειτουργία του ιδιωτικού δικαίου το οποίο εξισορροπεί και οριοθετεί τα δικαιώματα των πολιτών μεταξύ τους. Οι υποχρεώσεις και οι περιορισμοί του ενός υφίστανται προς το συμφέρον του άλλου. Επομένως, ο ιδιώτης πρέπει να έχει τη δυνατότητα να προβάλλει τα αναγνωριζόμενα και προστατευόμενα από τον νόμο συμφέροντά του ως δικαιώματα.

⁵⁸ Επομένως, κατ' αρχήν, όχι τη συναλλακτική διοίκηση.

χρέωση της Διοίκησης) δεν εξυπηρετεί μόνο το δημόσιο συμφέρον αλλά τουλάχιστον και το συμφέρον κάποιου ιδιώτη⁵⁹.

Θα έλεγε κανείς ότι στο πλαίσιο του ελληνικού δικαίου η παραπάνω διάκριση έχει μικρή σημασία. Τούτο διότι δυσχερώς θα μπορούσε να εντοπιστεί διάταξη που εξυπηρετεί αποκλειστικά το δημόσιο συμφέρον χωρίς, ταυτόχρονα, να προάγει και κάποιο ατομικό δικαίωμα ή συμφέρον. Χαρακτηριστική στο πλαίσιο αυτό είναι η ρύθμιση του άρθρου 105 ΕισΝΑΚ, που αναφέρεται σε διάταξη η οποία έχει τεθεί αποκλειστικά προς εξυπηρέτηση του γενικού συμφέροντος. Η εν λόγω αρνητική για τη στοιχειοθέτηση της εξωσυμβατικής ευθύνης του Δημοσίου προϋπόθεση έχει καταστεί κενό γράμμα από τη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, η οποία έχει διαμορφώσει μια μικρή και συνεχώς μειούμενη λίστα διατάξεων που έχουν τεθεί αποκλειστικά χάριν του γενικού συμφέροντος και μια τεράστια (συνεχώς αυξανόμενη) των διατάξεων που σκοπούν παραλλήλως στην προστασία του γενικού αλλά και του ιδιωτικού συμφέροντος⁶⁰.

Ένα άλλο ζήτημα που προβληματίζει είναι η διάκριση μεταξύ δικαιώματος και έννομου συμφέροντος υπό ουσιαστική και όχι δικονομική έννοια⁶¹. Στοιχείο της έννομης σχέσης μπορεί να είναι το έννομο συμφέρον, δηλαδή το προστατευόμενο συμφέρον, η ωφέλεια που αναγνωρίζει ο νόμος, έστω και αν δεν την έχει αναγάγει σε πλήρες δικαίωμα⁶². Με άλλα λόγια, κάθε εξατομικευμένο βιοτικό συμφέρον που κρίνεται άξιο προστασίας από την έννομη τάξη δεν κατοχυρώνεται απαραίτητως και ως δικαίωμα. Είναι κάτι λιγότερο από δικαίωμα αλλά και προϋπόθεση για τη θεμελίωση του δικαιώματος⁶³. Πάντως, οι διαφορές μεταξύ των δικαιωμάτων και των έννομων συμφερόντων είναι ασήμαντες, αφού και οι δύο κατηγορίες παρέχουν δικαστικώς επιδιώξιμες αξιώσεις, διαφορετικού, έστω, δικονομικού τύπου (με την άσκηση διαπλαστικών, καταψηφιστικών ή αναγνωριστικών ένδικων βοηθημάτων). Δεν εντάσσονται στις κατηγορίες αυτές τα λεγόμενα αντανakλαστικά δικαιώματα ή η αντανakλάσεις δικαιωμάτων, δηλαδή οι ευμενείς επιρροές κανόνων αντικειμενικού δικαίου στην υποκειμενική κατάσταση του ιδιώτη. Το δημόσιο δικαίωμα ή έννομο συμφέρον πρέπει να στηρίζεται σε κανόνα δικαίου που δεν ετέθη μόνο χάριν του δημόσιου (γενικού ή ειδικού) συμφέροντος, αλλά κυρίως χάριν του ενδιαφερομένου ιδιώτη⁶⁴.

Τέλος, ενδιαφέρον έχει η διάκριση μεταξύ δημόσιων και συνταγματικών δικαιωμάτων. Θα έλε-

⁵⁹ Maurer/Waldhoff, *Allgemeines Verwaltungsrecht*, ό.π., σελ. 188.

⁶⁰ Εύστοχα ο Δ. Πυργάκης, «Η έννοια του γενικού συμφέροντος εις το δίκαιο της αστικής ευθύνης του Δημοσίου», σε: Στράγγα/Χάνου/Παπαχαλαράμους/Τσούκα (επιμ.), *Αγαθό, συμφέρον και δίκαιο*, 2011, σελ. 977, αναφέρεται στο «φάντασμα» των διατάξεων που έχουν τεθεί χάριν του γενικού συμφέροντος, επισημαίνοντας ότι η απαλλακτική ρήτρα υπέρ του Δημοσίου δεν εφαρμόζεται σχεδόν ποτέ.

⁶¹ Έννομο συμφέρον υπό δικονομική έννοια, ως προϋπόθεση του παραδεκτού διαπλαστικού ένδικου βοηθήματος, υφίσταται όταν η άσκηση του ένδικου βοηθήματος κρίνεται αναγκαία για την προστασία των δικαιωμάτων ή εννόμων συμφερόντων που αναγνωρίζει το ουσιαστικό δίκαιο. Βλ. αναλυτικά Α. Σκιαδά, *Η ενεργητική νομιμοποίηση ως προϋπόθεση του παραδεκτού στην αίτηση ακύρωσης*, 2016, σελ. 28 επ.

⁶² Το συμφέρον του επιχειρηματία για χορήγηση άδειας επέκτασης του εργοστασίου του, το συμφέρον του κυρίου ακινήτου για τη χορήγηση οικοδομικής άδειας, το συμφέρον του υποψήφιου για την κατάληψη θέσης συγκεκριμένων προσόντων στο Δημόσιο κ.λπ., το συμφέρον μέλους ΝΠΔΔ όσον αφορά τη σειρά προβαδίσματος των, κατά τις επίσημες εορτές και τελετές, προσκαλουμένων από τις δημόσιες αρχές, οργανισμούς και ιδρύματα, κ.λπ.

⁶³ Βενιζέλος, *Το Ελληνικό Σύνταγμα. Κατ' άρθρο ερμηνεία*, ό.π., σελ. 83.

⁶⁴ Δαγτόγλου, *Γενικό Διοικητικό Δίκαιο*, ό.π., αρ. περ. 454.

γε κανείς ότι, κατά κανόνα, κάθε δημόσιο δικαίωμα, διαδικαστικό ή ουσιαστικό, αποτελεί απόρροια κάποιου ευρύτερου συνταγματικού δικαιώματος⁶⁵. Το ελληνικό Σύνταγμα προφανώς δεν περιέχει γενική διάταξη υποχρεώνουσα τη Διοίκηση να τηρήσει συγκεκριμένη διαδικασία⁶⁶. Τέτοιες επιταγές θα μπορούσαν, ωστόσο, να αντληθούν από την αρχή του κράτους δικαίου, από την οποία απορρέουν τα δικαιώματα ακρόασης, η υποχρέωση αιτιολόγησης και διαφάνειας των σύνθετων διοικητικών διαδικασιών και, βεβαίως, η απαίτηση να μην καθίσταται αδύνατη ή να μη δυσχεραίνεται υπέρμετρα η μεταγενέστερη δικαστική προστασία⁶⁷. Είναι ενδιαφέρον ότι το Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο της Γερμανίας ανέπτυξε την έννοια της προστασίας των ουσιαστικών θεμελιωδών δικαιωμάτων μέσω πτυχών της διοικητικής διαδικασίας, συνδυάζοντας έτσι τη διοικητική νομιμότητα με την ελευθερία⁶⁸. Με άλλα λόγια, τα συνταγματικά δικαιώματα περιλαμβάνουν και μια διαδικαστική διάσταση, υπό την έννοια ότι απαιτούν τη νομοθετική διαμόρφωση της διοικητικής διαδικασίας κατά τρόπο που να προάγει την προστασία του οικείου δικαιώματος⁶⁹. Τούτο δεν σημαίνει οπωσδήποτε δημιουργία νέων κανόνων, αλλά την ερμηνεία και κατάλληλη διάπλαση των υφισταμένων υπό το παραπάνω πρίσμα⁷⁰.

Ως γνωστόν, το ελληνικό Σύνταγμα περιέχει μεμονωμένους κανόνες σχετικά με κατ' ιδίαν διαδικαστικά δικαιώματα. Επιπλέον, πολλοί από τους διαδικαστικούς κανόνες που αποτυπώθηκαν στον

⁶⁵ Ένα συνταγματικώς κατοχυρωμένο δικαίωμα δεν είναι οπωσδήποτε και θεμελιώδες. Ως χαρακτηριστική περίπτωση θα μπορούσε να αναφερθεί το δικαίωμα του άρθρου 10 παρ. 1 Σ., η διατύπωση του οποίου χαρακτηρίζεται από ασύμμετρη προς συνταγματικό κείμενο φλυαρία: «1. Καθένας ή πολλοί μαζί έχουν το δικαίωμα, τηρώντας τους νόμους του Κράτους, να αναφέρονται εγγράφως στις αρχές, οι οποίες είναι υποχρεωμένες να ενεργούν σύντομα κατά τις κείμενες διατάξεις και να απαντούν αιτιολογημένα σε εκείνον, που υπέβαλε την αναφορά, σύμφωνα με το νόμο. 2. Μόνο μετά την κοινοποίηση της τελικής απόφασης της αρχής στην οποία απευθύνεται η αναφορά, και με την άδειά της, επιτρέπεται η δώση εκείνου που την υπέβαλε για παραβάσεις που τυχόν υπάρχουν σ' αυτή. 3. Η αρμόδια υπηρεσία ή αρχή υποχρεούται να απαντά στα αιτήματα για παροχή πληροφοριών και χορήγηση εγγράφων, ιδίως πιστοποιητικών, δικαιολογητικών και βεβαιώσεων μέσα σε ορισμένη προθεσμία, όχι μεγαλύτερη των 60 ημερών, όπως νόμος ορίζει. Σε περίπτωση παρόδου άπρακτης της προθεσμίας αυτής ή παράνομης άρνησης, πέραν των άλλων τυχόν κυρώσεων και έννομων συνεπειών, καταβάλλεται και ειδική χρηματική ικανοποίηση στον αιτούντα, όπως νόμος ορίζει». Από την αντίστροφη πλευρά, τα θεμελιώδη δικαιώματα είναι συνταγματικά δικαιώματα ή δικαιώματα συνταγματικού δικαίου στα οποία προστίθεται και η διάσταση της διεθνούς και της ενωσιακής προστασίας και ως τέτοια υπερβαίνουν τη διάκριση μεταξύ δημοσίου και ιδιωτικού δικαίου (Βενιζέλος, *Το Ελληνικό Σύνταγμα. Κατ' άρθρο ερμηνεία*, ό.π., σελ. 91).

⁶⁶ Σε αντιδιαστολή προς το Σύνταγμα των ΗΠΑ με τις εγγυήσεις της Due Process στην Πέμπτη και Δέκατη Τέταρτη Τροποποίηση του 1791. Βλ. συναφώς E. Schmidt-Aßmann, *Due Process und Grundrechtsschutz durch Verfahren. Eine vergleichende Untersuchung zum amerikanischen und deutschen Verwaltungsverfahrensrecht*, AöR, Bd. 142 (2017), σελ. 325 (338). Ως προς τη σημασία της Administrative Procedure Act (APA) για την οργάνωση και λειτουργία του Διοικητικού Κράτους στις ΗΠΑ και του χαρακτηρισμού της ως οιονεί Συντάγματος του Διοικητικού Κράτους, βλ. Μ.-Χρ. Βλάχου-Βλαχοπούλου, «Ο δικαστικός έλεγχος του Διοικητικού Κράτους στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής», σε: Α. Ράντος/Ε. Πρεβεδούρου (επιμ.), *Η αίτηση ακυρώσεως*, 2023, σελ. 75.

⁶⁷ Βλ. διεξοδικά, για το γερμανικό δίκαιο, E. Schmidt-Aßmann/A.-K. Kaufhold, §27. *Der Verfahrensgedanke im deutschen und europäischen Verwaltungsrecht*, ό.π., αρ. περ. 31.

⁶⁸ J. Held, *Der Grundrechtsbezug des Verwaltungsverfahrens*, 1984, σελ. 64 επ.· H.-W. Laubinger, *Grundrechtsschutz durch Gestaltung des Verwaltungsverfahrens*, VerwArch, Bd. 73 (1982), σελ. 60 (62)· E. Schmidt-Aßmann, *Der Verfahrensgedanke im deutschen und europäischen Verwaltungsrecht*, ό.π., αρ. περ. 33-36. Βλ. και Κ. Γώγο, *Διαδικαστικά σφάλματα και ακύρωση των διοικητικών πράξεων*, 2017, σελ. 59 επ.

⁶⁹ Χαρακτηριστική συναφώς η απόφαση για τον πυρηνικό σταθμό του Mülheim-Kärlich, BVerfG, 53, 30 (65 επ.)

⁷⁰ Για τη σχετική προβληματική στη Γαλλία, η οποία οψίμως άρχισε να απασχολεί τη θεωρία, βλ. M. Morales, *La constitutionnalisation de la procédure administrative non contentieuse*, RFDA 2021, σελ. 1077

Κώδικα Διοικητικής Διαδικασίας (στο εξής: ΚΔΔιαδ) συνδέονται με συνταγματικές διατάξεις, τις οποίες εξειδικεύουν. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το δικαίωμα προηγούμενης ακρόασης, που κατοχυρώνεται στο άρθρο 20 παρ. 2 Σ.⁷¹ και αναλύεται στο άρθρο 6 του ΚΔΔιαδ⁷². Ενδιαφέρουσα είναι και η εξέλιξη της καθιέρωσης του δικαιώματος της πρόσβασης στα έγγραφα, που ρυθμίζεται στο άρθρο 5 του ΚΔΔιαδ και αναβαθμίσθηκε μέσω της σύνδεσής του με πλείονες συνταγματικές διατάξεις⁷³. Στο ίδιο πνεύμα, η αρχή της αμεροληψίας, που διασφαλίζεται μέσω αποχής από τη συμμετοχή στις συνεδριάσεις προσώπων τα οποία συνδέονται με το θέμα της συζήτησης και αποτελεί βασικό κανόνα της σύνθεσης των συλλογικών οργάνων, είναι απόρροια της συνταγματικής αρχής του κράτους δικαίου αλλά και της αρχής της δίκαιης δίκης που θεσπίζει το άρθρο 6 παρ. 1 της ΕΣΔΑ⁷⁴. Όσον αφορά τη ρυθμιζόμενη στο άρθρο 17 του ΚΔΔιαδ υποχρέωση αιτιολόγησης των ατομικών διοικητικών πράξεων, που δεν τυγχάνει γενικής συνταγματικής κατοχύρωσης, όπως το δικαίωμα προηγούμενης ακρόασης, προβλέπεται σε δύο περιπτώσεις: α) στο άρθρο 10 παρ. 1 Σ., που κατοχυρώνει το δικαίωμα του αναφέρεσθαι στις αρχές και ορίζει ότι οι τελευταίες υποχρεούνται να απαντούν αιτιολογημένα σε όσους υποβάλλουν αναφορά και β) στο άρθρο 11 Σ., που κατοχυρώνει το δικαίωμα του συνέρχεσθαι και ορίζει στην παρ. 2 ότι οι υπαίθριες συναθροί-

⁷¹ Ν. Νικολάκης, «Άρθρο 20 παρ. 2», σε: Φ. Σπυρόπουλος/Ξ. Κοντιάδης/Χ. Ανθόπουλος/Γ. Γεραπετρίτης, *Ερμ. Συντ.*, 2017· Η. Κουβαράς, «Άρθρο 20 παρ. 2», σε: Σ. Βλαχόπουλος/Ξ. Κοντιάδης/Γ. Τασόπουλος (επιμ.), *Σύνταγμα. Ερμηνεία κατ' άρθρο*, πλεκτρ. έκδ., 2023.

⁷² Ο Ν. Νικολάκης, «Άρθρο 6», σε: Γκέρτσος/Πρεβεδούρου/Πυργάκης (επιμ.), *Κώδικας Διοικητικής Διαδικασίας. Ερμηνεία κατ' άρθρο*, 2019, αρ. περ. 5, επισημαίνει ότι η φύση της προηγούμενης ακρόασης είναι διττή, καθόσον αυτή κατοχυρώνεται τόσο ως ατομικό (διαδικαστικό) δικαίωμα (ΣτΕ 555/2019, σκ. 10, 2703/2017, σκ. 16) όσο και ως ουσιαστικής τύπου της διαδικασίας (ΣτΕ Ολ 869/2018, σκ. 7, 598/2020, σκ. 15).

⁷³ Ι. Συμεωνίδης, *Η πρόσβαση στα έγγραφα και λοιπά στοιχεία της Διοίκησης*, 2018, σελ. 30 επ. Όπως εκθέτει η Χ. Τζέμου, «Άρθρο 5» σε: Γκέρτσος/Πρεβεδούρου/Πυργάκης (επιμ.), *Κώδικας Διοικητικής Διαδικασίας*, ό.π., κατά την κρατούσα στη θεωρία άποψη [ως προς τη νομολογία πρβλ. και αποφάσεις ΑΠ 148/2013, ΔΕφΑΘ 1258/2009, 1473/2009, 368/2011], το δικαίωμα πρόσβασης στα διοικητικά έγγραφα ερείδεται πλέον ρητώς στη διάταξη του άρθρου 10 παρ. 3 Σ. σε συνδυασμό με το άρθρο 5Α Σ., ενώ εντάσσεται στην κατηγορία των ονομαζόμενων και δικαιωμάτων διαδικασίας [Χρυσόγονος, 2006, σελ. 413, δικαιώματα αναφοράς, δικαστικής προστασίας και προηγούμενης ακρόασης]. Κατ' άλλη γνώμη [Μουζουράκη σε: Φ. Σπυρόπουλος/Ξ. Κοντιάδης/Χ. Ανθόπουλος/Γ. Γεραπετρίτης, *Ερμ. Συντ.*, ό.π., σελ. 245], η παρ. 3 του άρθρου 10 Σ. αποτελεί ειδικότερη περίπτωση του δικαιώματος της αναφοράς της παρ. 1 του ίδιου άρθρου και κατοχυρώνει μόνο την υποχρέωση απάντησης και όχι κατ' αρχήν ικανοποίησης, επί των αιτημάτων για παροχή πληροφοριών και χορήγηση εγγράφων [πρβλ. ΣτΕ 1590/2012, Ολ 94/2013], ενώ το δικαίωμα πρόσβασης στα έγγραφα κατοχυρώνεται με πιο θεμελιακό τρόπο σε άλλες διατάξεις του Συντάγματος, στην αρχή του κράτους δικαίου, ως επιμέρους έκφανση της αρχής της φανεράς δράσης της Διοίκησης και της δημοσιότητας της δράσης των κρατικών οργάνων, στη δημοκρατική αρχή (άρθρο 1 Σ.), στα δικαιώματα ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας (άρθρο 5 παρ. 1), αναφοράς (άρθρο 10 παρ. 1), έκφρασης (άρθρο 14 παρ. 1), δικαστικής προστασίας (άρθρο 20 παρ. 1), προηγούμενης ακρόασης (άρθρο 20 παρ. 2) και πληροφόρησης (άρθρο 5Α). Βλ. και γνωμ. ΝΣΚ 19/2017, καθώς και ΕγκΕισΑΠ 6/2006, όπου παρατίθεται το σύνολο των συνταγματικών διατάξεων και αρχών, επί των οποίων ερείδεται το δικαίωμα πρόσβασης στα έγγραφα.

⁷⁴ ΣτΕ 2251/2013, 2243/2011 7μ, 894, 2318/2007, 2364/2006, 620/2004 7μ σκ. 8, 664/2006, 1165, 1555/2004, 2522/2001 7μ, 1117/2000 7μ, 915/2014. Οι κανόνες αυτοί διατυπώθηκαν πολύ πριν τη νομοθετική κατοχύρωση της αρχής της αμεροληψίας [ήδη με την ΣτΕ 1187/1950], η οποία αποτελούσε γενική αρχή του δικαίου (βλ. αιτιολογική έκθεση του άρθρου 7 ΚΔΔιαδ). Πριν την απόφαση αυτή, δεν αναγνωριζόταν η αρχή της αμεροληψίας στην Ελλάδα [ΣτΕ 609-610/1945 κατά τις οποίες οι κανόνες περί εξαιρέσεως των διοικητικών οργάνων ετύγχαναν εφαρμογής «μόνο όταν και όπου ο νόμος ειδικώς προβλέπει λόγους εξαιρέσεως από της συμμετοχής εις επιτροπές ή συμβούλια ωρισμένων προσώπων, οπότε και καθορίζονται και οι όροι ως και η διαδικασία της εξαιρέσεως και αναπληρώσεως αυτών»]. Αναλυτικά, Ι. Μαθιουδάκης, *Η Αρχή της Αμεροληψίας της Διοίκησης*, 2008.

σεις μπορούν υπό συγκεκριμένες ουσιαστικές προϋποθέσεις να απαγορευτούν με αιτιολογημένη απόφαση της αστυνομικής αρχής⁷⁵. Πέρα από τις παραπάνω ειδικές συνταγματικές διατάξεις, η νομολογία αποδίδει, κατά περίπτωση, πλείονα άλλα συνταγματικά ερείσματα στην υποχρέωση αιτιολόγησης των ατομικών διοικητικών πράξεων, ιδίως στο πλαίσιο υποθέσεων σχετικών με διαδικασίες στελέχωσης της Δημόσιας Διοίκησης ή με ζητήματα του δικαίου αλλοδαπών⁷⁶. Τέλος, οι διατάξεις για τις διοικητικές προσφυγές των άρθρων 24-27 του ΚΔΔιαδ⁷⁷ ανάγονται στο δικαίωμα αναφοράς του άρθρου 10 του Συντάγματος.

Περαιτέρω, υποστηρίζεται ότι οι έννομες σχέσεις δεν εξαντλούνται σε δικαιώματα ή υποχρεώσεις αλλά περιλαμβάνουν και σημαντικές για το δίκαιο ιδιότητες πραγμάτων ή υποκειμένων δικαίου⁷⁸. Έννομη σχέση είναι η ιδιότητα ενός εμπόρου ως μέλους επιμελητηρίου ή η απαλλαγή από υποχρέωση άδειας για την εκτέλεση συγκεκριμένων οικοδομικών εργασιών ήσσονος σημασίας⁷⁹. Και στις περιπτώσεις αυτές, πάντως, υπάρχει η συγκροτούσα το περιεχόμενο μιας έννομης σχέσης δέσμη δικαιωμάτων ή υποχρεώσεων μεταξύ υποκειμένων δικαίου, όπως το δικαίωμα του ιδιοκτήτη ακινήτου να προβεί στις συγκεκριμένες εργασίες χωρίς οικοδομική άδεια και η υποχρέωση της αρμόδιας οικοδομικής αρχής να ανεχθεί τις εν λόγω ενέργειες. Επομένως, αντικείμενο μιας έννομης σχέσης είναι όλες οι εξουσίες ή υποχρεώσεις που υφίστανται μεταξύ υποκειμένων δικαίου τα οποία μετέχουν σε αυτήν.

Την ποικιλία και ευρύτητα της συνολικής διοικητικής δράσης επιχειρεί να εντάξει στην έννοια της έννομης σχέσης ο Παπαχατζής, προτείνοντας ενδιαφέρουσες ταξινομήσεις και αντιστοιχίες. Ειδικότερα, στις διάφορες εκφάνσεις της αρμοδιότητας των δημόσιων αρχών, όπως είναι η υποχρέωση αποχής, η υποχρέωση ή η διακριτική ευχέρεια επέμβασης ή η επιβολή απαγορεύσεων στη δράση των ιδιωτών, αντιστοιχούν είτε ανάλογα δικαιώματα των ιδιωτών να αποκλεισθεί ή να επιχειρηθεί η δημόσια επέμβαση, είτε υποχρεώσεις τους για θετική ενέργεια ή για παράλειψη (σε

⁷⁵ Συναφώς βλ. ΣτΕ 4635/1977 7μ. Πρβλ. και ΠΕ 186/2013. Αναλυτικά, Β. Καψάλη, «Άρθρο 17», σε: Γκέρτσος/Πρεβεδούρου/Πυργάκης (επιμ.), *Κώδικας Διοικητικής Διαδικασίας*, ό.π.

⁷⁶ Ειδικότερα, η εν λόγω υποχρέωση θεμελιώνεται στην αρχή του κράτους δικαίου (άρθρο 25 παρ. 1 Σ.) και στην αρχή της νομιμότητας ως ειδικότερη έκφανση της προηγούμενης, καθώς και στην αρχή της φανεράς δράσης και της διαφάνειας της διοίκησης (άρθρο 103 παρ. 7 Σ.). ερείδεται επίσης στο δικαίωμα δικαστικής προστασίας και στην ίδια την εγγύηση της αίτησης ακύρωσης ενώπιον του ΣτΕ (άρθρα 20 παρ. 1 και 95 παρ. 1 εδ. α' Σ.), ενώ συνδέεται με τις αρχές της ισότητας, της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας και της αξιοκρατίας (άρθρο 4 παρ. 1 και 4 και άρθρο 5 παρ. 1 Σ.) και, σπανιότερα, με την αρχή του σεβασμού της ανθρώπινης αξιοπρέπειας (άρθρο 2 παρ. 1 Σ.).

⁷⁷ Το δικαίωμα άσκησης των διοικητικών προσφυγών, που δεν προβλέπονται από ειδικές διατάξεις νόμων, απορρέει από το συνταγματικό δικαίωμα του αναφέρεσθαι στις αρχές που κατοχυρώνεται στο άρθρο 10 Σ. [βλ. Κ. Ρέμελη, *Οι άτυπες διοικητικές προσφυγές*, σελ. 17 και ΣτΕ 3826/2007 σκ. 6]. Για το εύρος του δικαιώματος αναφοράς βλ., αντί πολλών, Π. Μουζουράκη, «Άρθρο 10», σε: Φ. Σπυρόπουλος/Ξ. Κοντιάδης/Χ. Ανθόπουλος/Γ. Γεραπετρίτης, *Ερμ.Συντ.*, ό.π. αρ. 1 επ. Η συνταγματική θεμελίωσή τους συνεπάγεται την αδυναμία κατάργησης του δικαιώματος άσκησης τους με νομοθετική διάταξη, αφού το ίδιο το Σύνταγμα επιτάσσει ένα *minimum* προστασίας του διοικουμένου έναντι της Διοίκησης. Το μόνο που μπορεί να πράξει ο νομοθέτης είναι να επαυξήσει την παρεχόμενη προστασία με τη νομοθετική πρόβλεψη της δυνατότητας άσκησης των λεγόμενων τυπικών προσφυγών, που ρυθμίζονται στο άρθρο 25 ΚΔΔιαδ. Βλ. Σ. Κυβέλο, *Η ενδικοφανής προσφυγή*, 2016, σελ. 47.

⁷⁸ Maurer/Waldhoff, *Allgemeines Verwaltungsrecht*, ό.π., σελ. 200.

⁷⁹ Βλ., πάντως, τη διάκριση του Γεωργιάδη, *Γενικές Αστικού Δικαίου*, ό.π., σελ. 225, κατά τον οποίο η ιδιότητα αυτή αποτελεί νομική κατάσταση.

περίπτωση επιβολής απαγόρευσης) ή για ανοχή των ενεργειών της δημόσιας εξουσίας⁸⁰. Πάντως, δεν πρέπει να παροράται ότι και στο ενδιαφέρον αυτό σχήμα, ακόμη, δηλαδή, και αν οι αρμοδιότητες της Διοίκησης και τα δικαιώματα των ιδιωτών εξετάζονται υπό το πρίσμα της έννοιας της έννομης σχέσης, η άσκησή τους υλοποιείται μέσω της έκδοσης διοικητικών πράξεων. Σε τελική ανάλυση, η έννομη σχέση καταλήγει να αποτελεί μια ευρεία και συμπεριληπτική κατηγορία που δεν αποκλείει τίποτα: καταλαμβάνει όλες τις έννοιες κλειδιά του διοικητικού δικαίου, όπως σκοπούς και λειτουργίες της διοικητικής δράσης, εξουσίες και υποχρεώσεις της Διοίκησης και των ιδιωτών, μορφές δράσης και οργάνωσης, καθήκοντα και αξιώσεις⁸¹.

2. ΤΟ ΘΕΜΕΛΙΟ ΤΗΣ ΕΝΝΟΜΗΣ ΣΧΕΣΗΣ

Το έρεισμα μιας έννομης σχέσης είναι νομικές ρυθμίσεις. Στο πεδίο του ιδιωτικού δικαίου, οι έννομες σχέσεις πηγάζουν είτε απευθείας από τον νόμο (όπως ο γάμος) είτε άμεσα από την ιδιωτική βούληση και έμμεσα από τον νόμο (όπως η πώληση, η μίσθωση κ.λπ.), πράγμα που αποτελεί εκδήλωση της αυτονομίας της ιδιωτικής βούλησης⁸². Στο δημόσιο δίκαιο, το έρεισμα πρέπει να αναζητηθεί σε κρατικές αποφάσεις που παράγουν δεσμευτικές έννομες συνέπειες, δηλαδή σε κανόνες δικαίου που περιλαμβάνονται στο Σύνταγμα, σε τυπικούς νόμους, ή σε κανονιστικές πράξεις, όπως επίσης και σε ατομικές διοικητικές πράξεις και δημόσιες ή διοικητικές συμβάσεις. Ορθή βάση για τη διάκριση έννομης σχέσης ιδιωτικού και διοικητικού δικαίου είναι η ύπαρξη εκφάνσεων δημόσιας εξουσίας στην έννομη σχέση είτε αυτές οι εκδηλώσεις εμφανίζονται και από τις δύο πλευρές είτε μόνο στο ένα εκ των μερών⁸³. Πράξεις χωρίς δεσμευτικό χαρακτήρα, δηλαδή μη εκτελεστές πράξεις, δεν θεμελιώνουν, κατ' αρχήν, έννομες σχέσεις, τουλάχιστον στην ελληνική έννομη τάξη. Εξαίρεση θα μπορούσε να γίνει δεκτή για τις πράξεις του ήπιου δικαίου που συνιστούν αυτοδέσμευση της Διοίκησης, έστω και αν στερούνται υποχρεωτικού χαρακτήρα έναντι των ιδιωτών⁸⁴.

Οστόσο, έννομες σχέσεις φαίνεται ότι μπορούν να δημιουργηθούν και από τη συμπεριφορά διοικητικής αρχής ή από τη συμπεριφορά πολιτών, π.χ. μέσω δηλώσεων ή αιτήσεων. Η παραδοχή αυτή δεν είναι απολύτως ακριβής. Μια υλική ενέργεια διοικητικής αρχής ή μια αίτηση ιδιώτη μπορεί να δημιουργήσει νομική υποχρέωση για την τήρηση ορισμένης συμπεριφοράς από μια διοικητική αρχή και αντίστοιχες αξιώσεις του ιδιώτη. Νομική βάση της υποχρέωσης καθώς και της αξίωσης

⁸⁰ Παπαχατζή, *Σύστημα του ισχύοντος στην Ελλάδα Διοικητικού Δικαίου*, ό.π., σελ. 1003-1011.

⁸¹ H. Bauer, "Verwaltungsrechtsverhältnisse", σε: W. Kahl/M. Ludwigs (Hg.), *Handbuch*, ό.π., § 98, σελ. 257, με πλούσιες βιβλιογραφικές παραπομπές.

⁸² Γεωργιάδη, *Γενικές Αρχές Αστικού Δικαίου*, ό.π., σελ. 223.

⁸³ Παπαχατζή, *Σύστημα του ισχύοντος στην Ελλάδα Διοικητικού Δικαίου*, ό.π., σελ. 1001.

⁸⁴ Με τις οδηγίες ή κατευθυντήριες γραμμές και τις πράξεις που εξομοιώνονται με αυτές, η ίδια η διοικητική αρχή θέτει, για τον εαυτό της ή για τα όργανα που υπάγονται σε αυτήν, κανόνες συμπεριφοράς οι οποίοι τη δεσμεύουν. Η διοίκηση επιλέγει να αυτοδεσμευτεί σε τομείς δράσης, στους οποίους οι εφαρμοστέοι κανόνες δικαίου της παρέχουν διακριτική εξουσία, δηλαδή την ευχέρεια να καθορίσει το περιεχόμενο των ατομικών αποφάσεων που οφείλει να εκδώσει. Αναλυτικά, P. Pavlopoulos, *La directive en droit administratif*, LGDJ 1978, σελ. 76 επ., ο οποίος εκθέτει τη σχετική θεωρητική συζήτηση της εποχής· ο ίδιος, «Σχόλιο στο κείμενο του Β. Ρώτη, *Περί την αυτοδέσμευσιν των διοικητικών αρχών*», σε: Β. Ρώτη, *Νομικά κείμενα. Δικαιοσύνη και Σύνταγμα*, 1989, σελ. 539 (545-549). Για τις πρόσφατες εξελίξεις, βλ. Ε. Πρεβεδούρου, *Οι ελάσσονες πηγές του διοικητικού δικαίου*, nomarchia.gr 12.07.2024.

είναι, όμως, μια κανονιστική ρύθμιση η οποία αναγνωρίζει συνέπειες στην επίδικη υλική ενέργεια ή στην αίτηση. Εάν, για παράδειγμα, ο φορέας δημόσιας εξουσίας, εν προκειμένω το αστυνομικό όργανο, βλάψει μέσω υλικής ενέργειας, η οποία στηρίζεται σε κανόνα δημόσιου δικαίου, το δικαίωμα ενός πολίτη, όπως το δικαίωμα στη ζωή, στην προσωπικότητα ή στην περιουσία, αυτό μπορεί να γεννήσει υποχρέωση αποκατάστασης ή αποζημίωσης, σύμφωνα με το άρθρο 105 ΕισΝΑΚ⁸⁵. Νομική βάση για τις υποχρεώσεις αυτές και τις αντίστοιχες αξιώσεις είναι, στο πλαίσιο αυτό, όχι η ζημιογόνος υλική ενέργεια, αλλά ο εφαρμοστέος κανόνας δικαίου που τη διέπει. Το ίδιο ισχύει και με τις αιτήσεις των πολιτών. Επομένως, απλές ενέργειες της Διοίκησης ή των πολιτών, οι οποίες πληρούν το πραγματικό ενός κανόνα (δηλαδή τις προϋποθέσεις εφαρμογής του), μπορούν να αποτελέσουν τον καταλύτη για τη γένεση μιας έννομης σχέσης, όχι όμως και το έρεισμά της⁸⁶.

Έτσι, βάσει ενός κανόνα δικαίου (τυπικού νόμου ή κανονιστικής πράξης) ή μιας ατομικής διοικητικής πράξης, ένας πολίτης μπορεί να έχει τη νομική υποχρέωση να τηρήσει ορισμένη συμπεριφορά, π.χ. να εμβολιαστεί για να προστατευθεί από την ανάπτυξη σοβαρών λοιμωδών νοσημάτων⁸⁷ ή για να συμβάλει στην καταπολέμηση μιας πανδημίας⁸⁸, να καταβάλει μια κοινωνικοασφαλιστική εισφορά ή να πληρώσει ένα πρόστιμο. Μπορεί, επίσης, επί τη βάσει μιας διοικητικής ή δημόσιας σύμβασης, να υπέχει την υποχρέωση κατασκευής έργου ή προμήθειας αγαθού και, αντίστοιχα, αξίωση πληρωμής έναντι του φορέα δημόσιας εξουσίας που είναι συμβαλλόμενο μέρος. Μπορεί, κατόπιν ειδοποίησης της αρμόδιας αρχής⁸⁹, να ενημερωθεί για την επέλευση μιας φυσικής καταστροφής και να λάβει οδηγίες προστασίας, ή, κατόπιν υλικών ενεργειών της αστυνομικής δύναμης, να τραυματιστεί ή να υποστεί υλικές ζημιές⁹⁰. Οι παραπάνω σχέσεις είναι έννομες σχέσεις

⁸⁵ Ευθύνη από πράξεις ή παραλείψεις αστυνομικών οργάνων για τις υλικές ζημιές που προκλήθηκαν είτε παρανόμως είτε στο πλαίσιο σύννομης δράσης σε ιδιώτες.

⁸⁶ Remmert, "Verwaltungsrechtsverhältnis", ό.π., σελ. 788. Πρβλ. H. Bauer, "Verwaltungsrechtsverhältnisse", ό.π., σελ. 278 επ.

⁸⁷ ΣτΕ 622/2021.

⁸⁸ Ενδεικτικά, Κεφάλαιο Γ' «Επείγουσες ρυθμίσεις για την αντιμετώπιση του κορωνοϊού COVID-19», του Ν. 4820/2021 «Οργανικός Νόμος του Ελεγκτικού Συνεδρίου και άλλες ρυθμίσεις» (ΦΕΚ Α' 130).

⁸⁹ Ο ενιαίος Ευρωπαϊκός Αριθμός Έκτακτης Ανάγκης 112, που αποτελεί μια ολοκληρωμένη υπηρεσία επικοινωνιών, την οποία χειρίζεται η Γενική Γραμματεία Πολιτικής Προστασίας του Υπουργείου Κλιματικής Κρίσης και Πολιτικής Προστασίας έχει, μεταξύ άλλων, τη δυνατότητα μαζικής ειδοποίησης πολιτών σε περιπτώσεις που αναμένεται ή βρίσκεται σε εξέλιξη κάποια φυσική καταστροφή ή επικίνδυνη κατάσταση, η οποία θα μπορούσε να απειλήσει τη ζωή, την υγεία ή την ασφάλειά τους. Οι πολίτες λαμβάνουν προειδοποιητικά μηνύματα, με κατευθύνσεις και οδηγίες προστασίας μέσω διαφόρων καναλιών επικοινωνίας.

⁹⁰ ΔΕφαΘ 1793/2021: ασκήθηκε αγωγή αποζημίωσης λόγω των υλικών ζημιών που προκλήθηκαν σε κατάσταση της ενάγουσας από τη χρήση πυροβόλων όπλων αστυνομικών οργάνων κατά την επιχείρηση καταδίωξης, καθώς και χρηματική ικανοποίηση για ηθική βλάβη, την οποία δοκίμασε όταν αντίκρισε τις εκτεταμένες φθορές του καταστήματός της μετά την ολοκλήρωση της αστυνομικής επιχείρησης. Το Δικαστήριο δέχθηκε ότι σε περίπτωση που, συνεπεία συνταγματικώς θεμιτής και νόμιμης πραγματοποίησης αστυνομικής επιχείρησης για τη σύλληψη επικίνδυνων κακοποιών, επέλθει ευθέως βλάβη της προστατευόμενης από το άρθρο 17 Σ. και το άρθρο 1 ΠΠΠ της ΕΣΔΑ ιδιοκτησίας, ανακύπτει ευθέως εκ του άρθρου 4 παρ. 5, σε συνδυασμό και με το άρθρο 25 παρ. 4 Σ., με το οποίο καθιερώνεται η αρχή της κοινωνικής αλληλεγγύης των πολιτών, ευθύνη του κράτους προς εύλογη αποκατάσταση της ζημίας του παθόντος, μάλιστα δε τόσο της τυχόν υλικής όσο και, κατ' ανάλογη εφαρμογή του άρθρου 932 ΑΚ, της ηθικής βλάβης του. Τούτο διότι, στις περιπτώσεις αυτές, η προκαλούμενη από την πραγματοποίηση της αστυνομικής επιχείρησης βλάβη συνιστά υπέρμετρη θυσία για τον βλαβέντα (προσβολή του δικαιώματος στην ιδιοκτησία και της προσωπικότητας), χάριν του συμφέροντος του κοινωνικού συνόλου, δηλαδή της κοινωνικής ειρήνης και ασφάλειας

διοικητικού δικαίου, εφόσον απορρέουν από νομική ρύθμιση και συνδέουν τουλάχιστον δύο υποκείμενα δικαίου, εκ των οποίων το ένα είναι διοικητική αρχή, η οποία ενεργεί ως τέτοια, δηλαδή ασκεί δημόσια εξουσία.

Όπως συνάγεται από τα παραπάνω, η θεμελίωση των έννομων σχέσεων διοικητικού δικαίου ποικίλλει. Οι σχέσεις που στηρίζονται σε κανόνα δικαίου γεννώνται μόλις πληρωθεί το πραγματικό του κανόνα. Οι συνθήκες πλήρωσης διαφέρουν. Αυτό μπορεί να συμβεί όταν, με τη συμπεριφορά του ενδιαφερομένου αλλά και τη συνδρομή των προϋποθέσεων του κανόνα δικαίου, επομένως με την υποβολή αίτησης για οικοδομική άδεια αφορώσα άρτιο οικόπεδο εντός οικιστικής ζώνης για το οποίο ο αιτών διαθέτει νόμιμους τίτλους κυριότητας, επέρχεται ως συνέπεια η υποχρέωση της αρμόδιας αρχής, δηλαδή της πολεοδομικής υπηρεσίας, να κινήσει τη σχετική διοικητική διαδικασία και να εκδώσει την αιτούμενη άδεια. Τα ίδια χαρακτηριστικά παρουσιάζει και ο διορισμός υπαλλήλου⁹¹. Αντίθετα, μια άλλη σχέση διοικητικού δικαίου μπορεί να δημιουργηθεί μέσω ιδιωτικής συμπεριφοράς, που δεν αποσκοπεί πρωτίστως στη δημιουργία έννομης σχέσης. Εδώ εντάσσεται η χρήση από τους κατοίκους ενός Δήμου των δημοτικών εγκαταστάσεων σύμφωνα με τις σχετικές διατάξεις. Η θεμελίωση έννομης σχέσης διοικητικού δικαίου σε υλική ενέργεια συντρέχει, για παράδειγμα, στην περίπτωση πρόσβασης ενός δημότη σε δημοτική εγκατάσταση, οπότε γεννάται σχέση χρήσης με εκατέρωθεν υποχρεώσεις και δικαιώματα για τον χρήστη και τον Δήμο⁹². Και στην περίπτωση αυτή, πάντως, τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις των μερών της έννομης σχέσης ρυθμίζονται από τους κανόνες δικαίου που διέπουν τη χρήση των δημοτικών εγκαταστάσεων ως κοινόχρηστων πραγμάτων. Ομοίως, η πλήρωση του πραγματικού ενός κανόνα δικαίου που θεμελιώνει έννομη σχέση μπορεί να προκληθεί από κρατική συμπεριφορά, η οποία δεν είναι αναγκαίο να αποσκοπεί οπωσδήποτε στη γέννηση έννομης σχέσης. Η εκπομπή περιβαλλοντικών ρύπων κινητοποιεί μια περιβαλλοντική οργάνωση που ζητεί από τη Διοίκηση να λάβει μέτρα. Αυτό δημιουργεί έννομη σχέση διοικητικού δικαίου ήδη πριν από την έκδοση διοικητικής πράξης και ανεξαρτήτως αυτής.

III. Η ΤΥΠΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΕΝΝΟΜΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Σύμφωνα με τον μέχρι τώρα ορισμό, κάθε συγκεκριμένη νομικώς σημαντική σχέση μεταξύ υποκειμένων δικαίου που θεμελιώνεται σε κανόνα δικαίου συνιστά έννομη σχέση. Το ακριβές περιεχόμενο κάθε σχέσης, δηλαδή οι υποχρεώσεις και τα δικαιώματα που εμπεριέχει, καθορίζονται από τον κανόνα στον οποίο στηρίζεται και ο οποίος ερμηνεύεται κατά τις γνωστές ερμηνευτικές μεθόδους. Αντικείμενο έννομης σχέσης διοικητικού δικαίου είναι μόνον ό,τι επιτρέπεται από τον νόμο. Η βασική διάκριση των σχέσεων διοικητικού δικαίου είναι στις στιγμιαίες και τις διαρκείς, με τις δεύτερες να παρουσιάζουν το μεγαλύτερο ενδιαφέρον και να δικαιολογούν τη θεωρητική ενασχόληση με αυτή τη νομική κατηγορία.

από τη σύλληψη των κακοποιών, ενώ το Σύνταγμα δεν ανέχεται να παραμένουν χωρίς αποκατάσταση ζημιές που κάποιος υφίσταται από ενέργειες κρατικού οργάνου, παράνομες ή νόμιμες.

⁹¹ Διεξοδικά Yannakopoulos, *La notion de droit acquis en droit administratif français*, ό.π., σελ. 309.

⁹² Maurer/Waldhoff, *Allgemeines Verwaltungsrecht*, ό.π., σελ. 200.

Οι στιγμιαίες σχέσεις γεννώνται από μια συγκεκριμένη και μοναδική αφορμή και περιορίζονται σε αυτή ακόμη και αν έχουν ορισμένες περαιτέρω συνέπειες. Τέτοια έννομη σχέση δημιουργείται όταν ο ιδιοκτήτης ετοιμόρροπης οικοδομής υποχρεούται, μετά από διαταγή της αρμόδιας πολεοδομικής υπηρεσίας, να ενισχύσει την οικοδομή⁹³, οπότε οφείλει να παράσχει πληροφορίες ή δικαιούται να απαιτήσει στοιχεία, διασφαλίζει πρόσβαση στα έγγραφα, πρέπει να ανεχθεί έλεγχο της στατικής και δομικής επάρκειας της οικοδομής από την αρμόδια υπηρεσία και δικαιούται να προβάλει αποζημιωτικές αξιώσεις⁹⁴.

Οι σχέσεις διαρκείας είναι πολύ σημαντικές και θα μπορούσαν να διακριθούν σε διάφορες κατηγορίες, με βάση το στοιχείο στο οποίο εστιάζουν. Έτσι, στην κατηγορία των προσωποπαγών σχέσεων εντάσσεται η ιδιότητα μέλους που αποκτά επαγγελματίας του αρμοδίου για την άσκηση εποπτείας της σχετικής δραστηριότητας ΝΠΔΔ, όπως είναι οι Δικηγορικοί Σύλλογοι, το ΤΕΕ, οι Ιατρικοί και οι Φαρμακευτικοί Σύλλογοι⁹⁵. Πρόκειται για έννομη σχέση διοικητικού δικαίου, η οποία περιλαμβάνει την υποχρέωση του επαγγελματία να δηλώσει τη δραστηριότητά του στην αρμόδια αρχή και την εξουσία της αρχής αυτής να απαγορεύσει την άσκηση της οικείας δραστηριότητας χωρίς εγγραφή στα μητρώα της. Το ίδιο ισχύει για τη σχέση του μαθητή με το δημόσιο σχολείο πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης όπου φοιτά και του φοιτητή με το αντίστοιχο ΑΕΙ, καθώς και για την εκπλήρωση της στρατεύσιμης στρατιωτικής υποχρέωσης⁹⁶.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον στο πεδίο των προσωποπαγών σχέσεων διαρκείας έχει η δημοσιοϋπαλληλική σχέση⁹⁷, όπου «δοκιμάζεται» η αυτονομία και, επομένως, η πρακτική αποτελεσματικότητα της εξεταζόμενης έννοιας. Το ίδιο το Σύνταγμα (άρθρο 103 παρ. 1-7) διαμορφώνει μια έννομη σχέση διοικητικού δικαίου, η οποία ιδρύεται με την πράξη διορισμού σε νομοθετημένη οργανική θέση, που αποτελεί την τελική πράξη σύνθετης διοικητικής ενέργειας, η οποία ρυθμίζεται επίσης από τον νόμο⁹⁸ και εξελίσσεται μέσα στον χρόνο. Ειδικότερα, η σχέση αυτή εξελίσσεται σε μισθολογικό και βαθμολογικό επίπεδο με την έκδοση διοικητικών πράξεων, περιλαμβάνει μεταθέσεις και προαγωγές και μπορεί να λήξει είτε με την αποχώρηση λόγω ηλικίας, είτε με την οριστική παύση. Τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις των δημόσιων υπαλλήλων και οι αντίστοιχες εξουσίες ή ακριβέστερα αρμοδιότητες της Δημόσιας Διοίκησης απέναντί τους, συμπεριλαμβανομένης της πειθαρχικής, ρυθμίζονται διεξοδικά στον Υπαλληλικό Κώδικα⁹⁹. Πρόκειται για την «καθαρότερη» έννομη σχέση διοικητικού δικαίου, η οποία διαθέτει, επιπλέον, ισχυρό συνταγματικό έρεισμα, ακόμη και

⁹³ Άρθρο 423 του ΚΒΠΝ, με τίτλο «Έλεγχος επικινδυνότητας οικοδομών» (άρθρο 2 του ΠΔ 13/22.4.1929), ΣτΕ 247/2017.

⁹⁴ Βλ. παραδείγματα σε Maurer/Waldhoff, *Allgemeines Verwaltungsrecht*, ό.π., σελ. 200.

⁹⁵ Πρβλ. Yannakopoulos, *La notion de droit acquis en droit administratif français*, ό.π., σελ. 310. Θα μπορούσε να χαρακτηριστεί και ως νομική κατάσταση, σύμφωνα με τον ορισμό του Γεωργιάδη, *Γενικές Αρχές Αστικού Δικαίου*, ό.π., σελ. 225.

⁹⁶ Ν. 3421/2005, Στρατολογία των Ελλήνων και άλλες διατάξεις (ΦΕΚ Α' 302).

⁹⁷ Τη σχέση αυτή, ως διοικητική νομική κατάσταση, αναλύει και ο Yannakopoulos, *La notion de droit acquis en droit administratif français*, ό.π., σελ. 309 επ.

⁹⁸ Ν. 4765/2021, Εκσυγχρονισμός του συστήματος προσλήψεων στον δημόσιο τομέα και ενίσχυση του Ανώτατου Συμβουλίου Επιλογής Προσωπικού (Α.Σ.Ε.Π.) και λοιπές διατάξεις (ΦΕΚ Α' 6).

⁹⁹ Ν. 3528/2007, Κύρωση του Κώδικα Κατάστασης Δημοσίων Πολιτικών Διοικητικών Υπαλλήλων και Υπαλλήλων ΝΠΔΔ (ΦΕΚ Α' 26).

ως προς τη δικονομική μεταχείρισή της¹⁰⁰. Όλες οι πτυχές της διέπονται από το διοικητικό δίκαιο, ειδικότερα δε από τον παλαιότερο κλάδο αυτού, δηλαδή το υπαλληλικό δίκαιο, και οι διαφορές που προκαλεί η διατάραξή της υπάγονται στη δικαιοδοσία των διοικητικών δικαστηρίων.

Εκτός, όμως, από τη στελέχωση της Διοίκησης με μόνιμους δημόσιους υπαλλήλους, προβλέπονται παράλληλα οι περιπτώσεις, στις οποίες είναι, κατ' εξαίρεση, δυνατή και η απασχόληση σε αυτήν προσωπικού που προσλαμβάνεται με σχέση ιδιωτικού δικαίου (άρθρο 103 παρ. 2 εδ. β' Σ., για την κάλυψη απρόβλεπτων και επείγουσών αναγκών, παρ. 3 για το ειδικό επιστημονικό, τεχνικό ή βοηθητικό προσωπικό) καθώς και οι όροι (χρονική διάρκεια, καθήκοντα και απαγορεύσεις) υπό τους οποίους διέπεται η απασχόληση αυτή (άρθρο 103 παρ. 8). Κατά τον δικονομικό νομοθέτη¹⁰¹, οι διαφορές που αναφύονται από την έκδοση ατομικών διοικητικών πράξεων σχετικά με την πρόσληψη ή την υπηρεσιακή κατάσταση του προσωπικού του Δημοσίου, των ΟΤΑ και των λοιπών ΝΠΔΔ, «ανεξάρτητα από τη φύση της σχέσης που το συνδέει»¹⁰². Τούτο σημαίνει ότι, ακόμη και στο πλαίσιο μιας έννομης σχέσης ιδιωτικού δικαίου, στις περιπτώσεις, στις οποίες, σύμφωνα με τις παραπάνω διατάξεις του άρθρου 103 του Συντάγματος, επιτρέπεται η απασχόληση στη Δημόσια Διοίκηση προσωπικού με σχέση ή σύμβαση ιδιωτικού δικαίου, εκδίδονται ατομικές διοικητικές πράξεις, οι οποίες υπάγονται στη δικαιοδοσία των διοικητικών εφετείων. Με άλλα λόγια, ανεξαρτήτως του γεγονότος ότι η σχέση που συνδέει το προσωπικό με το Δημόσιο ή τα ΝΠΔΔ ανήκει στη σφαίρα, όχι του δημόσιου δικαίου (όπως συμβαίνει με τους μόνιμους δημόσιους υπαλλήλους), αλλά του ιδιωτικού δικαίου, κάποιες πτυχές της ρυθμίζονται από διοικητικές πράξεις, οι οποίες γεννούν διοικητικές διαφορές που εκδικάζονται από τα διοικητικά εφετεία¹⁰³.

Σε πρόσφατες αποφάσεις του, το Γ' Τμήμα του Συμβουλίου της Επικρατείας δέχθηκε ότι η διαφορά που αναφύεται από πράξη, εκδοθείσα από δημόσια αρχή κατ' ενάσκηση δημόσιας εξουσίας, με αντικείμενο τη μονομερή ρύθμιση ζητημάτων που αναφύονται κατά την πρόσληψη ή από την υπηρεσιακή κατάσταση του προσωπικού με σχέση ιδιωτικού δικαίου και με σκοπό την εξυπηρέτηση του δημοσίου συμφέροντος, το οποίο συνίσταται στην ομαλή λειτουργία της δημόσιας υπηρεσίας, ανήκει στη σφαίρα του δημόσιου δικαίου και δεν εντάσσεται στην υπαγόμενη στο ιδιωτικό δίκαιο σχέση εργασίας που συνδέει το προσωπικό αυτό με το Δημόσιο ή το ΝΠΔΔ¹⁰⁴. Το ενδιαφέρον στοιχείο εν προκειμένω έγκειται στο γεγονός ότι το Δικαστήριο εστιάζει στη φύση της εκάστοτε μεμονωμένης πράξης¹⁰⁵ για να προσδιορίσει τη δικαιοδοσία του, χωρίς να εξετάζει ολιστικά την

¹⁰⁰ Βλ. άρθρο 103 παρ. 4 του Συντάγματος, που κατοχυρώνει την υπαλληλική προσφυγή, διαπλαστικό ένδικο βοήθημα πλήρους δικαιοδοσίας, για τις πειθαρχικές ποινές της οριστικής παύσης και του υποβιβασμού.

¹⁰¹ Άρθρο 1 παρ. 1 περ. γ' του Ν. 702/1977, Περί υπαγωγής, υποθέσεων εις τα διοικητικά δικαστήρια, αντικαταστάσεως, τροποποιήσεως και καταργήσεως διατάξεων του Ν.Δ. 170/1973 περί του Συμβουλίου της Επικρατείας ΦΕΚ Α' 68), όπως τροποποιήθηκε και ισχύει.

¹⁰² Η διάταξη του άρθρου 1 παρ. 1 περ. α' του ν. 702/1977 αναφέρεται στις διαφορές σχετικά με τον διορισμό και την εν γένει υπηρεσιακή κατάσταση των συνδεόμενων με σχέση δημοσίου δικαίου λειτουργών ή υπαλλήλων (πολιτικών, στρατιωτικών και δικαστικών) του Δημοσίου, των ΟΤΑ και των λοιπών ΝΠΔΔ.

¹⁰³ ΣτΕ 541/2022, 1002/2019, 464/2018, 3983/2014, 722/1985· πρβλ. ΣτΕ 1491/2021.

¹⁰⁴ ΣτΕ 2174/2024 7μ, κατόπιν της παραπεμπτικής ΣτΕ 2127/2023 (με αναφορά σε ΣτΕ Ολ 983/2012, 3167/2007 7μ).

¹⁰⁵ Στην υπό εξέταση υπόθεση, επρόκειτο για την απόφαση του ΔΣ του ΝΠΔΔ «Πολιτισμού & Αθλητισμού Δήμου Ζωγράφου», με την οποία αυξήθηκαν για καθηγήτρια ΤΕ Πιάνου συνδεόμενη με το εκκαλούν ΝΠΔΔ με σχέση εργα-

έννομη σχέση στο πλαίσιο της οποίας εκδίδεται η πράξη. Επιπλέον, και στο πλαίσιο μιας έννομης σχέσης αμιγώς ιδιωτικού δικαίου, όπως η σχέση του προσωπικού των ΝΠΙΔ που ανήκουν στον δημόσιο τομέα, είναι δυνατή η έκδοση διοικητικής πράξης κατόπιν ειδικής διοικητικής διαδικασίας, κάτι που έχει ως δικονομική συνέπεια τη φύση της σχετικής διαφοράς ως δημοσίου δικαίου και, συνακολούθως, τη δικαιοδοσία των διοικητικών δικαστηρίων¹⁰⁶. Το ενδιαμέσο συμπέρασμα που συνάγεται από τη νομολογία αυτή είναι ότι η έννοια της έννομης σχέσης διοικητικού δικαίου δεν έχει αυτοτελή και αυτόνομη (δικονομική) σημασία, αλλά ότι κριτήριο παραμένει η φύση της μεμονωμένης πράξης.

Μια άλλη ευρεία κατηγορία διαρκών έννομων σχέσεων διοικητικού δικαίου είναι η φορολογική ενοχή, η οποία συγκροτείται, αφενός, από την αξίωση του Δημοσίου για την επιβολή φόρου και, αφετέρου, από την αντίστοιχη υποχρέωση του φορολογουμένου προς καταβολή του οφειλόμενου φόρου¹⁰⁷. Ο ορισμός αυτός θυμίζει την ενοχή του αστικού δικαίου, δηλαδή τη συγκεκριμένη εξουσία του δανειστή να απαιτήσει από τον οφειλέτη συγκεκριμένη παροχή. Κατά τη νομολογία του Β' Τμήματος του Συμβουλίου της Επικρατείας, η φορολογική ενοχή γεννάται με τη συνδρομή των οριζόμενων στον νόμο προϋποθέσεων και διαπιστώνεται με την αντίστοιχη καταλογιστική πράξη της φορολογικής αρχής¹⁰⁸. Επομένως, η ατομική διοικητική πράξη επιβολής φόρου συνιστά πράξη διαπιστωτικού (και όχι διαπλαστικού) χαρακτήρα, δεν δημιουργεί το πρώτον την έννομη σχέση της φορολογικής υποχρέωσης, αλλά διαπιστώνει την ύπαρξή της¹⁰⁹.

Έννομες σχέσεις διοικητικού δικαίου γεννά η πράξη με πρόσθετο ορισμό, η οποία διαμορφώνει σύνθετες πραγματικές καταστάσεις¹¹⁰. Η έννοια της έννομης σχέσης επιτρέπει να ληφθούν υπόψη οι ιδιαιτερότητες της πράξης με όρο, δηλαδή η χρονική της διάσταση, η πολυμέρεια των υποκειμένων και η σύμπραξη του ιδιώτη. Πράγματι, η πράξη που συνοδεύεται από πρόσθετο ορισμό δεν αποτυπώνει μόνο τη νομική και πραγματική κατάσταση της στιγμής της έκδοσής της, αλλά και την εξέλιξη των πραγματικών συνθηκών, την τήρηση, δηλαδή, του τεθέντος ορισμού. Διαμορφώνει, επομένως, μια έννομη σχέση με διάρκεια. Περαιτέρω, η θέση πρόσθετων ορισμών σε πράξη με ορισμένο αποδέκτη δημιουργεί έννομη σχέση διοικητικού δικαίου μεταξύ, αφενός, των τρίτων

σίας ΙΔΑΧ οι εβδομαδιαίες ώρες εργασίας της, με την ανάθεση σε αυτήν προσθέτων καθηκόντων.

¹⁰⁶ Άρθρο 1 παρ. 1 περ. γ' του Ν. 702/1977. Η μειοψηφούσα γνώμη, πάντως, που εμμένει στην ανάγκη ειδικής διοικητικής διαδικασίας για την υπαγωγή της σχετικής διαφοράς στη σφαίρα του δημοσίου δικαίου, δίνει έμφαση στην έννομη σχέση του ιδιωτικού δικαίου (σύμβαση εξηρημένης εργασίας) και στον εξαιρετικό χαρακτήρα της θέσπισης διοικητικής διαδικασίας με την οποία εκδηλώνεται η μέριμνα του νομοθέτη για την πραγμάτωση σκοπών δημοσίου συμφέροντος (όπως η πραγμάτωση των συνταγματικά κατοχυρωμένων αρχών της διαφάνειας, της αξιοκρατίας, της ισότητας).

¹⁰⁷ Β. Ανδρουλάκη (επιμ.), *Παραγραφές υπέρ και κατά του Δημοσίου*, 2019, σελ. 6 επ.

¹⁰⁸ ΣτΕ 320/2020, 951/2018 7μ. ΣτΕ 2021/2010.

¹⁰⁹ Αντίθετα, η φορολογική κύρωση (δηλαδή, κακό που επιβάλλεται στον παραβάτη φορολογικής νομοθεσίας, με σκοπό την αποτροπή και την τιμωρία της παράβασης) επιβάλλεται με πράξη διαπλαστικού χαρακτήρα (ΣτΕ 2021/2010: επιβολή πρόσθετου φόρου, λόγω υποβολής ανακριβούς εκκαθαριστικής δήλωσης ΦΠΑ). Επομένως, η αντίστοιχη οικονομική ενοχή γεννάται με την έκδοση της καταλογιστικής της κύρωσης πράξης (σε αντίθεση με την περίπτωση του φόρου, στην οποία θεωρείται ότι η οικεία χρηματική ενοχή έχει γεννηθεί ήδη με τη συνδρομή των οριζόμενων στο νόμο προϋποθέσεων). Βλ. και διαδικτυακή μελέτη του Ι. Δημητράκου, *Σύγχρονοι προβληματισμοί για την έννοια, τη σημασία και τις συνέπειες της παραγραφής σε βάρος του Δημοσίου στο φορολογικό δίκαιο*, humanrightscaselaw.gr.

¹¹⁰ Κουτούπα-Ρεγκάκου, *Πρόσθετοι ή παρεπόμενοι ορισμοί στην διοικητική πράξη*, ό.π., σελ. 142.

που επωφελούνται ή επηρεάζονται από τους ορισμούς και, αφετέρου, της Διοίκησης, η οποία τοποθετείται δίπλα στη βασική σχέση Διοίκησης και κύριου αποδέκτη της πράξης. Τέλος, η έννοια της έννομης σχέσης επιτρέπει την πληρέστερη αποτύπωση της σύμπραξης του ιδιώτη, ο οποίος έχει δικαίωμα να απολαύει των πλεονεκτημάτων που του παρέχει η διοικητική πράξη, υπό τον όρο τήρησης ορισμένης συμπεριφοράς. Αυτή η συμπεριφορά προστίθεται ως παρεπόμενη υποχρέωση στις άλλες κύριες υποχρεώσεις του ιδιώτη.

Οι διαρκείς έννομες σχέσεις που διαμορφώνονται στο πεδίο της παροχικής διοίκησης είναι διοικητικού δικαίου μόνον εφόσον ο πάροχος είναι ΝΠΔΔ και ασκεί δημόσια εξουσία, όπως οι σχέσεις κοινωνικής ασφάλισης. Όταν όμως οι φορείς των δημόσιων υπηρεσιών υπό λειτουργική έννοια έχουν τη νομική μορφή ΝΠΙΔ, συνήθως ΑΕ, οι σχέσεις τους με τους χρήστες διέπονται, ανεξαρτήτως του ιδιοκτησιακού καθεστώτος τους¹¹¹, από το ιδιωτικό δίκαιο, έστω και αν τελούν υπό την εποπτεία και εγγύηση του κράτους, προκειμένου να διασφαλιστεί η ικανοποίηση των ζωτικών αναγκών των πολιτών¹¹².

IV. Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΕΝΝΟΜΗΣ ΣΧΕΣΗΣ

Η έννομη σχέση εξελίσσεται τόσο λόγω μεταβολής του ερείσματός της, όσο και των πραγματικών συνθηκών που την επηρεάζουν. Σκοπός, άλλωστε, της θεωρητικής ενασχόλησης με την έννομη σχέση είναι η ανάδειξη και η μελέτη, αφενός, των περισσότερων πτυχών της επαφής και της επικοινωνίας Διοίκησης και ιδιώτη και, αφετέρου, του χρονικού-δυναμικού στοιχείου του διοικητικού φαινομένου¹¹³, κάτι που επιτρέπει τον εντοπισμό του νομικού καθεστώτος κάθε διάστασης και κάθε φάσης της ζωής μιας σχέσης και, συνακολούθως, την κατάλληλη έννομη προστασία.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα της χρησιμότητας της προσέγγισης αυτής είναι οι περιπτώσεις αμφισβητούμενης δικαιοδοσίας. Όπως προαναφέρθηκε, στο ελληνικό θετικό δίκαιο, η έννοια της έννομης σχέσης διοικητικού δικαίου αξιοποιείται σχεδόν αποκλειστικά σε δικονομικό επίπεδο για τον καθορισμό της διοικητικής δικαιοδοσίας. Διοικητική διαφορά είναι κάθε διατάραξη έννομης

¹¹¹ Του αν δηλαδή ανήκουν εν όλω ή εν μέρει στο Δημόσιο ή εν όλω σε ιδιώτες.

¹¹² Πρβλ. γερμανικό δίκαιο, Maurer/Waldhoff, *Allgemeines Verwaltungsrecht*, ό.π., σελ. 200. Στην Ελλάδα, στο πεδίο της αγοράς ηλεκτρικής ενέργειας, οι διαφορές στο πλαίσιο των συμβάσεων της ΛΑΓΗΕ ΑΕ (ή άλλων ΑΕ στις οποίες έχει ανατεθεί η διαχείριση πτυχών της λειτουργίας της αγοράς, όπως η ΔΕΔΔΗΕ ΑΕ) με τους παραγωγούς θεωρούνται, συνήθως, ιδιωτικές. Ακόμη και αν με τις συμβάσεις αυτές επιδιώκονται σκοποί δημόσιου συμφέροντος, αναγόμενοι, μεταξύ άλλων, στην προστασία του περιβάλλοντος, την ενίσχυση της οικονομίας και τη συμβολή στη βιώσιμη ανάπτυξη, το Δικαστήριο εστιάζει στη συμβατική σχέση, η οποία αποτελεί σύμβαση ιδιωτικού δικαίου κατά το κρατούν οργανικό κριτήριο. Έτσι, με τις αποφάσεις ΣτΕ 1874-1879/2020 και 1880-1885/2020 7μ του Δ' Τμήματος κρίθηκε ότι η αμφισβήτηση των ενημερωτικών σημειωμάτων που εκδίδονται κατ' εφαρμογή των διατάξεων του άρθρου πρώτου παρ. ΙΓ υποπαρ. ΙΓ.1 ή ΙΓ.3 του Ν. 4254/2014 προκαλεί διαφορά υπαγόμενη στη δικαιοδοσία των πολιτικών δικαστηρίων, καθόσον ανακύπτει στο πλαίσιο σύμβασης ιδιωτικού δικαίου. Ομοίως, με τις αποφάσεις ΣτΕ ΟΛ 1944-1947/2021 κρίθηκε ότι οι πράξεις της ΛΑΓΗΕ ΑΕ, με τις οποίες προσδιορίζεται το οφειλόμενο στον παραγωγό τίμημα για την ηλεκτρική ενέργεια από ΑΠΕ ή ΣΗΘΥΑ, εκδίδονται στο πλαίσιο της σύμβασης που καταρτίζεται μεταξύ του κατόχου της οικείας άδειας παραγωγής και της ΛΑΓΗΕ ΑΕ και προκαλούν, στην περίπτωση ένδικης αμφισβήτησής τους, διαφορές του ιδιωτικού δικαίου. Κατά την έκδοση των παραπάνω πράξεων, η ΛΑΓΗΕ ΑΕ δρα ως αντισυμβαλλόμενος σε σύμβαση του ιδιωτικού δικαίου και όχι ως φορέας δημόσιας εξουσίας, όπως, αντιθέτως, ενεργεί κατά την επιβολή της έκτακτης ειδικής εισφοράς αλληλεγγύης.

¹¹³ Για τη μεταβολή και κατάλυση των εννόμων σχέσεων διοικητικού δικαίου, ιδίως δε των δημόσιων δικαιωμάτων, βλ. διεξοδική ανάλυση σε Δαγτόγλου, *Γενικό Διοικητικό Δίκαιο*, ό.π., σελ. 198 επ.

σχέσης διοικητικού δικαίου εκ μέρους της Διοίκησης¹¹⁴. Έννομη σχέση διοικητικού δικαίου, στο πεδίο αυτό, είναι το πλέγμα δικαιωμάτων, υποχρεώσεων, βαρών και καταστάσεων που συνδέουν Διοίκηση και ιδιώτη σε συγκεκριμένη βιοτική σχέση, κατά τρόπον ώστε η Διοίκηση να βρίσκεται σε σχέση υπεροχής έναντι του ιδιώτη. Ενώ οι ιδιωτικού δικαίου σχέσεις μεταξύ ιδιωτών ή μεταξύ Διοίκησης και ιδιωτών στηρίζονται στη νομική ισότητα των μερών, οι σχέσεις διοικητικού δικαίου βασίζονται στην υπερέχουσα νομική θέση της Διοίκησης. Η διατάραξη πρέπει να προέρχεται από πράξη που καταλογίζεται στη Διοίκηση –ατομική, κανονιστική, υλική ενέργεια ή οποιαδήποτε άλλη μορφή διοικητικής δράσης– και όχι από πράξη του ιδιώτη¹¹⁵. Επομένως, εάν στην ίδια έννομη σχέση η διατάραξη προέρχεται από τον ιδιώτη, η διαφορά, κατά κανόνα¹¹⁶ είναι ιδιωτικού δικαίου, ενώ αν προέρχεται από τη Διοίκηση η διαφορά είναι διοικητικού δικαίου. Ήδη η δικονομική αυτή προσέγγιση καταδεικνύει τις δυνατότητες της έννοιας της έννομης σχέσης να παράσχει πληρέστερη κατανόηση του διοικητικού φαινομένου και να αποτυπώσει ολιστικά το αποτέλεσμα της διοικητικής επέμβασης στη ζωή του ιδιώτη. Τόσο στα πρωτόκολλα διοικητικής αποβολής όσο και στα πρωτόκολλα αποζημίωσης για την αυθαίρετη χρήση δημόσιων κτημάτων καθίσταται σαφές ότι σημασία για την έννομη προστασία δεν έχει η διοικητική πράξη του πρωτοκόλλου που είναι στατικό στοιχείο, αλλά η έννομη σχέση μεταξύ Διοίκησης και δημόσιου κτήματος, η οποία αποτελεί το αντικείμενο έννομης προστασίας. Η έννομη αυτή σχέση έγκειται στην κυριότητα του Δημοσίου, η οποία, κατά ρητή νομολογιακή κρίση, συνιστά «εμπράγματο δικαίωμα κυριότητας του Δημοσίου επί δημόσιας ή και κοινόχρηστης έκτασης», το οποίο διατάραξε με την κατάληψη ή την αυθαίρετη χρήση ο ιδιώτης και για τον λόγο αυτόν το αρμόδιο όργανο τον αποβάλλει ή του επιβάλλει αποζημίωση με την έκδοση διοικητικής πράξης¹¹⁷. Όταν όμως η έννομη σχέση είναι διοικητικού δικαίου,

¹¹⁴ Π. Δαγτόγλου, *Διοικητικό Δικονομικό Δίκαιο*, 2012, αρ. περ. 135· Π. Λαζαράτος, *Διοικητικό Δικονομικό Δίκαιο*, 2023, αρ. περ. 42· Γ. Παπαχατζής, *Μελέται επί του δικαίου των διοικητικών διαφορών*, 1961, σελ. 162· Ράικος, *Διοικητικό Δικονομικό Δίκαιο*, ό.π., σελ. 34· Β. Σκουρής, *Διοικητικό Δικονομικό Δίκαιο*, Ι, 1996, σελ. 77· Ε. Σπηλιωτοπούλος, *Εγχειρίδιο διοικητικού δικαίου*, 2024, αρ. περ. 409-410· Μ. Στασινοπούλος, *Δίκαιον των διοικητικών διαφορών*, 1980, σελ. 63.

¹¹⁵ Πράγματι, στο άρθρο 71 του Κώδικα Διοικητικής Δικονομίας ορίζεται ότι: «1. Αγωγή μπορεί να ασκήσει εκείνος ο οποίος έχει, κατά του Δημοσίου ή άλλου ΝΠΔΔ, χρηματική αξίωση από έννομη σχέση δημοσίου δικαίου». Κατά πάγια νομολογία, ένα ΝΠΔΔ μπορεί να ασκήσει αγωγή ενώπιον των διοικητικών δικαστηρίων και να επιδιώξει την είσπραξη απαίτησής του, η οποία πηγάζει από έννομη σχέση δημοσίου δικαίου, μόνο αν η νομοθεσία, η οποία το διέπει, δεν περιέχει διατάξεις για την αναγκαστική είσπραξη των διεκδικούμενων με αγωγή απαιτήσεων του ούτε είναι εφαρμοστέες για το νομικό αυτό πρόσωπο, κατά την ίδια ή άλλη νομοθεσία, οι διατάξεις του Κώδικα Είσπραξης Δημοσίων Εσόδων (πρβ. ΣτΕ [2321/2023](#), [2575/2020](#), [2801/2006](#), [1052 - 1053/2004](#) 7μ.). Βλ. και ΣτΕ 915/2024.

¹¹⁶ Ως εξαιρετικές περιπτώσεις διοικητικής διαφοράς στην περίπτωση διατάραξης της έννομης σχέσης διοικητικού δικαίου εκ μέρους του ιδιώτη σε συμβατικές σχέσεις μπορούν να αναφερθούν, ενδεικτικά, οι αποφάσεις ΣτΕ 1622/2003, 1528/2004, 2087/2005. Το ΣτΕ δέχθηκε, πάντως, ότι ναι μεν οι δικονομικές διατάξεις κάνουν λόγο για άσκηση αγωγής κατά του Δημοσίου ή άλλων νηδδ, αυτές όμως αναφέρονται στο συνήθως συμβαίνον και δεν αποκλείουν την από μέρους των διοικητικών δικαστηρίων επίλυση διαφορών που δημιουργούνται από την άσκηση αγωγής του Δημοσίου ή των λοιπών νηδδ κατά ιδιώτη ή νηδδ όταν με την αγωγή επιδιώκεται η ικανοποίηση αξιώσεως προερχόμενης από έννομη σχέση δημοσίου δικαίου (ΣτΕ 3077/2013).

¹¹⁷ ΣτΕ 506/2024, 2590, 662/2019, 1152/2015 7μ., 4749/2013, 2327/2000, 1741/1997, 352/1984 κ.ά.· ΑΠ 929/2014· πρβ. ΑΕΔ 7/1989, 85/1991· πρβλ. ΣτΕ 529/2008. Όσον αφορά τα πρωτόκολλα αποζημίωσης για αυθαίρετη χρήση δημοσίου κτήματος βλ. ΑΕΔ 10/1993. Το ΑΕΔ υπογράμμισε ότι οι διαφορές που δημιουργούνται από τα πρωτόκολλα αυτά δεν διαφέρουν ουσιωδώς από τη μίσθωση ιδιωτικών ακινήτων, για τη χρήση των οποίων οφείλεται μίσθωμα στον εκμισθωτή. Το γεγονός ότι την αποζημίωση ορίζει ο οικονομικός έφορος χωρίς τη συμμετοχή του θιγόμενου ιδιώτη δεν θεωρείται ικανό να μετατρέψει τη διαφορά από ιδιωτική σε διοικητική. Το πρωτόκολλο διοικητικής

όπως η παραχώρηση στον ιδιώτη της χρήσης κοινοχρήστων, π.χ. του αιγιαλού ή στοιχείων της πολιτιστικής κληρονομιάς, όπως το σπήλαιο των Πετραλώνων, βάσει σχετικής σύμβασης ή μονομερούς πράξης που είναι διοικητική¹¹⁸, η διατάραξη υπάγεται στη δικαιοδοσία των διοικητικών δικαστηρίων.

Πάντως, το παραπάνω συμπέρασμα σχετικοποιείται, αν ληφθούν υπόψη οι νομολογιακές διακυμάνσεις όσον αφορά τη δικαιοδοσία στις διαφορές που ανακύπτουν από την πρόσληψη και την υπηρεσιακή κατάσταση του προσωπικού που συνδέεται με το Δημόσιο και τα ΝΠΔΔ με σχέση ιδιωτικού δικαίου¹¹⁹.

V. ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ ΤΗΣ «ΕΝΝΟΜΗΣ ΣΧΕΣΗΣ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ»

Στον πυρήνα του διοικητικού δικαίου βρίσκονται αναμφίβολα οι μορφές δράσης της Διοίκησης (μονομερής, συμβατική, υλική, άτυπη). Η παραδοχή αυτή προκάλεσε το ερώτημα αν η εν λόγω κατεύθυνση του διοικητικού δικαίου είναι, αφενός, αντικειμενική και, αφετέρου, επαρκής. Οι θεωρίες που εστιάζουν στην έννομη σχέση αναπτύχθηκαν ως εναλλακτικές προσεγγίσεις. Υποστηρίχθηκε, μάλιστα, ότι βρέθηκε έτσι ένα νέο «αρχιμήδειο σημείο»¹²⁰ του διοικητικού δικαίου, μια έννοια που θα δώσει νέα πνοή στη δογματική, στη νομολογία και στη νομοθεσία¹²¹, ενώ άλλη μερίδα της θεωρίας απαξίωσε τη μέθοδο αυτή, θεωρώντας ότι η αναδιάρθρωση του κλάδου με το εργαλείο της έννομης σχέσης ισοδυναμεί με την «κοτσίδα του Μυνχάουζεν» (Münchhausens Zopf)¹²². Ανεξαρτήτως των δύο ακραίων αυτών θέσεων, δεν πρέπει να παροράται ότι το θετικό δίκαιο σπάνια χρησιμοποιεί τον όρο της έννομης σχέσης διοικητικού δικαίου, από τον οποίο δεν φαίνεται να μπορούν να αντληθούν άμεσα έννομες συνέπειες. Η ίδια η έννομη σχέση δεν είναι λόγος γένεσης εξουσιών ή υποχρεώσεων και πολλά νομικά ζητήματα που συνδέονται με αυτή μπορούν να απαντηθούν με αναγωγή στις διάφορες νομικές μορφές της διοικητικής δράσης και μέσω ερμηνείας των νομικών ρυθμίσεων που τις διέπουν. Επομένως, φαίνεται ότι το διοικητικό δίκαιο θα εξακολουθεί και στο μέλλον να στηρίζεται πρωτίστως στις μορφές δράσης της Διοίκησης. Αυτό δεν σημαίνει ότι η ενασχόληση με την έννομη σχέση στερείται παντελώς σημασίας, αλλά ότι αυτή θα πρέπει να εξετάζεται συμπληρωματικά προς τη διοικητική πράξη και τις άλλες μορφές διοικητικής δράσης¹²³. Η έννομη σχέση επιτελεί μια διευκρινιστική και ευαισθητοποιητική λειτουργία, στο μέτρο που καλεί σε συνολική θεώρηση των συμπεριφορών και βιοτικών σχέσεων, αποδομεί την

αποβολής, που εκδίδεται κατά του αυτογνωμόνως επιλαμβανομένου οιοδήποτε δημοσίου κτήματος, αποσκοπεί στην προστασία, τη διασφάλιση και την αποκατάσταση των δικαιωμάτων διαχείρισης του Δημοσίου στην ακίνητη περιουσία του, οπότε από την αμφισβήτηση της νομιμότητάς του προκαλείται ιδιωτική διαφορά. Βλ. για τα θέματα αυτά και Β. Καραγκούνη, *Η Άμυνα κατά των Πρωτοκόλλων του Δημοσίου*, 2020.

¹¹⁸ ΣτΕ Ολ 88/2011, 1152/2015.

¹¹⁹ Βλ. πρόσφατες αποφάσεις ΣτΕ 2127-2129/2023, παραπεμπτικές στην 7μελή σύνθεση του Γ' Τμήματος και ΣτΕ 2172-2174/2024 7μ.

¹²⁰ Remmert, "Verwaltungsrechtsverhältnis", ό.π., σελ. 799: «δῶς μοι πᾶ στῶ καὶ τὰν γᾶν κινάσω».

¹²¹ Ένθερμος υποστηρικτής της θεωρίας της έννομης σχέσης, ο οποίος βλέπει την έννομη τάξη ως σύστημα έννομων σχέσεων, είναι ο N. Achterberg, *Die Rechtsordnung als Rechtsverhältnisordnung*, 1982, σελ. 18 επ., 50 επ.

¹²² H. Meyer, *Diskussionsbeitrag*, VVDStRL 45, 1987, σελ. 272 και ο ίδιος, *Diskussionsbeitrag*, VVDStRL 47, 1989, σελ. 241: «πρόκειται για το πλέον κενό περιεχομένου νομικό εργαλείο που προτάθηκε ποτέ».

¹²³ Έτσι ο H. Bauer, "Verwaltungsrechtsverhältnisse", ό.π., § 98· ο ίδιος, *Lehren vom Verwaltungsrechtsverhältnis*, 2022.

παραδοσιακή σχέση εξουσίας μεταξύ Διοίκησης και διοικουμένων (Gewaltverhältnis), αναδεικνύει την αμοιβαιότητα εξουσιών και υποχρεώσεων, αποτυπώνει τις κύριες και παρεπόμενες υποχρεώσεις καθώς και τις πολυπολικές σχέσεις (Διοίκηση-αποδέκτης της πράξης-τρίτοι) και αποσαφηνίζει τον διαδικαστικό χαρακτήρα της διοικητικής δράσης¹²⁴.

Όπως προαναφέρθηκε, μερίδα της θεωρίας του διοικητικού δικαίου επιχείρησε να αναγάγει την έννομη σχέση διοικητικού δικαίου σε βάση του συστήματος του δικαίου αυτού, απομειώνοντας τον κομβικό μέχρι σήμερα ρόλο της διοικητικής πράξης. Ωστόσο, οι προσδοκίες που στηρίχθηκαν στην έννοια αυτή ως εναλλακτική του δόγματος της διοικητικής πράξης απεδείχθησαν υπερβολικά υψηλές. Εγγύτερη μελέτη καταδεικνύει ότι, στην πραγματικότητα, δεν υπάρχει η σχέση διοικητικού δικαίου, αλλά μια πλειάδα εντελώς διαφορετικά ρυθμιζόμενων και διαμορφωμένων σχέσεων σε ειδικά πεδία του διοικητικού δικαίου. Το στοιχείο ακριβώς που καθιστά τη σχέση διοικητικού δικαίου τόσο ελκυστική, δηλαδή οι διαφοροποιήσεις της με αναφορά στις εκάστοτε συγκεκριμένες καταστάσεις, καθιστά αμφίβολη την προσφορότητά της ως θεμελιώδους έννοιας του γενικού διοικητικού δικαίου. Άλλωστε, η έννομη σχέση διοικητικού δικαίου ρυθμίζεται στη νομοθεσία ή εξετάζεται διεξοδικά στη θεωρία σε ειδικούς τομείς της διοικητικής δράσης, όπως η φορολογία, η κοινωνική ασφάλεια ή το δίκαιο των ενισχύσεων. Επομένως, δεν συνιστά δογματική έννοια του διοικητικού δικαίου από την οποία θα ήταν δυνατόν να συναχθούν ακριβείς και σταθερές παραδοχές και συνέπειες ούτε μπορεί να λειτουργήσει ως κεντρικός πόλος ενός συστήματος διοικητικού δικαίου. Η διοικητική πράξη παραμένει το νομικώς αισθητό μόρφωμα ή το νομικό σημείο προσανατολισμού κατά τη διάρκεια της εξέλιξης της διαδικασίας σε όλα τα πεδία της διοικητικής δράσης: είναι το σημείο στο οποίο καταλήγει η διοικητική διαδικασία, όπως συμβαίνει με τη σύμβαση στο αστικό δίκαιο. Η έννομη σχέση διοικητικού δικαίου συγκροτείται από αυτόνομες νομικές έννοιες, όπως, κυρίως, διοικητικές πράξεις, εκτελεστές ή μη, που υπόκεινται σε συγκεκριμένους κανόνες δικαίου, με συνέπεια η ίδια να στερείται, στο παρόν στάδιο της εξέλιξής της, αυτοτελούς και αυτόνομης πρακτικής σημασίας. Τέτοια σημασία πιθανόν να αποκτήσει εάν ορισθεί με μεγαλύτερη ελαστικότητα, ως η εν γένει επικοινωνία και επαφή της Διοίκησης με τον πολίτη, έστω και αν αυτή στηρίζεται σε διατάξεις που δεν είναι νομικώς δεσμευτικές. Θα αποτύπωνε, έτσι, τη διεύρυνση τόσο των αποστολών όσο και των εργαλείων της Διοίκησης, ιδίως δε τον προσανατολισμό της σε μια προοπτική κατεύθυνσης και καθοδήγησης των ιδιωτών (Steuerungsperspektive), όπως προτείνει η γερμανική «Νέα Επιστήμη του Διοικητικού Δικαίου» (Neue Verwaltungsrechtswissenschaft)¹²⁵. Τον επικουρικό, επί του παρόντος, χαρακτήρα της υπό εξέταση έννοιας πιστοποιεί το γεγονός ότι οι θεμελιωτές της εν λόγω Σχολής δεν αφιέρωσαν, στο εμβληματικό έργο τους *Grundlagen des Verwaltungsrechts*¹²⁶, χωριστή ανάλυση στη νομική κατηγορία της έννομης σχέσης διοικητικού δικαίου. Αυτό δεν σημαίνει, φυσικά, ότι η νομική επιστήμη έχει θέσει τη σχετική συζήτηση στο αρχείο.

¹²⁴ Idem, "Verwaltungsrechtsverhältnisse", ό.π., σελ. 294.

¹²⁵ Για τον προσανατολισμό της Σχολής αυτής βλ., αντί πολλών, Κ. Γώγος, *Βιβλιοπαρουσίαση: E. Schmidt-Aßmann*, ό.π. και, σε γαλλική οπτική, Jaquemet-Gauché, *Penser une science du droit administratif*, ό.π., σελ. 1205.

¹²⁶ W. Hoffmann-Riem/E. Schmidt-Aßmann/A. Voßkuhle (Hg), *GVwR*, Bde I και II 2012, Bd. III, 2013.

ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΣΤΟ ΔΙΚΑΙΟ ΤΗΣ ΑΣΤΙΚΗΣ ΕΥΘΥΝΗΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΗ ΤΗΣ ΕΥΘΥΝΗΣ ΓΙΑ ΒΛΑΒΕΣ ΑΠΟ ΕΜΒΟΛΙΑ.

Η «ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΕΥΘΥΝΗΣ» ΚΑΙ Η «ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ ΚΙΝΔΥΝΩΝ»

Αναστασία

Παναγιωτοπούλου

Υπ. Διδ. Νομικής Αθηνών*

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η αστική ευθύνη αποτελεί θεσμό με δυναμικό χαρακτήρα, ο οποίος διαμορφώνεται νομολογιακά και εξελίσσεται διαρκώς, προσαρμοζόμενος στις ανάγκες της εκάστοτε εποχής. Στο πλαίσιο αυτό αναπτύχθηκαν οι νομολογιακές τάσεις της «αντικειμενικοποίησης της ευθύνης» και της «κοινωνικοποίησης των κινδύνων», μέσω της σταδιακής αποσύνδεσης της ευθύνης από την υπαιτιότητα και της καθιέρωσης αποζημιωτικών μηχανισμών, στο όνομα της κοινωνικής ασφάλειας, της ισότητας στην κατανομή των δημοσίων βαρών και της κοινωνικής αλληλεγγύης. Οι εξελίξεις αυτές αναδείχθηκαν ακόμη εντονότερα μέσα από την προβληματική της ευθύνης για βλάβες από εμβόλια, η οποία έθεσε ιδιαίτερες προκλήσεις για τους κανόνες του κοινού αστικού δικαίου. Η ιδιαιτερότητα των υποθέσεων βλάβης από εμβολιασμό προβλημάτισε τη νομολογία και ανέδειξε την ανάγκη αποτελεσματικότερης προστασίας των θυμάτων, με το κράτος να λειτουργεί ως εγγυητής.

* Η ερευνητική εργασία υποστηρίχτηκε από το Ελληνικό Ίδρυμα Έρευνας και Καινοτομίας (ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ.) στο πλαίσιο της «4ης Προκήρυξης ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ. για Υποψήφιους/ες Διδάκτορες» (Αριθμός Υποτροφίας: 10754).

ABSTRACT

Civil liability constitutes a dynamic legal institution, primarily shaped through case law and continuously evolving in response to the needs of each historical period. Within this context, jurisprudential trends such as the “objectification of liability” and the “socialization of risks” have emerged, reflecting a gradual detachment of liability from the element of fault and the establishment of compensatory mechanisms grounded in the principles of social security, equality in the distribution of public burdens, and social solidarity. These developments became particularly prominent in the context of liability for vaccine-related injuries, which posed significant challenges to the traditional rules of general civil law. The specific nature of vaccine injury cases raised complex issues for the judiciary and underscored the need for more effective victim protection, with the state assuming the role of guarantor.

I. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η αστική ευθύνη καθιερώθηκε, αρχικά, ως ένα μηχανισμός επανορθωτικής δικαιοσύνης¹, ο οποίος είχε ως σκοπό την αποκατάσταση της διατάραξης των πραγμάτων στις ιδιωτικές διαφορές και, πιο συγκεκριμένα, την αποκατάσταση των ζημιών που προκλήθηκαν από ένα άτομο, τον ζημιώσαντα, εις βάρος ενός άλλου ατόμου, του ζημιωθέντος. Ειδικότερα, στο παραδοσιακό σχήμα της εξωσυμβατικής αδικοπρακτικής ευθύνης² ο ζημιώσας αναλαμβάνει την ευθύνη για τη ζημία που προκάλεσε και οφείλει να αποζημιώσει τον ζημιωθέντα για τη βλάβη που του προκάλεσε παράνομως, υπαιτίως και αιτιωδώς³. Η υπαιτιότητα (culpa) αποτελεί βασικό συστατικό στοιχείο για τη στοιχειοθέτηση της ευθύνης⁴. Σύμφωνα με τον Γερμανό θεωρητικό Rudolf von Jhering «κανένα κακό δίχως υπαιτιότητα (...) δεν είναι η βλάβη που υποχρεώνει κάποιον να καταβάλλει αποζημίωση, αλλά η υπαιτιότητα»⁵.

Παρόλα αυτά, σε ορισμένες περιπτώσεις –όπως για παράδειγμα στις βλάβες από τον εμβολιασμό– το κλασσικό σχήμα της εξωσυμβατικής αδικοπρακτικής ευθύνης, με πυρήνα την υπαιτιότητα

¹ Η. Κουβαράς/Ε. Κρομμύδας, «Συνταγματική θεμελίωση της αστικής ευθύνης του Δημοσίου», σε: Ν. Σοϊλεντάκης/Α. Ατσαλάκη επιμ., *Αστική Ευθύνη του Δημοσίου*, 2015, σελ. 3· βλ. επίσης Λ. Θεοχαρόπουλο, *Η αρχή της ισότητας στα δημόσια βάρη και η αστική ευθύνη του κράτους*, 1988, σελ. 25.

² Η ενδοσυμβατική ευθύνη βρίσκεται εκτός του πεδίου της παρούσας μελέτης.

³ Στο ελληνικό αστικό δίκαιο η γενική ευθύνη από αδικοπραξία κατοχυρώνεται στο άρθρο 914 ΑΚ, σύμφωνα με το οποίο «όποιος ζημιώσει άλλον παράνομα και υπαίτια Έχει υποχρέωση να τον αποζημιώσει».

⁴ Οι όροι “liability in tort”, “responsabilité sur la faute», που χρησιμοποιούνται σε αλλοδαπές έννομες τάξεις, μαρτυρούν τον συστατικό ρόλο της υπαιτιότητας για τη στοιχειοθέτηση της ευθύνης. Στην ελληνική έννομη τάξη, αναφορικά με την προϋπόθεση της υπαιτιότητας, η διάταξη 914 ΑΚ θεσπίζει τον κανόνα της υποκειμενικής ευθύνης προς αποζημίωση, απαιτεί δηλαδή πταίσμα. Η προϋπόθεση της υπαιτιότητας πληρούται όταν η ζημιогόνος συμπεριφορά ενέχει οποιαδήποτε μορφής δόλο ή αμέλεια του ζημιώσαντος.

⁵ Σύμφωνα με το πρωτότυπο κείμενο στη γερμανική γλώσσα “kein Übel ohne Schuld, nicht der Schaden verpflichtet zum Schadensersatz, sondern die Schuld”. Βλ. J. W. Flume, *Strict Liability in Austrian and German Law: On the concept of strict liability in the age of technological advancement*, *Journal of European Tort Law* 3/2021, σελ. 205-220, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 30.05.2025).

του ζημιώσαντος, αποδείχτηκε αλυσιτελής για τους ζημιωθέντες, με αποτέλεσμα να αναζητηθούν σύντομα από τον δικαστή και τον νομοθέτη διαφορετικοί οδοί για τη στοιχειοθέτηση της ευθύνης και την αποκατάσταση των βλαβών (II. Η προβληματική και η εξελικτική πορεία της ευθύνης για βλάβες από εμβόλια: 1. Η νομολογιακή τάση αντικειμενικοποίησης της ευθύνης στα μέσα του 20ού αιώνα, 2. Η καθιέρωση «no-fault» συστημάτων αποζημίωσης, 3. Η ευθύνη του Δημοσίου από νόμιμες πράξεις με βάση την απόφαση ΣτΕ 622/2021).

Στο πλαίσιο αυτό, παρατηρήθηκε μια σταδιακή αποσύνδεση της ευθύνης από την υπαιτιότητα και αναζητήθηκαν έτερα ερείσματα για τη θεμελίωση της ευθύνης μέσα στη σύγχρονη κοινωνία της διακινδύνευσης. Παράλληλα, με γνώμονα τη γαλλική νομολογία, και ειδικότερα μετά την ιστορική απόφαση-σταθμό *Blanco*⁶ του Tribunal des conflits, της 8ης Φεβρουαρίου 1873, η αστική ευθύνη του Δημοσίου (άλλως εξωσυμβατική ή επί αποζημιώσει ευθύνη) αυτονομήθηκε από το κλασσικό αστικό δίκαιο και άρχισε να διαμορφώνεται αυθύπαρκτα και να κινείται σε δημοσιολογική τροχιά⁷. Σημαντική μετέπειτα εξέλιξη αποτέλεσε η αποσύνδεση της κρατικής ευθύνης από το στοιχείο της υπαιτιότητας και της παρανομίας, με την αναγνώριση της ευθύνης του Δημοσίου από νόμιμες, πλην ζημιογόνες, πράξεις των κρατικών οργάνων. Σταδιακά, η ευθύνη του κράτους άρχισε να παρουσιάζει περισσότερο εγγυοδοτικό παρά αποκαταστατικό χαρακτήρα, έχοντας πάντοτε ως γνώμονα τη διαφύλαξη της κοινωνικής δικαιοσύνης (III. Εξελίξεις στο δίκαιο της αστικής ευθύνης μέσα στη σύγχρονη κοινωνία της διακινδύνευσης: 1. Η «αντικειμενικοποίηση της ευθύνης», 2. Η «κοινωνικοποίηση των κινδύνων»).

II. Η ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ Η ΕΞΕΛΙΚΤΙΚΗ ΠΟΡΕΙΑ ΤΗΣ ΕΥΘΥΝΗΣ ΓΙΑ ΒΛΑΒΕΣ ΑΠΟ ΕΜΒΟΛΙΑ

Τα εμβόλια αποτελούν, αναμφισβήτητα, πολύτιμα επιτεύγματα της βιοτεχνολογίας⁸ και σωτήρια εργαλεία για την ιατρική επιστήμη και τη δημόσια υγεία⁹. Τα οφέλη του εμβολιασμού αφορούν τόσο το ίδιο το άτομο που εμβολιάζεται όσο και το κοινωνικό σύνολο, από τη στιγμή που η υψηλή εμβολιαστική κάλυψη του πληθυσμού καθιστά δυνατή την επίτευξη ανοσίας της αγέλης, η οποία μπορεί να οδηγήσει στον περιορισμό της διασποράς και στην οριστική εξάλειψη μιας μεταδοτικής νόσου. Παρόλα αυτά, τα εμβόλια είναι πιθανόν να προκαλέσουν σοβαρές, ανεπανόρθωτες, έως και θανατηφόρες βλάβες στον ανθρώπινο οργανισμό. Οι πρώτες ανεπιθύμητες παρενέργειες από τον εμβολιασμό κατά της ευλογιάς καταγράφηκαν στο Ηνωμένο Βασίλειο ήδη από το έτος 1930¹⁰. Χαρακτηριστικό,

⁶ [Link](#) (τελευταία πρόσβαση 30.05.2025)· βλ. επίσης [link](#) (τελευταία πρόσβαση 30.05.2025).

⁷ Κ. Ρέμελης, *Η αστική ευθύνη του κράτους από νόμιμες ενέργειες των οργάνων του μεταξύ «δικαιοκρατικού» και «κοινωνιοκρατικού» Συντάγματος*, διαθέσιμο στο [link \(τελευταία πρόσβαση 30.05.2025\)](#).

⁸ Μαζί με την ανακάλυψη των αντιβιοτικών και την πρόοδο στο τομέα της υγιεινής και της ποιότητας του νερού, η πρακτική του εμβολιασμού συνέβαλε σημαντικά στη βελτίωση της ποιότητας ζωής των ανθρώπων, στη μείωση της θνησιμότητας και την αύξηση του προσδόκιμου ζωής, από τις αρχές του προηγούμενου αιώνα μέχρι και σήμερα.

⁹ Ο ΠΟΥ έχει ανακοινώσει ότι η ανοσοποίηση αποτρέπει πλέον 3,5-5 εκατομμύρια θανάτους κάθε χρόνο από επικίνδυνες ασθένειες όπως, η διφθερίτιδα, ο τέτανος, ο κοκίτης, η γρίπη, η ιλαρά κ.ά., καθώς και ότι υπάρχουν σήμερα διαθέσιμα εμβόλια για την πρόληψη περισσότερων από είκοσι απειλητικών για τη ζωή νοσημάτων.

¹⁰ D. Fairgrieve, "The Vaccine Issue in the United Kingdom", σε: *Remedies for Damage Caused by Vaccines: A Comparative Study on Four European Legal Systems*, 2018, σελ. 89 επ. διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 30.05.2025).

επίσης, είναι το παράδειγμα του εμβολίου κατά της ηπατίτιδας Β το οποίο χρησιμοποιήθηκε ευρέως στη Γαλλία από το 1994 έως το 1998¹¹ και το οποίο λέγεται ότι προκάλεσε τον μεγαλύτερο αριθμό ανεπιθύμητων παρενεργειών που κατεγράφησαν από τη «φαρμακοεπαγρύπνηση»¹² μέχρι σήμερα¹³.

Κατά κοινό τόπο, όλα τα προϊόντα της υγείας εγκυμονούν ενίοτε κινδύνους καθότι παρεμβαίνουν στη φυσική λειτουργία του ανθρώπινου οργανισμού και πολύ συχνά συνοδεύονται από ανεπιθύμητες παρενέργειες¹⁴. Ειδικά, όμως, η ευθύνη για βλάβες από εμβόλια συνιστά ένα ιδιαίτερος ευαίσθητο θέμα, το οποίο απαιτεί ειδικό χειρισμό από τον νομοθέτη και τον δικαστή: σε περίπτωση βλάβης εξαιτίας του εμβολιασμού τίθεται σοβαρό ζήτημα κοινωνικής αλληλεγγύης για τον ζημιωθέντα, ο οποίος υπέστη μια βαριά θυσία για να συνεισφέρει στο κοινωνικό σύνολο, και για τον λόγο αυτό θα πρέπει να αποζημιωθεί. Ταυτόχρονα, λόγω της επιτακτικής ανάγκης αύξησης της εμβολιαστικής κάλυψης των πληθυσμών, κρίνεται αναγκαία η θέσπιση ενός αυστηρού καθεστώτος ευθύνης των παραγωγών, το οποίο θα ενισχύσει τις εγγυήσεις ασφαλείας και την εμπιστοσύνη της κοινής γνώμης προς τα εμβόλια· την ίδια στιγμή, όμως, η αυστηροποίηση του καθεστώτος ευθύνης των παραγωγών δεν θα πρέπει να λειτουργεί ως αντικίνητρο για την ανάπτυξη νέων εμβολίων από τις φαρμακοβιομηχανίες. Διαμορφώνεται, επομένως, μια τριμερής σχέση με πρωταγωνιστές τα θύματα του εμβολιασμού, τις φαρμακοβιομηχανίες και το κράτος, η οποία θα πρέπει να ρυθμιστεί αναζητώντας την κατάλληλη ισορροπία.

Σε αντίθεση με την Ελλάδα, σε αρκετές αλλοδαπές έννομες τάξεις υπάρχουν ήδη από πολύ παλιά ειδικές ρυθμίσεις –νομολογιακής προέλευσης– αναφορικά με την ευθύνη για βλάβες από εμβόλια, όπως και ειδικοί μηχανισμοί για την αποζημίωση των θυμάτων.

1. Η ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΚΗ ΤΑΣΗ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΙΚΟΠΟΙΗΣΗΣ¹⁵ ΤΗΣ ΕΥΘΥΝΗΣ ΣΤΑ ΜΕΣΑ ΤΟΥ 20ού ΑΙΩΝΑ

Μέχρι τα μέσα του 20ού αιώνα, η ευθύνη για βλάβες που προκλήθηκαν μετά από εμβολιασμό αναζητείτο, κατά κανόνα, στο πρόσωπο του ιατρού που χορηγούσε το εμβόλιο ή της αρμόδιας

¹¹ J.-S. Borghetti, "The Vaccines issue in France", σε: *Remedies for Damage Caused by Vaccines*, ό.π., σελ. 78.

¹² Η «φαρμακοεπαγρύπνηση» αποτελεί ένα σύστημα αναφοράς πιθανών βλαβών από τα προϊόντα της υγείας και παρακολούθησης της ασφάλειάς τους, με σκοπό τη μείωση των κινδύνων και την αύξηση της ωφέλειάς τους.

¹³ A. Leca/J.-B. Leca, *Traité de droit pharmaceutique*, 11η έκδ., σελ. 427-430.

¹⁴ Δεν είναι τυχαίο, άλλωστε, ότι στην αρχαία Ελλάδα ο όρος «φάρμακο» περιέγραφε τόσο τη θεραπευτική ουσία όσο και το δηλητήριο. Βλ. επίσης σχετικά, L. Friant, *La réparation des dommages causés par les produits de santé*, 2019, σελ. 23.

¹⁵ Αποτελεί μετάφραση του γαλλικού όρου «objectivisation de la responsabilité» και περιγράφει την τάση αποσύνδεσης της ευθύνης από την υπαιτιότητα (*responsabilité sans faute*). Μάλιστα περισσότερο δόκιμος θεωρείται ο γαλλικός όρος «*responsabilité même sans faute*», δηλαδή «ευθύνη ανεξαρτήτως υπαιτιότητας» (και όχι «ευθύνη άνευ υπαιτιότητας»), δεδομένου ότι κατά τη στοιχειοθέτηση της αντικειμενικής ευθύνης δεν απουσιάζει απαραίτητα η υπαιτιότητα, απλώς η τελευταία δεν αναζητείται. Τα καθεστώτα «αντικειμενικής ευθύνης» διευκολύνουν την ικανοποίηση των ζημιωθέντων, οι οποίοι απαλλάσσονται από το βάρος της απόδειξης της συνδρομής πταίσματος στο πρόσωπο του ζημιωσαντος· βλ. H. Belrhali, *Responsabilité Administrative*, 2e éd., σελ. 201· βλ. επίσης B. Camguilhem, *Recherches sur les fondements de la responsabilité sans faute en droit administratif*, 2014, σελ. 19, ο οποίος αναφέρει χαρακτηριστικά για τη χρήση του όρου «*responsabilité même sans faute*» « (...) elle ne vise pas l'absence de faute mais son indifférence » (δηλαδή, η ευθύνη ανεξαρτήτως πταίσματος δεν στοχεύει στην ανυπαρξία του πταίσματος αλλά στο γεγονός ότι η ύπαρξη πταίσματος είναι αδιάφορη).

υπηρεσίας υγείας όπου διεξήχθη ο εμβολιασμός, με βάση τις παραδοσιακές ρυθμίσεις του δικαίου της ευθύνης από αδικοπραξία¹⁶. Απαραίτητη ασφαλώς προϋπόθεση για τη συνδρομή της αδικοπρακτικής ευθύνης ήταν η ύπαρξη και η απόδειξη της υπαιτιότητας. Σταδιακά, όμως, με την ανάπτυξη της φαρμακοβιομηχανίας και τη μαζική παραγωγή και χρήση των εμβολίων και των λοιπών φαρμακευτικών προϊόντων, άρχισε να αναπτύσσεται ειδικότερα η προβληματική της ευθύνης του παραγωγού ελαττωματικών προϊόντων¹⁷, ενώ ταυτόχρονα αναδείχθηκε περισσότερο και η ευθύνη του Δημοσίου, λαμβανομένων υπόψιν των αυξημένων αρμοδιοτήτων του κράτους όσον αφορά την αδειοδότηση των εμβολίων και την οργάνωση της εμβολιστικής πολιτικής στην επικράτειά του· η δε ευθύνη του ιατρού περιορίστηκε μόνο στις σπάνιες περιπτώσεις ελλιπούς ενημέρωσης για τις πιθανές παρενέργειες του εμβολιασμού¹⁸.

Εν τω μεταξύ, ήδη πριν από τα μέσα του 20ού αιώνα, είχαν αρχίσει να εκφράζονται αμφιβολίες σχετικά με την αποτελεσματικότητα της προστασίας των ζημιωθέντων από τα εμβόλια, βάσει των γενικών ρυθμίσεων του δικαίου της ευθύνης από αδικοπραξία, με επίκεντρο την υπαιτιότητα. Πιο συγκεκριμένα, διαπιστώθηκαν δυσκολίες κατά τον εντοπισμό και την απόδειξη της υπαιτιότητας, δεδομένου α) ότι η επικινδυνότητα αποτελεί εγγενές στοιχείο των φαρμάκων με αποτέλεσμα να είναι πάντοτε πιθανή η εκδήλωση ανεπιθύμητων παρενεργειών, ανεξαρτήτως πλημμελούς συμπεριφοράς στο πρόσωπο του παρασκευαστή, του ιατρού ή των αρμοδίων αδειοδοτικών/εποπτικών κρατικών αρχών¹⁹ και β) ότι ο εμβολιασμός συνιστά σύνθετη διαδικασία στην οποία συμμετέχουν περισσότεροι φορείς, με αποτέλεσμα να υπάρχουν πολλοί δυνητικά υπεύθυνοι (the problem of many hands²⁰). Κάθε φορέας διαδραματίζει έναν συγκεκριμένο ρόλο στην πορεία από την ανάπτυξη μέχρι τη χορήγηση του εμβολίου, η οποία περιλαμβάνει περισσότερα στάδια, όπως είναι η παρασκευή, οι προεγκριτικοί έλεγχοι, η αδειοδότηση, η κυκλοφορία, η συντήρηση, η χορήγηση των εμβολίων, καθώς και η εκ των υστέρων παρακολούθηση της επενέργειας των εμβολίων στους οργανισμούς και οι σχετικοί μετεγκριτικοί έλεγχοι.

Στο πλαίσιο αυτής της προβληματικής, κατά τη δεκαετία του 1950, παρατηρήθηκε σε ορισμένες έννομες τάξεις ένα αυξημένο νομολογιακό ενδιαφέρον όσον αφορά την ευθύνη για βλάβες που προκλήθηκαν από εμβολιασμούς. Οι αποφάσεις που εκδόθηκαν την περίοδο εκείνη ανέδειξαν την

¹⁶ Χαρακτηριστική είναι η γαλλική νομολογία όπου εντοπίζονται αποφάσεις περί πταισματικής ευθύνης της αρμόδιας υπηρεσίας υγείας όπου διεξήχθη ο εμβολιασμός («*faute simple dans l'organisation et l'exécution du service*», CE, Daret, 20.05.1949) ή αποφάσεις περί πταισματικής αδικοπρακτικής ευθύνης του ιατρού που χορήγησε το εμβόλιο («*faute lourde médicale*», απόφαση CE, Dame VV ve Chassagnac, 07.05.1952).

¹⁷ “Product liability law”, βλ. σχετικά L. Friant, *La réparation des dommages*, ό.π., σελ. 26.

¹⁸ P. Rott, *Compensation for Vaccination Damage under German Social Security Law*, σελ. 199, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 30.05.2025).

¹⁹ Ibidem· βλ. επίσης National Research Council (US) Division of Health Promotion and Disease Prevention, *Liability for the Production and Sale of Vaccines*, 1985, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 29.05.2025)· βλ. επίσης E. Rajneri, “The Vaccines Case Law in the Italian Legal System”, σε: *Remedies for Damage Caused by Vaccines*, ό.π., σελ. 65, όπου γίνεται λόγος για “*unavoidable damages in vaccine cases*”. Η πιθανή εκδήλωση ανεπιθύμητων παρενεργειών μετά τον εμβολιασμό δεν οφείλεται απαραίτητως σε κατασκευαστικό ή άλλο ελάττωμα του προϊόντος, και για τον λόγο αυτό στην αμερικανική βιβλιογραφία τα εμβόλια χαρακτηρίζονται ως “*unavoidably unsafe products*”, δηλαδή «προϊόντα αναπόφευκτα μη ασφαλή».

²⁰ S. Trans, *The Cutter Incident: An Actor Network Theory Analysis and Problem of Many Hands of the Failure of the Polio Vaccine Network*, STS Research Paper, 2021, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 30.05.2025).

ανάγκη νέων ρυθμίσεων, πέραν του κλασσικού τριπτύχου της αδιοπρακτικής ευθύνης (παρανομία, υπαιτιότητα, αιτιώδης σύνδεσμος), με σκοπό την αποτελεσματικότερη προστασία των θυμάτων του εμβολιασμού.

Το 1953, το Ανώτατο Δικαστήριο της Γερμανίας Bundesgerichtshof έκρινε ότι εμβολιασμένος πολίτης κατά της ευλογιάς, ο οποίος παρουσίασε βλάβες στην υγεία του μετά τον εμβολιασμό του –χωρίς να συντρέχει πλημμέλεια του ιατρού που χορήγησε το εμβόλιο ή άλλη παράνομη παρεμβαλλόμενη πράξη–²¹ θα έπρεπε να αποζημιωθεί από το Δημόσιο βάσει ενός συστήματος αντικειμενικής ευθύνης άνευ υπαιτιότητας²². Σύμφωνα με το κρίσιμο σκεπτικό του Δικαστηρίου, η προκαλούμενη από την πραγματοποίηση του εμβολιασμού βλάβη συνιστούσε υπέρμετρη θυσία του παθόντος, χάριν του συμφέροντος του κοινωνικού συνόλου, για την οποία το κράτος όφειλε να τον αποζημιώσει. Ειδικότερα, το Δικαστήριο επικαλέστηκε την εθιμική αρχή της «θυσίας» (Aufopferung), η οποία καθιερώθηκε στη γερμανική έννομη τάξη επί τη βάση του άρθρου 75 του Εισαγωγικού Νόμου στο Πρωσικό Δίκαιο²³. Σύμφωνα με την παραπάνω αρχή, το κράτος υποχρεούται να αποζημιώσει όποιον θυσιάζει ιδιαίτερα δικαιώματα ή πλεονεκτήματά του προς όφελος του κοινωνικού συνόλου. Συναφής, επίσης, με την παραπάνω αρχή είναι η –νομολογιακής προελεύσεως– θεωρία της «ιδιαίτερης θυσίας» (Sonderopfertheorie) της γερμανικής έννομης τάξης, η οποία εφαρμόστηκε αρχικά σε υποθέσεις απαλλοτρίωσης²⁴.

Σύμφωνα με τις παραπάνω συγγενείς θεωρίες της θυσίας (όπως αυτές εξελίχθηκαν μέσα από την νομολογία) το κράτος ευθύνεται σε αποζημίωση όταν, λόγω νόμιμης επέμβασης των δημοσίων αρχών, ορισμένα άτομα υφίστανται μια ειδική θυσία· η δε ζημία που προκαλείται σε μεμονωμένα άτομα για χάρη του κοινού καλού δεν θα πρέπει να επιβαρύνει τα ίδια άτομα αλλά το σύνολο της κοινωνίας ούτως ώστε να μην παραβιάζεται η αρχή ισότητας. Πιο συγκεκριμένα, για τη στοιχειοθέτηση της ευθύνης του κράτους είναι απαραίτητο να συντρέχουν οι ακόλουθες προϋποθέσεις: (α) προσβολή εννόμου αγαθού –πλέον όχι απαραίτητως περιουσιακού–²⁵, όπως λ.χ. η ζωή, η σωματική ακεραιότητα, η υγεία, η προσωπική ελευθερία του ατόμου· (β) κυριαρχική παρέμβαση που καταλογίζεται στο κράτος, χωρίς να απαιτείται να συντρέχει παρανομία εκ μέρους του· (γ) εξυπηρέτηση

²¹ Π.χ. χορήγηση ελαττωματικού ή ακατάλληλου σκευάσματος ή πλημμέλειες κατά τη διενέργεια του εμβολιασμού.

²² Bundesgerichtshof, αρ. III ZR 208/51, 19.02.1953· βλ. επίσης ομοίως Corte costituzionale della Repubblica Italiana, αρ. 118 του 1996, αρ. 27 του 1998 και αρ. 107 του 2012.

²³ Allgemeines Landrecht für die Preußischen Staaten - EinlALR.

²⁴ Σύμφωνα με το κρίσιμο σκεπτικό που ανέπτυξε για το ζήτημα το Bundesgerichtshof: «Η απαλλοτρίωση δεν αποτελεί μια γενική και ισόρροπη ρύθμιση ή περιορισμό του περιεχομένου του δικαιώματος ιδιοκτησίας, συμβατή με τη φύση του εν λόγω δικαιώματος, αλλά πρόκειται για μια κρατική επέμβαση στο δικαίωμα ιδιοκτησίας, που επιβάλλεται δια του νόμου αναγκαστικά –είτε με τη μορφή αφαίρεσης είτε με τη μορφή επιβάρυνσης. Αυτή η επέμβαση πλήττει ορισμένα άτομα ή ομάδες ατόμων ιδιαίτερα και άνισα σε σύγκριση με άλλους, και τους υποχρεώνει να φέρουν ένα ειδικό, μη αναμενόμενο θυσιαστικό βάρος για χάρη του γενικού συμφέροντος· βάρος, το οποίο δεν συνίσταται στον γενικό καθορισμό του περιεχομένου και των ορίων του δικαιώματος, αλλά πλήττει επιλεκτικά μεμονωμένους φορείς του δικαιώματος κατά παραβίαση της αρχής της ισότητας. Η παραβίαση αυτής της αρχής είναι το χαρακτηριστικό γνώρισμα της απαλλοτρίωσης», [BGHZ 6, 270 (278/9), 1952].

²⁵ Με την απόφαση αυτή το Bundesgerichtshof επέκτεινε την αποζημιωτική αξίωση για την επιβολή βαρών ειδικής θυσίας και σε μη περιουσιακά αγαθά, εγκαταλείποντας τη μέχρι τότε πάγια νομολογία του Reichsgericht. Βλ. Χ. Τσιλιώτη, Αστική ευθύνη του Δημοσίου από τον Anti-covid-19 εμβολιασμό; Η ένταξη του ζητήματος στην προβληματική της αστικής ευθύνης του Δημοσίου από νόμιμες πράξεις των οργάνων του, ΕφημΔΔ 5/2021, σελ. 618, υποσημ. 49.

σκοπού δημοσίου συμφέροντος· (δ) πρόκληση βλάβης ιδιαίτερης βαρύτητας που να συνεπάγεται «ιδιαίτερη θυσία» του διοικουμένου, δηλαδή βλάβη σοβαρή, σπάνια και μη αναμενόμενη. Ειδικότερα δε ως προς την προϋπόθεση της κυριαρχικής παρέμβασης, το Bundesgerichtshof δέχτηκε, σε μεταγενέστερη απόφασή του, ότι υφίσταται αξίωση αποζημίωσης λόγω θυσίας όχι μόνο στις περιπτώσεις που η βλάβη προκαλείται στο πλαίσιο υποχρεωτικού εμβολιασμού αλλά και στην περίπτωση που ο εμβολιασμός συνιστάται στους ιδιώτες από το κράτος –για παράδειγμα μέσω ενημερωτικών φυλλαδίων που διανέμουν οι αρμόδιες κρατικές αρχές. Το Δικαστήριο, μάλιστα, στην εν λόγω υπόθεση, συνεκτιμώντας το ύψος και το περιεχόμενο των επίμαχων ενημερωτικών φυλλαδίων, έκανε λόγο για κρατική παρέμβαση υπό τη μορφή του «γενικευμένου ψυχολογικού και συνειδησιακού καταναγκασμού» (Bundesgerichtshof, αρ. III ZP 212/55, 18.03.1957²⁶).

Την ίδια εποχή, το Ανώτατο Δικαστήριο των ΗΠΑ άνοιξε τον δρόμο για την αναγνώριση της ευθύνης άνευ υπαιτιότητας του παραγωγού για βλάβες που προκλήθηκαν από τον εμβολιασμό. Στο πλαίσιο της υπόθεσης *Cutter incident*²⁷ (1955), το Δικαστήριο δέχτηκε την ευθύνη της παρασκευάστριας εταιρίας Cutter Laboratories με θεμέλιο τις σιωπηρές εγγυήσεις της για την ασφάλεια του εμβολίου κατά της πολιομυελίτιδας, χωρίς να διαπιστώσει πταίσμα του παραγωγού. Η εν λόγω υπόθεση προκάλεσε έντονη επιστημονική συζήτηση όσον αφορά το ζήτημα της συλλογικής ευθύνης για εν δυνάμει ζημιογόνες πράξεις στις οποίες συμμετέχουν περισσότεροι φορείς, τη στιγμή που πολλοί μελετητές επεσήμαναν τις αυξημένες ευθύνες της κυβέρνησης των ΗΠΑ στη συγκεκριμένη υπόθεση²⁸.

Λίγα χρόνια αργότερα, το έτος 1958, το Conseil d'État δέχτηκε ότι στοιχειοθετείται ευθύνη σε υπόθεση βλάβης μετά από εμβολιασμό, χωρίς να απαιτείται η απόδειξη της υπαιτιότητας του ζημιώσαντος. Πιο συγκεκριμένα, στην απόφαση *Dejous* (1958), το Δικαστήριο έκρινε ότι «τεκμαίρεται» η υπαιτιότητα του ζημιώσαντος, ο οποίος θα πρέπει να αποδείξει τη μη συνδρομή πταίσματος προκειμένου να μην στοιχειοθετηθεί ευθύνη εις βάρος του²⁹. Περαιτέρω, στις 30 Σεπτεμβρίου του ίδιου έτους, η Section Sociale του Conseil d'État προχώρησε ένα βήμα παρακάτω· αποφάνθηκε υπέρ της ευθύνης του κράτους ανεξαρτήτως υπαιτιότητας, κρίνοντας ότι «σε ορισμένες περιπτώσεις οι εμβολιασμοί μπορεί να προκαλέσουν σοβαρά ατυχήματα, χωρίς να είναι δυνατόν να διαπιστωθεί οποιαδήποτε υπαιτιότητα (...). Ο νόμος δημιούργησε, μέσω της επιβολής του υποχρεωτικού

²⁶ Διαθέσιμη στο [link](#).

²⁷ Τα εμβόλια που κατασκευάστηκαν από την Cutter Laboratories περιείχαν ένα ζωντανό στέλεχος του ιού, αντί για ένα σωστά αδρανοποιημένο στέλεχος, με αποτέλεσμα τελικά 40.000 άτομα να αναπτύξουν τη νόσο. Από αυτές τις 40.000 περιπτώσεις, 200 παιδιά εμφάνισαν παράλυση ενώ 10 πέθαναν. Όλοι οι εμπλεκόμενοι φορείς αρνήθηκαν την ευθύνη, ωστόσο, –κατά την κοινή τότε αντίληψη– την ευθύνη έφερε η παρασκευάστρια εταιρία. Τα επόμενα χρόνια, υποβλήθηκε αγωγή κατά της Cutter Laboratories για δύο κατηγορίες: αμέλεια και παράβαση σιωπηρής εγγύησης. Βλ. M. Fitzpatrick, *The Cutter Incident: How America's First Polio Vaccine Led to a Growing Vaccine Crisis*, 2006, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 30.05.2025).

²⁸ “Collective responsibility”, “the problem of many hands”, βλ. σχετικά S. Trans, *The Cutter Incident*, ό.π.

²⁹ CE, Assemblée, 7 mars 1958, *Secrétaire d'Etat la santé publique c/ Sieur Dejous*, n° 38230: Η υπόθεση αφορούσε προσβολή εμβολιασμένου από φυματίωση μετά από εμβολιασμό BCG που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο δημόσιας εκστρατείας εμβολιασμού. Το Ανώτατο Δικαστήριο εφάρμοσε το καθεστώς του «faute présumée», το οποίο ομοιάζει με το καθεστώς της νόθου αντικειμενικής ευθύνης. Πρόκειται για καθεστώς τα οποία κάμπτουν την αρχή της υπαιτιότητας και εντάσσονται στην ευρύτερη προβληματική της αντικειμενικοποίησης της ευθύνης.

εμβολιασμού, “έναν ιδιαίτερο κίνδυνο” (...). Οι δημόσιες αρχές είναι δυνατόν να κληθούν να αποκαταστήσουν τις ζημιογόνες συνέπειες τέτοιων ατυχημάτων, υπό την προϋπόθεση της εκτίμησης της εκάστοτε υπόθεσης από τον δικαστή που είναι αρμόδιος για την ευθύνη (...)»³⁰.

Η νομολογιακή αυτή προσέγγιση λειτούργησε ως καταλύτης για την καθιέρωση της «sans faute» ευθύνης του Δημοσίου στη γαλλική έννομη τάξη και, ειδικότερα, άνοιξε τον δρόμο για τη διαμόρφωση ενός περισσότερο αντικειμενικού συστήματος ευθύνης και αποκατάστασης των βλαβών από εμβολιασμούς. Οι παραπάνω νομολογιακές θέσεις πυροδότησαν νομοθετικές εξελίξεις σύμφωνα με το άρθρο 3 του γαλλικού νόμου 64-643 της 1ης Ιουλίου του 1964³¹, αναφορικά με τον υποχρεωτικό εμβολιασμό κατά της πολυομυελίτιδας, κάθε ζημία που προκύπτει άμεσα από υποχρεωτικό εμβολιασμό αποκαθίσταται από το κράτος, εφόσον ο εμβολιασμός έγινε σύμφωνα με τις προβλέψεις του νόμου και σε εγκεκριμένο εμβολιαστικό κέντρο³².

Συνολικά, οι παραπάνω ρηξικέλευθες –για την εποχή τους– νομολογιακές θέσεις μαρτυρούν τον κρίσιμο ρόλο που αναγνώρισαν οι δικαστές στο πρόσωπο του κράτους, για την αποκατάσταση των βλαβών από εμβολιασμούς που προωθούνται ή επιβάλλονται από τις κρατικές αρχές και διενεργούνται προς όφελος του κοινωνικού συνόλου. Κοινό σημείο των αποφάσεων που επισημάνθηκαν παραπάνω είναι η απομάκρυνση από το κλασικό σχήμα της ατομικής, αδιοπρακτικής, πταισματικής ευθύνης. Περαιτέρω, πέραν από το γενικό καθεστώς της αδιοπρακτικής ευθύνης, σε πολλές περιπτώσεις αποδείχθηκε αναποτελεσματικό και το ειδικότερο καθεστώς της ευθύνης του παραγωγού ελαττωματικών προϊόντων, λόγω της δυσκολίας απόδειξης του ελαττώματος και της αιτιώδους συνάφειας μεταξύ ελαττώματος και ζημίας³³. Λαμβανομένων υπ’ όψιν όλων των παραπάνω, η ιδιαίτερη φύση των υποθέσεων βλάβης από εμβολιασμούς προβλημάτισε τους δικαστές και κατέστησε επιτακτική την ανάγκη αποτελεσματικότερης προστασίας και αποκατάστασης των βλαβών των θυμάτων, με εγγυητή το κράτος.

2. Η ΚΑΘΙΕΡΩΣΗ «NO-FAULT» ΣΥΣΤΗΜΑΤΩΝ ΑΠΟΖΗΜΙΩΣΗΣ ΓΙΑ ΒΛΑΒΕΣ ΑΠΟ ΕΜΒΟΛΙΑ

Τα «no-fault» συστήματα αποζημίωσης αναπτύχθηκαν με σκοπό τη διευκόλυνση της διαδικασίας χορήγησης αποζημίωσης στα θύματα εμβολιασμών, προσφέροντας μια νέα δίοδο, πέραν της δικαστικής διεκδίκησης αποζημίωσης βάσει του δικαίου από αδιοπραξία ή του δικαίου της αντικειμενικής

³⁰ M. Long/P. Weil/G. Braibant/P. Delvolvé/B. Genevois, *Les grands arrêts de la jurisprudence administrative*, 23η έκδ., 32.8.

³¹ Η εν λόγω διάταξη προστέθηκε στον τότε ισχύοντα γαλλικό Κώδικα Δημόσιας Υγείας (άρθρο L. 10-1).

³² Ενδιαφέρουσα, μάλιστα, είναι η γραμματική διατύπωση της παραπάνω διάταξης, η οποία δεν χρησιμοποιεί τον όρο «ευθύνη» του κράτους (*responsabilité de l'État* ή *responsabilité administrative*) αλλά «αποκατάσταση» (*réparation*) της ζημίας από εμβολιασμό. Η διατύπωση αυτή ανοίγει τον δρόμο για τη συζήτηση περί αυτόματης αποκατάστασης των βλαβών χωρίς αναζήτηση της ευθύνης. Ακολουθώντας, με τον νόμο της 26ης Μαΐου του έτους 1975 καταργήθηκε η προϋπόθεση της διενέργειας του εμβολιασμού σε εγκεκριμένο εμβολιαστικό κέντρο. Πρόκειται για το άρθρο L. 3111-9 του ισχύοντος γαλλικού Κώδικα Δημόσιας Υγείας.

³³ D. Fairgrieve, “The Vaccine Issue”, ό.π., σελ. 93· βλ. επίσης “(...) Problems relate to the proof of the defectiveness of the vaccine as well as the causal link between the vaccination and the symptoms of the victim (...)”, P. Rott, *Compensation for Vaccination Damage*, ό.π.

ευθύνης του παραγωγού ελαττωματικών προϊόντων. Παρόλο που τα συστήματα αυτά παρουσιάζουν σημαντικές διαφορές μεταξύ τους ως προς την οργάνωση και τη λειτουργία τους³⁴, κοινός τόπος τους αποτελεί η χορήγηση προνομίων στους εμβολιασμένους και η αποφυγή των δυσχερειών που συνεπάγεται η δικαστική απόδειξη της υπαιτιότητας και του πιθανού ελαττώματος του εμβολίου³⁵.

Πιο συγκεκριμένα, το έτος 1961 θεσπίστηκε, στη γερμανική έννομη τάξη, το πρώτο «no-fault» σύστημα αποζημίωσης από εμβολιασμό στο πλαίσιο της ομοσπονδιακής νομοθεσίας για τις μεταδοτικές ασθένειες. Επρόκειτο για ένα σύστημα αποζημίωσης βασισμένο στο καθεστώς της αντικειμενικής ευθύνης, ανεξαρτήτως πταίσματος, το οποίο καθιερώθηκε ως εναλλακτική σε σχέση με το παραδοσιακό ρυθμιστικό πλαίσιο της αστικής ευθύνης του γερμανικού δικαίου.

Τις επόμενες δεκαετίες ολοένα και περισσότερα κράτη ακολούθησαν σταδιακά το παράδειγμα της Γερμανίας, υιοθετώντας «no-fault» συστήματα αποζημίωσης για τις βλάβες από εμβολιασμό, όπως: η Γαλλία (1964)³⁶, η Ελβετία (1970)³⁷, η Αυστρία (1973)³⁸, η Δανία (1978), η Σουηδία (1978), το Ηνωμένο Βασίλειο (1979)³⁹, η Φινλανδία (1987), η Ιταλία (1992)⁴⁰, η Ρωσία (1998)⁴¹, το Λουξεμβούργο (2000)⁴², η Νορβηγία (2001)⁴³ κ.ά. Κατά τον 21ο αιώνα, η διεθνής κάλυψη των κρατών από «no-fault» συστήματα αποζημίωσης αυξήθηκε ακόμα περισσότερο. Πρόσφατη έρευνα από το Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης κατέγραψε 29 εθνικά προγράμματα παγκοσμίως, μεταξύ των οποίων 18 εθνικά συστήματα στην Ευρώπη, ήδη πριν την εκδήλωση της πανδημίας Covid-

³⁴ Βλ. λόγου χάρι το καθεστώς χορήγησης αποζημίωσης από τον ONIAM στη Γαλλία σε σχέση με το Vaccine Injury Compensation Program, του 1986, στις ΗΠΑ.

³⁵ Η ελαττωματικότητα του εμβολίου έχει απασχολήσει τη γαλλική νομολογία αλλά και το ΔΕΕ (ΔΕΕ, C-621/15, Ν. W κ.λπ. κατά *Sanofi Pasteur MSD SNC* κ.λπ., 21.06.2017). Συναφώς, υπενθυμίζεται στο σημείο αυτό ότι η Οδηγία 85/374/ΕΟΚ αφήνει μεγάλα περιθώρια όσον αφορά την ερμηνεία της έννοιας του «ελαττώματος» του προϊόντος. Στη Γαλλία και στη Γερμανία έχει προταθεί η αξιοποίηση της “risks/benefits ratio”, προκειμένου να διαπιστωθεί η ελαττωματικότητα ενός φαρμακευτικού προϊόντος. Επίσης, η εν λόγω θεωρία εφαρμόζεται και στο Ηνωμένο Βασίλειο, D.G. Owen, *Products Liability Law*, 3η έκδ., 2014, σελ. 301. Παρόλα αυτά, μετά τη σχετική απόφαση του ΔΕΕ επικράτησε –τουλάχιστον στη Γαλλία– η αξιοποίηση του τεκμηρίου αιτιότητας, δηλαδή η αναγνώριση ελαττωματικότητας ενός εμβολίου όταν τεκμαίρεται η αιτιότητα ανάμεσα στον εμβολιασμό και τη συγκεκριμένη ζημία, με βάση τα στοιχεία της εκάστοτε υπόθεσης, ακόμα και αν τα οφέλη του εμβολιασμού είναι περισσότερα από τους κινδύνους που συνεπάγεται. Βλ. σχετικά J.-S. Borghetti, “The Vaccines issue in France”, ό.π., σελ. 87· βλ. επίσης D. Fairgrieve, “The Vaccine Issue”, ό.π., σελ. 91.

³⁶ Ν. 64-643 της 1ης Ιουλίου του 1964 αναφορικά με τον υποχρεωτικό εμβολιασμό κατά της πολιομυελίτιδας. Περαιτέρω, με τους νόμους της 4ης Μαρτίου 2002 και της 9ης Αυγούστου του 2004, προβλέφθηκε η χορήγηση αποζημίωσης για τα θύματα των εμβολιασμών από ένα ειδικό αρμόδιο όργανο, το ONIAM (Office national d’indemnisation des accidents médicaux, des affections iatrogènes et des infections nosocomiales). Για τη στοιχειοθέτηση της παραπάνω ευθύνης και την αποζημίωση των θυμάτων από το ONIAM, απαιτείται η συνδρομή δύο προϋποθέσεων σωρευτικώς: α) υποχρεωτικότητα του εμβολιασμού και β) αιτιώδης σύνδεσμος μεταξύ της πράξης του εμβολιασμού και της ζημίας που προκλήθηκε στην υγεία του εμβολιασθέντος. Σήμερα, το ζήτημα ρυθμίζεται στο άρθρο L 3111-9 του γαλλικού Κώδικα Δημόσιας Υγείας.

³⁷ Federal Law of 18 December 1970 on Communicable Disease Control (Epidemics Act) 818.101.

³⁸ Vaccine Damage Act 1973 (Bundesgesetz vom 3. Juli 1973 über die Entschädigung für Impfschäden or Impfschadengesetz).

³⁹ Vaccine Damage Payments Act 1979.

⁴⁰ Νόμος υπ’ αρ. 210/92 (Ιταλία).

⁴¹ Federal Act ‘On the Immunoprophylaxis of Infectious Disease’ (Federal Law, αρ. 157-FZ), 17.09.1998.

⁴² Loi du 4 juillet 2000 relative à la responsabilité de l’État en matière de vaccinations, 04.07.2000.

⁴³ Act Relating to Compensation for Patient Injuries, etc. (Patient Injury Act) Act 53, 15.06.2001.

19⁴⁴. Μετά την εκδήλωση της πανδημίας αυξήθηκε ραγδαία η διεθνής συμμετοχή των κρατών σε συστήματα «no-fault», κυρίως χάρη στα τρία υπερεθνικά προγράμματα που αναπτύχθηκαν: α) το πρόγραμμα Covid-19 Vaccines Global Access (COVAX) στο οποίο συμμετέχουν 92 χώρες, β) το πρόγραμμα The African Union Vaccine Acquisition Trust (AVAT) στο οποίο συμμετέχουν 43 χώρες και γ) το πρόγραμμα της UNICEF στο οποίο συμμετέχουν 18 χώρες. Η συμβολή των προγραμμάτων αυτών υπήρξε καθοριστική καθώς ενσωμάτωσαν χώρες χαμηλού και μεσαίου εισοδήματος, κυρίως στη Νότια Αμερική και την Αφρική, όπου δεν προβλέπονταν εθνικά συστήματα αποζημίωσης για βλάβες από εμβολιασμούς. Επιπλέον, κατά τη διάρκεια της πανδημίας θεσπίστηκαν και στην Ευρώπη νέα εθνικά συστήματα αποζημίωσης, στην Τσεχία⁴⁵ (2020), την Ισλανδία (2021), την Πολωνία⁴⁶ (2021) και την Εσθονία⁴⁷ (2022).

Σήμερα, στα περισσότερα κράτη εφαρμόζονται προγράμματα αποζημίωσης για βλάβες από εμβολιασμούς⁴⁸ (είτε εθνικά, είτε υπερεθνικά, είτε συνδυασμός εθνικών προγραμμάτων με ένα ή περισσότερα υπερεθνικά προγράμματα). Κάθε πρόγραμμα περιλαμβάνει διαφορετικές ρυθμίσεις όσον αφορά τα καλυπτόμενα εμβόλια, τις πηγές χρηματοδότησης, αλλά και την απόδειξη του αιτιώδους συνδέσμου μεταξύ εμβολιασμού και ζημίας. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι ορισμένα προγράμματα καλύπτουν τόσο τα υποχρεωτικά όσο και τα μη υποχρεωτικά/συνιστώμενα εμβόλια (λ.χ. Ιταλία, Ελβετία, Λουξεμβούργο)⁴⁹, ενώ άλλα προγράμματα αφορούν μόνο υποχρεωτικούς εμβολιασμούς (λ.χ. Γαλλία). Ο κοινός γνώμονας των συστημάτων, πάντως, είναι η επιταγή για εύλογη, ταχεία και άμεση αποζημίωση των ατόμων που εκδήλωσαν παρενέργειες μετά τη χορήγηση εμβολίου, μέσω μιας απλουστευμένης διαδικασίας και λαμβάνοντας υπόψη ότι σε πολλές περιπτώσεις υφίστανται δυσκολίες απόδειξης της αιτιώδους σχέσης μεταξύ εμβολίου και παρενεργειών. Επιπλέον, κοινός στόχος των προγραμμάτων αποτελεί η διευκόλυνση της αποζημίωσης των θυμάτων με εγγυητή το Δημόσιο, έτσι ώστε η διευκόλυνση αυτή να μην αποτελεί αντικίνητρο για την παρασκευή εμβολίων από τη φαρμακοβιομηχανία⁵⁰.

3. Η ΕΥΘΥΝΗ ΤΟΥ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΑΠΟ ΝΟΜΙΜΕΣ ΠΡΑΞΕΙΣ ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΗΝ ΑΠΟΦΑΣΗ ΣΤΕ 622/2021

Στην ελληνική έννομη τάξη μέχρι σήμερα δεν υφίσταται πλούσια νομολογία, ούτε ειδικότερες νο-

⁴⁴ [Link](#) (τελευταία πρόσβαση 30.05.2025).

⁴⁵ Act No. 116/2020 Coll. on Compensation for Damage Caused by Compulsory Vaccination.

⁴⁶ Act of 17 December 2021 Amending the Act on Preventing and Combating Infections and Infectious Diseases in Humans and Other Acts (OJ 2022 pos. 64).

⁴⁷ Medicines Act RT I, 20 June 2022, 75 as amended by the Health Care Provider's Compulsory Liability Insurance Act RT I, 29 April 2022, 1.

⁴⁸ Α) στην Ευρώπη: Γαλλία (1964), Ελβετία (1970), Ολλανδία (1972), Σουηδία (1978), Ηνωμένο Βασίλειο (1978), Φινλανδία (1984), Ιταλία (1992), Νορβηγία (1995), Αυστρία, Ουγγαρία, Ισλανδία (2001), Λουξεμβούργο, Ρωσία, Λετονία, Σλοβενία. Β) Στην Ασία: Ιαπωνία (1970), Κίνα (1988), Ταιβάν (1988), Νότια Κορέα (1994), Νεπάλ, Βιετνάμ, Ταϊλάνδη, καθώς και Γ) στη Νέα Ζηλανδία (1974) στις ΗΠΑ (1988) και τον Καναδά (1985) (βλ. αναλυτικότερα τη σχετική μελέτη των T. Crum/K. Mooney/B. Tiwari, *Current situation of vaccine injury compensation program and a future perspective in light of COVID-19 and emerging viral diseases*, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 30.05.2025)).

⁴⁹ [Link](#) (τελευταία πρόσβαση 30.05.2025).

⁵⁰ National Research Council, *Liability for the Production and Sale of Vaccines*, ό.π.

μοθετικές ρυθμίσεις⁵¹ για την ευθύνη και την αποκατάσταση των βλαβών από παρενέργειες εμβολίων, σε αντίθεση με άλλες έννομες τάξεις⁵². Εφαρμοστέο θα μπορούσε να καταστεί το γενικό καθεστώς της αδιοπρακτικής ευθύνης, καθώς και το ειδικότερο καθεστώς της ευθύνης του παραγωγού για ελαττωματικά προϊόντα (άρθρο 6 ν. 2251/1994⁵³) και το καθεστώς της αστικής ευθύνης του Δημοσίου υπό τις προϋποθέσεις των άρθρων 105-106 ΕισΝΑΚ⁵⁴. Επισημαίνεται, επιπλέον, ότι η Ελλάδα δεν έχει θεσπίσει μέχρι στιγμής εθνικό «no-fault» σύστημα αποζημίωσης, ούτε συμμετέχει σε κάποιο από τα τρία υπερεθνικά προγράμματα που αναφέρθηκαν παραπάνω (COVAX, AVAT, UNICEF).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον, όμως, παρουσιάζει η πρόσφατη απόφαση ΣτΕ Τμ. Α' 622/2021, η οποία εκδόθηκε στο πλαίσιο των εξελίξεων της πανδημίας Covid-19, αν και μη αφορώσα τον εμβολιασμό κατά του κορωνοϊού. Σε αυτή την απόφαση-σταθμό, το Ανώτατο Δικαστήριο αναγνώρισε την ευθύνη του Δημοσίου για βλάβες της υγείας ή θανάτους από εμβολιασμούς, οι οποίοι διενεργήθηκαν *lege artis* και προβλέφθηκαν νομίμως ως υποχρεωτικοί χάριν προστασίας της δημόσιας υγείας. Σύμφωνα με το κρίσιμο σκεπτικό του Δικαστηρίου, η εν λόγω ευθύνη δεν πηγάζει από τα άρθρα 105-106 ΕισΝΑΚ αλλά απευθείας εκ του Συντάγματος, από τον συνδυασμό των άρθρων 4 παρ. 5 και 25 παρ. 4, επί τη βάση της αρχής της ισότητας των πολιτών ενώπιον των δημοσίων βαρών και της κοινωνικής αλληλεγγύης.

Πιο συγκεκριμένα, το Δικαστήριο δέχθηκε ότι (σκ. 13): «αν (...), συνεπεία της συνταγματικώς

⁵¹ Στην απόφαση 1762/2023 του Συμβουλίου της Επικρατείας, αναφορικά με τα εμβολιαστικά μέτρα κατά του Covid19, η μειοψηφούσα γνώμη του Δικαστηρίου επισημαίνει ότι «δεν προσδιορίζεται (...) το πλαίσιο της ευθύνης του Κράτους προς αποκατάσταση της ζημίας σε περίπτωση επέλευσης σοβαρής βλάβης στην υγεία προσώπου που υποχρεώθηκε προς εμβολιασμό, ένεκα παρενεργειών των επίμαχων εμβολίων (...). Ειδικότερα, δεν υφίσταται ειδική ρύθμιση ως προς τις προϋποθέσεις, τη διαδικασία και τον τρόπο απόδοξης της σχετικής ευθύνης ούτε ως προς το αντικείμενο και την έκταση της σχετικής αποκατάστασης, χωρίς να αρκούν προς τούτο γενικές διατάξεις (με τις οποίες δίδεται η δυνατότητα αναζήτησης μόνον χρηματικής ικανοποίησης και δη αποκλειστικά δια της δικαστικής οδού), σε ένα, μάλιστα, χρονικό σημείο στο οποίο, με δεδομένη την έλλειψη επαρκών επιστημονικών στοιχείων ως προς τις παρενέργειες (μεσοπρόθεσμες ή μακροπρόθεσμες) των επίμαχων εμβολίων, καθίσταται ιδιαίτερος δυσχερής -αν όχι αδύνατη- η απόδειξη της ύπαρξης του απαιτούμενου (κατά τις εν λόγω διατάξεις) αιτιώδους συνδέσμου μεταξύ της τυχόν επελθούσας βλάβης και του εμβολιασμού εκάστου συγκεκριμένου προσώπου» (σκέψη 36).

⁵² Βλ. παραπάνω λ.χ. Γαλλία, Γερμανία. Υπενθυμίζεται ότι, στη Γερμανία, για την αποκατάσταση των βλαβών που σχετίζονται με τον εμβολιασμό δεν εφαρμόζεται ούτε το γενικό καθεστώς αποζημιώσεων για βλάβες από ιατρικές πράξεις [Arzneimittelgesetz (Pharmaceuticals Act; AMG) του 1976, όπως αυτό τροποποιήθηκε το 2005], ούτε η μεταγενέστερη νομοθεσία Produkthaftungsgesetz (Product Liability Act, ProdHaftG, του 1990), που ενσωμάτωσε την Οδηγία 85/374/ΕΟΚ, αλλά οι ειδικότερες διατάξεις της German Protection against Infection Act [Infektionsschutzgesetz (IfSG), άρ. 60, 2001]. βλ. σχετικά T. Crum/K. Mooney/B. Tiwari, *Current situation of vaccine injury compensation program*, ό.π.

⁵³ Ο ν. 2251/1994 έχει ενσωματώσει την Οδηγία 85/374/ΕΟΚ, του Συμβουλίου της 25ης Ιουλίου 1985, για την προσέγγιση των νομοθετικών, κανονιστικών και διοικητικών διατάξεων των κρατών μελών σε θέματα ευθύνης λόγω ελαττωματικών προϊόντων.

⁵⁴ Για να στοιχειοθετηθεί ευθύνη του Δημοσίου ή νομικού προσώπου δημοσίου δικαίου προς αποζημίωση κατά την έννοια των διατάξεων 105-106 ΕισΝΑΚ, απαιτείται: α) παράνομη πράξη ή παράλειψη ή υλική ενέργεια ή παράλειψη υλικής ενέργειας οργάνων του Δημοσίου ή του νομικού προσώπου δημοσίου δικαίου κατά την άσκηση της ανατεθειμένης σε αυτά δημόσιας εξουσίας, β) επίκληση και απόδειξη συγκεκριμένης ζημίας, καθώς και γ) αιτιώδους σύνδεσμος μεταξύ της παράνομης πράξεως ή παραλείψεως ή υλικής ενέργειας ή παραλείψεως υλικής ενέργειας και της επελθούσας ζημίας. Βλ. ΣτΕ 1396/2014, σκ. 12· ΣτΕ 2271/2013, σκ. 4· ΣτΕ 3839/2012, σκ. 5· ΣτΕ 347/2012, σκ. 5 κ.ά. [Link](#) (τελευταία πρόσβαση_30.05.2025).

θεμιτής και νομίμου (...) πραγματοποιήσεως εμβολιασμού, επέλθει ευθέως βλάβη της υγείας προσώπου, δηλαδή βλάβη μη οφειλόμενη σε παρεμβαλλόμενη παράνομη πράξη ή παράλειψη (όπως π.χ. χορήγηση ελαττωματικού ή ακατάλληλου σκευάσματος ή πλημμέλειες κατά την διενέργεια του εμβολιασμού), ανακύπτει, (...), ευθέως εκ του άρθρου 4 παρ. 5 σε συνδυασμό και με το άρθρο 25 παρ. 4 του Συντάγματος, με το οποίο καθιερώνεται η αρχή της κοινωνικής αλληλεγγύης των πολιτών, ευθύνη του κράτους προς εύλογη αποκατάσταση της ζημίας του παθόντος (...). Τούτο, δε διότι, στις περιπτώσεις αυτές, η προκαλούμενη από την πραγματοποίηση του εμβολιασμού βλάβη συνιστά υπέρμετρη θυσία για τον παθόντα (βλάβη υγείας και προσβολή προσωπικότητας), χάριν του συμφέροντος του κοινωνικού συνόλου (πρβλ. *Bundesgerichtshof* απόφαση της 19.02.1953 III ZR 208/51, *Corte costituzionale della Repubblica Italiana* αποφάσεις 118 έτους 1996, 27 έτους 1998, 107 έτους 2012 κ.ά.)».

Εν προκειμένω, το ΣτΕ εφάρμοσε τη νέα *sui generis* αρχή της αστικής ευθύνης του Δημοσίου από νόμιμες κρατικές ενέργειες⁵⁵, η οποία προσεγγίζει τη γενικότερη προβληματική της «*responsabilité sans faute*»⁵⁶ της γαλλικής έννομης τάξης και των «no-fault» συστημάτων αποζημίωσης που αναφέρθηκαν παραπάνω. Το σκεπτικό έχει ως εξής: Ο υποχρεωτικός εμβολιασμός εντάσσεται στο πλαίσιο της νόμιμης⁵⁷, θεμιτής, αλλά ενίοτε ζημιογόνου δράσης του Δημοσίου. Το θύμα που έτυχε να υποστεί ανεπιθύμητες παρενέργειες θα πρέπει να αποζημιωθεί από το σύνολο της κοινωνίας για την υπέρμετρη θυσία που το ίδιο υπέστη, η οποία υπερβαίνει τα όρια της θυσίας στην οποία είναι ανεκτό να υποβάλλονται οι πολίτες χάριν του δημοσίου συμφέροντος⁵⁸.

III. ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΣΤΟ ΔΙΚΑΙΟ ΤΗΣ ΑΣΤΙΚΗΣ ΕΥΘΥΝΗΣ ΜΕΣΑ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΗΣ ΔΙΑΚΙΝΔΥΝΕΥΣΗΣ

Λαμβανόμενων υπόψιν όλων των παραπάνω, καθίσταται σαφές ότι το καθεστώς της ευθύνης για βλάβες που οφείλονται στον εμβολιασμό συνδέθηκε με δύο πολύ σημαντικές εξελίξεις στο δίκαιο της αστικής ευθύνης: αρχικά με 1) την «αντικειμενικοποίηση της ευθύνης», δηλαδή τη σταδιακή αποσύνδεση της ευθύνης από την υπαιτιότητα, και περαιτέρω με 2) την «κοινωνικοποίηση των κινδύνων», δηλαδή την ενίσχυση του εγγυοδοτικού ρόλου του κράτους σε περιπτώσεις διακινδύνευσης του πολίτη και τη μετακύλιση της υποχρέωσης αποζημίωσης από τον ιδιώτη προς το κοινωνικό σύνολο.

⁵⁵ Κ. Ρέμελης, *Η αστική ευθύνη του κράτους*, ό.π.

⁵⁶ Συναφώς θα πρέπει να επισημανθεί ότι ο όρος «αντικειμενικοποίηση» μπορεί να προκαλέσει σύγχυση, εν προκειμένω, δεδομένου η ευθύνη του Δημοσίου στην ελληνική έννομη τάξη αναγνωριζόταν εξ αρχής ως αντικειμενική, δηλαδή ως ευθύνη ανεξαρτήτως υπαιτιότητας/πταίσματος. Το κρίσιμο ζήτημα, το οποίο μελετάται στην προκειμένη περίπτωση, είναι η λεγόμενη «γενίκευση» της υποχρέωσης αποκατάστασης των ζημιωγόνων συνεπειών της κρατικής δράσης, πέραν του πεδίου εφαρμογής των άρθρων 105-106 ΕισΝΑΚ, και η αναζήτηση νέων θεμελίων και δικαιολογητικών βάσεων/νομίμων λόγων ευθύνης του Δημοσίου, με σκοπό την αποτελεσματικότερη προστασία των θυμάτων. Π. Παυλόπουλος, *Η αστική ευθύνη του Δημοσίου*, Ι. Γενική Θεώρηση, 1986, σελ. 156.

⁵⁷ Λαμβάνοντας ως δεδομένο ότι ο υποχρεωτικός εμβολιασμός έχει κριθεί ως συνταγματικός ή συνταγματικά ανεκτός.

⁵⁸ Με τις παραδοχές αυτές το Δικαστήριο εφάρμοσε τις γερμανικές θεωρίες της «θυσίας» (*Aufopferung*), και της «ιδιαίτερης θυσίας» (*Sonderopfertheorie*).

1. Η «ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΕΥΘΥΝΗΣ»⁵⁹: Η ΑΠΟΣΥΝΔΕΣΗ ΤΗΣ ΕΥΘΥΝΗΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΥΠΑΙΤΙΟΤΗΤΑ ΚΑΙ Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΔΙΑΚΙΝΔΥΝΕΥΣΗΣ

Ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα, αρχής γενομένης από την ανάγκη ταχείας και αποτελεσματικής αποκατάστασης των πολλαπλών εργατικών ατυχημάτων που σημειώθηκαν μετά τη βιομηχανική επανάσταση, παρατηρήθηκε σε αρκετές χώρες μια τάση αποσύνδεσης της ευθύνης από την υπαιτιότητα, με την καθιέρωση της αυτόματης ευθύνης των εργοδοτών για την αποζημίωση των θυμάτων⁶⁰. Μία από τις πρώτες ρυθμίσεις περί αντικειμενικής ευθύνης, στην Ευρώπη, ήταν η Prussian Railway Operators Act (Preußisches Gesetz über die Eisenbahn-Unternehmungen) του έτους 1838, η οποία καθιέρωνε την ευθύνη ανεξαρτήτως υπαιτιότητας για εργατικά και άλλα ατυχήματα στους σιδηροδρόμους. Στο ίδιο πνεύμα κινήθηκε η ιστορική απόφαση *Rylands vs Fletcher* (1868)⁶¹ της Βουλής των Λόρδων του Ηνωμένου Βασιλείου και ο γαλλικός νόμος της 9ης Απριλίου του 1898 για τα εργατικά ατυχήματα⁶².

Σταδιακά, κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα, το καθεστώς της ευθύνης άρχισε να αντικειμενικοποιείται και να εξειδικεύεται σε αρκετές έννομες τάξεις, ως μια αντίδραση στον πολλαπλασιασμό των κινδύνων που επέφεραν, την εποχή εκείνη, οι ραγδαίες τεχνολογικές εξελίξεις⁶³. Τα πρώτα πεδία εφαρμογής της αντικειμενικής ευθύνης αποτέλεσαν τα σιδηροδρομικά, αυτοκινητιστικά και αεροπορικά ατυχήματα, οι παρενέργειες από φάρμακα, οι ζημιές από τη χρήση της ατομικής ενέργειας κ.ά. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, στα μέσα του 20ού αιώνα, η νομολογία της Γαλλίας, της Γερμανίας και των ΗΠΑ στράφηκε προς την ευθύνη ανεξαρτήτως υπαιτιότητας όσον αφορά τις βλάβες από εμβολιασμό.

Η τάση αντικειμενικοποίησης της ευθύνης αποτυπώθηκε σύντομα και στην ενωσιακή νομοθεσία με την Οδηγία της 25ης Ιουλίου 1985⁶⁴, για την προσέγγιση των νομοθετικών, κανονιστικών και διοικητικών διατάξεων των κρατών μελών σε θέματα ευθύνης λόγω ελαττωματικών προϊόντων⁶⁵, η οποία υιοθετήθηκε στο πλαίσιο της διαχείρισης των ζημιών που είχε προκαλέσει, την εποχή εκείνη,

⁵⁹ Αποτελεί μετάφραση του γαλλικού όρου «objectivisation de la responsabilité». Στην ξένη βιβλιογραφία χρησιμοποιούνται οι όροι: “no-fault liability”, “strict liability”, “responsabilité sans faute» κ.ά. Όλοι οι όροι αποδίδουν ένα σχήμα ευθύνης αποσυνδεδεμένο από την υπαιτιότητα με διαφοροποιήσεις αναλόγως με το εκάστοτε νομικό σύστημα.

⁶⁰ Πρόκειται για τη γνωστή ως “enterprise liability doctrine”, βλ. σχετικά E. Rajneri, “The Vaccines Case Law”, ό.π., σελ. 65· J. W. Flume, *Strict Liability in Austrian and German Law*, ό.π.· Conseil d’État, *Responsabilité et socialisation du risque*, Rapport public 2005, διαθέσιμο στο [link](#)· γαλλικός νόμος της 8ης Απριλίου 1898· Conseil d’État, *Cames*, 21.06.1895· Cour de cassation, Chambre civile, *Teffaine*, 16.06.1896.

⁶¹ House of Lords, *John Rylands and Jehu Horrocks v Thomas Fletcher*, αρ. LR 3 HL 330, 1868, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 30.05.2025).

⁶² Loi du 9 avril 1898 concernant les responsabilités dans les accidents du travail, JORF 10.04.1898, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 30.05.2025).

⁶³ Χαρακτηριστικά έχει υποστηριχθεί “(a)n adequate answer to the risks entailed by new technologies was the introduction of strict liability (...) The introduction of strict liability is rightfully characterized as a reaction to the technological changes”, J. W. Flume, *Strict Liability in Austrian and German Law*, ό.π., σελ. 206.

⁶⁴ Οδηγία 85/374/ΕΟΚ του Συμβουλίου της 25ης Ιουλίου 1985, ό.π.

⁶⁵ Σύμφωνα με το άρθρο 6 της Οδηγίας: «1. Ένα προϊόν θεωρείται ελαττωματικό, εάν δεν παρέχει την ασφάλεια που δικαιούται κανείς να αναμένει, λαμβανομένων υπόψη όλων των περιστάσεων, συμπεριλαμβανομένων: α) της εξωτερικής εμφάνισης του προϊόντος, β) της ευλόγως αναμενόμενης χρησιμοποίησης του προϊόντος, γ) του χρόνου κατά τον οποίο το προϊόν ετέθη σε κυκλοφορία».

η φαρμακευτική ουσία θαλιδομίδη. Το παραπάνω ενωσιακό νομοθέτημα εισήγαγε ένα καθεστώς αντικειμενικής ευθύνης, καθιερώνοντας τη δυνατότητα θεμελίωσης της ευθύνης του παραγωγού χωρίς να απαιτείται υπαιτιότητα από μέρους του. Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με τις αιτιολογικές σκέψεις της Οδηγίας: «μόνο η καθιέρωση της ευθύνης άνευ πταίσματος που παραγωγού επιτρέπει τη σωστή επίλυση του προβλήματος του δικαίου καταλογισμού των εγγενών στη σύγχρονη τεχνική παραγωγή κινδύνων, που χαρακτηρίζει μια εποχή αυξανόμενου τεχνικού πολιτισμού (...)». Με τις ρυθμίσεις περί αντικειμενικής ευθύνης εξασφαλίζεται μία ευνοϊκότερη θέση για τα θύματα, τα οποία απαλλάσσονται από το βάρος απόδειξης της υπαιτιότητας του ζημιώσαντος. Σύμφωνα με το άρθρο 4 της Οδηγίας, ο ζημιωθείς υποχρεούται να αποδείξει μόνο τη ζημία, το ελάττωμα και την αιτιώδη συνάφεια μεταξύ ελαττώματος και ζημίας.

Συναφώς, η «αντικειμενικοποίηση της ευθύνης» συνδέθηκε με τη θεωρία της διακινδύνευσης⁶⁶, στο πλαίσιο της οποίας η γέννηση της ευθύνης δεν εξαρτάται από τη συνδρομή παρανομίας και υπαιτιότητας του ευθυνόμενου αλλά θεμελιώνεται στον κίνδυνο⁶⁷. Πιο συγκεκριμένα, στην ελληνική νομολογία έχει γίνει δεκτό ότι η «ευθύνη από διακινδύνευση»⁶⁸ είναι αντικειμενική ευθύνη η οποία γεννάται όταν ορισμένη ζημία συναρτάται με πηγές «ιδιαίτερων κινδύνων»⁶⁹, όπως είναι για παράδειγμα τα μέσα μαζικής μεταφοράς, οι εγκαταστάσεις παραγωγής ηλεκτρισμού, οι ανάλογες εγκαταστάσεις πυρηνικής ενέργειας, φυσικού αερίου και άλλων εύφλεκτων και εκρηκτικών χημικών ουσιών, η αυτοματοποιημένη μαζική παραγωγή προϊόντων κ.ά.⁷⁰. Χαρακτηριστικός, επίσης, είναι ο γερμανικός όρος “Gefährdungshaftung”, δηλαδή «ευθύνη από διακινδύνευση»⁷¹, ο οποίος χρησιμοποιείται στη γερμανική έννομη τάξη για να περιγράψει περιπτώσεις αντικειμενικής ευθύνης, δηλαδή ευθύνης ανεξαρτήτως πταίσματος. Συναφώς, στη γαλλική έννομη τάξη έχει αναγνωρισθεί από πολύ παλιά «η ευθύνη ανεξαρτήτως υπαιτιότητας από διακινδύνευση» (responsabilité sans faute pour risque) και ειδικότερα η ευθύνη του κράτους για «ειδικούς κιν-

⁶⁶ Αποτελεί μετάφραση του γαλλικού όρου «théorie des risques». Η εν λόγω θεωρία διατυπώθηκε στη γαλλική έννομη τάξη από τους Labbé, Raymond Saleilles και Louis Josserand, κατά τα τέλη του 19ου αιώνα.

⁶⁷ Ο κίνδυνος υποδηλώνει την πιθανότητα επέλευσης μιας ζημίας. Βλ. Π. Κορνηλάκη, *Η ευθύνη από διακινδύνευση – Δογματική και δικαιοπολιτική προσέγγιση*, 1982, σελ. 127.

⁶⁸ Η ευθύνη από διακινδύνευση στην ελληνική έννομη τάξη δεν κατοχυρώνεται σε γενική διάταξη. Η ευθύνη αυτή πηγάζει από ειδικές διατάξεις της νομοθεσίας και καταλογίζεται σε πρόσωπα τα οποία δημιουργούν ή εξουσιάζουν πηγές κινδύνων, βλ. Π. Φίλιο, *Ενοχικό Δίκαιο, Ειδικό μέρος*, 10η έκδ., 2011, σελ. 855.

⁶⁹ Βλ. ΠΠρΑθ 257/2011: «Η πρόκληση ζημίας από μία τέτοια πηγή κινδύνου περιάγει τον ζημιωθέντα σε δυσχερή θέση αποκαταστάσεως της ζημίας του διότι η αρχή της υποκειμενικής ευθύνης που διέπει το δίκαιο της εξωδικαιοπρακτικής ευθύνης αποκλείει την αποζημίωσή του από τον κάτοχο ή τον εξουσιαστή μίας τέτοιας πηγής κινδύνου όταν η ζημία δεν μπορεί να αποδοθεί σε υπαιτιότητα κάποιου συγκεκριμένου προσώπου, οπότε “casum sent it dominus”, δηλαδή η τυχαία ζημία βαρύνει εν τέλει τον παθόντα. Επίσης, ο ζημιωθείς δυσχερέστατα αποδεικνύει το πταίσμα (όταν υπάρχει) εκείνου που τον ζημίωσε, ενώ ο τελευταίος ως κάτοχος της ανάλογης τεχνογνωσίας ευχερέστατα ανταποδεικνύει ότι δεν υπάρχει πταίσμα».

⁷⁰ Βλ. λ.χ. καθεστώς αντικειμενικής ευθύνης/ευθύνης από διακινδύνευση σε βάρος του πλοιοκτήτη για τις ζημιές που προήλθαν από ρύπανση της θάλασσας λόγω διαφυγής ή διαρροής πετρελαίου από το πλοίο του (άρθρο 29 ν. 1650/1986).

⁷¹ “Liability for endangerment”, “liability based on dangerousness”.

δύνους» (*responsabilité pour risque spécial*), η οποία απαντάται και στις αποφάσεις για τους υποχρεωτικούς εμβολιασμούς (βλ. παραπάνω, απόφαση *Dejous*)⁷².

Λαμβανομένων υπ' όψιν όλων των παραπάνω, η «ευθύνη από διακινδύνευση» αποτελεί μια νέα ιδιαίτερη μορφή αντικειμενικής ευθύνης, η οποία ανταποκρίνεται αποτελεσματικότερα στις νέες προκλήσεις που έθεσε και εξακολουθεί να θέτει η σύγχρονη κοινωνία της διακινδύνευσης. Σύμφωνα με τη νομολογία: «(η) αποκλειστική προσήλωση (...) στο δόγμα της υποκειμενικής ευθύνης συνεπάγεται την αδυναμία της έννομης τάξεως να αποκαταστήσει σημαντικό ποσοστό από τις ζημιές του σύγχρονου πολίτη και γι' αυτό επιβάλλεται ένας αναπροσανατολισμός στη λειτουργία του δικαίου της εξωδικαιοπρακτικής ευθύνης στο πλαίσιο του σύγχρονου κοινωνικού κράτους (...). Απαιτείται λοιπόν μία διαφορετική νομική αντιμετώπιση της ευθύνης από την πρόκληση ζημιών από (...) πηγές ιδιαίτερων κινδύνων που αποκαλείται “ευθύνη από διακινδύνευση”. Αυτή δεν μπορεί να είναι παρά η αναγνώριση της υποχρέωσης για αποζημίωση ανεξάρτητα από υπαιτιότητα όταν η ζημία συναρτάται με πηγές, από τις οποίες εκπορεύεται ένας “ιδιαίτερος” κίνδυνος» (ΠΠρΑθ 257/2011). Θα πρέπει, όμως, να επισημανθεί ότι σύμφωνα με πολλούς μελετητές η «αντικειμενική ευθύνη» και η «ευθύνη από διακινδύνευση» δεν θα πρέπει να συγχέονται, δεδομένου ότι η ευθύνη από διακινδύνευση είναι μεν αντικειμενική, δηλαδή ευθύνη ανεξαρτήτως υπαιτιότητας, χωρίς όμως να ισχύει πάντοτε και το αντίστροφο⁷³.

2. Η «ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ ΚΙΝΔΥΝΩΝ»⁷⁴: ΚΡΑΤΙΚΟΙ ΑΠΟΖΗΜΙΩΤΙΚΟΙ ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΙ ΣΤΟ ΟΝΟΜΑ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΣΦΑΛΕΙΑΣ, ΤΗΣ ΙΣΟΤΗΤΑΣ ΕΝΩΠΙΟΝ ΤΩΝ ΔΗΜΟΣΙΩΝ ΒΑΡΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗΣ

Μια ακόμα εξέλιξη στο δίκαιο της ευθύνης, που αναδεικνύεται με ενάργεια μέσα από την προβληματική της ευθύνης για βλάβες από τα εμβόλια, αποτελεί η λεγόμενη «κοινωνικοποίηση των κινδύνων». Μέχρι στιγμής δεν απαντάται στη βιβλιογραφία ένας κοινά αποδεκτός ορισμός της παραπάνω έννοιας, η οποία έχει τις ρίζες της στη γαλλική θεωρία και νομολογία⁷⁵. Το Conseil d'État έχει δεχτεί, πάντως, ότι κοινωνικοποίηση των κινδύνων υφίσταται σε περιπτώσεις όπου θεσπίζονται αυτόνομα καθεστώτα αποζημίωσης, ανεξάρτητα από το κλασσικό σχήμα της αδικο-

⁷² M. Long/P. Weil/G. Braibant/P. Delvolné/B. Genevois, *La responsabilité pour risque spécial*, ό.π.: βλ. επίσης την απόφαση-σταθμό CE, *Cames*, 21.06.1895, αρ. 82490 και την έκτοτε πλούσια σχετική νομολογία, διαθέσιμη στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 30.05.2025).

⁷³ Για παράδειγμα, στη θεωρία οι απόψεις διίστανται σχετικά με το εάν η αντικειμενική ευθύνη του παραγωγού ελαττωματικών προϊόντων είναι ευθύνη από διακινδύνευση. Βλ. ενδ. Ι. Κ. Καράκωστα, *Ευθύνη παραγωγού για ελαττωματικά προϊόντα*, 2019, σελ. 97-98· Α. Βαλτούδη, *Η ευθύνη από τα ελαττωματικά προϊόντα*, 1999, σελ. 82-83· Π. Φίλιο, *Ενοχικό Δίκαιο*, ό.π., σελ. 858, σύμφωνα με τον οποίο «ο όρος αντικειμενική ευθύνη που χρησιμοποιούν ορισμένοι συγγραφείς για την ευθύνη από διακινδύνευση είναι απολύτως ανεπαρκής για να εκφράσει την τελευταία. Αυτός σημαίνει μόνο ευθύνη ανεξάρτητη από πταίσμα χωρίς να τονίζει την ιδιαιτερότητα της ευθύνης. Κατά τα άλλα στεγάζει σωρεία περιπτώσεων που πολλές φορές δεν έχουν καμία σχέση με διακινδύνευση»· βλ. επίσης [link \(τελευταία πρόσβαση 30.05.2025\)](#).

⁷⁴ Αποτελεί μετάφραση του γαλλικού όρου «socialisation du risque».

⁷⁵ B. Pignerot, *Responsabilité et socialisation du risque*, AJDA 2005. 2211, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 30.05.2025).

πρακτικής ευθύνης, και ιδίως όταν το Δημόσιο συμμετέχει στους μηχανισμούς της αποζημίωσης⁷⁶. Καθοριστική, για τη σύλληψη της ιδέας της «κοινωνικοποίησης των κινδύνων», υπήρξε η απόφαση-σταθμός *Cames*⁷⁷, στο πλαίσιο της οποίας το Conseil d'État αναγνώρισε, για πρώτη φορά, την αυτόματη αποζημιωτική ευθύνη εκ μέρους του Δημοσίου ανεξαρτήτως υπαιτιότητας.

Έκτοτε, η κοινωνικοποίηση των κινδύνων συνδέθηκε με τον πολλαπλασιασμό των μαζικών κινδύνων στη σύγχρονη εποχή, σηματοδοτώντας τον ρόλο του κράτους σε σχέση με τους κινδύνους αυτούς. Μέσα στη σύγχρονη κοινωνία της διακινδύνευσης «η δημιουργία νέων εστιών κινδύνων και η ανάγκη αντιμετώπισης συνεχώς μεταβαλλόμενων και πολύμορφων σύγχρονων απειλών δημιουργούν αναπόφευκτα ένα γενικευμένο αίσθημα κοινωνικής ανασφάλειας. Αυτονόητα λοιπόν, ιδίως σε περιόδους κρίσεων και έκτακτων αναγκών, οι απαιτήσεις για κοινωνική ασφάλεια και κοινωνική αλληλεγγύη εντείνονται και ευλόγως έχουν ως φυσικό αποδέκτη το κράτος»⁷⁸. Υπό την παραπάνω οπτική, ο αποζημιωτικός μηχανισμός της πολιτείας συνδέθηκε με τη θεωρία του κινδύνου και περαιτέρω απέκτησε σταδιακά μία νέα ταυτότητα με έντονα κοινωνικά χαρακτηριστικά⁷⁹: λόγοι κοινωνικής αλληλεγγύης, διανεμητικής δικαιοσύνης⁸⁰ και ισότητας ενώπιον των δημοσίων βαρών συνηγορούν υπέρ της αναγνώρισης της αποζημιωτικής ευθύνης του κράτους, το οποίο λειτουργεί σε συγκεκριμένες περιπτώσεις ως εγγυητής για την αποκατάσταση των βλαβών των πολιτών.

Πιο συγκεκριμένα, οι θεωρίες της αυτοθυσίας (*Aufopferung*) και της ειδικής θυσίας (*Sonderopfer*) της γερμανικής έννομης τάξης, όπως και οι αρχές της ισότητας όλων των πολιτών ενώπιον των δημοσίων βαρών (*la principe de l' égalité devant les charges publique*⁸¹) και της κοινωνικής αλληλεγγύης (*la principe de la solidarité sociale*) της γαλλικής θεωρίας, διαδραματίζουν πρωταγωνιστικό ρόλο στην προβληματική της «κοινωνικοποίησης των κινδύνων». Οι ζημίες που υφίστανται ορισμένοι μόνο πολίτες, από νόμιμες πλην ζημιογόνες πράξεις και παραλείψεις κρατικών οργάνων, χαρακτηρίζονται ως «ειδικά δημόσια βάρη»⁸² και συνιστούν ιδιαίτερη θυσία των πολιτών αυτών στο πλαίσιο της εξυπηρέτησης του δημοσίου συμφέροντος. Διαμορφώνεται έτσι μια δυσμενής κατάσταση και μια άνιση επιβάρυνση στους ζημιωθέντες πολίτες, οι οποίοι θα πρέπει να αποζημιωθούν από το σύνολο της κοινωνίας (επομένως από το Δημόσιο ή από συγκεκριμένο ΝΠΔΔ) στο όνομα της διανεμητικής δικαιοσύνης και της κοινωνικής αλληλεγγύης. «Η εξάλειψη δε της ανισότητας αυτής καθίσταται εφικτή (...) μόνον με την καταβολή από το Κράτος στα ζημιωθέντα πρόσωπα αποζημιώσεως προς επανόρθωση της ειδικής και ασυνήθους φύσεως ζημίας

⁷⁶ Ibidem.

⁷⁷ CE, *Cames*, 21.06.1895.

⁷⁸ Κ. Ρέμελης, *Η αστική ευθύνη του κράτους*, ό.π.

⁷⁹ «Ο κύκλος της άνευ πταίσματος αστικής ευθύνης της δημόσιας εξουσίας παρουσιάζεται να έχει θεωρητικώς δύο τομείς αντικειμενικής εξωσυμβατικής ευθύνης. Ήτοι: τον τομέα αποκαταστάσεως των ειδικών ζημιών που προέρχεται από ιδιαιτέρως επικίνδυνες εγκαταστάσεις ή ενέργειες της δημόσιας εξουσίας. Και τον τομέα αποκαταστάσεως των εξαιρετικής φύσεως ζημιών που προξενούνται σε ορισμένους διοικουμένους για λόγους δημοσίου (γενικού) συμφέροντος, εξ αποτελέσματος σύννομων πολιτειακών αποφάσεων», Λ. Θεοχαρόπουλος, *Η αρχή της ισότητας*, ό.π., σελ. 56.

⁸⁰ Η διανεμητική δικαιοσύνη αφορά την κατανομή των συνεπειών που προέρχονται από ένα ατύχημα, βλ. Π. Φίλιο, *Ενοχικό Δίκαιο*, ό.π., σελ. 856.

⁸¹ Η αρχή κατοχυρώνεται στο άρθρο 13 της Γαλλικής Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη. βλ. επίσης P. Delvolle, *La principe d'égalité devant les charges publiques*, 1969.

⁸² Λ. Θεοχαρόπουλος, *Η αρχή της ισότητας*, ό.π., σελ. 7 επ.

τους, μετατρεπόμενου έτσι του ειδικού αυτού δημοσίου βάρους εις γενικό δημόσιο βάρος, αφού για την καταβολή της σχετικής αποζημιώσεως συνεισφέρουν όλοι οι φορολογούμενοι»⁸³.

Η «κοινωνικοποίηση των κινδύνων» φωτίζεται από διάφορα νομικά φαινόμενα, όπως είναι: Α) η καθιέρωση «no-fault» συστημάτων αποζημίωσης από το Δημόσιο, Β) η αναγνώριση της αποζημιωτικής ευθύνης του Δημοσίου από νόμιμες πράξεις⁸⁴, αλλά και Γ) η στοιχειοθέτηση της ευθύνης του Δημοσίου ακόμα και σε περιπτώσεις απομακρυσμένης αιτιότητας μεταξύ της πράξης/παράλειψης του Δημοσίου και της ζημίας του πολίτη⁸⁵:

Α. Στα «no-fault» συστήματα αποζημίωσης (τα οποία αναλύθηκαν ανωτέρω όσον αφορά, ειδικότερα, τις περιπτώσεις των βλαβών από εμβολιασμό) το βάρος αποκατάστασης της βλάβης του ζημιωθέντος επωμίζεται το κράτος και κατ' επέκταση το σύνολο της κοινωνίας. «Όταν ένα άτομο υφίσταται μια θυσία για το καλό του κοινωνικού συνόλου, τότε το σύνολο της κοινωνίας έχει το χρέος να αποζημιώσει το άτομο αυτό»⁸⁶. Σκοπός των συστημάτων αυτόματης αποζημίωσης, ανεξαρτήτως υπαιτιότητας, είναι η ταχύτερη δυνατή αποκατάσταση της ζημίας, χωρίς όμως να αποκλείεται η αναζήτηση περαιτέρω ατομικών ευθυνών. Πέραν των βλαβών από εμβόλια, έχουν θεσπιστεί συστήματα αποζημίωσης ανεξαρτήτως υπαιτιότητας και για άλλες κατηγορίες ζημιωθέντων, όπως για τα θύματα πολέμου, τρομοκρατικών επεισοδίων και φυσικών καταστροφών⁸⁷.

Β. Παράλληλα, η κοινωνικοποίηση των κινδύνων συνδέθηκε με την προβληματική της «γενίκευσης» της υποχρέωσης αποκατάστασης των ζημιογόνων συνεπειών της κρατικής δράσης. Στη Γερμανία, για παράδειγμα, οι πρώτες ρυθμίσεις που προέβλεπαν την υποχρέωση αποζημίωσης εκ μέρους του κράτους για νόμιμες, πλην ζημιογόνες, ενέργειες των οργάνων του, αφορούσαν τον αποζημιωτικό μηχανισμό της «απαλλοτριωτικής παρέμβασης» (*enteignender Eingriff*)⁸⁸. Πιο συγκεκριμένα, επρόκειτο για περιπτώσεις κρατικών παρεμβάσεων στην ιδιοκτησία, οι οποίες επέφεραν προσβολή των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων των πολιτών χωρίς να συνιστούν γνήσια απαλλοτρίωση. Ακολούθως, η κρατική αποζημιωτική ευθύνη από νόμιμες πράξεις, στη γερμανική έννομη τάξη, επεκτάθηκε και για περιπτώσεις μη περιουσιακών ζημιών με θεμέλια τους θεσμούς της αυτοθυσίας (*Aufopferung*) και της επιβολής δημοσίων βαρών ειδικής θυσίας (*Sonderopfer*). Κρίσιμη ήταν η ιστορική απόφαση της 19ης Φεβρουαρίου 1953⁸⁹ για την ευθύνη σε περιπτώσεις βλάβης από εμβολιασμό.

⁸³ Ibidem, σελ. 11.

⁸⁴ Κ. Ρέμελης, *Η αστική ευθύνη του κράτους*, ό.π.

⁸⁵ Ι. Μαθιουδάκης, *Η απομακρυσμένη αιτιότητα στο αρ. 105 ΕΙΣΝΑΚ – Εκδοχές κοινωνικοποίησης του κινδύνου στην κρατική ευθύνη (με αφορμή την απόφαση του ΣΕ Τμ. Α 1500/2022)*, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 30.05.2025).

⁸⁶ “Whenever an individual has to suffer a sacrifice for the benefit of the community, then the community has the duty to compensate him”, Ε. Rajneri, “The Vaccines Case Law”, ό.π., σελ. 59.

⁸⁷ Βλ. για παράδειγμα τους γαλλικούς νόμους της 16ης Απριλίου 1914 pour la réparation des dommages causés par des émeutes, της 9ης Σεπτεμβρίου 1986 relative à la lutte contre le terrorisme et aux atteintes à la sûreté de l’État, και τις αποφάσεις CE, *Eroux V*, 10.04.1992 και CE, *Bianchi*, 09.04.1993. Β. Pignierol, *Responsabilité et socialisation du risque*, ό.π.

⁸⁸ Χ. Τσιλιώτης, *Αστική ευθύνη του Δημοσίου*, ό.π., σελ. 617.

⁸⁹ Bundesgerichtshof, αρ. III ZR 208/51. Με την απόφαση αυτή εγκαταλείφθηκε η μέχρι τότε πάγια νομολογία του Reichsschaden, το οποίο δεν δεχόταν την παραπάνω αξίωση για μη περιουσιακά αγαθά.

Στην Ελλάδα για πολλά χρόνια η θεωρία και η νομολογία δίσταζαν να δεχτούν την όποια ευθύνη του κράτους από νόμιμες ζημιογόνες πράξεις των οργάνων του, δεδομένου ότι *expressis verbis* δεν μπορούσε να θεμελιωθεί μια τέτοια ευθύνη στα άρθρα 105-106 του ΕισΝΑΚ⁹⁰. Ύστερα από χρόνιες νομολογιακές και θεωρητικές ταλαντεύσεις, το Συμβούλιο της Επικρατείας δέχτηκε τελικώς τη στοιχειοθέτηση ευθύνης του Δημοσίου από νόμιμες πράξεις (ΣτΕ Τμ. Ε' 5504/2012), υπό προϋποθέσεις (ΣτΕ Ολ. 1501/2014), με βάση την αρχή της ισότητας ενώπιων των δημοσίων βαρών⁹¹.

Με την πρόσφατη απόφαση ΣτΕ Τμ. Α' 622/2021, το Δικαστήριο προέβη σε μια επέκταση της νομολογιακής γραμμής περί αστικής ευθύνης του Δημοσίου από σύννομες πράξεις και για περιπτώσεις νόμιμων και *lege artis* διεξαχθέντων εμβολιασμών, όπως αναλύθηκε παραπάνω. Το πολύ ενδιαφέρον, όμως, σημείο της εν λόγω απόφασης είναι ότι το ΣτΕ δέχθηκε ότι η ευθύνη από νόμιμες κρατικές ενέργειες «ανακύπτει, (...) ευθέως εκ του άρθρου 4 παρ. 5 σε συνδυασμό και με το άρθρο 25 παρ. 4 του Συντάγματος (...) υπό την έννοια της αποκατάστασης τόσο της τυχόν υλικής όσον και, κατ' ανάλογη εφαρμογή του άρθρου 932 ΑΚ, της ηθικής βλάβης του»⁹². Αναγνωρίστηκε, επομένως, ρητώς η ευθύνη του Δημοσίου από σύννομες πράξεις για την αποκατάσταση τόσο της υλικής ζημίας όσο και της ηθικής βλάβης/ψυχικής οδύνης των ζημιωθέντων, επί τη βάση του άρθρου 4 παρ. 5 Σ., περί ισότητας ενώπιον των δημοσίων βαρών⁹³ αλλά και του άρθρου 25 παρ. 4, όπου κατοχυρώνεται το χρέος κοινωνικής αλληλεγγύης⁹⁴.

Γ. Τέλος, η «κοινωνικοποίηση των κινδύνων» συνδέθηκε, από ορισμένους μελετητές, με περιπτώσεις «διευρυμένης/απομακρυσμένης αιτιότητας», όταν δηλαδή αναγνωρίζεται η ευθύνη του κράτους για την αποκατάσταση ζημιών «που δεν συνδέονται (...) ευθέως και αμέσως αιτιωδώς με το ζημιογόνο αποτέλεσμα»⁹⁵. Πιο συγκεκριμένα, στην πρόσφατη απόφαση ΣτΕ Τμ. Α' 1500/2022, το Δικαστήριο έκρινε ότι στοιχειοθετείται ευθύνη του Δημοσίου, βάσει των άρθρων 105-106 ΕισΝΑΚ, σε υπόθεση βιασμού και ειδικθούς τραυματισμού νεαρής κοπέλας από αλλοδαπό, ο οποίος εισήλθε και παρέμεινε παράνομα στο ελληνικό έδαφος. Για τη στοιχειοθέτηση της ευθύνης έγινε επίκληση των πιθανών κινδύνων που εγκυμονεί η παράνομη είσοδος και παραμονή αλλοδαπών στην ελληνική επικράτεια καθώς και η παράλειψη της απέλασής τους από το κράτος. Πιο συγκεκριμένα, το Δικαστήριο δέχτηκε ότι «υπάρχει γενικώς και αφηρημένως αιτιώδης σύνδεσμος μεταξύ της παράνομης αυτής παραλείψεως των οργάνων του Ελληνικού Δημοσίου και της ζημίας (βλάβης του σώματος και της υγείας) του προσώπου, η οποία προκαλείται από τον ουδέποτε συλληφθέντα και εντεύθεν μη απελαθέντα ή μη υποχρεωθέντα σε επιστροφή υπήκοο τρίτης χώρας». Η εν λόγω

⁹⁰ Βλ. ενδ. Π. Παυλόπουλο, *Αστική ευθύνη του Δημοσίου*, ό.π.· βλ. επίσης Λ. Θεοχαρόπουλο, *Η αρχή της ισότητας*, ό.π.

⁹¹ Βλ. ακόμα ΣτΕ Ολ. 800-803/2021.

⁹² Η παραπάνω νομολογιακή θέση απαντάται και στην πρόσφατη απόφαση υπ' αρ. 1390/2022 του Τριμελούς Διοικητικού Εφετείου Αθηνών. Εν προκειμένω το Εφετείο επιδίκασε αποζημίωση για την ηθική βλάβη θύματος από παρενέργειες του εμβολιασμού κατά της ιλαράς, ευθέως βάσει του άρθρου 4 παρ. 5 Σ.

⁹³ Στη θεωρία είχε υποστηριχθεί, ήδη από τα τέλη του 20ού αιώνα, η θεμελίωση της ευθύνης του Δημοσίου από σύννομες πράξεις στην αρχή της ισότητας ενώπιον των δημοσίων βαρών: «Η έννοια των δημοσίων βαρών ειδικής θυσίας εμφανίζεται ως απαραίτητη προϋπόθεση για τη δέσμευση της αστικής ευθύνης της κρατικής εξουσίας από σύννομες ζημιογόνους ενέργειες των οργάνων της», βλ. Λ. Θεοχαρόπουλο, *Η αρχή της ισότητας*, ό.π., σελ. 11).

⁹⁴ ΣτΕ 5504/2012, ΣτΕ 3783/2014.

⁹⁵ Ι. Μαθιουδάκης, *Η απομακρυσμένη αιτιότητα*, ό.π.

απόφαση, η οποία δέχθηκε αυστηρή κριτική από μέρος της θεωρίας⁹⁶, έθεσε ένα ενδιαφέρον και πρωτοφανές νομολογιακό προηγούμενο υπέρ της επιταγής της κοινωνικής ασφάλειας και της καθιέρωσης μιας διευρυμένης εγγυητικής προστασίας εκ μέρους του κράτους.

IV. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Για την αποκατάσταση των βλαβών από εμβολιασμούς προσφέρεται, σήμερα, μια πληθώρα ρυθμίσεων και επιλογών όσον αφορά την ευθύνη και τη χορήγηση αποζημίωσης. Από το γενικό καθεστώς της παραδοσιακής αδιοπρακτικής ευθύνης, με πυρήνα την υπαιτιότητα, μέχρι την αντικειμενική ευθύνη του παραγωγού ελαττωματικών προϊόντων, αλλά και τις ρυθμίσεις περί κρατικής ευθύνης και τα «no-fault» προγράμματα αποζημίωσης (σε όσες έννομες τάξεις αυτά έχουν θεσπιστεί) για βλάβες από εμβόλια⁹⁷. Ο πλουραλισμός⁹⁸ των καθεστώτων συνδέεται με την ιδιαίτερη φυσιογνωμία των βλαβών από εμβόλια και με τις ιδιαίτερες δυσκολίες, με τις οποίες ήρθαν αντιμέτωπα τα θύματα των εμβολιασμών, όσον αφορά την απόδειξη της υπαιτιότητας, της παρανομίας, του ελαττώματος και του αιτιώδους συνδέσμου.

Πράγματι, δεδομένης της εγγενούς επικινδυνότητας των φαρμάκων, είναι γεγονός ότι η εκδήλωση –σε σπάνιες περιπτώσεις– ανεπιθύμητων παρενεργειών συνεχεται άρρηκτα με τη φύση και την κατά προορισμό χρήση και κυκλοφορία των εμβολίων, χωρίς να συντρέχει απαραίτητα συγκεκριμένη πταισματική συμπεριφορά. Λαμβάνοντας αυτό υπόψη, τα δικαστήρια προσπάθησαν να αποσυνδέσουν, σε πρώτο στάδιο, την ευθύνη για βλάβες από εμβολιασμό από την προϋπόθεση της υπαιτιότητας· ακολούθησαν έτσι την οδό της αντικειμενικής ευθύνης στο πλαίσιο και της γενικότερης τάσης για «αντικειμενικοποίηση της ευθύνης» μέσα στη σύγχρονη κοινωνία της διακινδύνευσης. Παράλληλα, υπό το καθεστώς της αντικειμενικής ευθύνης του παραγωγού λόγω ελαττωματικότητας του προϊόντος, παρατηρήθηκε δυσκολία όσον αφορά τον εντοπισμό και την απόδειξη του ελαττώματος⁹⁹ του εμβολίου και της αιτιώδους σχέσης ανάμεσα στο ελάττωμα και τον εμβολιασμό¹⁰⁰. Ως εκ τούτου, δημιουργήθηκε σύντομα η ανάγκη για ειδικότερες ρυθμίσεις και αποτελεσματικούς μηχανισμούς αποζημίωσης, πέραν του κλασσικού δικαίου της αδιοπραξίας

⁹⁶ «Δεν είναι ευκρινές δικαιοπολιτικά γιατί το Δικαστήριο αποδέχεται τη θεωρία του σκοπού του κανόνα δικαίου. Ακόμα πιο παράδοξο είναι ότι δεν τη συνδέει με τη θεωρία της πρόσφορης αιτίας, την οποία ακολουθεί σταθερά, αλλά με αυτήν του ισοδυνάμου των όρων, η οποία έχει εγκαταλειφθεί προ πολλού ως ανεπιεικής ακόμα και στη Γερμανία που πρωτοϋποστηρίχθηκε στα τέλη του 19ου αιώνα. Υπ' αυτή την εκδοχή, προβληματική είναι και η άρνηση αναγνώρισης διακοπής του αιτιώδους συνδέσμου μεταξύ παράνομης παράλειψης οφειλομένης νομίμου ενεργείας και ζημιογόνου αποτελέσματος μέσω της εγκληματικής και ζημιογόνου συμπεριφοράς του δράστη. Η παραπάνω εντυπωσιακή νομολογιακή μεταβολή ευλόγως δημιουργεί ζητήματα ανασφάλειας δικαίου», Χ. Τσιλιώτης, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 30.05.2025).

⁹⁷ Υπενθυμίζεται ότι στην ελληνική έννομη τάξη δεν έχει θεσπιστεί ειδικό πρόγραμμα αποζημιώσεων για βλάβες από εμβολιασμούς. Στις υποθέσεις βλάβης από εμβολιασμούς εξετάζεται, κατά βάση, η αδιοπρακτική ευθύνη του ιατρού (914 ΑΚ), η ευθύνη του Δημοσίου λόγω παρανόμων πράξεων/παραλείψεων των οργάνων του (105-106 ΕισΝΑΚ) και η ευθύνη του παραγωγού σε περίπτωση ελαττωματικού εμβολίου (ν. 2251/1994). Στο παραπάνω σχήμα συμπεριλαμβάνεται και η *suis generis* προβληματική της ευθύνης του Δημοσίου από νόμιμες πράξεις.

⁹⁸ D. Fairgrieve, "The Vaccine Issue", ό.π., σελ. 93.

⁹⁹ Η ίδια άλλωστε η έννοια του «ελαττώματος» απαιτεί ερμηνεία.

¹⁰⁰ D. Fairgrieve, "The Vaccine Issue", ό.π., σελ. 93· βλ. επίσης "(...) Problems relate to the proof of the defectiveness of the vaccine as well as the causal link between the vaccination and the symptoms of the victim (...)", P. Rott, *Compensation for Vaccination Damage*, ό.π.

και της αντικειμενικής ευθύνης του παραγωγού. Το κρίσιμο ερώτημα το οποίο τέθηκε είναι ποιος έχει την ευθύνη και, ειδικότερα, ποιος είναι ο ρόλος του κράτους στις περιπτώσεις βλαβών από εμβολιασμούς που διενεργήθηκαν νομίμως και προσποκόντως¹⁰¹.

Στο πλαίσιο αυτό, αναγνωρίστηκε σε αρκετές έννομες τάξεις η ευθύνη ανεξαρτήτως υπαιτιότητας του κράτους και καθιερώθηκαν «no-fault» συστήματα αποζημίωσης. Οι σχετικές ρυθμίσεις θεμελιώνονταν στην ιδέα της ειδικής θυσίας και της κοινωνικής αλληλεγγύης: δεδομένου ότι ένα άτομο θυσιάστηκε (λόγω του τραυματισμού του από το εμβόλιο) για την εξυπηρέτηση του δημοσίου συμφέροντος (λόγοι δημόσιας υγείας, επίτευξη ανοσίας της αγέλης, περιορισμός μετάδοσης της ασθένειας), το Δημόσιο οφείλει να αποζημιώσει το άτομο αυτό για την ιδιαίτερη και υπέρμετρη θυσία που υπέστη προς όφελος του κοινωνικού συνόλου¹⁰². Ειδικότερα, στην ελληνική έννομη τάξη, παρόλο που δεν υπάρχει μέχρι σήμερα ειδικό ρυθμιστικό πλαίσιο ευθύνης και αποζημίωσης για τις βλάβες από τα εμβόλια, η νομολογία δέχτηκε προσφάτως την ευθύνη του Δημοσίου για περιπτώσεις βλάβης από υποχρεωτικούς νόμιμους εμβολιασμούς (ΣτΕ 622/2021, ΔΠΡ Αθηνών 4202/2025).

Τέλος, όλα τα παραπάνω επιβεβαιώνουν την άποψη ότι «οι υποθέσεις βλαβών από εμβολιασμούς θέτουν ιδιαίτερες προκλήσεις για τους κανόνες του κοινού αστικού δικαίου»¹⁰³. Πράγματι στις υποθέσεις των βλαβών από εμβολιασμούς μετουσιώθηκαν ειδικότερες θεωρίες και εφαρμόστηκαν νέες νομολογιακές τάσεις, οι οποίες εντάχθηκαν στο πλαίσιο των γενικότερων εξελίξεων του δικαίου της αστικής ευθύνης: η σημαντικότερη δε εξέλιξη του δικαίου της αστικής ευθύνης σχετίζεται με τη σταδιακή απομάκρυνση από το παραδοσιακό σχήμα της υποκειμενικής αδιοπρακτικής ευθύνης, με επίκεντρο την υπαιτιότητα, και με την αναζήτηση έτερων ερεισμάτων για τη θεμελίωση της ευθύνης, όπως ο κίνδυνος ή η ισότητα στα δημόσια βάρη¹⁰⁴. Επιπλέον, αναδεικνύεται ολοένα και περισσότερο ο κρίσιμος ρόλος του κράτους, το οποίο α) εγγυάται την προστασία των πολιτών σε μια εποχή με πολλαπλούς κινδύνους και ανασφάλεια, και β) αποζημιώνει τους ζημιωθέντες για λόγους κοινωνικής αλληλεγγύης και διανεμητικής δικαιοσύνης σε περιπτώσεις βλαβών ειδικής θυσίας.

Η αστική ευθύνη αποτελεί έναν θεσμό με δυναμικό χαρακτήρα, που πλάθεται νομολογιακά, μεταλλάσσεται συνεχώς και προσαρμόζεται στις ανάγκες της εκάστοτε εποχής. Σε αυτό το πλαίσιο προέκυψαν οι νομολογιακές εξελίξεις της «αντικειμενικοποίησης της ευθύνης» και της «κοινωνικοποίησης των κινδύνων», οι οποίες συνδέθηκαν και αναδείχθηκαν ακόμα περισσότερο μέσα από την προβληματική της ευθύνης για βλάβες από εμβόλια. Οι δε βλάβες από τα εμβόλια αποτελούν, αναμφισβήτητα, ένα ιδιαίτερο και ευαίσθητο νομικό ζήτημα, το οποίο θα ήταν καλό να συνοδεύεται από ειδικό ρυθμιστικό πλαίσιο ευθύνης, αποτελεσματικούς μηχανισμούς αποζημίωσης και εγγυητική υποστήριξη από το Δημόσιο, ιδίως στις περιπτώσεις παρενεργειών από άμεσο ή έμμεσο υποχρεωτικό εμβολιασμό. □

¹⁰¹ “There is a scientific consensus that vaccines can and do cause harm and death in certain individuals, even when vaccines are properly manufactured and appropriately administered. So, who should bear this risk?” βλ. M. S. Holland, *Liability for Vaccine Injury: The United States, the European Union, and the Developing World*, 67 Emory L. J. 415, 2018, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 30.05.2025).

¹⁰² D. Fairgrieve, “The Vaccine Issue”, ό.π., σελ. 93.

¹⁰³ Ibidem, σελ. 93.

¹⁰⁴ Βλ. γαλλική θεωρία, όπου η «responsabilité administrative sans faute», θεμελιώνεται στη θεωρία της διακινδύνευσης και της ισότητας ενώπιον των δημοσίων βαρών.

Η ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΕΞΩΤΕΡΙΚΩΝ ΜΕΛΩΝ ΣΤΑ ΣΥΜΒΟΥΛΙΑ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΤΩΝ ΑΕΙ ΚΑΙ Η ΚΑΝΟΝΙΣΤΙΚΗ ΕΜΒΕΛΕΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΗΣ ΤΗΣ ΠΛΗΡΟΥΣ ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΤΩΝ ΑΕΙ (ΑΡΘ. 16 ΠΑΡ. 5 Σ.)

**Ευάγγελος Ορέστης
Βουβονίκος**

Διδάκτωρ Δημοσίου
Δικαίου ΕΚΠΑ,
Μεταδιδάκτωρ Παντείου
Πανεπιστημίου

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η αρχή της πλήρους αυτοδιοίκησης των ΑΕΙ (άρθ. 16 παρ. 5 εδάφ. α' Σ.) ως έκφανση της κατ' άρθρο 16 Σ. θεσμικής εγγύησης της επιστημονικής ελευθερίας. Η αυτοδιοίκηση των ΑΕΙ ως ΝΠΔΔ διακρίνεται από την έννοια της αυτονομίας. Στην αρμοδιότητα του κοινού νομοθέτη υπάγεται η επιλογή του οργανωτικού προτύπου δομής και λειτουργίας των πανεπιστημιακών ιδρυμάτων, καθώς και η ρύθμιση των ιδιοτήτων των μελών που απαρτίζουν τα όργανα διοίκησής τους. Κατά την κρατήσασα γνώμη στη νομολογία οι ρυθμίσεις των νόμων 4009/2011 και 4076/2012, με τις οποίες εισήχθη το πρώτον στην εγχώρια έννομη τάξη το Συμβούλιο ως ένα εκ των κυριότερων οργάνων διοίκησης των ΑΕΙ δεν αντιβαίνουν στο άρθρο 16 παρ. 5, εδάφ. α' Σ. και την αρχή της πλήρους αυτοδιοίκησης των ΑΕΙ. Καθόσον, μεταξύ άλλων, η συμμετοχή και εξωτερικών μελών στο Συμβούλιο –χωρίς ακαδημαϊκή ιδιότητα– είναι επιτρεπτή ως υπαγόμενη στην αρμοδιότητα της νομοθετικής λειτουργίας. Όμοια κρίθηκαν και οι διατάξεις του ν. 4957/2022 από την πρόσφατη ΣτΕ Ολ. 653/2024. Προκύπτει, πάντως, προβληματισμός αναφορικά με την ανάγκη ακριβέστερης οριοθέτησης της κανονιστικής εμβέλειας της αρχής της πλήρους αυτοδιοίκησης.

ABSTRACT

The principle of full self-governance of Greek higher education institutions (art. 16 par. 5, sec. a' of the Greek Constitution) as an expression of art. 16 of the Greek Constitution institutional guarantee of scientific freedom. The self-administration of higher education institutions as legal entities under public law is distinguished by the concept of autonomy. The choice of the organizational model of the structure and operation of the university institutions, as well as the regulation of the attributes of the members who make up their administrative bodies, fall under the competence of the common legislator. According to the prevailing opinion in jurisprudence, the provisions of Laws 4009/2011 and 4076/2012, which first introduced the Council into the domestic legal order as one of the main administrative bodies of higher education institutions, do not contradict art. 16 par. 5, sec. a' of the Greek Constitution and the principle of full self-governance of higher education institutions. Since, among other things, the participation of external members in the Council-without an academic status-is permissible as falling within the competence of the legislative function. The provisions of Law 4957/2022 were judged similarly by the recent StE Plenary Session n.653/2024. However, a concern arises regarding the need to define more precisely the regulatory scope of the principle of full self-government.

I. ΓΕΝΙΚΑ ΩΣ ΠΡΟΣ ΤΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΗΣ ΑΡΧΗΣ ΤΗΣ ΠΛΗΡΟΥΣ ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΤΩΝ ΑΕΙ

Σύμφωνα με το άρθρο 16 παρ. 1 εδάφ. α' Σ.: «*Η τέχνη και η επιστήμη, η έρευνα και η διδασκαλία είναι ελεύθερες· η ανάπτυξη και η προαγωγή τους αποτελεί υποχρέωση του Κράτους*». Από τη ρύθμιση αυτή συνάγεται η εισαγωγή της θεσμικής εγγύησης της επιστημονικής ελευθερίας από την οποία απορρέει γενική υποχρέωση του κράτους προς ελεύθερη ανάπτυξη και προαγωγή των επιστημών, ανεξαρτήτως άλλων προσδιορισμών των τελευταίων. Η θεσμική εγγύηση της επιστημονικής ελευθερίας εμπεριέχει πρωτίστως τη λειτουργική προστασία της ακαδημαϊκής ελευθερίας (άρθρο 16 παρ. 1 εδάφ. β' Σ.), καθώς και της κατ' άρθρο 16 παρ. 5 εδάφ. α' Σ. αρχής της πλήρους αυτοδιοίκησης των Ανώτατων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων (ΑΕΙ). Το κατά το Σύνταγμα οργανωτικό σχήμα των ΑΕΙ, ως πλήρως αυτοδιοικούμενων διοικητικών σχηματισμών, αντιστοιχεί στη λειτουργία τους ως νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου (ΝΠΔΔ)¹. Συγχρόνως, από το άρθρο 16 παρ. 6 Σ. απορρέει ευθέως ο χαρακτήρας του έργου που παρέχει το διδακτικό προσωπικό των ΑΕΙ ως δημοσίου λειτουργήματος, για την επιτέλεση του οποίου οι καθηγητές των ΑΕΙ περιβάλλονται από λειτουργική ανεξαρτησία, δυνάμει της ως άνω παραγράφου².

Οι προαναφερόμενες λειτουργικές εκφάνσεις της κατ' άρθρο 16 Σ. θεσμικής εγγύησης της

¹ Κ. Χρυσόγονος, *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*, 2023, σελ. 519 επ.· Δ. Σαραφιανός, «Άρθρο 16», σε: Φ. Σπυρόπουλος/Ξ. Κοντιάδης/Χ. Ανθόπουλος/Γ. Γεραπετρίτης (επιμ.), *Σύνταγμα Κατ' άρθρο ερμηνεία*, 2017, σελ. 397 επ.

² Δ. Σαραφιανός, «Άρθρο 16», ό.π., σελ. 399 επ.

επιστημονικής ελευθερίας (ακαδημαϊκή ελευθερία, αρχής της πλήρους αυτοδιοίκησης των ΑΕΙ ως ΝΠΔΔ και καθιέρωση του δημοσίου λειτουργήματος του διδακτικού προσωπικού αυτών) συνιστούν τα ειδοποιά γνωρίσματα που διέπουν την ανώτατη εκπαίδευση στην εγχώρια έννομη τάξη (δηλαδή τα ΑΕΙ και το σύνολο των υπαγόμενων σε αυτά διοικητικών μονάδων), και τη διαφοροποιούν σαφώς όχι μόνο από τις λοιπές βαθμίδες εκπαίδευσης, αλλά και από άλλους σχηματισμούς που υπάγονται στην τριτοβάθμια εκπαίδευση³.

Η ακαδημαϊκή ελευθερία είναι άμεσα συναρτώμενη με την αρχή της πλήρους αυτοδιοίκησης των ΑΕΙ. Καθώς η συνταγματική κατοχύρωση της παραπάνω αρχής περιλαμβάνει και το δικαίωμα του διδακτικού και ερευνητικού προσωπικού των ΑΕΙ να εξασκούν την επιστημονική έρευνα, διδασκαλία και επιστήμη –δραστηριότητες οι οποίες αδιαμφισβήτητα νοούνται ως συλλογικά ασκούμενες στην πράξη– στο πλαίσιο πλήρως αυτοδιοικούμενων Ιδρυμάτων. Αποκλειστικά εντός αυτού του οργανωτικού πλαισίου καθίσταται ουσιαστικά εφικτή και η άσκηση του ατομικού δικαιώματος εκάστοτε μέλους του εκπαιδευτικού προσωπικού των ΑΕΙ στην ακαδημαϊκή ελευθερία⁴.

Ωστόσο, πέραν του οργανωτικού προσδιορισμού των ΑΕΙ ως ΝΠΔΔ, κατά το Σύνταγμα ο επιμέρους οργανωτικός και λειτουργικός σχεδιασμός των ΑΕΙ καταλείπεται στη νομοθετική λειτουργία και, κατ' επέκταση, στην κανονιστικώς δρώσα διοίκηση. Χωρίς τα αρμόδια κρατικά όργανα να δεσμεύονται συνταγματικά από την υποχρέωση εφαρμογής συγκεκριμένου οργανωτικού σχήματος δομής και λειτουργίας των ΑΕΙ ή από τις εκάστοτε απόψεις των διοικήσεων των ΑΕΙ. Διαθέτοντας, αντιθέτως, ευρύτητα περιθώρια οργανωτικών επιλογών, οι οποίες και είναι δυνατό να μεταβάλλονται ανά περίοδο, αναλόγως προς τις θεωρούμενες από τον νομοθέτη οικονομικοκοινωνικές ανάγκες⁵. Ο κοινός νομοθέτης και η κανονιστικώς δρώσα διοίκηση δεν διαθέτουν, όμως, εν γένει ελευθερία επιλογής, αλλά ασκούν –και εν προκειμένω– αρμοδιότητα. Οφείλουν, επομένως, να οριοθετούν τη δράση τους με βάση τις συνταγματικά προστατευόμενες, γενικές αρχές της ακαδημαϊκής ελευθερίας και της πλήρους αυτοδιοίκησης των ΑΕΙ⁶. Τα ανωτέρω είναι συμφυή με τον ιδρυματικό χαρακτήρα των ΑΕΙ⁷.

³ Κ. Γιαννακόπουλος, *Η αποδόμηση των πανεπιστημίων και η επιλεκτική χρεοκοπία του Συντάγματος*, ΕφημΔΔ 3/2011, σελ. 336. Για τον σκοπό αυτό η συνταγματική κατοχύρωση της ανώτατης εκπαίδευσης περιλαμβάνει και πρόσθετες θεσμικές εγγυήσεις για την εξασφάλιση της λειτουργίας των ΑΕΙ, αλληλένδετες με τη θεσμική εγγύηση της επιστημονικής ελευθερίας. Όπως είναι, ιδίως, η κατ' άρθρο 16 παρ. 5 εδάφ. β' Σ. πρόβλεψη του αγώγιμου δικαιώματος των ΑΕΙ στην εξασφάλιση από το κράτος των αναγκαίων πόρων προκειμένου αυτά να καθίστανται ουσιαστικά λειτουργικά. Κ. Χρυσόγονος, *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*, ό.π., σελ. 523· Δ. Σαραφιανός, «Άρθρο 16», ό.π., σελ. 401 επ.

⁴ Π. Δαγτόγλου, *Συνταγματικό Δίκαιο. Ατομικά Δικαιώματα*, 2012, σελ. 534 επ.· Α. Κοσκινά-Σαριδάκη, *Παρατηρήσεις στην ΣτΕ Ολ. 4741/2014 – Η προάσπιση του λειτουργήματος των μελών του Διδακτικού και Ερευνητικού Προσωπικού των ΑΕΙ εν μέσω οικονομικής κρίσης*, ΤοΣ 1-2/2015, σελ. 268 επ.· Δ. Σαραφιανός, «Άρθρο 16», ό.π., σελ. 397 επ.· ΣτΕ Ολ. 519/2015, ΘΠΔΔ 3/2015, σελ. 237 επ.

⁵ Π. Φουντεδάκη, *Παρουσίαση της απόφασης ΣτΕ Ολ. 519/2015 και μία πρώτη αποτίμηση*, ΤοΣ 1-2/2015, σελ. 94· ΣτΕ 32/2009, ΘΠΔΔ 3/2009, σελ. 301 επ.· ΣτΕ Ολ. 982/2012, ΕφημΔΔ 5/2012, σελ. 666 επ.

⁶ Π. Δαγτόγλου, *Συνταγματικό Δίκαιο*, ό.π., σελ. 545· Σ. Βλαχόπουλος, «Άρθρο 16», σε: Σ. Βλαχόπουλος/Ξ. Κοντιάδης/Γ. Τασόπουλος (επιμ.), *Σύνταγμα Ερμηνεία κατ' άρθρο*, 2023, σελ. 36· Δ. Σαραφιανός, «Άρθρο 16», ό.π., σελ. 398· Δ. Δαρέλλη, «Η ελευθερία επιστήμης, έρευνας, διδασκαλίας, εκπαίδευση-ακαδημαϊκή ελευθερία», σε: Σ. Βλαχόπουλος, *Θεμελιώδη Δικαιώματα. Ατομικά Κοινωνικά και Πολιτικά Δικαιώματα*, 2022, σελ. 332· ΣτΕ Ολ. 1013/2013· ΣτΕ Ολ. 519/2015, ό.π., σελ. 237 επ.· ΣτΕ 1488/2015· ΣτΕ 1268/2016.

⁷ Υπέρ του ιδρυματικού και όχι σωματειακού χαρακτήρα των ΑΕΙ τάχθηκε η Ολομέλεια του ΣτΕ στην πρόσφατη

Συναφώς, αναφορικά με την πάγια νομολογιακή ερμηνεία για καθαυτή την έννοια της αρχής της πλήρους αυτοδιοίκησης που απορρέει από το άρθρο 16 παρ. 5 εδάφ. α' Σ.: «...διά της ανωτέρω διατάξεως του Συντάγματος παρεχωρήθη εις τα Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα πλήρης αυτοδιοικήσεις, ως τοιαύτης νοουμένης της εξουσίας να αποφασίζουν επί των ιδίων υποθέσεων δι' ιδίων οργάνων εις την οποία περιλαμβάνεται προεχόντως η εξουσία της επιλογής διὰ των ιδίων αυτών οργάνων του διδακτικού –κυρίου και βοηθητικού– και του διοικητικού προσωπικού αυτών, εντός του πλαισίου των γενικών κανόνων οι οποίοι διέπουν την οργάνωσιν και λειτουργίαν των Ιδρυμάτων τούτων»⁸. Ο ως άνω ορισμός φαίνεται να αντιστοιχεί γενικώς στην έννοια της αυτοδιοίκησης στο δημόσιο δίκαιο και την απόδοση νομικής προσωπικότητας, δηλαδή στην οργάνωση (άρρηκτα υπό τη μορφή ΝΠΔΔ) διοικητικών μονάδων που τίθενται εκτός του πλαισίου των άμεσων κρατικών υπηρεσιών. Διαθέτοντας αυτά ίδια όργανα για την άσκηση της διοίκησής τους, ενώ, συγχρόνως, η ειδικότερη λειτουργία τους (και ιδίως των διοικητικών υπηρεσιών τους) προϋποθέτει την έκδοση κανονιστικών διοικητικών πράξεων βάσει της κατ' άρθρο 43 παρ. 2 εδάφ. β' Σ. νομοθετικής εξουσιοδότησης⁹. Η εν λόγω νομολογιακή ερμηνεία δεν απέδωσε ιδιαίτερο κανονιστικό περιεχόμενο στον επιθετικό προσδιορισμό «πλήρης»¹⁰.

Περαιτέρω παρέμβαση των κρατικών οργάνων στο πλαίσιο οργάνωσης και λειτουργίας των ΑΕΙ νοείται κατ' αρχήν αποκλειστικά υπό τη μορφή της κρατικής εποπτείας (άρθρο 16 παρ. 5 εδάφ. β' Σ.), η οποία συνίσταται –σύμφωνα επίσης με πάγια ερμηνεία του άρθρου 16 Σ.– στην άσκηση ελέγχου νομιμότητας (ορθότερα κατασταλτικού χαρακτήρα) στις πράξεις των οργάνων των ΑΕΙ. Η αποχή των κρατικών οργάνων από την άσκηση αποφασιστικών αρμοδιοτήτων ερμηνεύεται ως

απόφασή της 653/2024 («...τα πανεπιστήμια αποτελούν νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου προεχόντως ιδρυματικού και όχι σωματειακού χαρακτήρα...»). Όμοια και στις προηγηθείσες αποφάσεις της Ολομέλειας του ανωτάτου ακυρωτικού 519/2015 και 982/2012. Στον ιδρυματικό χαρακτήρα των ΑΕΙ ως ΝΠΔΔ θεμελιώνεται –κατά την αυτή νομολογία– και η καθ' ύλην αρμοδιότητα του ΣτΕ να κρίνει για τη συνταγματικότητα ρυθμίσεων με τις οποίες προσδιορίζεται το οργανωτικό πρότυπο των ΑΕΙ, αποκλεισμένης αντιστοίχως της αρμοδιότητας των τακτικών διοικητικών δικαστηρίων. ΣτΕ Ολ. 653/2024, βλ. [link](#) (τελευταία πρόσβαση 16.09.2024)· ΣτΕ 519/2015, ό.π., σελ. 238 επ.· ΣτΕ Ολ. 982/2012, ό.π., σελ. 664 επ.· Π. Φουντεδάκη, *Παρουσίαση της απόφασης ΣτΕ Ολ. 519/2015*, ό.π., σελ. 89 επ. Η ανωτέρω γνώμη υιοθετείται και από μέρος της επιστήμης. Βλ. ενδεικτικά Π. Δαγτόγλου, *Συνταγματικό Δίκαιο*, ό.π., σελ. 538 επ.· Π. Φουντεδάκη, *Παρουσίαση της απόφασης ΣτΕ Ολ. 519/2015*, ό.π., σελ. 107 επ. και την εκεί αναγραφόμενη επιχειρηματολογία. Από άλλους συγγραφείς υποστηρίζεται με αξιοπρόσεκτη επιχειρηματολογία ότι τα ΑΕΙ είναι νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου με μεικτό χαρακτήρα, σωματειακό και ιδρυματικό, με κανονιστική συνέπεια την απαίτηση αναγνώρισης δικαιωμάτων εκπροσώπησης των διαφόρων κατηγοριών εργαζομένων και χρηστών των πανεπιστημιακών υπηρεσιών στα συλλογικά όργανα διοίκησης των ΑΕΙ. Για τη γνώμη αυτήν βλ. ενδεικτικά Κ. Γιαννακόπουλο, *Η αποδόμηση των πανεπιστημίων*, ό.π., σελ. 338 επ.· Κ. Χρυσόγονο, *Γνωμοδότηση προς τη Σύνοδο των Πρυτάνεων: το προσχέδιο νόμου για τα ΑΕΙ και η συνταγματική νομιμότητα*, ΕφημΔΔ 3/2011, σελ. 323 επ.· Χ. Ανθόπουλο, *Γνωμοδότηση προς τη Σύνοδο των Πρυτάνεων σχετικά με τη συνταγματικότητα ορισμένων ρυθμίσεων του προσχεδίου νόμου για τα ΑΕΙ*, ΕφημΔΔ 3/2011, σελ. 330 επ. και την εκεί αναγραφόμενη βιβλιογραφία.

⁸ ΣτΕ 1816/1983· Γ. Γεραπετρίτης/Σ. Βλαχόπουλος, *Γνωμοδότηση προς τη Σύνοδο των Πρυτάνεων: τα προβλήματα συνταγματικότητας του προσχεδίου νόμου για τα ΑΕΙ*, ΕφημΔΔ 3/2011, σελ. 333 επ.· Όμοια κρίθηκαν ενδεικτικά και στις μεταγενέστερες ΣτΕ Ολ. 2801/1984· ΣτΕ Ολ. 874/1992· ΣτΕ 32/2009, ό.π., σελ. 301· ΣτΕ ΣτΕ Ολ. 982/2012, ό.π., σελ. 666· ΣτΕ Ολ. 519/2015, ό.π., σελ. 238.

⁹ Π. Δαγτόγλου, *Συνταγματικό Δίκαιο*, ό.π., σελ. 540 επ.· Κ. Χρυσόγονος, *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*, ό.π., σελ. 519 επ. Σύμφωνα με την πάγια αυτή νομολογία, η πλήρης αυτοδιοίκηση των ΑΕΙ θα πρέπει να διακρίνεται με σαφήνεια από την έννοια της αυτονομίας, για την οποία βλ. αμέσως κατωτέρω.

¹⁰ Π. Δαγτόγλου, *Συνταγματικό Δίκαιο*, ό.π., σελ. 540 επ.

απόλυτη, ειδικά σε ό,τι αφορά τα *stricto sensu* ακαδημαϊκά ζητήματα. Ως εκ τούτου, δεν επιτρέπεται η διά νόμου είτε επέκταση των ορίων του ανωτέρω ελέγχου νομιμότητας ούτε, ωστόσο, και η κατάργησή του¹¹.

Από το ειδικότερο περιεχόμενο της αρχής της πλήρους αυτοδιοίκησης των ΑΕΙ απορρέει η δυνατότητά τους, κυρίως –εντός του πλαισίου των γενικών και αφηρημένων κανόνων δικαίου–, να επιλέγουν βάσει ιδίων οργάνων τα όργανα διοίκησής τους, τα πρόσωπα που θα απαρτίζουν το διδακτικό και ερευνητικό προσωπικό τους, να διαχειρίζονται τα περιουσιακά αυτών στοιχεία (οικονομική αυτοτέλεια), να καταρτίζουν τα προγράμματα σπουδών τους κ.λπ.¹².

II. ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΤΗΣ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΣ ΑΝΑΦΟΡΙΚΑ ΜΕ ΤΗ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΕΞΩΤΕΡΙΚΩΝ ΜΕΛΩΝ ΣΕ ΟΡΓΑΝΑ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΤΩΝ ΑΕΙ

1. Η ΑΡΧΙΚΗ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΚΗ ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΗΣ ΤΗΣ ΠΛΗΡΟΥΣ ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΤΩΝ ΑΕΙ

Αναφορικά με τις ιδιότητες των προσώπων τα οποία απαρτίζουν τα όργανα διοίκησης των ΑΕΙ και τη συνάρτηση του θέματος αυτού με τον εννοιολογικό προσδιορισμό της πλήρους αυτοδιοίκησης των πανεπιστημίων, στη ΣτΕ Ολ. 2786/1984 περιλαμβανόταν η εξής σκέψη: «...(σ.σ.: η πλήρης αυτοδιοίκηση) συνίσταται στην εξουσία των Ιδρυμάτων αυτών να αποφασίζουν για τις υποθέσεις τους με δικά τους αποκλειστικά όργανα (ατομικά ή συλλογικά) οριζόμενα μεν από τον κοινό νομοθέτη, απαρτιζόμενα όμως, οπωσδήποτε, από πρόσωπα, τα οποία είναι επιφορτισμένα ή μετέχουν, κατά τις προαναφερθείσες συνταγματικές διατάξεις, στην πραγματοποίηση της εκπαιδευτικής και ερευνητικής αποστολής τους, της κρατικής εποπτείας περιοριζόμενης μόνο στον έλεγχο νομιμότητας των πράξεων των οργάνων αυτών...»¹³. Όπως κρίθηκε και από τις παραπεμπτικές αποφάσεις 398/1984 και 399/1984 στην ανωτέρω Ολομέλεια του ΣτΕ, έννομη συνέπεια του κανονιστικού περιεχομένου της αρχής της πλήρους αυτοδιοίκησης των ΑΕΙ αποτελεί η συνταγματική απαίτηση της αποχής όχι μόνο των κρατικών οργάνων από τη συγκρότηση των οργάνων διοίκησης των ΑΕΙ, αλλά και τρίτων ιδιωτών, ιδίως όταν το επίδικο εκάστοτε ζήτημα άπτεται της διαχείρισης των *stricto sensu*

¹¹ Ibidem, σελ. 547· Κ. Χρυσόγονος, *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*, ό.π., σελ. 523 επ.· Δ. Σαραφιανός, «Άρθρο 16», ό.π., σελ. 398 επ. Επιπρόσθετα, το συνταγματικό πλέγμα διατάξεων με το οποίο κατοχυρώνεται η πλήρης αυτοδιοίκηση των ΑΕΙ διακρίνεται πρόδηλα –κατά πάγια νομολογιακή ερμηνεία– από την έννοια της κανονιστικής αυτονομίας η οποία δεν έχει απονεμηθεί στα ΑΕΙ, όπως, κατ' αρχήν, και στα υπόλοιπα ΝΠΔΔ. Κατά συνέπεια, στα ΑΕΙ δεν έχει απονεμηθεί η δυνατότητα παραγωγής και έκδοσης αυτοδύναμα κανονιστικών πράξεων (ανεξάρτητα από προηγούμενη, ειδική, νομοθετική εξουσιοδότηση) με δεσμευτικό περιεχόμενο για τα κρατικά όργανα. Χ. Χρυσανθάκης, *Παρατηρήσεις στην ΣτΕ 32/2009 Τμ. Γ' επταμ.*, ΘΠΔΔ 3/2009, σελ. 302 επ.· Π. Δαγτόγλου, *Συνταγματικό Δίκαιο*, ό.π., σελ. 545 επ.· Γ. Γεραπετρίτης/Σ. Βλαχόπουλος, *Γνωμοδότηση προς τη Σύνοδο των Πρυτάνεων*, ό.π., σελ. 333 επ.· Σ. Βλαχόπουλος, *Θεμελιώδη Δικαιώματα*, ό.π., σελ. 36· Κ. Χρυσόγονος, *Γνωμοδότηση προς τη Σύνοδο των Πρυτάνεων*, ό.π., σελ. 322· ΣτΕ Ολ. 519/2015, ό.π., σελ. 238.

¹² Π. Δαγτόγλου, *Συνταγματικό Δίκαιο*, ό.π., σελ. 541 επ.· Κ. Χρυσόγονος, *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*, ό.π., σελ. 521 επ.· Δ. Σαραφιανός, «Άρθρο 16», ό.π., σελ. 398 επ.· Δ. Δαρέλλη, «Η ελευθερία επιστήμης, έρευνας, διδασκαλίας», ό.π., σελ. 322 επ.· ΣτΕ 32/2009, ό.π., σελ. 301. Κατά μία ερμηνευτική εκδοχή στη νομολογία, η κανονιστική εμβέλεια της αρχής της πλήρους αυτοδιοίκησης των ΑΕΙ εμπεριέχει ορθότερα και την δυνατότητά τους να επιλέγουν αυτοδύναμα και το διοικητικό τους προσωπικό. Κ. Χρυσόγονος, *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*, ό.π., σελ. 522.

¹³ Π. Φουντεδάκη, *Παρουσίαση της απόφασης ΣτΕ Ολ. 519/2015*, ό.π., σελ. 90.

ακαδημαϊκών θεμάτων. Υπό την επιφύλαξη της ανάθεσης στη νομοθετική λειτουργία της αρμοδιότητας καθορισμού του ειδικότερου συστήματος οργάνωσης και λειτουργίας των ΑΕΙ¹⁴.

Επιπρόσθετα, κατά την ως άνω νομολογιακή εκδοχή, η αρμοδιότητα των κρατικών οργάνων να ασκήσουν παρέμβαση στη σύνθεση εκλεκτορικών σωμάτων για την εκλογή μελών του Διδακτικού και Ερευνητικού Προσωπικού (ΔΕΠ) σε υπό ίδρυση ΑΕΙ –με περιεχόμενο τον νομοθετικό καθορισμό της σύνθεσης των παραπάνω οργάνων από πρόσωπα που δεν είναι μέλη του οικείου ΑΕΙ– είναι σύμφωνη με το άρθρο 16 παρ. 5 εδάφ. α' Σ. μόνο έως και την ολοκλήρωση της αναγκαστικής κρατικής παρέμβασης για την πλήρωση θέσεων μελών ΔΕΠ σε ΑΕΙ τα οποία, εκ των πραγμάτων, δεν ήταν δυνατό να διαθέτουν ακόμη ίδια όργανα διοίκησης¹⁵.

Επιπλέον –ιδίως έως και την έκδοση της ΣτΕ Ολ. 982/2012– πάγια ήταν και η νομολογιακή ερμηνεία σύμφωνα με την οποία η συμμετοχή εκπροσώπων των διοικητικών υπαλλήλων των ΑΕΙ σε όργανα εκλογής και εξέλιξης μελών ΔΕΠ έπρεπε να θεωρείται αντίθετη με την αρχή της πλήρους αυτοδιοίκησης των ΑΕΙ, καθόσον τα μέλη του διοικητικού προσωπικού –μη όντας φορείς της ακαδημαϊκής ελευθερίας– δεν επιτρέπεται να συνδιαμορφώνουν τη σύνθεση οργάνων που φέρουν αποφασιστικές αρμοδιότητες, αμέσως ή εμμέσως, για τον καθορισμό *stricto sensu* ακαδημαϊκών θεμάτων¹⁶.

Εκτιμώντας όλως συνοπτικά την παραπάνω, αρχική προσέγγιση της νομολογίας, το κανονιστικό περιεχόμενο της αρχής της πλήρους αυτοδιοίκησης φαίνεται να ερμηνεύεται σε πλήρη συνάφεια με την αρχή της ακαδημαϊκής ελευθερίας, ως το αναγκαίο μέσο με το οποίο η τελευταία αρχή μπορεί να πραγματωθεί ουσιαστικά από το διδακτικό και ερευνητικό προσωπικό των Ιδρυμάτων. Με την εξαίρεση της συμμετοχής στις σχετικές διαδικασίες ανάδειξης των οργάνων διοίκησης των ΑΕΙ εκπροσώπων του διοικητικού προσωπικού αυτών, με την ως άνω νομολογιακή ερμηνεία κρίθηκε –εμμέσως– σύμφωνο κατά τα λοιπά με το άρθρο 16 Σ. το σύστημα διοίκησης των ΑΕΙ που είχε εισαχθεί βάσει του ν. 1268/1982¹⁷.

2. ΜΕΤΑΓΕΝΕΣΤΕΡΕΣ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΚΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ

Α. Η ΣτΕ 32/2009

Με τη ΣτΕ 32/2009 είχε τεθεί υπό κρίση η συνταγματικότητα εξουσιοδοτικών διατάξεων του άρθρου 24 παρ. 1 ν. 3549/2007 (μέσω της προσβολής της σχετικής κανονιστικής διοικητικής

¹⁴ Ibidem, σελ. 90 επ.· Χ. Ανθόπουλος, *Γνωμοδότηση*, ό.π., σελ. 331.

¹⁵ ΣτΕ 1493/1979· ΣτΕ 4334/1986· Π. Δαγτόγλου, *Συνταγματικό Δίκαιο*, ό.π., σελ. 542· Δ. Σαραφιανός, «Άρθρο 16», ό.π., σελ. 401.

¹⁶ ΣτΕ 2805/1984· Χ. Ανθόπουλος, *Γνωμοδότηση*, ό.π., σελ. 331· Δ. Σαραφιανός, «Άρθρο 16», ό.π., σελ. 400 επ.

¹⁷ Πρόκειται για το λεγόμενο σύστημα του «πανεπιστημίου των ομάδων», σύστημα διοίκησης στο οποίο τόσο η εκλογή των οργάνων διοίκησης των ΑΕΙ όσο και η ρύθμιση της σύνθεσης αυτών διέπεται από σχετικώς αναλογική εκπροσώπηση του συνόλου των απασχολούμενων στα ΑΕΙ, αλλά και των φοιτητών αυτών ως χρηστών των υπηρεσιών τους. Με το εν λόγω σύστημα αντικαταστάθηκε με τυπικό νόμο το προ της θέσης σε ισχύ του Συντάγματος 1975 λεγόμενο σύστημα διοίκησης των «τακτικών καθηγητών» των Ιδρυμάτων. Ωστόσο, όπως προεκτέθηκε, από την παραπάνω νομολογιακή τάση δεν απέρρεε κρίση υπέρ της δέσμευσης του κοινού νομοθέτη και της κανονιστικώς δρώσας διοίκησης προς εφαρμογή αποκλειστικά του ανωτέρω συστήματος διοίκησης ως του μόνου σύμφωνου με την αρχή της πλήρους αυτοδιοίκησης των Ιδρυμάτων. Π. Δαγτόγλου, *Συνταγματικό Δίκαιο*, ό.π., σελ. 538 επ.· Σ. Βλαχόπουλος, *Θεμελιώδη Δικαιώματα*, ό.π., σελ. 36· Π. Φουντεδάκη, *Παρουσίαση της απόφασης ΣτΕ Ολ. 519/2015*, ό.π., σελ. 104 επ.

πράξης), όσον αφορά την εισαγωγή της συμμετοχής (κατά το 1/3 του συνολικού αριθμού μελών του οργάνου) μελών άλλων Τμημάτων του ίδιου ή άλλου ΑΕΙ στη συγκρότηση των εκλεκτορικών σωμάτων των ΑΕΙ με σκοπό την εκλογή και εξέλιξη μελών ΔΕΠ¹⁸.

Ειδικότερα, σύμφωνα με τις νομοθετικές διατάξεις, οι εξωτερικοί (προς Τμήμα στο οποίο προκηρύχθηκε θέση μέλους ΔΕΠ) εκλέκτορες φέρουν υποχρεωτικά την ιδιότητα μέλους ΔΕΠ, κατέχοντας θέση πανεπιστημιακού εκπαιδευτικού ίδιου ή συναφούς γνωστικού αντικειμένου με το αντικείμενο της προκηρυσσόμενης θέσης. Στην προβληθείσα υπουργική απόφαση είχε καθορισθεί ο επιμέρους τρόπος με τον οποίο προέκυπτε ο αποκλεισμός κατά το 1/3 των μελών ΔΕΠ του οικείου Τμήματος, προκειμένου ο αριθμός των θέσεων του εκάστοτε εκλεκτορικού σώματος που αντιστοιχεί στο ανωτέρω ποσοστό να καταληφθεί από εξωτερικούς εκλέκτορες¹⁹. Σύμφωνα με τη ΣτΕ 32/2009 (σκ. 6η), ο παραπάνω νομοθετικός καθορισμός της αναλογίας εξωτερικών προς εσωτερικούς εκλέκτορες τέθηκε στον ν. 3549/2007 ως υποχρεωτικός για τα όργανα των ΑΕΙ²⁰.

Αναφορικά με τον προβληθέντα λόγο ακύρωσης της κανονιστικής διοικητικής πράξης ως προβάλλουσας την αρχή της πλήρους αυτοδιοίκησης των ΑΕΙ, το ΣτΕ προέβη, μεταξύ άλλων, στις εξής κρίσεις: «Δεν καθιερώνεται δε με τη διάταξη αυτή του Συντάγματος (σ.σ.: του άρθρου 16 παρ. 5 εδάφ. α' και β') δικαίωμα των ΑΕΙ προς αποκλειστική ρύθμιση των κατά τ' ανωτέρω νομοθετικού περιεχομένου θεμάτων (οργάνωσης και λειτουργίας αυτών), στα οποία περιλαμβάνεται και ο τρόπος συγκρότησης και λειτουργίας των συλλογικών τους οργάνων... όσον αφορά, ειδικότερα, την επιλογή του διδακτικού και ερευνητικού προσωπικού των ΑΕΙ... οι κανόνες... συγκρότησης και λειτουργίας των οργάνων στα οποία ανατίθεται η επιλογή και η εν γένει εξέλιξη του προσωπικού αυτού, τίθενται από τον κοινό νομοθέτη και, κατ' εξουσιοδότηση αυτού, από την κανονιστικώς δρώσα Διοίκηση» (σκ. 8η)²¹.

Σύμφωνα με τη ΣτΕ 32/2009, οι εξωτερικοί εκλέκτορες ως μέλη των εκλεκτορικών σωμάτων Τμήματος ΑΕΙ καθίστανται όργανα του Τμήματος, καθώς συγκροτούν (από κοινού με τα εσωτερικά μέλη) όργανο εντεταγμένο στην οργανωτική δομή του Τμήματος. Επιπρόσθετα, η συμμετοχή εξωτερικών μελών διεξάγεται με τη χρήση αντικειμενικού συστήματος επιλογής (κλήρωση), αποτελώντας αυτά μειοψηφία στη σύνθεση του σχετικού οργάνου. Το ΣτΕ διέλαβε ακόμη (αναπαράγοντας εν προκειμένω την αιτιολογική βάση των συναφών διατάξεων του ν. 3549/2007) την ανάγκη διασφάλισης της «επιστημονικής επικοινωνίας μεταξύ των διαφόρων ΑΕΙ της χώρας» (σκ. 9η)²². Σύμφωνα με την απόφαση, ευρύτερα, και η οργάνωση του συστήματος εκλογής και εξέλιξης των μελών ΔΕΠ οφείλει να προσαρμόζεται στις εκάστοτε κρατούσες στην πανεπιστημιακή κοινότητα συνθήκες (σκ. 8η)²³. Υπό τις ανωτέρω κρίσεις, το ΣτΕ –απορρίπτοντας ως αβάσιμους τους ισχυρισμούς των αιτούντων– έκρινε ότι δεν συνέτρεχε αντίθεση διατάξεων του ν. 3549/2007 με την αρχή της πλήρους αυτοδιοίκησης των ΑΕΙ²⁴.

¹⁸ Π. Φουντεδάκη, *Παρουσίαση της απόφασης ΣτΕ Ολ. 519/2015*, ό.π., σελ. 90 επ.· ΣτΕ 32/2009, ό.π., σελ. 299 επ.

¹⁹ ΣτΕ 32/2009, ό.π., σελ. 300.

²⁰ Ibidem, σελ. 300 επ.

²¹ Ibidem, σελ. 301.

²² Ibidem, σελ. 301 επ.

²³ Ibidem, σελ. 301.

²⁴ Ibidem, σελ. 302.

Β. Η ΣτΕ ΟΛ. 519/2015

Βάσει του ν. 4009/2011 επήλθαν εκτεταμένες τροποποιήσεις στο σύστημα των οργάνων διοίκησης των ΑΕΙ. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με το άρθρο 8 ν. 4009/2011, προβλέφθηκε, μεταξύ άλλων, το Συμβούλιο του Ιδρύματος ως ένα εκ των τριών κυριότερων οργάνων διοίκησης των ΑΕΙ (μαζί με τον Πρύτανη και τη Σύγκλητο), το οποίο δεν είχε καθορισθεί προγενέστερα της ισχύος του νόμου αυτού ως μέρος της οργανωτικής δομής των ΑΕΙ²⁵. Σύμφωνα και προς τις τροποποιήσεις τις οποίες επέφεραν στον ανωτέρω νόμο διατάξεις των νόμων 4076/2012 και 4115/2013, καθιερώθηκε νομοθετικά νέο οργανωτικό πρότυπο στα ΑΕΙ, υπό το οποίο στα τρία προαναφερόμενα όργανα διοίκησης ανατίθενται και αποφασιστικού χαρακτήρα αρμοδιότητες επί της διοίκησης, εποπτείας, καθώς και επί του οικονομικού προγραμματισμού των ΑΕΙ²⁶.

Από την άποψη της σύνθεσης, σύμφωνα με εξουσιοδοτικές διατάξεις του άρθρου 8 ν. 4009/2011, στο δεκαπενταμελές ή ενδεκαμελές Συμβούλιο του Ιδρύματος²⁷ θα συμμετέχουν έξι ή τέσσερα εξωτερικά μέλη, δηλαδή πρόσωπα που δεν φέρουν ιδιότητα μέλους ΔΕΠ του οικείου ΑΕΙ ή εν γένει ιδιότητα μέλους ΔΕΠ. Η εκλογή των εξωτερικών μελών του Συμβουλίου πραγματοποιείται από τα εσωτερικά αυτού μέλη, δηλαδή μέλη ΔΕΠ του οικείου ΑΕΙ²⁸. Με βάση τροποποιήσεις οι οποίες επήλθαν στον ν. 4009/2011 διά του ν. 4076/2012, οι υποψήφιοι για τις θέσεις των εξωτερικών μελών θα πρέπει να διαθέτουν, κατ' ελάχιστον, πτυχίο ημεδαπού ή αναγνωρισμένου αλλοδαπού ΑΕΙ, ενόσω θα πρέπει να κρίνεται ότι διαθέτουν ταυτόχρονα ευρεία αναγνώριση στην επιστήμη, στα γράμματα ή στις τέχνες²⁹.

Από την άποψη της κατανομής των αρμοδιοτήτων μεταξύ των οργάνων διοίκησης των Ιδρυμάτων, ειδικότερα για το Συμβούλιο του Ιδρύματος, προβλέφθηκαν εν συντομία, εκτός των άλλων, (βάσει του άρθρου 8 ν. 4009/2011 μετά τις τροποποιήσεις) οι ακόλουθες αρμοδιότητες: η «χάραξη» της στρατηγικής για την ανάπτυξη του Ιδρύματος (ύστερα από εισήγηση της Συγκλήτου), η γενική εποπτεία και ο έλεγχος της λειτουργίας του ΑΕΙ, η έγκριση της πρότασης για την έκδοση και αναθεώρηση του Οργανισμού λειτουργίας και του Εσωτερικού Κανονισμού του ΑΕΙ, η έγκριση του ετήσιου, τακτικού οικονομικού προϋπολογισμού και του τελικού, οικονομικού απολογισμού του ΑΕΙ, η έγκριση του ετήσιου απολογισμού των δραστηριοτήτων του ΑΕΙ, η προεπιλογή μεταξύ δύο ή τριών υποψηφίων (αναλόγως του κατά τα προηγούμενα μεγέθους του Συμβουλίου) για την εκλογή του Πρύτανη του ΑΕΙ, τον διορισμό αυτού, την εκλογή Κοσμήτορα Σχολής βάσει του παραπάνω αναφερόμενου συστήματος προεπιλογής, την παύση Κοσμήτορα κ.ά. Στα Συμβούλια των Ιδρυμάτων έχει ανατεθεί και η αρμοδιότητα για την άσκηση ελέγχου νομιμότητας επί των πράξεων των λοιπών οργάνων διοίκησης των ΑΕΙ³⁰.

²⁵ Π. Φουντεδάκη, *Παρουσίαση της απόφασης ΣτΕ Ολ. 519/2015*, ό.π., σελ. 91 επ.· ΣτΕ Ολ. 519/2015, ό.π., σελ. 230 επ.

²⁶ Γνωμοδότηση ΝΣΚ 176/2013, σελ. 3 επ.

²⁷ Το εν λόγω αριθμητικό μέγεθος καθορίστηκε σε αναλογία με τον αριθμό των καθηγητών πρώτης βαθμίδας του εκάστοτε ΑΕΙ.

²⁸ Γ. Γεραπετρίτης/Σ. Βλαχόπουλος, *Γνωμοδότηση προς τη Σύνοδο των Πρυτάνεων*, ό.π., σελ. 334.

²⁹ ΣτΕ Ολ. 519/2015, ό.π., σελ. 230 επ.

³⁰ Π. Φουντεδάκη, *Παρουσίαση της απόφασης ΣτΕ Ολ. 519/2015*, ό.π., σελ. 96 επ.· Σ. Βλαχόπουλος, *Παρατηρήσεις στην ΣτΕ Ολ. 519/2015*, ΘΠΔΔ 3/2015, σελ. 246 επ.· Γνωμοδότηση, ό.π., σελ. 3 επ.· ΣτΕ Ολ. 519/2015, ό.π., σελ. 230 επ.

Επιπλέον, βάσει του άρθρου 58 ν. 4009/2011, προβλέφθηκε η δυνατότητα σύστασης νομικών προσώπων ιδιωτικού δικαίου (ΝΠΙΔ) –με τη μορφή ανώνυμης εταιρείας– στα οποία θα ανατίθεται η διαχείριση και η αξιοποίηση της περιουσίας και των πόρων των Ιδρυμάτων που προέρχονται από πηγές εκτός της κρατικής επιχορήγησης των ΑΕΙ³¹. Σύμφωνα με την εν λόγω νομοθετική ρύθμιση, τα Συμβούλια των Ιδρυμάτων διαθέτουν την αρμοδιότητα ορισμού των μελών των διοικητικών συμβουλίων των ως άνω ΝΠΙΔ³². Αυτά τα ΝΠΙΔ, κατά την άσκηση του διαχειριστικού τους έργου, δύνανται να πραγματοποιούν ποικίλες δραστηριότητες, στις οποίες συμπεριλαμβάνονται, μεταξύ άλλων, η διαχείριση ερευνητικών προγραμμάτων, η διοργάνωση ειδικών προγραμμάτων ή και εκδηλώσεων με εκπαιδευτικό περιεχόμενο, η εύρεση και διαχείριση χρηματοδοτικών μέσων υπέρ των οικείων ΑΕΙ, η αξιοποίηση του παραχθέντος επιστημονικού έργου των Ιδρυμάτων, η συνεργασία με αντίστοιχους διαχειριστικούς φορείς διεθνών οργανισμών κ.ά.³³.

Όπως προεκτέθηκε³⁴, με τη ΣτΕ Ολ. 519/2015 κρίθηκε, ιδίως, ότι τα ΑΕΙ αποτελούν ιδρυματικού και όχι σωματειακού χαρακτήρα ΝΠΔΔ. Σε συνέχεια του χαρακτηρισμού αυτού, από το κανονιστικό περιεχόμενο της αρχής της πλήρους αυτοδιοίκησης των ΑΕΙ δεν απορρέει δέσμευση του κοινού νομοθέτη και της κανονιστικής δράσης διοίκησης να θεσπίζουν ένα συγκεκριμένο οργανωτικό πρότυπο όσον αφορά τη διοίκηση των ΑΕΙ. Ούτε και επιβάλλεται τα μέλη που συγκροτούν τα όργανα διοίκησης των ΑΕΙ να φέρουν προκαθορισμένες από τα όργανα αυτά ιδιότητες. Ταύτα διότι, εκτός των άλλων, στον κοινό νομοθέτη ανήκει η ευχέρεια επιλογής του εκάστοτε οργανωτικού προτύπου της πανεπιστημιακής διοίκησης, με κριτήριο την ανάγκη προσαρμογής των ΑΕΙ στις «απαιτήσεις της εξελισσόμενης επιστήμης και τεχνολογίας και ενόψει των εκάστοτε κρατουσών οικονομικών συνθηκών» (σκ. 14η και 15η)³⁵. Απώτατο όριο νομοθετικού προσδιορισμού του οργανωτικού σχήματος των Ιδρυμάτων συνιστά ο αποκλεισμός της κρατικής παρέμβασης στις διαδικασίες εκλογής και λειτουργίας των οργάνων διοίκησης αυτών³⁶.

Ειδικότερα, με τη ΣτΕ Ολ. 519/2015 απορρίφθηκε το σύνολο των ισχυρισμών περί πρόσκρουσης στην αρχή της πλήρους αυτοδιοίκησης των ΑΕΙ του νέου οργανωτικού σχήματος διοίκησης των ΑΕΙ, στο οποίο θεσπίσθηκε το όργανο του Συμβουλίου του Ιδρύματος με τη συμμετοχή σε αυτό

³¹ Ε. Πρεβεδούρου, *Από την εταιρεία αξιοποίησης στο ΝΠΙΔ του άρθρου 58 του Ν 4009/2011: νομικό καθεστώς και προοπτικές*, ΘΠΔΔ 3/2015, σελ. 221 επ.· Κ. Γιαννακόπουλος, *Η αποδόμηση των πανεπιστημίων*, ό.π., σελ. 337.

³² Η χορήγηση της παραπάνω δυνατότητας θα μπορούσε εν γένει να θεωρηθεί ως επακόλουθο της κατοχύρωσης από τον ν. 2414/1996 της ευχέρειας του Δημοσίου και των ΝΠΔΔ να συστήνουν ΝΠΙΔ –με τη μορφή ανώνυμης εταιρείας– με σκοπό τη διαχείριση της ιδιωτικής περιουσίας του κράτους και των αυτοδιοικούμενων ΝΠΔΔ. Υπό την εξαίρεση δραστηριοτήτων που κρίθηκε, από τη σχετική νομολογία, ότι συνέχονται άρρηκτα με τη *stricto sensu* έννοια της κρατικής κυριαρχίας, η υπό αναφορά νομοθετική ρύθμιση κατέστησε δυνατή την επιλογή εκ μέρους δημόσιων φορέων και οργανισμών της ανάθεσης της κατά τα ανωτέρω διαχείρισης σε ΝΠΙΔ, με στόχο την εξυπηρέτηση του δημοσίου συμφέροντος. Στη σχολιαζόμενη περίπτωση, η ανάθεση τέτοιων αρμοδιοτήτων σε ΝΠΙΔ συναρτάται με τη διαχείριση αποκλειστικά της ιδιωτικής περιουσίας των ΑΕΙ. Το Συμβούλιο του Ιδρύματος έχει κατά νόμο τη θέση της Γενικής Συνέλευσης του ΝΠΙΔ, ασκεί, συνεπώς, αρμοδιότητες ανώτατου διοικητικού οργάνου στο νομικό αυτό μόρφωμα. Ε. Πρεβεδούρου, *Από την εταιρεία αξιοποίησης στο ΝΠΙΔ του άρθρου 58 του Ν 4009/2011*, ό.π., σελ. 222 επ.

³³ *Ibidem*, σελ. 224 επ.

³⁴ Βλ. προηγουμένως, υποσημ. 7.

³⁵ ΣτΕ Ολ. 519/2015, ό.π., σελ. 237 επ.· Π. Φουντεδάκη, *Παρουσίαση της απόφασης ΣτΕ Ολ. 519/2015*, ό.π., σελ. 104 επ.

³⁶ Κ. Χρυσόγονος, *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*, ό.π., σελ. 522.

και εξωτερικών³⁷. Σύμφωνα με το ΣτΕ, η συμμετοχή –με την ιδιότητα του εσωτερικού μέλους– αποκλειστικά καθηγητών πρώτης βαθμίδας και αναπληρωτών καθηγητών δεν συνιστά υπέρμετρο περιορισμό της εκπροσώπησης του λοιπού διδακτικού και ερευνητικού προσωπικού των ΑΕΙ στα όργανα διοίκησης, εφόσον τα ως άνω εσωτερικά μέλη εκλέγονται για τον σκοπό αυτό από το υπόλοιπο προσωπικό και τους φοιτητές του οικείου ΑΕΙ. Περαιτέρω, το Συμβούλιο του Ιδρύματος εντάσσεται στην οργανωτική δομή του οικείου ΑΕΙ, ενώ το αυτό ισχύει και για τα εξωτερικά μέλη του Συμβουλίου, τα οποία –μετά την εκλογή τους με αυξημένη κατ’ αρχήν πλειοψηφία (των 4/5) από τα εσωτερικά μέλη– καθίστανται όργανα του ΑΕΙ. Επιπρόσθετα, τα εξωτερικά μέλη συνιστούν τη μειοψηφία των μελών του Συμβουλίου του Ιδρύματος, στο οποίο δεν έχει, ούτως ή άλλως, ανατεθεί η άσκηση των *stricto sensu* ακαδημαϊκών θεμάτων (σκ. 15η)³⁸.

Ειδικά όσον αφορά το ζήτημα του εύρους των αρμοδιοτήτων των Συμβουλίων, από τη ΣτΕ Ολ. 519/2015 συνεκτιμήθηκαν οι τροποποιήσεις που επήλθαν στον ν. 4009/2011 μέσω κυρίως του ν. 4076/2012. Με κατεύθυνση τον σχετικό περιορισμό των αρμοδιοτήτων που είχαν ανατεθεί αρχικά στο Συμβούλιο του Ιδρύματος και την παράλληλη διεύρυνση των αρμοδιοτήτων της Συγκλήτου³⁹.

Γ. Η ΣτΕ Ολ. 653/2024

Με την πρόσφατη ΣτΕ Ολ. 653/2024 κρίθηκε η συνταγματικότητα διατάξεων του ν. 4957/2022 (ιδίως του άρθρου 8 του νόμου), ύστερα από την προσβολή με αίτηση ακύρωσης σχετικής, κανονιστικής διοικητικής πράξης⁴⁰.

Σημειωτέον εν συντομία ότι, σύμφωνα με το άρθρο 7 ν. 4957/2022 επανήλθε σε ισχύ το οργανωτικό σχήμα διοίκησης των ΑΕΙ στο οποίο, μεταξύ των οργάνων διοίκησης των Ιδρυμάτων, συμπεριλαμβάνεται και Συμβούλιο Διοίκησης, αποτελούμενο εκ νέου τόσο από εσωτερικά μέλη όσο και από εξωτερικά μέλη προς το οικείο ΑΕΙ. Κατά το άρθρο 8 παρ. 1 ν. 4957/2022, από τα συνολικά ένδεκα μέλη του Συμβουλίου Διοίκησης τα πέντε είναι εξωτερικοί. Εσωτερικά και εξωτερικά μέλη του Συμβουλίου εκλέγονται για θητεία τετραετούς διάρκειας. Όσον αφορά τη νομοθετικά απαιτούμενη ιδιότητα του υποψηφίου εξωτερικού μέλους του Συμβουλίου Διοίκησης, στο άρθρο 8 παρ. 4 ν. 4957/2022 ορίζεται, εκτός των άλλων, ότι: «Ως εξωτερικά μέλη δύναται να επιλέγονται Καθηγητές Πανεπιστημίων της αλλοδαπής, φυσικά πρόσωπα με ευρεία αναγνώριση ή

³⁷ Η αίτηση ακύρωσης είχε ασκηθεί από Πρυτάνεις εγχώριων ΑΕΙ και από μέλη ΔΕΠ, στρεφόμενη κατά υπουργικής απόφασης με την οποία εξειδικεύθηκε το σύστημα εκλογής των μελών των οργάνων διοίκησης των ΑΕΙ. Σ. Βλαχόπουλος, *Παρατηρήσεις στην ΣτΕ Ολ. 519/2015*, ό.π., σελ. 246.

³⁸ Όπως κρίθηκε από την ανωτέρω απόφαση της Ολομέλειας: «το Συμβούλιο δεν ασκεί την τρέχουσα διοίκηση του Ιδρύματος αλλ’ αποτελεί, μέσα στο πλαίσιο και υπό τις προϋποθέσεις που ορίζει ο νόμος, όργανο χαράξεως στρατηγικής, ελέγχου και λογοδοσίας της τρέχουσας διοικήσεως των ΑΕΙ, η οποία ανήκει στον Πρύτανη και τη Σύγκλητο. Εξάλλου, το Συμβούλιο δεν ασκεί *stricto sensu* ακαδημαϊκές αρμοδιότητες, ενώ και όσες από τις αρμοδιότητές του άπτονται ακαδημαϊκών ζητημάτων ασκούνται μετά από εισήγηση, πρόταση ή γνώμη (απλή ή σύμφωνη) άλλου οργάνου...». ΣτΕ Ολ. 519/2015, ό.π., σελ. 237 επ.· Π. Φουντεδάκη, *Παρουσίαση της απόφασης ΣτΕ Ολ. 519/2015*, ό.π., σελ. 104 επ.

³⁹ ΣτΕ Ολ. 519/2015, ό.π., σελ. 239. Μεταξύ άλλων, μετά την ισχύ του ν. 4076/2012, το Συμβούλιο του Ιδρύματος θα ασκεί την αρμοδιότητά του ως προς τη στρατηγική ανάπτυξης του ΑΕΙ μετά από εισήγηση της Συγκλήτου και όχι αυτοδύναμα. Επίσης, η αρμοδιότητά του αναφορικά με την εκλογή των Κοσμητόρων περιορίστηκε τελικώς την προεπιλογή μεταξύ δύο ή τριών υποψηφίων. Π. Φουντεδάκη, *Παρουσίαση της απόφασης ΣτΕ Ολ. 519/2015*, ό.π., σελ. 102.

⁴⁰ ΣτΕ Ολ. 653/2024, ό.π.

συμβολή στον πολιτισμό, τις τέχνες, τα γράμματα ή τις επιστήμες, την οικονομία ή την κοινωνία... Οι υποψήφιοι πρέπει να διαθέτουν αυξημένα τυπικά προσόντα και τουλάχιστον πτυχίο Α.Ε.Ι. της ημεδαπής ή αλλοδαπής».

Με τη ΣτΕ Ολ. 653/2024 απορρίφθηκαν (κατά πλειοψηφία) ως αβάσιμοι οι ισχυρισμοί των αιτούντων περί της αντίθεσης στο άρθρο 16 παρ. 5 Σ., μεταξύ άλλων, της συμμετοχής εξωτερικών στη σύνθεση των Συμβουλίων Διοίκησης των ΑΕΙ. Ευρύτερα, στην ανωτέρω απόφαση της Ολομέλειας υιοθετήθηκε η νεότερη τάση στη νομολογιακή ερμηνεία του κανονιστικού περιεχομένου της αρχής της πλήρους αυτοδιοίκησης των ΑΕΙ. Έτσι, σύμφωνα με τη ΣτΕ Ολ. 653/2024, τα πανεπιστήμια αποτελούν ΝΠΔΔ προεκκόντως ιδρυματικού και όχι σωματειακού χαρακτήρα, οπότε ο κοινός νομοθέτης δύναται να επιλέγει το κατά την κρίση του προσφορότερο οργανωτικό πρότυπο διοίκησης των ΑΕΙ. Κρίθηκε συναφώς ότι: «...αφενός μεν το Σύνταγμα δεν απαιτεί συγκεκριμένη ιδιότητα για τα μέλη των οργάνων διοικήσεως των πανεπιστημίων αλλά καταλείπει στον νομοθέτη ευρύτατα περιθώρια εξουσίας για τον καθορισμό των προσώπων που μετέχουν στη διοίκησή τους, αφετέρου δε τα εξωτερικά μέλη καθίστανται, μετά την εκλογή τους από τα εσωτερικά μέλη, όργανα του Α.Ε.Ι. ...»⁴¹.

Παρατηρείται ότι, η αποδοχή από τη ΣτΕ Ολ. 653/2024 της συνταγματικότητας των πρόσφατων ρυθμίσεων περί της επαναλειτουργίας Συμβουλίων Διοίκησης των ΑΕΙ συντελέσθηκε παρά ορισμένες διαφοροποιήσεις του ισχύοντος νομοθετικού πλαισίου (ν. 4957/2022) σε σύγκριση με το νομοθετικό πλαίσιο το οποίο είχε διαμορφωθεί ως προς τα εξωτερικά μέλη των Συμβουλίων ιδίως υπό την ισχύ των νόμων 4009/2011 και 4076/2012.

Ειδικότερα, υπό τον ισχύοντα νόμο, η αναλογία εσωτερικών και εξωτερικών μελών των Συμβουλίων –παρά τη διατήρηση της πλειοψηφίας των εσωτερικών μελών– μεταβλήθηκε υπέρ της αυξημένης συμμετοχής εξωτερικών μελών. Ακόμη, ως προσόν εκλογής υποψηφίου εξωτερικού μέλους, προβλέπεται το κριτήριο της «ευρείας αναγνώρισης στην κοινωνία» αναφορικά με φυσικά πρόσωπα τα οποία δεν φέρουν την ακαδημαϊκή ιδιότητα. Με το εν λόγω κριτήριο καθίσταται δυνατή η διεύρυνση των ουσιαστικών περιθωρίων κρίσης την οποία διαθέτουν τα εσωτερικά μέλη του Συμβουλίου Διοίκησης ως προς την εκλογή των εξωτερικών μελών. Το παραπάνω κριτήριο είχε τεθεί για πρώτη φορά με σχετική διάταξη του ν. 4009/2011 (με χρήση της ίδιας γραμματικής διατύπωσης). Ωστόσο, καταργήθηκε στη συνέχεια βάσει του ν. 4076/2012. Η κατάργηση του κριτηρίου αυτού αποτέλεσε στοιχείο που αξιοποιήθηκε από τη ΣτΕ Ολ. 519/2015 προκειμένου να κρίνει υπέρ της συνταγματικότητας των τότε ισχυουσών ρυθμίσεων περί των Συμβουλίων των Ιδρυμάτων⁴². Επιπλέον, σύμφωνα με τη ΣτΕ Ολ. 653/2024, η πρόβλεψη στον νόμο ως κωλύματος υποβολής υποψηφιότητας της απουσίας οικονομικής συναλλαγής για τουλάχιστον ένα έτος του υποψηφίου εξωτερικού μέλους με το ΑΕΙ στο οποίο προτίθεται να υποβάλει υποψηφιότητα δεν αντίκειται σε συνταγματικές διατάξεις, και δεν απαιτείται το παραπάνω κώλυμα να είναι πενταετούς διάρκειας, όπως καθοριζόταν στον ν. 4009/2011⁴³.

⁴¹ Ibidem.

⁴² Ibidem· ΣτΕ Ολ. 519/2015, ό.π., σελ. 239.

⁴³ ΣτΕ Ολ. 653/2024, ό.π.

III. ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ ΩΣ ΠΡΟΣ ΤΗ ΝΕΟΤΕΡΗ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΚΗ ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΗΣ ΤΗΣ ΠΛΗΡΟΥΣ ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΤΩΝ ΑΕΙ

Αναφέρθηκε προηγούμενα ότι, σύμφωνα με παλαιότερες αποφάσεις του ΣτΕ⁴⁴, θα ήταν αντίθετη με την κατ' άρθρο 16 παρ. 5 εδάφ. α' Σ. αρχή της πλήρους αυτοδιοίκησης των ΑΕΙ οποιαδήποτε συμμετοχή κρατικού οργάνου, καθώς και τρίτων ιδιωτών, κατά τη συγκρότηση και λειτουργία των οργάνων της πανεπιστημιακής διοίκησης. Ιδίως όταν τα τελευταία ασκούν αρμοδιότητες που συ-
νέχονται με *stricto sensu* ακαδημαϊκά θέματα⁴⁵.

Η διευρυμένη ερμηνευτική εκδοχή του κανονιστικού περιεχομένου της αρχής της πλήρους αυτοδιοίκησης από το ΣτΕ μεταβάλλεται (ιδιαίτερα μετά την έκδοση της ΣτΕ 32/2009), με τον επαναπροσδιορισμό του περιεχομένου αυτού. Έτσι, στις νεότερες αποφάσεις, με αξιοποίηση πανομοιότυπης διατύπωσης, τονίζεται ο προεχόντως ιδρυματικός και όχι σωματειακός χαρακτήρας των ΑΕΙ. Ενώ διαφαίνεται πως η ισχύς της υπό κρίση αρχής δεσμεύει τα κρατικά όργανα (και όχι πλέον τρίτους ιδιώτες) να απέσχουν από ενέργειες που θα υπερέβαιναν όσα επιτάσσει η τήρηση της αρχής της νομιμότητας, δηλαδή από την κατ' αρχήν εποπτική τους δραστηριότητα. Επιπρόσθετα, στις νεότερες αποφάσεις της συναφούς νομολογίας επικράτησε ως ευρεία η αρμοδιότητα του κοινού νομοθέτη (και κατ' επέκταση της κανονιστικής δρώσας διοίκησης) για τον καθορισμό του εκάστοτε οργανωτικού προτύπου για τη δομή και τη λειτουργία των οργάνων διοίκησης των Ιδρυμάτων, όπως και για τον καθορισμό των ιδιοτήτων υπό τις οποίες θα μετέχουν τα μέλη στα όργανα διοίκησης των ΑΕΙ⁴⁶. Οι ανωτέρω παραδοχές που επικράτησαν στη νομολογία όσον αφορά τον κυρίως ιδρυματικό χαρακτήρα των ΑΕΙ, καθώς και η ανάθεση στην αρμοδιότητα της νομοθετικής λειτουργίας του διά νόμου προσδιορισμού του οργανωτικού πλαισίου των Ιδρυμάτων, ανταποκρίνονται στις κατ' άρθρο 16 παρ. 5 Σ. διατάξεις⁴⁷.

Μπορεί να παρατηρηθεί επίσης ότι, για τη συμπλήρωση της νεότερης νομολογιακής τάσης επανακαθορισμού της κανονιστικής εμβέλειας της αρχής της πλήρους αυτοδιοίκησης, από το ΣτΕ διερευνήθηκε η συμφωνία των μεταγενέστερων νομοθετικών πλαισίων ρύθμισης της λειτουργίας των ΑΕΙ προς επιμέρους σκοπούς που φέρεται να διέπουν την πανεπιστημιακή δομή και λειτουργία. Συναφώς, σκοποί όπως, ενδεικτικά, η ανάγκη προσαρμογής των Ιδρυμάτων στις «μεταβαλλόμενες οικονομικές, κοινωνικές και επιστημονικές εξελίξεις» ή στις «εκάστοτε κρατούσες συνθήκες στην πανεπιστημιακή κοινότητα», η επίτευξη της «εξωστρέφειας των ΑΕΙ στο διεθνές περιβάλλον»,

⁴⁴ Μεταξύ άλλων στις ΣτΕ Ολ. 2786/1984 και ΣτΕ Ολ. 2805/1984.

⁴⁵ Π. Φουντεδάκη, *Παρουσίαση της απόφασης ΣτΕ Ολ. 519/2015*, ό.π., σελ. 89 επ.· Χ. Ανθόπουλος, *Γνωμοδότηση*, ό.π., σελ. 330 επ.

⁴⁶ Το ανωτέρω σκεπτικό συμπληρώνεται, εκτός των άλλων, από την επισήμανση της διάκρισης μεταξύ των εννόμων συνεπειών του καθεστώτος της αυτοδιοίκησης ΝΠΔΔ και της αυτονομίας. Π. Φουντεδάκη, *Παρουσίαση της απόφασης ΣτΕ Ολ. 519/2015*, ό.π., σελ. 89 επ.· Κ. Χρυσόγονος, *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*, ό.π., σελ. 519 επ.· ΣτΕ 32/2009, ό.π., σελ. 301 επ.· ΣτΕ Ολ. 982/2012, ό.π., σελ. 666 επ.· ΣτΕ Ολ. 519/2015, ό.π., σελ. 238 επ.· ΣτΕ Ολ. 653/2024, ό.π.

⁴⁷ Καθότι στις διατάξεις αυτές τα ΑΕΙ τυποποιούνται ως πλήρως αυτοδιοικούμενα ΝΠΔΔ που τελούν υπό την εποπτεία του κράτους, χωρίς ειδικότερο προσδιορισμό. Συγχρόνως, κύριος σκοπός λειτουργίας των ΑΕΙ είναι η εξυπηρέτηση του δημοσίου συμφέροντος μέσω της παροχής υπηρεσιών και όχι η συνένωση με σκοπό την ικανοποίηση ορισμένου κοινού επαγγελματικού συμφέροντος. Π. Δαγτόγλου, *Συνταγματικό Δίκαιο*, ό.π., σελ. 538 επ.· Δ. Σαραφιανός, «Άρθρο 16», ό.π., σελ. 398 επ.· Π. Φουντεδάκη, *Παρουσίαση της απόφασης ΣτΕ Ολ. 519/2015*, ό.π., σελ. 110 επ.

η ενίσχυση της «συνεργασίας και της επιστημονικής επικοινωνίας μεταξύ των διαφόρων ΑΕΙ της χώρας» κ.ά. κρίθηκαν θεμιτοί υπό την ισχύ των διατάξεων του άρθρου 16 Σ.⁴⁸.

Ο προαναφερόμενος επανακαθορισμός της νομολογιακής ερμηνείας της έννοιας της πλήρους αυτοδιοίκησης των ΑΕΙ (και του συνακόλουθου περιορισμού της κανονιστικής εμβέλειας αυτής) φαίνεται να αφορά την ευρύτερη προβληματική της ανάγκης προσαρμογής των συνταγματικών ρυθμίσεων στις εξελισσόμενες συνθήκες σε αντίστιξη, όμως, με τον αυστηρό και τυπικό χαρακτήρα του ελληνικού Συντάγματος. Από τον χαρακτήρα αυτό συνάγεται η απαίτηση, η ερμηνευτική προσέγγιση των συνταγματικών διατάξεων να διατηρεί έναν συστηματικό χαρακτήρα, υπό την έννοια της τήρησης της συνοχής του αυστηρού Συντάγματος και της διαφύλαξης της αρχής της ασφάλειας δικαίου. Κατά λογική ακολουθία, η απαραίτητη, υπό ορισμένες συνθήκες, μεταβολή μίας παλαιότερα πάγιας ερμηνείας –χωρίς να έχει προηγηθεί η προβλεπόμενη διαδικασία αναθεώρησης του Συντάγματος– θα πρέπει να μπορεί να εξηγηθεί με επάρκεια και να αφίσταται από στοιχεία υπέρμετρου υποκειμενισμού⁴⁹.

Στο ειδικότερο ζήτημα της κρίσης για τη συμμετοχή εξωτερικών μελών στα Συμβούλια των ΑΕΙ (τόσο υπό το πλαίσιο του ν. 4009/2011 όσο και υπό τον ισχύοντα ν. 4957/2022), στη νομολογία έγινε αποδεκτή η θέση κατά την οποία στα παραπάνω όργανα διοίκησης δεν έχουν

⁴⁸ ΣτΕ 32/2009, ό.π., σελ. 301 επ.· ΣτΕ Ολ. 982/2012, ό.π., σελ. 666 επ.· ΣτΕ Ολ. 519/2015, ό.π., σελ. 238 επ.· ΣτΕ Ολ. 653/2024, ό.π.· Ακόμη, από το ΣτΕ διαλαμβάνονται για τη διαμόρφωση των κρίσεων του και οι σκοποί που τίθενται από τον κοινό νομοθέτη και όπως αυτοί διατυπώνονται ιδίως σε εισηγητικές ή και αιτιολογικές εκθέσεις των τυπικών νόμων. Παραδείγματος χάριν, το διά του ν. 3549/2007 καθορισθέν νέο τότε σύστημα σύνθεσης των εκλεκτορικών σωμάτων των πανεπιστημιακών Ιδρυμάτων έγινε αποδεκτό ότι επιτρέπει τη «διασφάλιση μειζόνων εγγυήσεων αντικειμενικότητας και αμεροληψίας κατά την επιλογή και εξέλιξη των μελών των ΑΕΙ». ΣτΕ 32/2009, ό.π., σελ. 301. Αντιστοίχως, σύμφωνα με τη ΣτΕ Ολ. 519/2015 (σκ. 15n) κρίθηκε ότι: «...η επιλογή από το νομοθέτη της συγκεκριμένης μορφής εκπροσωπήσεως των επί μέρους κατηγοριών του προσωπικού των ΑΕΙ στο Συμβούλιο του Ιδρύματος, η οποία εναπόκειται στην ευχέρειά του, εξυπηρετεί τον προαναφερθέντα σκοπό της επίμαχης ρυθμίσεως, δηλαδή την αντιμετώπιση της παθογένειας των ΑΕΙ από το προηγούμενο πρότυπο διοικήσεως και οργανώσεώς τους, το οποίο συνεπήγετο σχέσεις εξαρτήσεως μεταξύ των μελών της πανεπιστημιακής κοινότητας. Ο σκοπός δε αυτός είναι συνταγματικά θεμιτός...». ΣτΕ Ολ. 519/2015, ό.π., σελ. 241. Η λήψη υπόψιν των σκοπών αυτών δεν φαίνεται, όμως, να υπόκειται σε περαιτέρω επεξεργασία εκ μέρους του Δικαστηρίου. Η παραπάνω διεύρυνση των σκοπών υπό τους οποίους οργανώνεται τα τελευταία ιδίως έτη το νομοθετικό πρότυπο δομής και λειτουργίας των ΑΕΙ συναρτάται εμφανώς με τις γενικές προτεραιότητες της νομοθετικής πολιτικής στον σχετικό τομέα. Μεταξύ άλλων, όπως προαναφέρθηκε, ιδίως μετά τη θέση σε ισχύ του ν. 2414/1996 κατέστη δυνατή η διαχείριση περιουσιακών στοιχείων δημόσιων φορέων και οργανισμών σε συνθήκες απελευθέρωσης και κεφαλαιοποίησης. Ε. Πρεβεδούρου, Από την εταιρεία αξιοποίησης στο ΝΠΙΔ του άρθρου 58 του Ν 4009/2011, ό.π., σελ. 222 επ.· Ειδικά ως προς τη δομή των ΑΕΙ –και με ιδιαίτερη επίταση μετά τη θέση σε ισχύ των νόμων 3549/2007 και 3848/2010– επιταχύνθηκε η διά τυπικών νόμων προσαρμογή της δομής αυτής στις ρυθμίσεις του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, καθώς και στην προτεραιοποίηση της διεθνοποιημένης λειτουργίας των πανεπιστημιακών Ιδρυμάτων. Όρο της εν λόγω διεθνοποίησης φαίνεται να αποτελεί η επίτευξη της οικονομικής, κεφαλαιακής και ακαδημαϊκής σύμπραξης των εγχώριων ΑΕΙ με Ιδρύματα της αλλοδαπής, χωρίς να απαιτείται σε κάθε περίπτωση η συνδρομή της ακαδημαϊκής ιδιότητας των προσώπων που θα απαρτίζουν τα νέα όργανα διοίκησης των ΑΕΙ. Π. Φουντεδάκη, Παρουσίαση της απόφασης ΣτΕ Ολ. 519/2015, ό.π., σελ. 107 επ.

⁴⁹ Η μεταβολή προηγούμενων ερμηνευτικών προσεγγίσεων επί συνταγματικών προβλέψεων, η οποία πραγματοποιείται εκτός των ορισμένων, τυπικών αναθεωρητικών διαδικασιών και χωρίς, συνεπώς, την προηγούμενη μεταβολή της γραμματικής διατύπωσης του Συντάγματος, έχει περιγραφεί στην επιστήμη και ως «δυναμική ερμηνεία του Συντάγματος». Για την προβληματική βλ. αναλυτικά Σ. Βλαχόπουλο, Η δυναμική ερμηνεία του Συντάγματος (Η προσαρμογή του συνταγματικού κειμένου στις μεταβαλλόμενες συνθήκες), 2014, σελ. 17 επ. και 24 επ.· Ε. Βενιζέλο, Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου, 2021, σελ. 85 επ.

ανατεθεί αρμοδιότητες που να σχετίζονται με τη διαχείριση των *stricto sensu* ακαδημαϊκών θεμάτων. Ή, έστω, η ανάθεση τέτοιας κατηγορίας αρμοδιοτήτων νομοθετήθηκε παράλληλα με την άσκηση των αρμοδιοτήτων αυτών, ύστερα από έκφραση γνώμης ή σύμφωνης γνώμης άλλου οργάνου διοίκησης⁵⁰.

Ωστόσο, το ως άνω επιχείρημα θα πρέπει να θεωρηθεί πιο σωστά ως τυπικό. Στο όργανο του Συμβουλίου έχει ανατεθεί (διά τυπικού νόμου) ιδιαίτερο εύρος αρμοδιοτήτων (όπως, μεταξύ άλλων, η αρμοδιότητα επιλογής της αναπτυξιακής στρατηγικής των Ιδρυμάτων, η άσκηση του ελέγχου νομιμότητας επί των πράξεων άλλων οργάνων διοίκησης, η αρμοδιότητα προεπιλογής μεταξύ υποψηφίων Πρυτάνεων και Κοσμητόρων κ.ά.)⁵¹. Επιπρόσθετα, σύμφωνα με το άρθρο 14 παρ. 1 ν. 4957/2022, στο Συμβούλιο Διοίκησης του Ιδρύματος ανατίθεται πλέον το γενικό τεκμήριο αρμοδιότητας μεταξύ των οργάνων διοίκησης αυτού⁵², όπως και η αρμοδιότητα έγκρισης των συναπτόμενων με το ΑΕΙ συμβάσεων με φυσικά ή νομικά πρόσωπα. Συνεπώς, στο όργανο του Συμβουλίου ανατίθενται κρίσιμης σημασίας, αποφασιστικές αρμοδιότητες, με επίδραση και στο παρεχόμενο από τα ΑΕΙ επιστημονικό, ερευνητικό και διδακτικό έργο. Δηλαδή, με, εκ των πραγμάτων, διαπλοκή των αποφάσεων τις οποίες λαμβάνει το Συμβούλιο με το έργο το οποίο ασκείται από μέλη ΔΕΠ –που είναι οι κατ' εξοχήν φορείς του δικαιώματος της ακαδημαϊκής ελευθερίας– όπως και με το περιεχόμενο των υπηρεσιών που παρέχεται στους φοιτητές των Ιδρυμάτων, ως των κυριότερων χρηστών των πανεπιστημιακών υπηρεσιών⁵³.

Ζήτημα προκύπτει ορθότερα και όσον αφορά τις ιδιότητες που μπορούν να διαθέτουν τα εξωτερικά μέλη σύμφωνα με τον νόμο, η ρύθμιση του οποίου –και κατά τη νομολογιακή ερμηνεία του άρθρου 16 παρ. 5 εδάφ. α' Σ.– ανατίθεται κατ' αρχήν στην αρμοδιότητα του κοινού νομοθέτη και της κανονιστικής δράσας διοίκησης.

Αρχικά, όπως αναφέρθηκε, με τη ΣτΕ 32/2009 κρίθηκε σύμφωνα με τις σχετικές συνταγματικές ρυθμίσεις η συναφής πρόβλεψη του ν. 3549/2007 περί της υποχρεωτικής σύνθεσης (κατά το 1/3) των εκλεκτορικών σωμάτων των ΑΕΙ από μέλη ΔΕΠ εκτός του εκάστοτε οικείου ΑΕΙ. Εμφανώς, υπό την ως άνω πρόβλεψη, η συμμετοχή εξωτερικών μελών σε εκλεκτορικό όργανο ΑΕΙ περιοριζόταν τόσο αριθμητικά όσο, όμως, και από την άποψη ότι η περιγραφόμενη διεύρυνση σχετιζόταν αποκλειστικά με μέλη ΔΕΠ ελληνικών ΑΕΙ. Αντιθέτως, με τη ΣτΕ Ολ. 519/2015 κρίθηκε ως σύμφωνη με τις διατάξεις του άρθρου 16 παρ. 5 Σ. η –βάσει του ν. 4009/2011– συμμετοχή τρίτων προσώπων (με ισότιμο δικαίωμα ψήφου με τα εσωτερικά μέλη που προέρχονται από το οικείο Ίδρυμα)

⁵⁰ Βλ. ενδεικτικά ΣτΕ Ολ. 519/2015, ό.π., σελ. 239. Η παραπάνω διάκριση απαντάται και σε παλαιότερες αποφάσεις. Σύμφωνα ενδεικτικά με τη ΣτΕ Ολ. 982/2012: «...όταν το ρυθμιζόμενο θέμα είναι αμιγώς ή έχει προεχόντως διοικητικό, και όχι επιστημονικό, χαρακτήρα δεν αντιτίθεται στο Σύνταγμα η συμμετοχή όλων των παραγόντων της πανεπιστημιακής ζωής στη λήψη της σχετικής απόφασης». ΣτΕ Ολ. 982/2012, ό.π., σελ. 666.

⁵¹ Βλ. ενδεικτικά Γνωμοδότηση, ό.π., σελ. 3 επ.

⁵² Σύμφωνα με το άρθρο 14 παρ. 1 εδάφ. α' ν.4957/2022: «Το Συμβούλιο Διοίκησης (Σ.Δ.) έχει τις αρμοδιότητες του παρόντος και όσες άλλες προβλέπονται από τον εσωτερικό κανονισμό του Ανώτατου Εκπαιδευτικού Ιδρύματος (Α.Ε.Ι.), εφόσον αυτές δεν έχουν ανατεθεί από τον νόμο σε άλλα όργανα του Α.Ε.Ι.».

⁵³ Δ. Σαραφιανός, «Άρθρο 16», ό.π., σελ. 400 επ.· Χ. Ανθόπουλος, Γνωμοδότηση, ό.π., σελ. 331· Κ. Χρυσόγονος, Γνωμοδότηση προς τη Σύνοδο των Πρυτάνεων, ό.π., σελ. 326· Κ. Γιαννακόπουλος, Η αποδόμηση των πανεπιστημίων, ό.π., σελ. 339 επ.

σε νέο, συλλογικό όργανο διοίκησης των ΑΕΙ (που διαθέτει αποφασιστικού χαρακτήρα αρμοδιότητες), χωρίς τα εν λόγω εξωτερικά μέλη να φέρουν υποχρεωτικά ακαδημαϊκή ιδιότητα, ως μέλη του διδακτικού και ερευνητικού προσωπικού είτε ελληνικών είτε αλλοδαπών πανεπιστημίων, σε αριθμό που αντιπροσωπεύουν αξιοσημείωτη μειοψηφία εντός του συλλογικού οργάνου. Στη ΣτΕ Ολ. 519/2015 έγιναν αποδεκτά τα κριτήρια εκλογιμότητας των υποψηφίων εξωτερικών μελών (όπως αυτά νομοθετήθηκαν τελικώς σύμφωνα με τις τροποποιητικές διατάξεις του ν. 4076/2012). Κρίνοντας το ανώτατο ακυρωτικό ότι η κατοχή τουλάχιστον πτυχίου ημεδαπού ή αλλοδαπού ΑΕΙ, από κοινού με την «*ευρεία αναγνώριση του υποψηφίου στην επιστήμη, στα γράμματα ή στις τέχνες*» συνιστούν επαρκείς προϋποθέσεις κατάληψης θέσης μέλους Συμβουλίου ελληνικού ΑΕΙ⁵⁴. Μάλιστα, με την πρόσφατη ΣτΕ Ολ. 653/2024, κρίθηκαν σύμφωνες με τις συνταγματικές προβλέψεις οι περαιτέρω σχετικοποιημένες προϋποθέσεις που τέθηκαν από τον ισχύοντα ν. 4957/2022 ως προς τη συμμετοχή τρίτων προσώπων στα Συμβούλια Διοίκησης των ΑΕΙ⁵⁵.

Εκτιμώντας τη συμφωνία των παραπάνω νομοθετικών ρυθμίσεων με το Σύνταγμα, η Ολομέλεια του ΣτΕ αξιοποίησε κυρίως το επιχείρημα περί της ένταξης των εξωτερικών μελών του Συμβουλίου του Ιδρύματος στο οργανωτικό πλέγμα του οικείου ΑΕΙ. Δηλαδή ότι, ύστερα από την εκλογή τους, και τα εξωτερικά μέλη του Συμβουλίου αποτελούν εσωτερικά όργανα του Ιδρύματος, συνιστώντας αυτά τμήμα ενός από τα κυριότερα όργανα της πανεπιστημιακής διοίκησης⁵⁶. Ενισχυτικά προς την υπό κρίση επιχειρηματολογία, από το ΣτΕ συναξιολογήθηκε και το γεγονός ότι, τα εξωτερικά μέλη του Συμβουλίου αντλούν την νομιμοποίησή τους άμεσα από τα μέλη ΔΕΠ τα οποία έχουν εκλεγεί ήδη ως εσωτερικά μέλη του οργάνου, καθώς και έμμεσα από το σύνολο των μελών του εκπαιδευτικού και εν γένει πανεπιστημιακού προσωπικού του οικείου Ιδρύματος, το οποίο μετέχει στη διαδικασία εκλογής των εξωτερικών κατ' έμμεσο τρόπο, εκλέγοντας απευθείας τα εσωτερικά μέλη. Προς επίρρωση αυτών των σκέψεων, στην κρίση της Ολομέλειας συμπεριλήφθηκε και η νομοθετική προϋπόθεση της απαίτησης της κατά τα παραπάνω εκλογής των εξωτερικών μελών με αυξημένη πλειοψηφία⁵⁷.

Η συμμετοχή, ωστόσο, διά τυπικού νόμου τρίτων προσώπων (τα οποία μάλιστα δεν ανήκουν στο εκπαιδευτικό προσωπικό ημεδαπών ή αλλοδαπών ΑΕΙ) σε όργανο διοίκησης ελληνικών πανεπιστημίων, το οποίο ασκεί αποφασιστικού χαρακτήρα αρμοδιότητες (συναφείς, έστω και εμμέσως, με *stricto sensu* ακαδημαϊκά θέματα), υπάγεται δυσχερώς στις σύμφωνες με το άρθρο 16 παρ. 5 εδάφ. α' Σ. αρμοδιότητες του κοινού νομοθέτη. Καθόσον, κατά τη γραμματική διατύπωση της

⁵⁴ Πάντως, η διατύπωση η οποία αξιοποιήθηκε εκ μέρους της Ολομέλειας του ΣτΕ (η οποία αποδέχεται ως έχει την αντίστοιχη νομοθετική διατύπωση) φαίνεται να εμπεριέχει ορισμένη αντίφαση: «...ο υποψήφιος (σ.σ.: για τη θέση εξωτερικού μέλους) θα πρέπει να διαθέτει αυξημένα τυπικά προσόντα και τουλάχιστον πτυχίο ημεδαπού ή αναγνωρισμένου αλλοδαπού ΑΕΙ...» (σκ. 15η). ΣτΕ Ολ. 519/2015, ό.π., σελ. 239. Πανομοιότυπη, προβληματική διατύπωση περιλαμβάνεται και στην πρόσφατη ΣτΕ Ολ. 653/2024, ό.π. Ωστόσο, προδήλως, οι ανωτέρω νομοθετικά οριζόμενες ιδιότητες των εξωτερικών δεν ανταποκρίνονται στα ιδιαίτεως αυξημένα, τυπικά και ουσιαστικά, προσόντα εκλογής και εξέλιξης μελών ΔΕΠ. Επιπλέον, συμβιβάζεται δυσχερώς η έννοια της κατοχής αυξημένων τυπικών προσόντων με την καθιέρωση ως ελάχιστης νομοθετικής προϋπόθεσης της κατοχής μόνον πτυχίου ημεδαπού ή αναγνωρισμένου αλλοδαπού ΑΕΙ. Γ. Γεραπετρίτης/Σ. Βλαχόπουλος, *Γνωμοδότηση προς τη Σύνοδο των Πρυτάνεων*, ό.π., σελ. 334.

⁵⁵ ΣτΕ Ολ. 653/2024, ό.π.

⁵⁶ Βλ. ενδεικτικά ΣτΕ Ολ. 519/2015, ό.π., σελ. 238 επ.

⁵⁷ Ibidem, σελ. 239· Σ. Βλαχόπουλος, *Παρατηρήσεις στην ΣτΕ Ολ. 519/2015*, ό.π., σελ. 246 επ.

παραπάνω συνταγματικής διάταξης, τα εγχώρια ΑΕΙ επιβάλλεται να αυτοδιοικούνται (και, μάλιστα, «πλήρως»). Έτσι, τα μέλη των οργάνων διοίκησης των ΑΕΙ θα πρέπει, πιο σωστά, να ευρίσκονται σε σχέση ουσιαστικής εγγύτητας, τόσο μεταξύ τους όσο και σε αναφορά προς το επιστημονικό, ερευνητικό και διδακτικό έργο, η διεξαγωγή του οποίου συνιστά και τον κυριότερο σκοπό λειτουργίας αυτών. Επιπρόσθετα, όπως προεκτέθηκε, συνταγματικό όριο του κοινού νομοθέτη και της κανονιστικής δράσας διοίκησης συνιστά και η αποτελεσματική άσκηση του δικαιώματος της ακαδημαϊκής ελευθερίας, η οποία, από κοινού με την αρχή της πλήρους αυτοδιοίκησης των ΑΕΙ, συνιστούν τις αναγκαίες λειτουργικές εκφάνσεις της θεσμικής εγγύησης της επιστημονικής ελευθερίας⁵⁸. Θα μπορούσε να παρατηρηθεί συναφώς ότι, η νομολογία του ΣτΕ δεν προέβη σε πιο κατάλληλα επεξεργασμένη αιτιολογία των κρίσεων της ιδιαίτερα από τη ΣτΕ Ολ. 519/2015 και εφεξής. Αυτό διότι φαίνεται να υιοθετούνται κριτήρια προγενέστερων αποφάσεων (όπως ενδεικτικά της ΣτΕ 32/2009), στις οποίες δεν είχε τεθεί άμεσα η προβληματική της συμμετοχής τρίτων ιδιωτών (υπό την ιδιότητα του εξωτερικού μέλους) σε όργανα διοίκησης των ΑΕΙ.

Σύμφωνα με τα προηγούμενα, η νομολογιακή κατασκευή της εκ των υστέρων (δηλαδή μετά την εκλογή τους) ένταξης των εξωτερικών μελών των Συμβουλίων μεταξύ των οργάνων διοίκησης των ΑΕΙ δε φαίνεται, ορθότερα, να συμπληρώνει τις ελάχιστες απαιτήσεις της κανονιστικής εμβέλειας της αρχής της πλήρους αυτοδιοίκησης των πανεπιστημιακών Ιδρυμάτων, όπως αυτές προκύπτουν από καθαυτή τη γλωσσική σημασία της έννοιας. Αντιθέτως, δεδομένου του κατ' αρχήν ιδρυματικού χαρακτήρα των ΑΕΙ ως ΝΠΔΔ, καθώς και της ορθά κριθείσας δυνατότητας του κοινού νομοθέτη για επιλογή του ειδικότερου οργανωτικού πλέγματος λειτουργίας των ΑΕΙ (και συνακόλουθα των ιδιοτήτων των προσώπων που θα συγκροτούν τα όργανα διοίκησης των Ιδρυμάτων), η συμμετοχή διά τυπικού νόμου τρίτων ιδιωτών (και μάλιστα υπό τις νομοθετικές προϋποθέσεις που τίθενται στον ισχύοντα ν. 4957/2022) θα μπορούσε να γίνει αποδεκτή πρωτίστως εφόσον η συμμετοχή αυτή καθοριζόταν για όργανα που θα διέθεταν αποκλειστικά γνωμοδοτικού χαρακτήρα αρμοδιότητες⁵⁹.

IV. ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Από τις διατάξεις του άρθρου 16 παρ. 5 Σ. επαφίεται συνειδητά στον κοινό νομοθέτη (και, κατ' επέκταση, στην κανονιστικώς δράσα διοίκηση) η αρμοδιότητα του προσδιορισμού εν γένει του οργανωτικού συστήματος δομής και λειτουργίας των ΑΕΙ. Τα όργανα των ΑΕΙ –στο πλαίσιο της αρχής της πλήρους αυτοδιοίκησής τους– συγκροτούνται με προσωπικό το οποίο επιλέγεται από αυτά τα ίδια, υπό ιδιότητες οι οποίες καθορίζονται κατ' αρχήν στην κοινή νομοθεσία. Η αρχή της πλήρους αυτοδιοίκησης είχε ερμηνευθεί αρχικά στη νομολογία ως απαγορευτική, τόσο της άμεσης κρατικής επιρροής, όσο και της συμμετοχής ιδιωτών κατά τη συγκρότηση και λειτουργία των

⁵⁸ Δ. Σαραφιανός, «Άρθρο 16», ό.π., σελ. 400 επ.· Χ. Ανθόπουλος, *Γνωμοδότηση*, ό.π., σελ. 331· Κ. Χρυσόγονος, *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*, ό.π., σελ. 323 επ.· Γ. Γεραπετρίτης/Σ. Βλαχόπουλος, *Γνωμοδότηση προς τη Σύνοδο των Πρυτάνεων*, ό.π., σελ. 334· Κ. Γιαννακόπουλος, *Η αποδόμηση των πανεπιστημίων*, ό.π., σελ. 339 επ. Για την αντίθεση άποψη στην επιστήμη βλ. ενδεικτικά Π. Φουντεδάκη, *Παρουσίαση της απόφασης ΣτΕ Ολ. 519/2015*, ό.π., σελ. 107 επ. και τις εκεί αναγραφόμενες βιβλιογραφικές αναφορές.

⁵⁹ Χ. Ανθόπουλος, *Γνωμοδότηση*, ό.π., σελ. 331.

οργάνων διοίκησης των πανεπιστημίων, με την αποδοχή περιορισμένων εξαιρέσεων. Σύμφωνα με τη μεταγενεστέρως κρατούσα νομολογία, οι δυνατότητες του κοινού νομοθέτη θα πρέπει να θεωρηθούν διευρυμένες, υπό την αξιοποίηση σκοπών κρινόμενων ως σύμφωνων με το άρθρο 16 παρ. 5 Σ., όπως, εκτός των άλλων, της ανάγκης προσαρμογής των εγχώριων ΑΕΙ στις μεταβαλλόμενες κοινωνικές, οικονομικές και επιστημονικές εξελίξεις (με την προσαρμογή αυτή να αντανακλάται εν μέρει στην κοινή νομοθεσία για τα ΑΕΙ που θεσπίστηκε το διάστημα των τελευταίων ετών). Βασικό πεδίο εφαρμογής της νεότερης νομολογιακής κατεύθυνσης υπήρξε το ζήτημα της συμμετοχής εξωτερικών μελών (που δεν διαθέτουν ακαδημαϊκή ιδιότητα) σε όργανα διοίκησης ημεδαπών ΑΕΙ, η οποία κρίθηκε επανειλημμένα ως σύμφωνη με το κανονιστικό περιεχόμενο της αρχής της πλήρους αυτοδιοίκησης των ΑΕΙ. Όμως, στη νεότερη ερμηνευτική προσέγγιση στη νομολογία δεν φαίνεται να εξηγείται με επάρκεια το επιτρεπτό (από την άποψη του Συντάγματος) της συμμετοχής προσώπων που δεν έχουν ιδιότητα μέλους ΔΕΠ σε όργανα με αποφασιστικού χαρακτήρα αρμοδιότητες και επίδραση και επί ακαδημαϊκών θεμάτων των ΑΕΙ, παρά την ισχύ της αρχής της πλήρους αυτοδιοίκησης των Ιδρυμάτων. □

ΠΛΑΤΦΟΡΜΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΔΙΚΤΥΩΣΗΣ ΚΑΙ ΘΕΜΕΛΙΩΔΗ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΗΝ ΠΡΟΣΦΑΤΗ ΑΠΟΦΑΣΗ ΤΟΥ ΑΝΩΤΑΤΟΥ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟΥ ΤΩΝ ΗΠΑ ΓΙΑ ΤΟ TikTok

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Επίκεντρο της εν λόγω μελέτης αποτελεί η απόφαση του Ανωτάτου Δικαστηρίου των ΗΠΑ που επικύρωσε ομόφωνα έναν ομοσπονδιακό νόμο που απαγορεύει την εφαρμογή κοινωνικής δικτύωσης TikTok στις Ηνωμένες Πολιτείες, εκτός εάν ο ιδιοκτήτης της πλατφόρμας με έδρα την Κίνα πουλήσει το TikTok σε μη ελεγχόμενο από την Κίνα φορέα αμερικανικών συμφερόντων. Κεντρικό ζήτημα αποτελεί, κατά πόσο η απαγόρευση μιας εφαρμογής που λειτουργεί ως υποδομή επικοινωνίας θα πρέπει να επιτρέπεται μόνο σε ακραίες περιπτώσεις, εάν το διανεμόμενο περιεχόμενο παραβιάζει κατά κύριο λόγο θεμελιώδεις κανόνες και αξίες που προστατεύουν την ασφάλεια, ή εάν τα δεδομένα των χρηστών που συλλέγονται από την πλατφόρμα χρησιμοποιούνται με καταχρηστικό τρόπο παραβιάζοντας σαφώς την ασφάλεια και τα προσωπικά τους δεδομένα, διαφορετικά μια τέτοια απαγόρευση θα ήταν δυσανάλογη.

**Χρυσούλα
Μ. Μιχαηλίδου**
Δικηγόρος, Δ.Ν.
Πανεπιστημίου
Χαϊδελβέργης

ABSTRACT

The focus of this study is the US Supreme Court decision that unanimously upheld a federal law that bans the social media app TikTok in the United States unless the owner of the China-based platform sells TikTok to a non-Chinese-controlled entity of US interests. A central issue is whether blocking an app that functions as a communication infrastructure should only be allowed in extreme cases, if

the distributed content primarily violates fundamental rules and values that protect security, or if user data collected by the platform is used in an abusive manner in clear violation of security and personal data, otherwise such a blocking would be disproportionate.

Ι. Η ΠΛΑΤΦΟΡΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΔΙΚΤΥΩΣΗΣ TikTok ΩΣ «ΔΟΥΡΕΙΟΣ ΙΠΠΟΣ»

Οι δραστηριότητες των διαδικτυακών πλατφορμών και των μέσων κοινωνικής δικτύωσης ως απαραίτητες υποδομές επικοινωνίας¹ εγείρουν ζητήματα ασφάλειας. Ένα επίκαιρο παράδειγμα είναι η συζήτηση γύρω από την πλατφόρμα κοινωνικής δικτύωσης TikTok. Στα δημοκρατικά κράτη που διέπονται από το κράτος δικαίου, υπάρχει ανησυχία ότι η TikTok θα μπορούσε να διαβιβάσει ευαίσθητα δεδομένα χρηστών σε κινεζικές κυβερνητικές υπηρεσίες, καθώς οι νόμοι στην Κίνα όπου η εταιρεία που το λειτουργεί έχει την πραγματική έδρα της επιτρέπουν στην Κυβέρνηση να έχει πρόσβαση στα δεδομένα της υπηρεσίας και μάλιστα χωρίς να έχουν γνώση για αυτό οι χρήστες της. Επιπλέον, υπάρχουν φόβοι ότι η Κυβέρνηση της Κίνας και το Κομμουνιστικό Κόμμα της Κίνας που την μονοπωλεί θα μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν το περιεχόμενο του TikTok για τη διάδοση παραπληροφόρησης και να κάνουν κατάχρηση της πλατφόρμας για σκοπούς προπαγάνδας². Για τους λόγους αυτούς, άλλωστε, η Ινδία απαγόρευσε το TikTok (μαζί με άλλες 58 εφαρμογές κινητών τηλεφώνων κινεζικής προέλευσης) στις 29.06.2020, μετά από το ξέσπασμα συγκρούσεων στα ινδοκινεζικά σύνορα³, ενώ τον Μάρτιο του 2023 η Κυβέρνηση του Προέδρου Biden έδωσε οδηγίες στις δημόσιες υπηρεσίες να διαγράψουν την εφαρμογή από τις συσκευές τους και ζήτησε αντίστοιχα μέτρα από τις σύμμαχες χώρες⁴. Αντίστοιχα μέτρα υιοθέτησαν και η Ευρωπαϊκή Ένωση,

¹ Η υπόθεση *Moody v. NetChoice*, 603 U.S. 707 (2024) αποτέλεσε την πρώτη προσπάθεια του Ανώτατου Δικαστηρίου να εφαρμόσει την Πρώτη Τροποποίηση του Συντάγματος στη ρύθμιση του περιεχομένου των μέσων κοινωνικής δικτύωσης. Οι ιδιοκτήτες ιδιωτικών υποδομών μπορούν να ενεργούν τόσο ως ομιλητές όσο και ως ρυθμιστές του λόγου άλλων ανθρώπων. Αυτό απαιτεί μια μετατόπιση από το παραδοσιακό δυαδικό μοντέλο ρύθμισης του λόγου –κυβέρνηση έναντι πολιτών– σε ένα πλουραλιστικό ή τριγωνικό μοντέλο, στο οποίο τόσο τα κράτη όσο και οι ιδιοκτήτες ιδιωτικών υποδομών ρυθμίζουν τον λόγο των τελικών χρηστών. Το τρίγωνο της ελευθερίας του λόγου δημιουργεί διαρκείς συγκρούσεις μεταξύ των συμφερόντων της ελευθερίας του λόγου των εταιρειών υποδομής και των τελικών χρηστών. Η απόφαση *Moody* αποτελεί παράδειγμα αυτών των τάσεων, χορηγώντας στις εταιρείες κοινωνικής δικτύωσης το δικαίωμα να ρυθμίζουν την ομιλία των τελικών χρηστών τους. Τα συμφέροντα της ελευθερίας του λόγου των τελικών χρηστών παίζουν ελάχιστο έως καθόλου ρόλο στην ανάλυση του Δικαστηρίου. Βλ. Balkin, *Moody v. NetChoice: The Supreme Court Meets the Free Speech Triangle*, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 20.01.2025) και σύνοψή του στην [ανάγνση](#) [perma.cc/A5HZ-U4MQ].

² Ως προς την αλληλεπίδραση της πολιτικής κατάστασης της Κίνας και των μέσων ενημέρωσης, βλ. Hart/Holznapel, *Chinas Medienlandschaft und das Internet*, MMR 2013, σελ. 491 επ.

³ Βλ. Pareek, *Good morning, America: Why India banned TikTok 5 years back*, India Today 19.01.2025. Δεν υπήρξε δικαστική προσφυγή κατά της απαγόρευσης στα ινδικά δικαστήρια. Πάντως η κρίσιμη για την απαγόρευση διάταξη του Section 69A of the *Information Technology Act*, που επιτρέπει στην Κυβέρνηση της Ινδίας να απαγορεύει τη μετάδοση κάθε πληροφορίας στο διαδίκτυο που μπορεί να θέσει σε κίνδυνο την εθνική ασφάλεια, κρίθηκε συνταγματική από μία διμελή σύνθεση του Supreme Court of India στη θεμελιώδη υπόθεση *Shreya Singhal v. Union of India*, *All India Reporter (AIR)* 2015 SC 1523 – Rohinton Fali Nariman J (με ιδιαίτερη αναφορά και στην αμερικανική νομολογία) (κείμενο της απόφασης διαθέσιμο στο [link](#)).

⁴ Είχε προηγηθεί η θέσπιση σχετικού ομοσπονδιακού νόμου (No TikTok on Government Devices Act, 29.12.2023).

το Ηνωμένο Βασίλειο, ο Καναδάς, η Αυστραλία και η Νέα Ζηλανδία, ενώ η Ταϊβάν είχε προηγηθεί ήδη από τον Δεκέμβριο του 2022. Απαγόρευση του TikTok έχει επιβάλει για λόγους δημόσιας τάξης ήδη το 2021 η Ινδονησία, αλλά πρόσφατα και η Αλβανία κατηγορώντας την εφαρμογή ότι εξαπτεί τη βία μεταξύ των ανηλίκων⁵. Αλλά και οι γαλλικές αρχές απαγόρευσαν στις 15.05.2024 κατά τις πρόσφατες ταραχές στην περιοχή το TikTok, στο υπερπόντιο διαμέρισμα της Νέας Καληδονίας για λόγους δημόσιας τάξης⁶.

Με αφορμή την πρόσφατη απόφαση του Ανωτάτου Δικαστηρίου των ΗΠΑ στην υπόθεση που αφορά την πλατφόρμα κοινωνικής δικτύωσης TikTok, τίθεται το κεντρικό ζήτημα αν μπορούν οι απειλές για την προστασία των δεδομένων και την εθνική ασφάλεια να δικαιολογήσουν την απαγόρευση της συγκεκριμένης πλατφόρμας.

Η TikTok Inc., εταιρεία με έδρα στην Καλιφόρνια, διαχειρίζεται και διαθέτει την πλατφόρμα TikTok στις Ηνωμένες Πολιτείες. Η TikTok είναι μια πλατφόρμα μέσων κοινωνικής δικτύωσης που επιτρέπει στα άτομα να δημιουργούν, να μεταφορτώνουν και να παρακολουθούν σύντομα βίντεο κλιπ που επικαλύπτονται με κείμενο, φωνητικά και μουσική. Η TikTok Inc. είναι εξ ολοκλήρου θυγατρική της TikTok LLC, η οποία με τη σειρά της είναι εξ ολοκλήρου θυγατρική της TikTok Ltd., η οποία με τη σειρά της είναι εξ ολοκλήρου θυγατρική της Beijing Bytedance Technology Ltd. (εφεξής: ByteDance). Η ByteDance, με τη σειρά της, έχει συσταθεί στα Νησιά Κέιμαν, αλλά έχει την έδρα της στο Πεκίνο και λειτουργεί κυρίως από γραφεία στη Λαϊκή Δημοκρατία της Κίνας. Εκτός από τον νομικό έλεγχο της TikTok Inc. λόγω της ιδιοκτησίας της, η ByteDance διαδραματίζει τουλάχιστον έναν πολύ σημαντικό ρόλο στη λειτουργία της πλατφόρμας TikTok στις ΗΠΑ: Τα άτομα βλέπουν περιεχόμενο στο TikTok κυρίως μέσω της ροής «Για Εσάς» («For You»), η οποία παρουσιάζει σε κάθε θεατή βίντεο που έχουν επιμεληθεί ειδικά γι' αυτόν από τις επιλογές της εταιρείας σχετικά με τη συγκράτηση του περιεχομένου, τις αποφάσεις προώθησης και φιλτράρισματος βίντεο και, κυρίως, τη «μηχανή συστάσεων» του TikTok. Η δημοτικότητα του TikTok είναι σε μεγάλο βαθμό συνάρτηση του ιδιόκτητου αλγορίθμου που κινεί τη «μηχανή συστάσεων»

Παράλληλα 32 Πολιτείες την περίοδο 2022-2023 προέβλεψαν αντίστοιχα μέτρα. Η Μοντάνα έγινε μάλιστα τον Απρίλιο 2023 η πρώτη Πολιτεία που θέσπισε απαγόρευση της εφαρμογής εντός των ορίων της και δεν επέτρεπε στα καταστήματα εφαρμογών να την προσφέρουν. Η εφαρμογή της νομοθεσίας ανεστάλη πάντως με απόφαση ασφαλιστικών μέτρων του Ομοσπονδιακού Περιφερειακού Δικαστή την παραμονή της θέσεως σε ισχύ της απαγορεύσεως την 01.12.2023, επειδή παραβίαζε συνταγματικές διατάξεις που προστατεύουν το διαπολιτειακό εμπόριο. Βλ. US District Court for the District of Montana, *Samantha Alario και TikTok Inc. v. Austin Knudsen*, διαθέσιμο στο [link](#).

⁵ Η απαγόρευση επιβλήθηκε προσωρινά για ένα έτος. Βλ. *Legal Monitor Worldwide* 23.12.2024, Σημειωτέον ότι την ίδια αιτιολογία περί προστασίας ανηλίκων έδωσε τον Απρίλιο 2022 και η κυβέρνηση των Ταλιμπάν όταν απαγόρευσε την εφαρμογή στο Αφγανιστάν. Η εφαρμογή πάντως φαίνεται ότι πράγματι δημιουργεί εθισμό στα νεαρά άτομα.

⁶ Η απαγόρευση οδήγησε σε διαμάχη ενώπιον του γαλλικού Συμβουλίου της Επικρατείας, το οποίο όμως απέρριψε το σχετικό ειδικό ένδικο βοήθημα προσωρινής δικαστικής προστασίας των δημοσίων ελευθεριών (*référé-liberté*) (το δικόγραφο της προσφυγής διαθέσιμο στο [link](#)). Βλ. σχετικά CE Ord. 23 mai 2024, n° 494320, *La Quadrature du net*, AJDA 2024, 2013, note Crinon. Το Conseil d'État αποφάσισε ότι δεν μπορούσε να χορηγήσει ασφαλιστικά μέτρα για οικονομικούς λόγους και αφού διαπίστωσε ότι η ελευθερία της επικοινωνίας δεν περιοριζόταν υπερβολικά ενόψει του ότι δεν απαγορεύθηκαν άλλα κοινωνικά δίκτυα. Οι προσφεύγοντες έχουν ασκήσει και αίτηση ακυρώσεως, στην οποία ζητούν μάλιστα και την αποστολή προδικαστικού ερωτήματος ως προς τη συνταγματικότητα του μέτρου της απαγόρευσης στο Συνταγματικό Συμβούλιο. Η νομολογία του τελευταίου φαίνεται μάλιστα ότι τους ευνοεί. Βλ. σχετικά Lécuyer, *Droit public et liberté d'expression (Janvier 2023-Mai 2024)*, 2024, σελ. 386 επ.

(“recommendation engine”) και ο οποίος καθορίζει σε μεγάλο βαθμό τι βλέπουν οι θεατές στις ροές «Για εσάς»⁷. Η ByteDance ανέπτυξε αρχικά τον πηγαίο κώδικα για τη μηχανή συστάσεων και παραμένει υπεύθυνη για την ανάπτυξη του κώδικα που τρέχει την πλατφόρμα TikTok. Η νομοθεσία της ΛΔΚ απαγορεύει την εξαγωγή αυτού του εμπιστευτικού αλγορίθμου από την Κίνα⁸.

Η είδηση ότι το TikTok μπορούσε κάλλιστα να σκοτεινιάσει στις ΗΠΑ το Σαββατοκύριακο 18-19 Ιανουαρίου 2025 έχει ήδη ωθήσει εκατομμύρια χρήστες να καταφύγουν σε άλλες –επίσης– κινέζικες πλατφόρμες. Σε κάθε περίπτωση, ενώ δεν είναι σαφές αν αυτές οι εφαρμογές θέτουν τις ίδιες ανησυχίες για την εθνική ασφάλεια, η μετανάστευση των χρηστών των ΗΠΑ σε αυτές φαίνεται σίγουρα να αναιρεί ολόκληρο τον σκοπό της απαγόρευσης του TikTok. Πρόσφατες αναφορές ειδήσεων δείχνουν ότι οι χρήστες του TikTok ήδη συρρέουν σε εναλλακτικές κινέζικες εφαρμογές όπως το Lemon8 και το RedNote. Ωστόσο, επειδή το Lemon8 ανήκει στη ByteDance, λογικά θα αντιμετωπίσει άμεση απαγόρευση μαζί με το TikTok. Άλλες κινέζικες εφαρμογές, όπως το RedNote, κατέχουν μια πιο διφορούμενη θέση και ενώ δεν απαγορεύονται αυτόματα, θα μπορούσε, ωστόσο, να ενεργοποιηθεί μια παρόμοια διαδικασία εκποίησης τους ή απαγόρευσης λειτουργίας τους, αφού διαπιστωθεί ότι αποτελούν «σημαντική απειλή για την εθνική ασφάλεια των Ηνωμένων Πολιτειών»⁹.

Σε περιπτώσεις όπως αυτές, η ελευθερία του λόγου και τα συμφέροντα της κρατικής ασφάλειας μπορεί να συγκρούονται. Ένα δημοκρατικό συνταγματικό κράτος πρέπει να είναι σε θέση να αντιμετωπίζει τους κινδύνους για την ασφάλεια του ιδίου και των πολιτών του. Η πρόκληση, ωστόσο, έγκειται στη χρήση ρυθμιστικών εργαλείων που δεν θα διακινδυνεύουν την ελευθερία της έκφρασης¹⁰. Συνεπώς, τίθεται το ερώτημα: Αντέχουν οι γενικές απαγορεύσεις της χρήσης των πλατφορμών για λόγους ασφαλείας στα θεμελιώδη δικαιώματα επικοινωνίας; Αυτό, με τη σειρά του, ενσωματώνεται στο γενικότερο ερώτημα πώς μπορούν να ρυθμιστούν οι πλατφόρμες και η χρήση τους σύμφωνα με τα θεμελιώδη δικαιώματα υπό το πρίσμα των αντικρουόμενων συμφερόντων ασφαλείας.

II. Η ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΗ ΠΡΩΤΟΒΟΥΛΙΑ ΤΩΝ ΗΠΑ ΩΣ ΑΝΑΧΩΜΑ ΚΑΤΑ ΤΟΥ TikTok

Στις 23 Απριλίου 2024, το Κογκρέσο επικαλούμενο ανησυχίες για την εθνική ασφάλεια ψήφισε με συντριπτική πλειοψηφία το γνωστό ως “The Protecting Americans from Foreign Adversary Controlled Applications Act” (εφεξής: PAFACAA), δηλαδή τον «Νόμο για την Προστασία των Αμερικανών από Εφαρμογές που Ελέγχονται από Ξένους Αντιπάλους». Ο νόμος αυτός περιείχε διατάξεις που αφορούσαν εταιρείες μέσω κοινωνικής δικτύωσης που ανήκαν σε ξένες εταιρείες

⁷ Lederman, *TikTok Meets the Comstock Act: The Centrality of the Data-Protection Justification in TikTok Inc. v. Garland*, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 04.01.2025) [perma.cc/MG53-CMAF].

⁸ Βλ. Bomboy, *Supreme Court allows TikTok ban to go into effect*, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 17.01.2025) [perma.cc/M6BL-H9GD].

⁹ Βλ. Ali, *The Supreme Court Upheld the TikTok Ban. Is RedNote Next?*, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 17.01.2025) [perma.cc/7LG5-MXDM].

¹⁰ Βλ. Soave, *SCOTUS Rules in Favor of TikTok Ban as Some Supporters Realize it's a Bad Idea*, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 17.01.2025) [perma.cc/VFX8-P7NR].

ή σε εταιρείες που ανήκαν σε ξένους υπηκόους από χώρες που έχουν χαρακτηριστεί ως ξένοι αντίπαλοι των ΗΠΑ, και οι οποίες έχει κριθεί ότι αποτελούσαν σημαντική απειλή για την εθνική ασφάλεια. Ο εν λόγω νόμος κατονόμασε μάλιστα συγκεκριμένα την κινεζική εταιρεία ByteDance και το TikTok ως εφαρμογή ελεγχόμενη από ξένο αντίπαλο. Επιπλέον, υποχρέωνε τη μητρική εταιρεία ByteDance με έδρα την Κίνα να εκποιήσει την εφαρμογή TikTok εντός 9 μηνών, είτε παύοντας τις δραστηριότητές της, είτε πουλώντας την σε αμερικανική επιχείρηση. Εάν η ByteDance δεν συμμορφωνόταν με αυτή την απαίτηση, το TikTok θα μπορούσε να απαγορευτεί από τα αμερικανικά καταστήματα εφαρμογών. Η προθεσμία για την πώληση ήταν η 19η Ιανουαρίου 2025. Εάν η ByteDance δεν το είχε πράξει έως τότε, το TikTok θα αντιμετώπιζε απαγόρευση από τα καταστήματα εφαρμογών και τις υπηρεσίες φιλοξενίας στο διαδίκτυο των ΗΠΑ, περιορίζοντας τις νέες λήψεις και την πρόσβαση στο περιεχόμενό του. Ταυτόχρονα, ψηφίστηκε ένας άλλος νόμος, ο «Νόμος για την Προστασία των Δεδομένων των Αμερικανών από Ξένους Αντιπάλους» (Protecting Americans' Data from Foreign Adversaries Act). Ο νόμος αυτός απαγορεύει στις εταιρείες που πωλούν δεδομένα να διαβιβάζουν ευαίσθητα προσωπικά δεδομένα Αμερικανών πολιτών στις λεγόμενες ξένες αντίπαλες χώρες και σε ιδρύματα ή εταιρείες που ελέγχονται από τις χώρες αυτές. Αυτό περιλαμβάνει και την TikTok.

Ο PAFACAA, που ψηφίστηκε με συντριπτική διακομματική υποστήριξη¹¹, δημιουργεί ένα πλαίσιο εκποίησης ή απαγόρευσης για ορισμένες εφαρμογές που ελέγχονται από το εξωτερικό. Ο νόμος στοχεύει συγκεκριμένα το TikTok και τη μητρική του εταιρεία ByteDance, αν και θεσπίζει επίσης έναν ευρύτερο μηχανισμό για τη ρύθμιση παρόμοιων εφαρμογών. Ο βασικός μηχανισμός του νόμου είναι απλός: Εάν η ByteDance δεν εκποιήσει την TikTok μέσω μιας «αναγνωρισμένης εκποίησης» που αφαιρεί τον έλεγχο του «ξένου αντιπάλου», οι αμερικανικές εταιρείες όπως η Apple, η Google, η Amazon, Microsoft ή η Oracle πρέπει να σταματήσουν να παρέχουν την κρίσιμη υποδομή της εφαρμογής, συμπεριλαμβανομένης της πρόσβασης στο κατάστημα εφαρμογών και των υπηρεσιών φιλοξενίας στο cloud. Ειδικότερα, ο PAFACAA ρυθμίζει αυτούς τους αμερικανικούς παρόχους υπηρεσιών και όχι απευθείας το TikTok ή τους χρήστες του. Μια ειδική εκποίηση απαιτεί προεδρική πιστοποίηση μέσω μιας διυπηρεσιακής διαδικασίας, η οποία αποδεικνύει ότι (α) η εφαρμογή δεν ελέγχεται πλέον από ξένο αντίπαλο και (β) δεν θα υπάρξει επιχειρησιακή σχέση μεταξύ των αμερικανικών επιχειρήσεων και των οντοτήτων που ελέγχονται από το εξωτερικό, ιδίως όσον αφορά τους αλγόριθμους σύστασης περιεχομένου και την κοινή χρήση δεδομένων¹².

Ο νέος νόμος που επέβαλε είτε την εκποίηση ή την απαγόρευση, που εν τέλει σήμανε το τέλος του TikTok στις ΗΠΑ, σηματοδοτούσε απλώς την τελευταία κορύφωση μιας μακροχρόνιας διαμάχης, το υπόβαθρο της οποίας είναι η σύγκρουση εξωτερικής πολιτικής μεταξύ των ΗΠΑ και της Κίνας. Ήταν ήδη σαφές ότι ο νόμος θα αποτελούσε αντικείμενο δικαστικής διαμάχης: Η ByteDance

¹¹ Βλ. για τη νομοθετική ιστορία [link](#). Εκτός από την ειλικρινή ανησυχία για την κινεζική επιρροή, σημαντικό ρόλο έπαιξε και η πολιτική συγκυρία που ανέδειξε τη δυνατότητα πολιτικής εκμετάλλευσης της εφαρμογής. Βλ. McCann Ramirez, *Lawmakers Admit They Want to Ban TikTok Over Pro-Palestinian Content*, Rolling Stone 06.05.2024, διαθέσιμο στο [link](#) [perma.cc/RVJ8-9CK7].

¹² Βλ. Howe, *Supreme Court upholds TikTok ban*, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 17.01.2025) [perma.cc/YA4F-7P9Y] με περαιτέρω συνδέσεις προς προηγούμενες συναφείς αναρτήσεις.

είχε ήδη ανακοινώσει ότι θα προσφύγει στη δικαιοσύνη με την αιτιολογία της παραβίασης των θεμελιωδών δικαιωμάτων επικοινωνίας, δηλαδή της Πρώτης Τροποποίησης του Αμερικανικού Συντάγματος. Η Πρώτη Τροποποίηση αποτελεί πράγματι ένα αποφασιστικό συνταγματικό εμπόδιο: εγγυάται την ελευθερία της επικοινωνίας σχεδόν άνευ όρων, και η νομολογία που καθορίζεται από μια πλούσια πρακτική του Ανώτατου Δικαστηρίου προστατεύει επίσης τις μονόπλευρες, ριζοσπαστικές ή σοκαριστικές μειοψηφικές απόψεις, από τις οποίες βρίθει το TikTok. Μια απαγόρευση θα αποτελούσε σοβαρή καταπάτηση της ελευθερίας έκφρασης και πληροφόρησης εκατομμυρίων ανθρώπων. Αν και μπορεί να υπάρχουν λόγοι για να εξεταστεί μια τέτοια απαγόρευση, οι λόγοι αυτοί θα πρέπει να συνιστούν πολύ σοβαρή απειλή για το κράτος και την κοινωνία για να είναι έγκυροι στο πλαίσιο της ελευθερίας της έκφρασης υπό το πρίσμα της Πρώτης Τροποποίησης¹³. Η προστασία των συμφερόντων της εθνικής ασφάλειας και της εξωτερικής πολιτικής είναι ίσως το πιο πειστικό επιχείρημα υπέρ της λήψης μέτρων κατά της TikTok. Αυτό περιλαμβάνει όχι μόνο τους φόβους για κατάχρηση δεδομένων που σχετίζονται με την ασφάλεια, αλλά και τον αλγοριθμικό έλεγχο του περιεχομένου, τη διάδοση της προπαγάνδας, την υποδαύλιση των συγκρούσεων και τη διάδοση της παραπληροφόρησης¹⁴.

III. ΤΟ TikTok ΕΝΩΠΙΟΝ ΤΟΥ ΑΝΩΤΑΤΟΥ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟΥ ΤΩΝ ΗΠΑ

Η ByteDance στράφηκε κατά της ομοσπονδιακής Κυβέρνησης μετά την ψήφιση του PAFACA, ισχυριζόμενη, ότι ο νόμος παραβιάζει την Πρώτη και την Πέμπτη Τροποποίηση. Το Ομοσπονδιακό Εφετείο της Περιφέρειας της Κολούμπια απέρριψε ομόφωνα τους ισχυρισμούς της εταιρείας σχετικά με τη αντισυνταγματικότητα του νόμου τον Δεκέμβριο του 2024 και αρνήθηκε να χορηγήσει προσωρινή διαταγή, ενώ η ByteDance προσέφυγε στο Ανώτατο Δικαστήριο¹⁵.

Στις 18 Δεκεμβρίου 2024, το Ανώτατο Δικαστήριο κλήθηκε να αποφανθεί στις υποθέσεις *TikTok, Inc. κατά Garland* και *Firebaugh κατά Garland*, αριθ. 24-656 και 24-657¹⁶, εάν ο Νόμος περί Προστασίας των Αμερικανών από Ελεγχόμενες από Ξένους Αντιπάλους Εφαρμογές (PAFACAA), τον οποίο υπέγραψε ο πρόεδρος Biden στις 24 Απριλίου 2024, παραβιάζει τη ρήτρα ελευθερίας του λόγου της Πρώτης Τροποποίησης, όπως εφαρμόζεται σε οποιονδήποτε από τους αιτούντες στις δύο ενοποιημένες υποθέσεις¹⁷. Η προφορική συζήτηση της υπόθεσης πραγματοποιήθηκε την Παρασκευή 10 Ιανουαρίου 2025¹⁸. Το Δικαστήριο καθόρισε αυτό το ασυνήθιστα γρήγορο χρο-

¹³ Για την ελευθερία του λόγου, όπως προστατεύεται από την Πρώτη Τροποποίηση, βλ. Φωτιάδου, *Σταθμίζοντας την ελευθερία του λόγου*, 2006, σελ. 151 επ.· Βρεττού, *Η αιχμηρή κριτική ως συνταγματικό δικαίωμα*, 2014, σελ. 14 επ.· και γενικά Τσακυράκη, *Η ελευθερία του λόγου στις ΗΠΑ*, 2η έκδ., 2021. Βλ. επίσης τις ερμηνείες κατ' άρθρο των Stone/Volokh, *Freedom of Speech and the Press*, διαθέσιμο στο [link](#)· Volokh, *Freedom of Speech and the Press*, διαθέσιμο στο [link](#)· και στο *Constitution Annotated* της Congressional Research Service διαθέσιμο στο [link](#).

¹⁴ Πρβλ. Gropp, *Why the Supreme Court is likely to side against 170 million TikTok users*, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 17.01.2025) [perma.cc/JN2Z-EDB7].

¹⁵ Βλ. Pahwa, *The Whole TikTok Saga Shows Just How Clueless Everyone is*, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 17.01.2025) [perma.cc/9RT6-RFHS].

¹⁶ Για την πορεία των δικαστικών προσφυγών βλ. [link](#).

¹⁷ Βλ. αναλυτικά για την πορεία της υποθέσεως στο Ανώτατο Δικαστήριο [link](#).

¹⁸ Το ηχητικό της συζήτησης και την απομαγνητοφώνησή της, βλ. [link](#).

νοδιάγραμμα, ώστε να μπορέσει, αν είναι δυνατόν, να επιλύσει την υπόθεση έως την Κυριακή 19 Ιανουαρίου, ημερομηνία κατά την οποία τίθενται σε ισχύ οι κανονιστικές διατάξεις του νόμου σε σχέση με την TikTok. Με απόφασή που εκδόθηκε στις 17 Ιανουαρίου 2025, το Ανώτατο Δικαστήριο απέρριψε ομόφωνα τη συνταγματική αμφισβήτηση που ήγειρε η TikTok κατά του PAFACAA. Το Ανώτατο Δικαστήριο φάνηκε έτσι να επιβεβαιώνει την πρόσφατη απόφαση του Ομοσπονδιακού Εφετείου της Περιφέρειας της Κολούμπια που έκρινε επίσης ότι ο νόμος είναι συνταγματικός¹⁹.

Η υπόθεση *TikTok, Inc. v. Garland* ήταν μια υπόθεση αναίρεσης ενώπιον του Ανώτατου Δικαστηρίου των Ηνωμένων Πολιτειών, που ασκήθηκε από την ByteDance Ltd. και TikTok σχετικά με τη συνταγματικότητα του PAFACA με βάση τη ρήτρα ελευθερίας του λόγου της Πρώτης Τροποποίησης. Η υπόθεση ενοποιήθηκε με την υπόθεση *Firebaugh v. Garland*, μια υπόθεση που ξεκίνησε με ένδικο βοήθημα που ήγειραν δημιουργοί περιεχομένου του TikTok κατά του νόμου²⁰.

Σε μια ομόφωνη (*per curiam*) απόφαση²¹ που δημοσιεύθηκε στις 17 Ιανουαρίου 2025, το Δικαστήριο έκρινε ότι ο νόμος ήταν συνταγματικός, καθώς το Κογκρέσο είχε αποδείξει ότι ο νόμος ικανοποιεί το ενδιάμεσο επίπεδο ελέγχου συνταγματικότητας (*intermediate scrutiny*) σε σχέση με ανησυχίες που σχετίζονται με την εθνική ασφάλεια. Συγκεκριμένα, το Ανώτατο Δικαστήριο επικύρωσε ομόφωνα έναν ομοσπονδιακό νόμο που ουσιαστικά απαγορεύει την εφαρμογή κοινωνικής δικτύωσης TikTok στις Ηνωμένες Πολιτείες, εκτός εάν ο ιδιοκτήτης της πλατφόρμας με έδρα την Κίνα πουλήσει το TikTok σε μη ελεγχόμενο από την Κίνα φορέα αμερικανικών συμφερόντων. Οι δικαστές αποφάνθηκαν με πλειοψηφία 9-0 (και πέρα από τις συνήθεις ιδεολογικές διαιρέσεις τους) ότι εάν η κινεζική μητρική εταιρεία ByteDance της δημοφιλούς εφαρμογής κοινωνικής δικτύωσης TikTok δεν συμφωνήσει να πουλήσει την εφαρμογή σε Αμερικανό αγοραστή μέχρι την Κυριακή, το TikTok θα απαγορευτεί στα αμερικανικά smartphones²². Περαιτέρω, οι διαχειριστές καταστημάτων εφαρμογών όπως η Apple, η Google, η Amazon, η Microsoft ή η Oracle θα αντιμετωπίζουν σημαντικές κυρώσεις εάν συνεχίσουν να διανέμουν και να ενημερώνουν την εφαρμογή TikTok. Πράγματι, από τις 19 Ιανουαρίου 2025, οι χρήστες από τις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής αδυνατούν να κατεβάσουν τη συγκεκριμένη εφαρμογή ή να την ενημερώσουν. Η απόφαση έθεσε τέλος, τουλάχιστον προς το παρόν, σε μια νομική μάχη που αφορούσε την εθνική ασφάλεια, την ελευθερία του λόγου και ένα φαινόμενο που έκανε εκατομμύρια Αμερικανούς να σαρώνουν παραληρηματικά τις οθόνες των τηλεφώνων τους ανά πάσα στιγμή²³.

Οι δικαστές του Ανωτάτου Δικαστηρίου επικύρωσαν τον νόμο για την αναγκαστική πώληση του TikTok που είχε ψηφίσει το Κογκρέσο, γράφοντας στην *per curiam* απόφασή τους ότι ο νόμος είναι συνταγματικός επειδή αντιμετωπίζει στενά ένα ζήτημα εθνικής ασφάλειας –την απόκτηση

¹⁹ Βλ. Stern, *The Supreme Court Nailed Its Decision to Uphold the TikTok Ban*, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 17.01.2025) [perma.cc/ES25-PHHL]. Επίσης βλ. τις από 17.01.2025 αναρτήσεις της Keller, διαθέσιμες στο [link](#) και στο [link](#), καθώς και σχολιασμός τους από Volokh, *From Daphne Keller (Stanford) on the TikTok Case*, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 17.01.2025).

²⁰ Βλ. [link](#).

²¹ Βλ. Volokh, *The TikTok Majority Opinion*, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 17.01.2025) [perma.cc/K9V3-P4ZG].

²² Βλ. απόφαση 604 U.S. (2025), Slip Opinion, Per Curiam, Nos. 24-656 and 24-657, διαθέσιμη στο [link](#).

²³ Βλ. Volokh, *The TikTok Majority Opinion*, ό.π.

δεδομένων Αμερικανών χρηστών από την κινεζική Κυβέρνηση– με τρόπο ουδέτερο ως προς την ομιλία. Ακόμα κι έτσι, η απόφαση, ωστόσο, εκφράζει κάποιες ανησυχίες σχετικά με το κατά πόσον αυτό ισχύει στην πραγματικότητα, σημειώνοντας επανειλημμένα ότι το Δικαστήριο είχε μόνο ένα περιορισμένο χρονικό πλαίσιο για να εξετάσει την υπόθεση, η οποία αφορά την εφαρμογή κανόνων της Πρώτης Τροποποίησης σε νέες τεχνολογίες. Σημειωτέον, ότι η Πρώτη Τροποποίηση απαγορεύει στο Κογκρέσο να θεσπίσει οποιονδήποτε νόμο που να περιορίζει την ελευθερία του λόγου ή του Τύπου²⁴.

Η αμερικανική Κυβέρνηση είχε προσφέρει δύο αιτιολογικές βάσεις για τον νόμο: ότι ο έλεγχος του TikTok από την Κίνα της επέτρεπε πρώτον να συλλέγει σωρεία ιδιωτικών δεδομένων και δεύτερο να διαδίδει κρυφή παραπληροφόρηση. Το Ανώτατο Δικαστήριο αποδέχθηκε μόνο την πρώτη αιτιολογία, λέγοντας ότι η ιδιοκτησιακή δομή του TikTok δημιουργούσε ιδιαίτερες ανησυχίες. «Η συλλογή και ανάλυση δεδομένων είναι μια κοινή πρακτική σε αυτή την ψηφιακή εποχή», αναφέρει η απόφαση. «Αλλά η κλίμακα και η ευαλωτότητα της TikTok στον έλεγχο ξένων αντιπάλων, σε συνδυασμό με τις τεράστιες εκτάσεις ευαίσθητων δεδομένων που συλλέγει η πλατφόρμα, δικαιολογούν τη διαφορετική μεταχείριση για την αντιμετώπιση των ανησυχιών της κυβέρνησης για την εθνική ασφάλεια». Σύμφωνα με το τεστ ενδιάμεσου ελέγχου, τα σημαντικά συμφέροντα της εξωτερικής και αμυντικής πολιτικής μπορούν επίσης να οδηγήσουν σε δικαιολογημένους περιορισμούς της ελευθερίας της έκφρασης, υπό την προϋπόθεση ότι τα μέτρα που χρησιμοποιούνται συνδέονται στενά με τα επιδιωκόμενα συμφέροντα²⁵.

Το Δικαστήριο βρήκε καταφύγιο στη συμβουλή του δικαστή *Frankfurter*, ο οποίος πριν από 80 χρόνια, όταν εξέταζε την εφαρμογή καθιερωμένων κανόνων στα εντελώς νέα προβλήματα που έθετε το αεροπλάνο και το ραδιόφωνο, προέτρεπε να μην «φέρουμε σε δύσκολη θέση το μέλλον». Οι δικαστές έχοντας υπόψη την παραδοχή αυτή, συνειδητοποίησαν, ότι οι υποθέσεις αυτές αφορούν νέες τεχνολογίες με μετασχηματιστικές δυνατότητες και συνεπώς αυτό το νέο πλαίσιο απαιτεί προσοχή εκ μέρους τους²⁶.

Περαιτέρω, το Δικαστήριο υπερτονίζει ότι η απόφασή του ελήφθη σε τελείως στενή βάση και δεν πρέπει να ερμηνεύεται έτσι ώστε να επιτρέπει ευρέως στην αμερικανική Κυβέρνηση να αποφασίζει ποιος θα πρέπει να κατέχει εταιρείες μέσων ενημέρωσης. Όπως αναφέρει το Δικαστήριο, «η κλίμακα και η ευαλωτότητα της TikTok στον έλεγχο ξένων αντιπάλων, σε συνδυασμό με τις τεράστιες εκτάσεις ευαίσθητων δεδομένων που συλλέγει η πλατφόρμα, δικαιολογούν τη διαφορετική μεταχείριση από άλλες τέτοιες εταιρείες». Το Δικαστήριο προσθέτει ότι «ένας νόμος που θα στόχευε οποιονδήποτε άλλο θα συνεπαγόταν αναγκαστικά μια ξεχωριστή έρευνα και ξεχωριστές εκτιμήσεις»²⁷.

Ένα σημαντικό νομικό ζήτημα στην υπόθεση *TikTok* ήταν ποιο «επίπεδο ελέγχου» θα έπρεπε να εφαρμοστεί στην απαγόρευση του TikTok. Σε υποθέσεις Πρώτης Τροποποίησης, τα δικαστήρια εφαρμόζουν ένα ιδιαίτερα αυστηρό έλεγχο σε κάθε νόμο που επιχειρεί να ρυθμίσει το περιεχόμενο

²⁴ Lederman, *TikTok Meets the Comstock Act*, ό.π.

²⁵ Βλ. Rozenstein, *The Supreme Court Rules Against TikTok – Now What?*, διαθέσιμο στο [link](https://www.lederman.com/2025/01/17/01-17-25-supreme-court-rules-against-tiktok-now-what/) (τελευταία πρόσβαση 17.01.2025) [perma.cc/E4DX-XNJ6].

²⁶ Βλ. απόφαση 604 U.S. (2025), Slip Opinion, Per Curiam, ό.π.

²⁷ Ibidem.

του λόγου –δηλαδή ο νόμος στοχεύει στο ποιο μήνυμα προτίθεται να μεταδώσει ένας συγκεκριμένος ομιλητής. Σε αντίστιξη, τα δικαστήρια εξετάζουν λιγότερο αυστηρά τους νόμους που δεν στοχεύουν στο περιεχόμενο του λόγου, ακόμη και αν ο νόμος αυτός έχει κάποια παρεμπόμπουσα επίδραση στην ελευθερία του λόγου^{28,29}.

Το Ανώτατο Δικαστήριο εξέτασε τα επιχειρήματα σχετικά με την προσβολή της Πρώτης Τροποποίησης που προέβλεπε η TikTok και κατέληξε στο συμπέρασμα ότι εν προκειμένω η υπόθεση εμπίπτει στην κατηγορία του ενδιάμεσου ελέγχου, ενός λιγότερο αυστηρού επιπέδου για την ελευθερία του λόγου από αυτό που επιδίωκε το TikTok. Ωστόσο, το τελευταίο ισχυρίστηκε ότι ο νόμος υπόκειται στο αυστηρότερο συνταγματικό κριτήριο για την ελευθερία του λόγου, που ονομάζεται «αυστηρός έλεγχος» (strict scrutiny)³⁰. Σύμφωνα με τον αυστηρό έλεγχο, η Κυβέρνηση φέρει το βάρος να αποδείξει, ότι έχει επιτακτικό συμφέρον να περιορίσει μια συνταγματική προστασία, όπως η ελευθερία του λόγου ή του Τύπου και χρησιμοποιεί ένα στενά προσαρμοσμένο μέσο μέσω του νόμου για να επιτύχει αυτά τα συμφέροντα. Η Κυβέρνηση πρέπει επίσης να αποδείξει, ότι χρησιμοποιεί το λιγότερο δυνατό περιοριστικό μέσο³¹.

Το Δικαστήριο αποφάνθηκε ότι ο νόμος ικανοποιεί τα κριτήρια για υπαγωγή στον ενδιάμεσο έλεγχο. «Οι επίμαχες διατάξεις προωθούν ένα σημαντικό “κυβερνητικό συμφέρον” (δημόσιο συμφέρον) που δεν σχετίζεται με την καταστολή της ελεύθερης έκφρασης και δεν επιβαρύνουν ουσιαστικά περισσότερο την έκφραση λόγου από ό,τι είναι απαραίτητο για την προώθηση αυτού του συμφέροντος», αποφάνθηκε το Δικαστήριο. Για τον λόγο αυτό, δεν αποδέχθηκαν το αίτημα των αιτούντων για αυστηρό έλεγχο, καθόσον δεν υπήρχε λόγος για κάτι περισσότερο από έναν ενδιάμεσο έλεγχο³².

Αν και η απόφαση για το TikTok δεν επιλύει πλήρως αυτό το ζήτημα, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η απαγόρευση του TikTok είναι «κατά το πρόσωπο του αποδέκτη ουδέτερη ως προς το περιεχόμενο» και δεν υπόκειται στο αυστηρό επίπεδο ελέγχου³³. Όπως γράφει το Δικαστήριο, ο νόμος δικαιολογείται από την επιθυμία της Κυβέρνησης να αποτρέψει την Κίνα από το να συλλέγει τεράστιες ποσότητες ευαίσθητων δεδομένων από 170 εκατομμύρια χρήστες του TikTok στις ΗΠΑ. Δεν υποκινείται από την επιθυμία καταστολής οποιασδήποτε συγκεκριμένης ιδέας ή άποψης. Αν η TikTok πωληθεί σε αμερικανική εταιρεία, ο νόμος επιτρέπει σε κάθε ομιλητή να μεταφέρει οποιοδήποτε μήνυμα θέλει στο TikTok.

Αποφασίζοντας κατά της εφαρμογής TikTok υπό την παρούσα ιδιοκτησία της, το Δικαστήριο

²⁸ Βλ. Blackman, *All the Things TikTok v. Garland did not decide*, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 17.01.2025) [perma.cc/P7S7-UC22].

²⁹ Βλ. σύνοψη στο παράρτημα στο παρόν.

³⁰ Για τα επίπεδα ελέγχου, βλ. Συνοπτικά στο [link](#).

³¹ Millhiser, *The Supreme Court’s decision upholding the TikTok ban explained*, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 17.01.2025) [perma.cc/6ABF-KEK7].

³² Για τα επίπεδα ελέγχου στο πλαίσιο της Πρώτης Τροποποίησης του Συντάγματος βλ. Snider, *Challenging Laws: 3 Levels of Scrutiny Explained*, διαθέσιμο στο [link](#)· και αναλυτικά Killion, *Freedom of Speech: An Overview, Congressional Research Service*, Report R47986, 2023, σελ. 4 επ. διαθέσιμο στο [link](#).

³³ Βλ. για τα στάδια ελέγχου, Kelso, *Clarifying the Four Kinds of Exacting Scrutiny Used in Current Supreme Court Doctrine*, 127 Penn State L. Rev. 375 (2023).

αναγνώρισε τον εκτεταμένο πολιτιστικό αντίκτυπο της εφαρμογής, ενώ συντάχθηκε με τις ανησυχίες της Κυβέρνησης ότι ο ρόλος της Κίνας δημιουργεί προβλήματα εθνικής ασφάλειας. Δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι για περισσότερους από 170 εκατομμύρια Αμερικανούς το TikTok προσφέρει μια ξεχωριστή και εκτεταμένη διέξοδο έκφρασης, ανέφερε η απόφαση του Δικαστηρίου³⁴. Αλλά το Κογκρέσο αποφάσισε ότι η εκποίηση είναι απαραίτητη για την αντιμετώπιση των καλά υποστηριζόμενων ανησυχιών του για την εθνική ασφάλεια σχετικά με τις πρακτικές συλλογής δεδομένων και τη σχέση της TikTok με έναν μη εγχώριο αντίπαλο³⁵.

Το TikTok αμφισβήτησε τον νόμο για λόγους που άπτονται της Πρώτης Τροποποίησης, λέγοντας ότι η Κυβέρνηση όφειλε να χρησιμοποιήσει ηπιότερα μέτρα για να αντιμετωπίσει τις ανησυχίες της για την ασφάλειά της. Για παράδειγμα, είπε η εταιρεία, το Κογκρέσο θα μπορούσε να απαγορεύσει την αποστολή δεδομένων των Αμερικανών στο εξωτερικό και να απαιτήσει την αποκάλυψη του ρόλου της Κίνας στη διαμόρφωση του αλγορίθμου της εφαρμογής. Η μητρική εταιρεία της TikTok, η ByteDance, δήλωσε ότι περισσότερο από το ήμισυ της εταιρείας ανήκει σε παγκόσμιους θεσμικούς επενδυτές και ότι η κινεζική κυβέρνηση δεν έχει άμεση ή έμμεση ιδιοκτησιακή συμμετοχή στην TikTok ή την ByteDance. Δεδομένου όμως, ότι η ByteDance έχει την έδρα της στο Πεκίνο και υπόκειται στον έλεγχο της Κίνας, το Ανώτατο Δικαστήριο δέχθηκε το επιχειρήμα της αμερικανικής Κυβέρνησης ότι οι ανησυχίες για την εθνική ασφάλεια δικαιολογούν τον νόμο που επιβάλλει την πώληση ή την απαγόρευση του TikTok³⁶.

Από την απόφαση στην υπόθεση *TikTok v. Garland* προκύπτει ότι οι ανώτατοι δικαστές πιστεύουν πως ο κίνδυνος να χρησιμοποιήσει η Κίνα το TikTok για να κατασκοπεύσει τους Αμερικανούς είναι τόσο μεγάλος που επισκιάζει τις όποιες ανησυχίες για την ελευθερία του λόγου που απορρέουν από τον νόμο³⁷. Όπως σημειώνει επανειλημμένα το Δικαστήριο, περίπου 170 εκατομμύρια άνθρωποι στις Ηνωμένες Πολιτείες χρησιμοποιούν το TikTok, ενώ η εφαρμογή συλλέγει ένα τεράστιο φάσμα πληροφοριών από τους χρήστες της³⁸, τις οποίες θα μπορούσε δυνητικά να απο-

³⁴ Αν και ο πραγματικός βαθμός διείσδυσης της εφαρμογής (αλλά και αφοσίωσης σε αυτή) αμφισβητείται από το συνήθως έγκυρο *Atlantic Monthly*. Βλ. Lindsay, *Let's Not Fool Ourselves About TikTok – America won't miss the app*, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 17.01.2025). Η εμπειρία, άλλωστε, της Ινδίας όπου η εφαρμογή απαγορεύτηκε το 2020 δείχνει ότι οι χρήστες πολύ γρήγορα στρέφονται σε άλλες εφαρμογές. Και τέτοιες υπάρχουν πολλές: βλ. Tiffany, *'I Won't Touch Instagram' – TikTok users are searching for a new home. Are there any good ones left?*, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 16.01.2025).

³⁵ Liptak, *Supreme Court Backs Law Requiring TikTok to be Sold or Banned*, NYT 17.01.2025.

³⁶ Βλ. Volokh, *Speaking with and in favor of a foreign adversary is one thing. Allowing a foreign adversary to spy on Americans is another*, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 17.01.2025) [perma.cc/Y4WH-26L8].

³⁷ Όπως επισημαίνεται μάλιστα, οι συντάκτες της Πρώτης Τροποποίησης δεν είχαν προφανώς σκεφτεί ως δυνατό, ένας εκδότης εφημερίδας (το κύριο μέσο έκφρασης λόγου τον 18ο αι.) να κατασκοπεύει ο ίδιος για να συλλέγει πληροφορίες, και αν το έκανε προφανώς δεν θα μπορούσε να επικαλεστεί τη προστασία της. Βλ. Natelson, *TikTok and the First Amendment*, Law and Liberty Blog, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 23.01.2025).

³⁸ Από ένα προφίλ σε έναν ιστότοπο κοινωνικής δικτύωσης επιτυγχάνεται μια πλήρης σκιαγράφηση του υποκειμένου των δεδομένων, καθώς συλλέγονται πληροφορίες, όπως όνομα, ημερομηνία γεννήσεως, πολιτικές και θρησκευτικές απόψεις, στοιχεία επικοινωνίας, προσωπική κατάσταση, αγαπημένα βιβλία, φωτογραφίες και πληροφορίες για την εκπαίδευση και την επαγγελματική σταδιοδρομία. Βλ. Παναγοπούλου, *Οι ιστότοποι κοινωνικής δικτύωσης: ως Εθνική, Ευρωπαϊκή και Διεθνής Πρόκληση της Προστασίας της Ιδιωτικότητας*, 2010, σελ. 63 επ. Για τη συνδεόμενη ειδική περίπτωση των ιστολογίων βλ. της ίδιας, *Περί της ελευθερίας των ιστολογίων (blogs): Οι νέες τεχνολογίες ως εθνική, ευρωπαϊκή και διεθνής πρόκληση στην ελευθερία διαδόσεως των ιδεών*, 2010.

κτήσει η κινεζική Κυβέρνηση. Όπως αναφέρει το Δικαστήριο, ο ιδιοκτήτης του TikTok με έδρα το Πεκίνο, η ByteDance, «υπόκειται σε κινεζικούς νόμους που απαιτούν από αυτήν να βοηθά ή να συνεργάζεται με το “έργο των μυστικών υπηρεσιών” της κινεζικής Κυβέρνησης και να διασφαλίζει ότι η τελευταία έχει τη δυνατότητα πρόσβασης και ελέγχου των ιδιωτικών δεδομένων που κατέχει η εταιρεία». Μεταξύ άλλων, το Δικαστήριο επικαλείται έκθεση του Κογκρέσου που διαπιστώνει ότι «οι πρακτικές συλλογής δεδομένων της TikTok επεκτείνονται στην ηλικία, τον αριθμό τηλεφώνου, την ακριβή τοποθεσία, τη διεύθυνση διαδικτύου, τη χρησιμοποιούμενη συσκευή, τις τηλεφωνικές επαφές, τις συνδέσεις σε κοινωνικά δίκτυα, το περιεχόμενο των ιδιωτικών μηνυμάτων που αποστέλλονται μέσω της εφαρμογής και τα βίντεο που παρακολουθούνται». Αυτές οι πληροφορίες θα μπορούσαν ενδεχομένως να χρησιμοποιηθούν από την κινεζική Κυβέρνηση για να στοχοποιήσει ή ακόμη και να εκβιάσει ομοσπονδιακούς αξιωματούχους ή υψηλόβαθμα στελέχη επιχειρήσεων³⁹.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η αμερικανική Κυβέρνηση έχει απαγορεύσει εδώ και καιρό σε ξένα κράτη και εταιρείες να κατέχουν βασικές υποδομές επικοινωνιών των ΗΠΑ, οπότε η απόφαση του Δικαστηρίου συνάδει με αυτή την προϊστορία. Ο Νόμος περί Ραδιοφώνου του 1912, για παράδειγμα, επέτρεπε μόνο στους πολίτες των ΗΠΑ να αποκτήσουν άδεια ραδιοφωνικού χειριστή. Και η ισχύουσα νομοθεσία των ΗΠΑ περιλαμβάνει παρόμοιες απαγορεύσεις για τον έλεγχο από ξένους ραδιοφωνικών σταθμών⁴⁰.

Οι δικαστές *Sonia Sotomayor* και *Neil Gorsuch* προσέθεσαν στην απόφαση σύμφωνες (*concurring*) γνώμες. Η δικαστής *Sotomayor* θεώρησε ότι το Δικαστήριο θα έπρεπε να είχε εξετάσει και τα ζητήματα που τέθηκαν ως προς την Πρώτη Τροποποίηση αντί να παρακάμψει το ζήτημα⁴¹, ενώ ο δικαστής *Gorsuch* έγραψε ότι πείστηκε από τις ανησυχίες σχετικά με τους τεράστιους όγκους προσωπικών πληροφοριών για δεκάδες εκατομμύρια Αμερικανούς. Συγκεκριμένα, κατά τη γνώμη του τελευταίου, το Δικαστήριο ορθώς απείχε από το να υποστηρίξει ότι υφίσταται συμφέρον της Κυβέρνησης να αποτρέψει «τη συγκεκαλυμμένη χειραγώγηση του περιεχομένου» ως δικαιολογία για τη συνταγματικότητα του νόμου⁴². Και τούτο διότι, κατά τα λεγόμενά του, η «συγκεκαλυμμένη χειραγώγηση του περιεχομένου» του ενός είναι η «εκδοτική διακριτική ευχέρεια» για τον άλλο⁴³. Οι δημοσιογράφοι, οι εκδότες και οι ομιλητές όλων των ειδών προβαίνουν συνήθως σε λιγότερο από διαφανείς κρίσεις σχετικά με το ποιες ιστορίες θα αφηγηθούν και πώς θα τις αφηγηθούν. Χωρίς αμφιβολία, η Πρώτη Τροποποίηση έχει πολλά να πει σχετικά με το δικαίωμα να κάνει κανείς αυτές τις επιλογές. Δεν έχει καμία σημασία ότι οι Αμερικανοί (όπως η TikTok Inc. και πολλοί από τους

³⁹ Βλ. Volokh, *Classified Evidence in the Tiktok Case*, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 17.01.2025) [perma.cc/D5ZC-URX8].

⁴⁰ Millhiser, *The Supreme Court's decision upholding the TikTok ban*, ό.π. Ως προς τη χρήση ρυθμιστικών κανόνων επί των ΜΜΕ για την προώθηση συγκεκριμένων απόψεων για τη δομή της ανοιχτής κοινωνίας βλ. Lakier, *The TikTok Ban and the Limits of the First Amendment*, Law and Political Economy Blog, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 22.01.2025) [perma.cc/Q2PL-EN3X].

⁴¹ Βλ. απόφαση 604 U.S. (2025), Concurring Opinion of Justice Sotomayor, Nos. 24-656 and 24-657, διαθέσιμη στο [link](#).

⁴² Βλ. απόφαση 604 U.S. (2025), Concurring Opinion of Justice Gorsuch, Nos. 24-656 and 24-657, διαθέσιμη στο [link](#).

⁴³ Ibidem.

χρήστες της) μπορεί να επιθυμούν να λαμβάνουν αποφάσεις σχετικά με το τι λένε σε συνεννόηση με έναν ξένο αντίπαλο⁴⁴.

Περαιτέρω, ο δικαστής *Gorsuch* σημειώνει ότι, όπως ήδη αποτυπώθηκε στην απόφαση *Whitney* κατά *Καλιφόρνιας* (1927)⁴⁵ «εκείνοι που κέρδισαν την ανεξαρτησία μας» γνώριζαν τη ζωτική σημασία της «ελευθερίας να σκέφτεσαι όπως θέλεις και να μιλάς όπως σκέφτεσαι», καθώς και τους κινδύνους που συνεπάγεται η καταστολή της ελεύθερης ροής των ιδεών. Γνώριζαν, επίσης, ότι εκτός από τις πιο ακραίες καταστάσεις, «το κατάλληλο φάρμακο για τις κακές συμβουλές είναι οι καλές». Ο ίδιος δικαστής επισημαίνει ότι πολύ συχνά τα τελευταία χρόνια η Κυβέρνηση έχει προσπαθήσει να λογοκρίνει τον ανεπιθύμητο λόγο στο διαδίκτυο, λες και το διαδίκτυο εξαιρείται κατά κάποιον τρόπο από την πλήρη ισχύ της Πρώτης Τροποποίησης, όπως λ.χ. αναλύεται στην απόφαση *Murthy* κατά *Missouri* (2024). Αλλά ακόμη και όταν οι καιροί και οι τεχνολογίες αλλάζουν, «η αρχή του δικαιώματος στην ελευθερία του λόγου είναι πάντα η ίδια», όπως εκφράστηκε στην απόφαση *Abrams* κατά *Ηνωμένων Πολιτειών* (1919)⁴⁶.

Ωστόσο, ο δικαστής *Gorsuch* διατήρησε σοβαρές επιφυλάξεις σχετικά με το αν ο νόμος είναι «ουδέτερος ως προς το περιεχόμενο» και, ως εκ τούτου, αν θα έπρεπε να διαφύγει του «αυστηρού ελέγχου»⁴⁷. Επιπλέον, ενώ δεν αμφιβάλλει για τις διάφορες «βαθμίδες ελέγχου», όπως συζητούνται στην νομολογία –«αυστηρός και ενδιάμεσος έλεγχος»– ωστόσο εκφράζει την ανησυχία ότι η διαμάχη σχετικά με αυτά τα επίπεδα ελέγχου δύναται μερικές φορές να αναπτυχθεί σε σημείο που να συσκοτίσει παρά να αποσαφηνίσει εν τέλει τα συνταγματικά ζητήματα. Αλλά ανεξάρτητα από την κατάλληλη βαθμίδα ελέγχου, είναι πεπεισμένος ότι ο νόμος επιδιώκει να εξυπηρετήσει ένα επιτακτικό δημόσιο συμφέρον: «να αποτρέψει μια ξένη χώρα, η οποία έχει οριστεί από το Κογκρέσο και τον Πρόεδρο ως αντίπαλο του Έθνους μας, από το να συλλέξει τεράστιους όγκους προσωπικών πληροφοριών για δεκάδες εκατομμύρια Αμερικανούς»⁴⁸.

Περαιτέρω, συμφώνησε με το γεγονός ότι το Δικαστήριο αρνήθηκε να εξετάσει τα διαβαθμισμένα στοιχεία που υπέβαλε η Κυβέρνηση, αλλά τα οποία απέκρυψε από τους αιτούντες και τους συνηγόρους τους, καθόσον οι προσπάθειες εισαγωγής μυστικών αποδεικτικών στοιχείων σε δικαστικές διαδικασίες γεννούν προφανείς συνταγματικές ανησυχίες. Υπενθύμισε ότι τα αποδεικτικά στοιχεία που χρησιμοποιούνται για την απόδειξη της υπόθεσης της Κυβέρνησης πρέπει να αποκαλύπτονται στον πολίτη, ώστε αυτός να έχει την ευκαιρία να αποδείξει ότι είναι αναληθή, παραπέμποντας στην απόφαση *Greene v. McElroy*, 360 U.S. 474, 496 (1959). Ο εν λόγω Δικαστής καταλήγει στο ότι το να μιλάς με έναν ξένο αντίπαλο και υπέρ αυτού είναι ένα πράγμα. Το να επιτρέπεις, όμως, σε έναν ξένο αντίπαλο να κατασκοπεύει Αμερικανούς είναι άλλο. Με τα δικά του

⁴⁴ Ibidem. Βλ. π.χ. *Lamont v. Postmaster General*, 381 U.S. 301 (1965) [δικαίωμα να λαμβάνει κανείς κομμουνιστικά προπαγανδιστικά έντυπα].

⁴⁵ *Whitney v. California*, 274 U.S. 357 (1927).

⁴⁶ Βλ. *Abrams v. United States*, 250 U.S. 616 (1919).

⁴⁷ Πράγματι, είναι αμφίβολο ότι ένας νόμος που θα υποχρέωνε έναν ιδιοκτήτη ΜΜΕ να το πωλήσει δεν θα ήταν προβληματικός από συνταγματική άποψη. Έτσι η *Lakier*, *The TikTok Ban and the Limits of the First Amendment*, ό.π.

⁴⁸ Βλ. απόφαση 604 U.S. (2025), Concurring Opinion of Justice Gorsuch, ό.π.

λόγια “*Speaking with and in favor of a foreign adversary is one thing. Allowing a foreign adversary to spy on Americans is another*”⁴⁹.

IV. ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΩΝ ΘΕΜΕΛΙΩΔΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΓΙΑ ΤΙΣ ΠΛΑΤΦΟΡΜΕΣ ΣΕ ΣΧΕΣΗ ΜΕ ΤΑ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΑ ΜΕΣΑ ΕΝΗΜΕΡΩΣΗΣ

Η γενική σημασία της ελευθερίας της έκφρασης για τον δημόσιο διάλογο είναι προφανής: Οι εθνικές και διεθνείς εγγυήσεις της επιτρέπουν σε όλους να εκφράζουν ελεύθερα τη γνώμη τους, να λαμβάνουν και να μεταδίδουν πληροφορίες και να υπερασπίζονται τις πεποιθήσεις τους⁵⁰. Αποτελεί το θεμέλιο μιας δημοκρατικής, πλουραλιστικής κοινωνίας, να επιτρέπει τον ανοιχτό διάλογο και να προωθεί τον πολιτικό διάλογο, στον οποίο οι διαφορετικές απόψεις μπορούν να συζητούνται ελεύθερα και ανοιχτά, χωρίς τον φόβο αντιποίνων ή λογοκρισίας. Παραδοσιακά, ο δημόσιος διάλογος λάμβανε χώρα στα μέσα ενημέρωσης, όπως το ραδιόφωνο και ο έντυπος Τύπος. Αυτά έπαιζαν ουσιαστικό ρόλο στη δημοκρατική κοινωνία ως φόρουμ για τη διάδοση και την ανταλλαγή ιδεών, πληροφοριών και απόψεων. Η κεντρική τους λειτουργία ήταν η δημιουργία μιας δημόσιας σφαίρας ανεξάρτητης από το περιεχόμενο. Η συντακτική ευθύνη και η επιμέλεια αποτελούσαν αναπόσπαστο μέρος της παραγωγής και της διάδοσης του περιεχομένου. Ο καθορισμός της ημερήσιας διάταξης, η προετοιμασία και η πλαισίωση περιγράφουν τον ρόλο αυτών των μέσων στην πολιτική επικοινωνία και επηρεάζουν τις στάσεις των πολιτών έναντι των μέσων ενημέρωσης. Η δημοσιογραφική επιμέλεια, η νομική ευθύνη για το περιεχόμενο, η δημοσιογραφική ανεξαρτησία διασφάλιζαν (και συνεχίζουν να διασφαλίζουν) τον ρόλο των μέσων ενημέρωσης στην κοινωνία και τους προστάτευε από τις σχετικές με το περιεχόμενο περιορισμούς, είτε από την ιδιωτική είτε από την κρατική πλευρά, επίσης στο πλαίσιο της δημόσιας ασφάλειας⁵¹.

Παρά τον συνεχιζόμενο σημαντικό ρόλο των παραδοσιακών μέσων ενημέρωσης τα κοινωνικά δίκτυα και οι επιγραμμικές πλατφόρμες, όπως οι πλατφόρμες Meta, X, YouTube, Instagram και Telegram έχουν πλέον σημαίνουσα θέση στη δημόσια πολιτική επικοινωνία. Αυτές οι ιδιωτικές πρωτοβουλίες αντικαθιστούν εν μέρει τα παραδοσιακά μέσα ενημέρωσης, αλλά έχουν μια σημασία πέρα από τη λειτουργία τους ως μέσων ενημέρωσης ως γενικές βασικές επικοινωνιακές υποδομές για τις πιο διαφορετικές ατομικές και κοινωνικές ανάγκες επικοινωνίας και πληροφόρησης⁵². Ωστόσο, σε αντίθεση με τα παραδοσιακά μέσα, οι πλατφόρμες δεν διανέμουν το δικό τους περιεχόμενο, αλλά

⁴⁹ Ibidem.

⁵⁰ Τις διεθνείς εγγυήσεις εξασφαλίζουν το άρθρο 10 ΕΣΔΑ και το άρθρο 11 παρ. 1 του ΧΘΔ, ενώ στο εθνικό δίκαιο την αντίστοιχη εγγύηση αναλαμβάνει το άρθρο 14 του Συντάγματος.

⁵¹ Βλ. Saxer/Kollenberg, *Zugangsverbote zu Kommunikationsplattformen zum Schutz der (inter)nationalen Sicherheit ein grundrechtsbasierter Überblick*, JZ 2024, σελ. 375, 376 επ. Σύνοψη της επιχειρηματολογίας σε των ιδίων, *Mr. President, Does the TikTok ban conform with the Constitution?*, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 21.05.2024). βλ. και Saxer, *Tiktok wird geflutet mit Propaganda und Fake News – aber reicht das für ein Verbot der Plattform aus?*, NZZ (Int.) 07.05.2024, σελ. 11.

⁵² Βλ. Völzmann, *Freiheit und Grenzen digitaler Kommunikation. Die Sperrung durch soziale Netzwerke*, MMR 2021, σελ. 619, 622 επ. Πρβλ. Spindler, “Funktion und Verantwortung von Plattformen als Informations-Intermediäre”, σε Spiecker gen. Döhmman/Westland/Campos (επιμ.), *Demokratie und Öffentlichkeit im 21. Jahrhundert – zur Macht des Digitalen*, 2022, σελ. 75 επ.

(σχεδόν) αποκλειστικά περιεχόμενο τρίτων. Από την άποψη αυτή είναι απλώς πλατφόρμες χωρίς περιεχόμενο ή ειδικά δημοσιογραφικά πρότυπα, ανεξάρτητα από τη φύση του περιεχομένου που διαδίδεται. Για τον λόγο αυτό, δεν θεωρούν τους εαυτούς τους υπεύθυνους για το περιεχόμενο, το οποίο θα έπρεπε να ανήκει αποκλειστικά σε εκείνους που αναρτούν περιεχόμενο⁵³.

Μέτρα κατά του περιεχομένου των πλατφορμών που απειλεί την ασφάλεια περιορίζουν τα θεμελιώδη δικαιώματα των πλατφορμών. Πρόκειται για φορείς θεμελιωδών δικαιωμάτων, ακόμη και αν δεν παράγουν και δεν διανέμουν το δικό τους περιεχόμενο, διότι η δημιουργία (επιμέρους) δημόσιων σφαιρών και η διάδοση περιεχομένου τρίτων ως βασική δραστηριότητα των πλατφορμών είναι η ίδια μια πράξη επικοινωνίας που προστατεύεται από την άποψη των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Η κοινωνικά και πολιτικά κεντρική λειτουργία των πλατφορμών εμπίπτει έτσι αυτόματως στο πεδίο προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων επικοινωνίας. Σε αυτό προστίθεται η ανεξάρτητη προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων των χρηστών έναντι των κρατικών περιορισμών, ενώ το πεδίο εφαρμογής των θεμελιωδών δικαιωμάτων που επιδρά στην οριζόντια σχέση μεταξύ πλατφόρμας και χρήστη είναι ασαφής ή αμφιλεγόμενη, καθώς πρόκειται για μια διάσταση που ισχύει αποκλειστικά μεταξύ ιδιωτών⁵⁴.

Οστόσο, η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων των πλατφορμών και των παραδοσιακών μέσων ενημέρωσης δεν φαίνεται να είναι ταυτόσημη, αν ακολουθήσει κανείς τη νομοθετική πρακτική. Σύμφωνα με αυτήν, οι πλατφόρμες μπορούν να υπόκεινται σε αυστηρότερους περιορισμούς όσον αφορά το διαδιδόμενο περιεχόμενο από ό,τι τα παραδοσιακά μέσα ενημέρωσης, όπως αποδεικνύεται ιδίως από τον Ευρωπαϊκή Πράξη για τις ψηφιακές υπηρεσίες (Digital Services Act)⁵⁵. Οι ρυθμίσεις αυτές, συμπεριλαμβανομένης της ταχείας αφαίρεσης περιεχομένου χωρίς νόμιμη διαδικασία, θα ήταν κανονικά αντισυνταγματικές για τα παραδοσιακά μέσα ενημέρωσης. Οι νομοθετικές απαιτήσεις που αναγκάζουν τις πλατφόρμες να ελέγχουν το περιεχόμενο και να λαμβάνουν μέτρα κατά των χρηστών όχι μόνο θίγουν τα θεμελιώδη δικαιώματα επικοινωνίας των χρηστών, αλλά περιορίζουν και τις επιλογές επικοινωνίας των ίδιων των πλατφορμών⁵⁶. Στη νομοθετική πρακτική, αυτές οι πτυχές που σχετίζονται με τα θεμελιώδη δικαιώματα συχνά παραμελούνται. Από τη σκοπιά των θεμελιωδών δικαιωμάτων, η κατάσταση των πλατφορμών είναι κάπως σχιζο-

⁵³ Βλ. αντί πολλών Saxer, *Von den Medien zu den Plattformen*, 2023, σελ. 33 επ.

⁵⁴ Για τη σχετική προβληματική βλ. Τασόπουλο, «Άρθρο 14», σε: Βλαχόπουλο/Κοντιάδη/Τασόπουλο, *Σύνταγμα, Ερμηνεία κατ' άρθρο*, ηλεκτρ. έκδ., 2023, αρ. 675 επ.· Knebel, *Die Drittwirkung der Grundrechte und -freiheiten gegenüber Privaten: Regulierungsmöglichkeiten sozialer Netzwerke*, 2018, σελ. 106 επ., 109. Βλ. επίσης Löber/Roßnagel, *Das Netzwerkdurchsetzungsgesetz in der Umsetzung Bilanz nach der ersten Transparenzberichten*, MMR 2019, σελ. 71, 75· Augsberg/Petras, *Deplatforming als Grundrechtsproblem. Die Sperrung durch soziale Netzwerke*, JuS 2022, σελ. 97· Lüdemann, *Grundrechtliche Vorgaben für die Löschung von Beiträgen in sozialen Netzwerken. Private Ordnung digitaler Kommunikation unter dem Grundgesetz*, MMR 2019, σελ. 279, 280 επ.· τον ίδιο, *Digitalisierte Öffentlichkeiten und multipolare Grundrechtsverhältnisse*, ZUM 2021, σελ. 640 επ.· Wagner, *Kommunikation in sozialen Medien und Grundrechte- Zur Drittwirkung der Meinungsfreiheit und Ausgestaltung einer dienenden Medienfreiheit*, ZUM 2022, σελ. 861 επ. Κριτικά και εν μέρει αρνητικός ο Tschorr, *Soziale Netzwerke als Akteure für ein besseres Internet? Verfassungsrechtliche Überlegungen zur Praxis*, MMR 2020, σελ. 204, 206.

⁵⁵ Κανονισμός (ΕΕ) 2022/2065 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 19ης Οκτωβρίου 2022 σχετικά με την ενιαία αγορά ψηφιακών υπηρεσιών και την τροποποίηση της Οδηγίας 2000/31/ΕΚ (Πράξη για τις Ψηφιακές Υπηρεσίες), ΕΕ L 277 της 27.10.2022, σελ. 1.

⁵⁶ Βλ. Kaesling, *Evolution statt Revolution der Plattformregulierung*, ZUM 2021, σελ. 177 επ.

φρενική: από τη μία πλευρά, υποχρεώνονται από τον νόμο να περιορίζουν τα δικά τους δικαιώματα επικοινωνίας και τα δικαιώματα των χρηστών, ενώ από την άλλη πλευρά, υπάρχουν –ορθώς– φωνές, σύμφωνα με τις οποίες τα (θεμελιώδη) δικαιώματα των χρηστών θα πρέπει να ενισχυθούν έναντι των πλατφορμών, κάτι που ενίοτε γίνεται και στην πράξη από τα δικαστήρια κατά την ερμηνεία των ΓΟΣ των πλατφορμών⁵⁷. Το συνολικό αποτέλεσμα είναι ασυνεπές και αντίστοιχα μη ικανοποιητικό και ασαφές⁵⁸.

Τα κράτη υποχρεούνται να εγγυώνται την πρόσβαση στις πλατφόρμες ως υποδομές διάδοσης περιεχομένου. Η άρνηση πρόσβασης ή ο αποκλεισμός της πρόσβασης στο διαδίκτυο δεν παραβιάζει μόνο το δικαίωμα των πλατφορμών να διαδίδουν περιεχόμενο τρίτων, αλλά και τα δικαιώματα πληροφόρησης των χρηστών που δεν έχουν πλέον πρόσβαση στην πλατφόρμα, καθώς και την ελευθερία έκφρασης όσων επιθυμούν να διαδίδουν περιεχόμενο μέσω των πλατφορμών. Εν τέλει, είναι επίσης ευθύνη του κράτους να εκπληρώσει το καθήκον προστασίας έναντι των πλατφορμών για τους χρήστες και τους παρόχους και να νομοθετήσει για να διασφαλίσει την πρόσβαση στις πλατφόρμες. Αυτό γίνεται υπό την έννοια της κανονιστικής οργάνωσης της ελευθερίας της πληροφόρησης ή/και μέσω δικαστικού ελέγχου της άρνησης ή του κλεισίματος της πρόσβασης στις πλατφόρμες από τους φορείς εκμετάλλευσης των πλατφορμών, εφόσον μπορεί να θεμελιωθεί εθνική δικαιοδοσία. Είναι σαφές ότι πλέον, υπό το πρίσμα και της νομολογίας του ΕΔΔΑ⁵⁹ και του ΔΕΕ⁶⁰, τα εμπόδια για την απαγόρευση των πλατφορμών και των μέσων κοινωνικής δικτύωσης είναι πολύ υψηλά.

⁵⁷ Βλ. για το θέμα αυτό αναλυτικά, Mast, *AGB-Recht als Regulierungsrecht*, JZ 2023, σελ. 277 επ. Πρβλ. επίσης Spindler, *Löschung und Sperrung von Inhalten aufgrund von Teilnahmebedingungen sozialer Netzwerke*, CR 2019, σελ. 238, 240.

⁵⁸ Saxer/Kollenberg, *Zugangsverbote*, ό.π., σελ. 375, 377.

⁵⁹ Το ΕΔΔΑ στο πλαίσιο του άρθρου 10 ΕΣΔΑ έχει ασχοληθεί με μέτρα που σχετίζονται με την ασφάλεια κατά πλατφορμών σε αρκετές περιπτώσεις. Το ΕΔΔΑ έχει επανειλημμένα τονίσει την εξαιρετική σημασία του διαδικτύου και των ψηφιακών πλατφορμών ως μέσων πληροφόρησης και επικοινωνίας και ταυτόχρονα τα εντάσσει στο πεδίο προστασίας του άρθρου 10 παρ. 1 της ΕΣΔΑ (*Times Newspapers Ltd v. UK*, 3002/03 και 23676/01, 10.03.2009). Το διαδίκτυο έχει καταστεί ένα από τα σημαντικότερα μέσα με τα οποία τα άτομα μπορούν να ασκήσουν το δικαίωμά τους στην ελευθερία της έκφρασης και της πληροφόρησης. (*Ahmet Yildirim v. Turkey*, 3111/10, 18.12.2012). Περαιτέρω, οι ψηφιακές υπηρεσίες έχουν ουσιαστική σημασία για τη συμμετοχή στις πολιτικές συζητήσεις, παρέχοντας εργαλεία για τη διάδοση περιεχομένου που δημιουργείται από τους χρήστες (*Delfi AS v. Estonia*, 64569/09, 16.06.2015). Το ΕΔΔΑ αποδίδει εξέχοντα ρόλο στη δομή της επικοινωνίας και στις ψηφιακές πλατφόρμες θέτοντας αυστηρές απαιτήσεις στο νομοθετικό πλαίσιο και στους προστατευτικούς μηχανισμούς σε σχέση με τις κρατικές εντολές αποκλεισμού και διαγραφής. Τα κράτη υποχρεούνται να εγγυώνται την πρόσβαση στις πλατφόρμες και να μην εμποδίζουν τις πλατφόρμες, ιδίως στον τομέα της εφαρμογής των θεμελιωδών δικαιωμάτων επικοινωνίας. Η άρνηση πρόσβασης ή ο αποκλεισμός της πρόσβασης στο διαδίκτυο δεν παραβιάζει μόνο το δικαίωμα των πλατφορμών να διαδίδουν περιεχόμενο τρίτων, αλλά και τα δικαιώματα πληροφόρησης των χρηστών που δεν έχουν πλέον πρόσβαση στην πλατφόρμα, καθώς και την ελευθερία έκφρασης όσων επιθυμούν να διαδίδουν περιεχόμενο μέσω των πλατφορμών. Βλ. αναλυτικά, αντί πολλών, Στρατηλάτη, «Άρθρο 5Α», σε: Βλαχόπουλος/Κοντιάδης/Τασόπουλος, *Σύνταγμα, Ερμηνεία κατ' άρθρο*, ό.π., αρ. 22 επ.

⁶⁰ Στο πλαίσιο των κυρώσεων της ΕΕ κατά της Ρωσίας σε σχέση με τον πόλεμο κατά της Ουκρανίας, απαγορεύτηκε η λειτουργία των ρωσικών ραδιοτηλεοπτικών φορέων στην ΕΕ, αλλά όχι των πλατφορμών. Προκειμένου να προστατευθεί ο δημόσιος λόγος από τη χειραγώγηση της κοινής γνώμης, διάφορα ευρωπαϊκά κράτη έλαβαν μέτρα κατά των ρωσικών ραδιοτηλεοπτικών οργανισμών, προκειμένου να περιορίσουν άμεσα ή έμμεσα τις δραστηριότητές τους. Στην απόφαση του Γενικού Δικαστηρίου της 15.06.2017, T-262/15, *Kiselev κατά Συμβουλίου*, ECLI:EU:T:2017:392, εξετάστηκαν οι οικονομικές κυρώσεις του Συμβουλίου της ΕΕ κατά του επικεφαλής του ρωσικού κρατικού πρακτο-

V. Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΩΝ ΘΕΜΕΛΙΩΔΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΣΤΟ ΜΕΤΡΟ ΠΟΥ ΣΧΕΤΙΖΟΝΤΑΙ ΜΕ ΤΗΝ ΑΣΦΑΛΕΙΑ ΕΝΑΝΤΙ ΤΩΝ ΠΛΑΤΦΟΡΜΩΝ

Η μέριμνα για την εθνική ασφάλεια βασίζεται στο συμφέρον του κράτους για αυτοσυντήρηση. Στην ουσία, η δημοκρατία, το κράτος δικαίου, τα ανθρώπινα δικαιώματα και τα δικαιώματα των μειονοτήτων και τελικά και το οικονομικό και κοινωνικό σύστημα πρέπει να προστατεύονται από απειλητικές για την ασφάλεια επιθέσεις. Ωστόσο, ο βαθμός στον οποίο μπορούν και πρέπει να φτάσουν τα προστατευτικά μέτρα είναι αμφιλεγόμενος. Στην υπόθεση *Whitney κατά Καλιφόρνιας* (1951), ο δικαστής *Brandeis* μείωσε την αναλογία κανόνων/εξαιρέσεων στον ακόλουθο εύστοχο παρονομαστή με τρόπο που είναι ενίοτε χαρακτηριστικός της συλλογιστικής του Ανωτάτου Δικαστηρίου των ΗΠΑ: «[...] το φάρμακο που πρέπει να εφαρμοστεί είναι περυσσότερη ομιλία, όχι επιβεβλημένη σιωπή»⁶¹. Οι περιορισμοί της επικοινωνίας αποτελούν επίσης εξαιρέσεις που απαιτούν νομιμοποίηση για την προστασία της ασφάλειας. Ως εκ τούτου, οι πολιτικές απειλές για μια ελεύθερη και δημοκρατική κοινωνία – η οποία μπορεί να υπάρξει μόνο στη βάση της ελεύθερης διαμόρφωσης της κοινής γνώμης – θα πρέπει να αντιμετωπίζονται πρωτίστως μέσω της επικοινωνίας. Αυτό δεν αλλάζει το γεγονός ότι το κράτος πρέπει να έχει στη διάθεσή του μέσα για την αντιμετώπιση των απειλών που μπορεί να προκύψουν από

ρείου ειδήσεων *Kiselev*. Στο πλαίσιο της εκτίμησης της αναλογικότητας, το Δικαστήριο διαπίστωσε ότι ο *Kiselev* επηρεάστηκε έμμεσα και όχι άμεσα από τις οικονομικές κυρώσεις που επιβλήθηκαν. Επισήμανε ότι οι δηλώσεις που υποκινούν τη βία, το μίσος ή τη μισαλλοδοξία δεν προστατεύονται και κατέληξε στο συμπέρασμα ότι ο *Kiselev* δικαιολόγησε τη στρατιωτική επέμβαση στην Ουκρανία με τις εκπομπές για τις οποίες ήταν υπεύθυνος υποστηρίζοντας αποσταθεροποιητικές ενέργειες για την Ουκρανία. Ειδικότερα, οι εκπομπές στις οποίες συμμετείχε στη Λετονία και τη Λιθουανία χαρακτηρίστηκαν ως πολεμική προπαγάνδα σύμφωνα με τα πορίσματα των εκεί αρχών. Έτσι, σε αντίθεση με τη νομολογία του ΕΔΔΑ, η παρούσα υπόθεση δεν αφορά τη λήψη κατασταλτικών μέτρων από ένα κράτος κατά προσώπου που διαμένει στο έδαφός του, αλλά προληπτικά μέτρα κατά προσώπου που διαμένει σε άλλο κράτος και παρουσιάζει την κατάσταση στην Ουκρανία από μια οπτική γωνία που είναι ευνοϊκή για τη ρωσική Κυβέρνηση. Ως εκ τούτου, οι περιορισμοί που επιβλήθηκαν στον *Kiselev* κρίθηκαν κατάλληλοι από το δικαστήριο. Η ουσία της ελευθερίας της έκφρασης του *Kiselev* δεν επηρεάστηκε, διότι ήταν σε θέση να συνεχίσει τις δραστηριότητές του στη Ρωσία και τα μέτρα ήταν προσωρινά. Βλ. *Maubernard, Propagande d'Etat et liberté d'expression*, RTDH 2018, σελ. 273. Μετά τη ρωσική επίθεση στην Ουκρανία, το Συμβούλιο της ΕΕ αποφάσισε να λάβει περαιτέρω περιοριστικά μέτρα στο πλαίσιο κυρώσεων με τον Κανονισμό (ΕΕ) 2022/350 (ΕΕ L 65 της 02.03.2022, σελ. 1) με στόχο την παρεμπόδιση της μετάδοσης των προγραμμάτων *Russia Today* (RT) και *Sputnik* σε πολλά κράτη μέλη. Με την προσφυγή που άσκησε η RT France ενώπιον του Δικαστηρίου ζήτησε την ακύρωση της απόφασης του Συμβουλίου (ΚΕΠΠΑ) 2022/351. Το Δικαστήριο όσον αφορά την απαγόρευση της διάδοσης, ανέφερε ότι μια γενική και απόλυτη απαγόρευση της διάδοσης θα συνιστούσε μέτρο λογοκρισίας, το οποίο θα ήταν ασυμβίβαστο με τους στόχους του Κανονισμού. Ωστόσο, μια τέτοια απαγόρευση δεν υπήρχε. Επιπλέον, τα μέτρα κατά των δηλώσεων που υποκινούν το μίσος, τη βία και τη μισαλλοδοξία είναι επίσης κατ' αρχήν επιτρεπτά, βλ. Γενικό Δικαστήριο, απόφαση της 27.07.2022, T-125/22, *RT France*, ECLI:EU:T:2022:483, σκ. 57 επ., και τον σχετικό σχολιασμό: *Gundel, Europäischer Grundrechtsschutz für (dritt-)staatliche Propagandasender?, Anmerkung zum Urteil des EuG v. 27.7.2022, Rs. T-125/22 (RT France/Rat)*, EuR 2023, σελ. 110-119· *Szép/Wessel, Balancing restrictive measures and media freedom: RT France v. Council*, CMLR 60 (2023), σελ. 1384-1396· *Lonardo, Censorship in the EU as a result of the war in Ukraine: RT France v Council of the European Union*, ELR 48 (2023), σελ. 707· *Jacqué, Liberté d'information et mesures restrictives*, RTDH 2024, σελ. 719. Για τα θέματα περιορισμών του πολιτικού λόγου, πρβλ. εδώ *Tassopoulos, The Constitutional Problem of Subversive Advocacy in the United States of America and Greece. A Comparison of the Legal Guarantees of Political Speech in Times of Crisis*, 1993.

⁶¹ *Whitney v. California*, ό.π., 377: “[...] the remedy to be applied is more speech, not enforced silence”.

δραστηριότητες που προστατεύονται από τα θεμελιώδη δικαιώματα της επικοινωνίας. Ο ρόλος του κράτους εδώ είναι διφορούμενος και χαρακτηρίζεται από αντικρουόμενους στόχους. Η ελευθερία –έχει επισημανθεί– «είναι επικίνδυνη» ή μπορεί να οδηγήσει σε κινδύνους⁶².

Ωστόσο, είναι η δύναμη του δημοκρατικού πολιτεύματος ότι ακόμη και όσοι αντιτίθενται σε αυτό το κράτος, και ενίοτε τοποθετούνται εκτός του συστήματος κανόνων και αξιών του, προστατεύονται από αυτό στο μέτρο του δυνατού. Αυτό δεν αποκλείει τη λήψη αυστηρών μέτρων σε μεμονωμένες περιπτώσεις. Όμως, τα μέτρα αυτά πρέπει επίσης να σέβονται το περιεχόμενο των θεμελιωδών δικαιωμάτων επικοινωνίας. Τούτο ισχύει και για τα μέτρα που λαμβάνονται κατά των ενδιάμεσων. Κατ' ακολουθία, η απαγόρευση μιας εφαρμογής που λειτουργεί ως υποδομή επικοινωνίας και παρέχει πρόσβαση σε αμέτρητο περιεχόμενο θα πρέπει να είναι επιτρεπτή μόνο σε ακραίες περιπτώσεις, εάν το διανεμόμενο περιεχόμενο παραβιάζει κατά κύριο λόγο θεμελιώδεις κανόνες και αξίες που προστατεύουν την ασφάλεια σε μαζική κλίμακα, ή εάν τα δεδομένα των χρηστών που συλλέγονται από την πλατφόρμα χρησιμοποιούνται με καταχρηστικό τρόπο που παραβιάζει σαφώς την ασφάλεια και τα προσωπικά τους δεδομένα. Διαφορετικά, μια τέτοια απαγόρευση θα ήταν δυσανάλογη. Για παράδειγμα, η απαγόρευση του TikTok στη περίπτωση της Πολιτείας της Μοντάνα δεν βασίστηκε στο περιεχόμενο που δίδεται, αλλά στον φόβο ότι το TikTok θα αποκάλυπτε δεδομένα χρηστών στις κινεζικές αρχές κατά παράβαση των δικαιωμάτων των χρηστών και ότι αυτό θα απειλούσε, ως αποτέλεσμα, την ασφάλεια της Μοντάνα. Αυτή η αιτιολόγηση δεν είναι πειστική, εφόσον τα συμφέροντα ασφαλείας δύσκολα μπορούν να είναι πολύ σημαντικά σε μια μικρή Πολιτεία των ΗΠΑ. Επιπλέον, ο φόβος αυτός φαίνεται να βασίζεται κυρίως σε εικασίες και ελάχιστα σε αδιάσειστα γεγονότα. Ωστόσο, εάν αποδεικνυόταν ότι η ByteDance Ltd. όντως διαβιβάζει συστηματικά δεδομένα χρηστών στις κινεζικές αρχές κατά παράβαση της προστασίας δεδομένων και άλλων συμφερόντων εμπιστευτικότητας, η απαγόρευση της εφαρμογής TikTok θα μπορούσε να είναι μια επιλογή. Αυτό ισχύει και για την Ευρώπη⁶³.

Πράγματι, στο πλαίσιο του Γενικού Κανονισμού για την Προστασία Δεδομένων (ΓΚΠΔ), τίθεται το ερώτημα κατά πόσον το TikTok πληροί τις απαιτήσεις του προγράμματος αναθεώρησης του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου Προστασίας Δεδομένων (ΕΣΠΔ), ως προς τη διαβίβαση δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα σε τρίτες χώρες (άρθρα 44 επ. του ΓΚΠΔ). Οι υπεύθυνοι επεξεργασίας δεδομένων οφείλουν, μεταξύ άλλων, να αξιολογούν το επίπεδο προστασίας των δεδομένων στην τρίτη χώρα. Αυτό προϋποθέτει επίσης τη συμπερίληψη των συνθηκών του κράτους δικαίου και του πλαισίου των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στην τρίτη χώρα. Λόγω της εύθραυστης κατάστασης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στην Κίνα, παραμένει αμφίβολο αν θα επιτευχθεί το απαραίτητο ισοδύναμο με την ΕΕ επίπεδο. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι, ενόψει της πρόσβασης των κινεζικών αρχών ασφαλείας στα δεδομένα των χρηστών, η μαζική και αυθαίρετη διαβίβαση στις κινεζικές κυβερνητικές αρχές δεν περιορίζεται πλέον σε ό,τι είναι «απολύτως αναγκαίο». Αυτό έχει ως αποτέλεσμα δυσανάλογη παρέμβαση στα θεμελιώδη δι-

⁶² Massing, *Meinungsfreiheit und Schutz der verfassungsrechtlichen Ordnung*, JZ 2012, σελ. 585.

⁶³ Saxer/Kollenberg, *Zugangsverbote*, ό.π., σελ. 384 επ.

καιώματα των χρηστών σύμφωνα με τα άρθρα 7 και 8 του ΧΘΔ⁶⁴. Ο καθοριστικός παράγοντας θα είναι επομένως οι συστηματικές παραβιάσεις των θεμελιωδών διατάξεων περί προστασίας δεδομένων και των συμφερόντων ασφαλείας και όχι το περιεχόμενο που διαδίδεται⁶⁵. Ωστόσο, το τελευταίο θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη κατά τη στάθμιση των συμφερόντων των θεμελιωδών δικαιωμάτων της πλατφόρμας και των χρηστών της⁶⁶.

VI. ANTI ΕΠΙΛΟΓΟΥ

Η τελευταία λέξη δεν έχει ειπωθεί στην υπόθεση αυτή⁶⁷. Το TikTok θα συνεχίσει να απασχολεί προς το παρόν το κοινό, τους πολιτικούς και τα δικαστήρια, ιδίως το Κογκρέσο των ΗΠΑ. Ο εκλεγμένος πρόεδρος Ντόναλντ Τραμπ δήλωσε ήδη την Κυριακή 19.01.2025, ημέρα που το TikTok «έσβησε», ότι θα λάβει εκτελεστικά μέτρα κατά την πρώτη ημέρα της θητείας του για να επιτρέψει στο TikTok να συνεχίσει να λειτουργεί προσωρινά στις ΗΠΑ, ενώ άφησε να εννοηθεί ότι η Κυβέρνηση των ΗΠΑ θα μπορούσε να αναλάβει μερικώς την ιδιοκτησία του συγκεκριμένου ιστότοπου κοινωνικής δικτύωσης⁶⁸. Ο Τραμπ ανέφερε σε ανάρτηση στο δικό του δίκτυο κοινωνικής δικτύωσης Truth Social ότι «δεν θα αφήσει το TikTok να μείνει σκοτεινό» μετά την ανάληψη των καθηκόντων του τη Δευτέρα 20.01.2025. Η εφαρμογή TikTok τέθηκε εκτός λειτουργίας αργά το βράδυ του Σαββάτου λόγω του δικομματικού νόμου για την απαγόρευση της, για να επανέλθει λίγο αργότερα μετά τις δηλώσεις του Τραμπ. Ο τελευταίος πράγματι με την ανάληψη των καθηκόντων του υπέγραψε στις 20.01.2025 *Executive Order*⁶⁹ που ουσιαστικά αναστέλλει την εφαρμογή του PAFACAA για 75 ημέρες ενόψει επιλύσεως του ζητήματος ελέγχου επί της εφαρμογής. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η αυτόνομη άσκηση κανονιστικής αρμοδιότητας, όταν υπάρχει αντίθετη διάταξη νόμου, είναι παράνομη και δεν προστατεύει τις εταιρείες που φιλοξενούν την εφαρμογή από τυχόν κυρώσεις⁷⁰. Εν τούτοις, είναι δείγμα της πολιτικής συγκυρίας ότι το Διάταγμα εφαρμόζεται στην πράξη εν αναμονή της επιλύσεως της αμερικανοκινεζικής αυτής διαφοράς⁷¹.

Στη δική μας πλευρά του Ατλαντικού, η αρμόδια επίτροπος της ΕΕ, Henna Virkkunen, εξή-

⁶⁴ Έτσι *ibidem*, σελ. 385.

⁶⁵ Ως προς τα τιθέμενα ζητήματα σχετικά με το δικαίωμα προστασίας προσωπικών δεδομένων και πληροφοριακού αυτοκαθορισμού, βλ. γενικά Παναγοπούλου, *Τεχνητή νοημοσύνη: Ο δρόμος προς έναν ψηφιακό συνταγματισμό*, 2023.

⁶⁶ Saxer/Kollenberg, *Zugangsverbote*, ό.π., σελ. 385 επ.

⁶⁷ Βλ. [link](#) (τελευταία πρόσβαση 19.01.2025).

⁶⁸ Η λύση αυτή δεν αντιμετωπίζει ουσιαστικά το ζήτημα, καθώς η Κίνα εξακολουθεί να απαγορεύει την εξαγωγή του αλγόριθμου της TikTok, όπως εύλογα επισημαίνει ο Jahn, *Verkauf ist nur eine Scheinlösung*, *Handelsblatt* 23.01.2025, σελ. 14.

⁶⁹ Κείμενό της στο [link](#). Σχολιασμός της από Blackman, *President Trump's TikTok Executive Order*, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 21.01.2025).

⁷⁰ Βλ. Rozenshtein, *Trump's TikTok Executive Order and the Limits of Executive Non-Enforcement*, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 21.01.2025) [perma.cc/7JBV-5FGX]. Για την μορφή αυτή διατεταγμένης αδράνειας της διοικήσεως βλ. Price, *Reliance on Nonenforcement*, 58 Wm. & Mary L. Rev. 937 (2017), σελ. 937.

⁷¹ Σημειωτέον, ότι ήταν ο Τραμπ εκείνος που πρώτος έθεσε στη δημόσια συζήτηση το πρόβλημα που θέτει για την εθνική ασφάλεια η εφαρμογή TikTok και ο αλγόριθμος της. Υπέγραψε μάλιστα στις 06.08.2020 *Executive Order* η οποία απαγόρευε την εφαρμογή, αλλά της οποίας η υλοποίηση σταμάτησε μετά από δικαστική εντολή.

γινε ότι στόχος της Επιτροπής είναι «να διασφαλίσει ότι όλες οι πλατφόρμες στην ΕΕ σέβονται τη νομοθεσία της, η οποία δημιουργεί ένα δίκαιο, ασφαλές και δημοκρατικό διαδικτυακό περιβάλλον για όλους τους Ευρωπαίους πολίτες». Υπογραμμίστηκε ότι τα μέτρα αυτά είναι απαραίτητα προκειμένου να εκτιμηθούν οι συστημικοί κίνδυνοι που εγκυμονεί μια πλατφόρμα. Στο πλαίσιο αυτό, η ΕΕ παρακολουθεί τις δραστηριότητες του πολυεκατομμυριούχου Elon Musk εδώ και αρκετό καιρό, ενώ σε εξέλιξη βρίσκονται διάφορες διαδικασίες κατά της πλατφόρμας Χ ιδιοκτησίας του για φερόμενες παραβιάσεις βάσει του Digital Service Act (DSA), που θεωρείται αιχμηρό ξίφος κατά της επιρροής των μεγάλων πλατφορμών. Στόχος των διαδικασιών είναι να εξεταστεί κατά πόσον η πλατφόρμα συμμορφώνεται με τους κανονισμούς για τον περιορισμό της ρητορικής μίσους και της παραπληροφόρησης. Εάν οι πλατφόρμες δεν συμμορφωθούν, αντιμετωπίζουν αυστηρές κυρώσεις –μεταξύ άλλων πρόστιμα ύψους έως και έξι τοις εκατό του συνολικού ετήσιου παγκόσμιου κύκλου εργασιών τους. Η Επιτροπή της ΕΕ μπορεί επίσης να επιβάλλει ημερήσια πρόστιμα μέχρι να διορθωθούν τα εντοπιζόμενα ζητήματα, ενώ οι μεγάλες υπηρεσίες όπως το Facebook, το Instagram, το TikTok και το X υπόκεινται σε αυστηρότερους κανόνες από ό,τι οι μικρότερες πλατφόρμες⁷².

⁷² Βλ. [link](#) (τελευταία πρόσβαση 17.01.2025).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Σύγκριση Ενδιάμεσου (intermediate) και αυστηρού (strict) επιπέδου ελέγχου (scutiny) στο πεδίο της ελευθερίας του λόγου (Πρώτη Τροποποίηση) κατά τη νομολογία του Ανωτάτου Δικαστηρίου των ΗΠΑ		
	Αυστηρό Επίπεδο (Strict Scrutiny)	Ενδιάμεσο Επίπεδο (Intermediate Scrutiny)
Πότε εφαρμόζεται	Νομοθεσία που αφορά το περιεχόμενο (content-based laws)	Περιορισμοί σε λόγο που συνδέεται με οικονομικές δραστηριότητες (commercial speech restrictions) Περιορισμοί σε ουδέτερες περιεχομένου ρυθμίσεις (content neutral restrictions), όπως περιορισμοί στον χρόνο, τόπο ή τρόπο. Νομοθεσία που ρυθμίζει συμπεριφορά που περιλαμβάνει στοιχεία λόγου και μη λόγου (speech and nonspeech elements).
Πυκνότητα του αναγκαίου δημοσίου συμφέροντος (Strength of government Interest required)	Επιτακτικό (compelling) δημόσιο συμφέρον	Σημαντικό (important) ή επαρκές (substantial) δημόσιο συμφέρον
Αναγκαίο επίπεδο περιορισμού (level of tailoring)	Στενό (narrow tailoring): Ελάχιστα αναγκαία περιοριστικά μέτρα (least restrictive means)	Στενό (narrow tailoring): όχι ευρύτερο του αναγκαίου (not substantially broader than necessary) Αφήνει ανοιχτές ευρύτατες εναλλακτικές, για την επικοινωνία του μηνύματος (ρυθμίσεις ως τον χρόνο, τόπο ή τρόπο).

Πηγή: Congressional Research Service

ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΠΡΟΣΩΠΙΚΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΥΠΟ ΤΟ ΠΡΙΣΜΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΑΝΑΛΥΣΗΣ: ΜΙΑ ΑΠΟΠΕΙΡΑ ΕΦΑΡΜΟΓΗΣ ΤΟΥ ΘΕΩΡΗΜΑΤΟΣ ΤΟΥ COASE

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στη σύγχρονη εποχή, τα προσωπικά δεδομένα αποκτούν ολοένα και μεγαλύτερη νομική και οικονομική σημασία και αξία. Η νομική προσέγγιση και η δικαιοική ανάλυση των προσωπικών δεδομένων και των οικείων νομοθετικών κειμένων και διατάξεων είναι –ιδίως τα τελευταία έτη– ιδιαίτερα έντονη, συχνή και επίκαιρη. Η ενασχόληση και η τριβή της επιστήμης του δικαίου σε θεωρητικό και πρακτικό (νομολογιακό) επίπεδο με ζητήματα προστασίας δεδομένων αυξάνεται διαρκώς. Δεν συμβαίνει, όμως, το ίδιο και με την οικονομική ανάλυση του κλάδου των προσωπικών δεδομένων. Στην παρούσα μελέτη καταβάλλεται προσπάθεια ανάδειξης της δυνατότητας εφαρμογής ενός εκ των θεμελίων λίθων της οικονομικής ανάλυσης και ειδικότερα του Θεωρήματος του Coase στο πεδίο της επεξεργασίας και προστασίας προσωπικών δεδομένων, προκειμένου να καταστεί αντιληπτό και να αποδειχθεί περαιτέρω ότι εν γένει το δικαίωμα προστασίας προσωπικών δεδομένων είναι δεκτικό θεώρησης και προσέγγισης με τα εργαλεία της οικονομικής ανάλυσης.

Γιάννης Τσιλίκας

Δικηγόρος, ΜΔΕ Θεωρία
Δικαίου και Διεπιστημονικές
Νομικές Σπουδές,
ΜΔΕ Δίκαιο και
Πληροφορική, ΜΔΕ Δίκαιο
και Οικονομικά

ABSTRACT

Nowadays, personal data are becoming increasingly important and valuable in legal and economic terms. The legal approach and analysis of personal data and the relevant legal texts and provisions is –especially in recent years– particularly intense, frequent and topical. The

preoccupation and friction of legal science at a theoretical and practical (jurisprudential) level with data protection issues is constantly increasing. However, the same is not the case with the economic analysis of the personal data and privacy sector. In this paper, an effort is made to demonstrate the applicability of one of the cornerstones of economic analysis and in particular Coase's Theorem in the field of processing and protection of personal data in order to further demonstrate that the right to personal data in general is amenable to consideration and approach with the tools of economic analysis.

I. ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Τα τελευταία έτη και ιδίως μετά την έκδοση και δημοσίευση του Γενικού Κανονισμού Προστασίας Δεδομένων (εφεξής: ΓΚΠΔ) στις 27.04.2016 και τη θέση του σε ισχύ και εφαρμογή στις 25.05.2018 σημειώνεται μια έκρηξη του ενδιαφέροντος νομικών και μη για το πεδίο της προστασίας των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα ή όπως έχει επικρατήσει να αποκαλούνται στην πράξη των προσωπικών δεδομένων¹. Η προστασία των προσωπικών δεδομένων έχει προσελκύσει με τρόπο έντονα αισθητό και σε ασυνήθιστο βαθμό την προσοχή του επιχειρηματικού και νομικού κόσμου και εν γένει των ατόμων. Επί σκοπώ διαμόρφωσης και επίτευξης ενός επαρκούς, ουσιαστικού και αποτελεσματικού επιπέδου διασφάλισης των προσωπικών δεδομένων, αυτά προστατεύονται πολλαπλώς και ποικιλοτρόπως τόσο σε εθνικό όσο και σε υπερεθνικό (ενωσιακό και διεθνές) επίπεδο.

Σε εγχώριο επίπεδο, η προστασία τους κατοχυρώνεται ρητά, πανηγυρικά και αυτοτελώς με ειδική και ξεχωριστή διάταξη στον Θεμελιώδη Νόμο του κράτους και πιο συγκεκριμένα στο άρθρο 9Α του Συντάγματος, το οποίο εισήχθη και προσετέθη με την αναθεώρηση του 2001². Σε υπερεθνικό επίπεδο, το δικαίωμα προστασίας προσωπικών δεδομένων κατοχυρώνεται αυτόνομα και σαφώς στο άρθρο 8 του ΧΘΔΕΕ καθώς επίσης και στο άρθρο 216 της ΣΛΕΕ. Παράλληλα, προστασία παρέχεται και διασφαλίζεται και μέσω του κορυφαίου διεθνούς κειμένου προστασίας

¹ Ο όρος «προσωπικά δεδομένα», που επέλεξε να χρησιμοποιήσει ο αναθεωρητικός συνταγματικός νομοθέτης, και ο όρος «δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα», που χρησιμοποιείται στον ΓΚΠΔ, θεωρούνται ισοδύναμοι και χρησιμοποιούνται εναλλακτικά στην πράξη απροβλημάτιστα, με τον πρώτο να έχει μάλλον επικρατήσει λόγω της συντομίας του και της γενικότερης ευκολίας στη χρήση του. Βλ. σχετικά Ε. Αλεξανδροπούλου-Αιγυπτιάδου, *Προσωπικά Δεδομένα*, 2016, σελ. 43, υποσημ. 44· Contra Ε. Παπακωνσταντίνου, *Νομικά Θέματα Πληροφορικής, Προστασία Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα, Έννομη Προστασία Λογισμικού, Ηλεκτρονικό Εμπόριο*, 2006, σελ. 29, υποσημ. 64, ο οποίος χαρακτηρίζει τη σύγχυση των δύο όρων ατυχέστατη και τάσσεται υπέρ της διαφοροποίησής τους και της χρήσης του ορθού όρου δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα.

² Για τη συνταγματική κατοχύρωση και προστασία των προσωπικών δεδομένων βλ. Λ. Μήτρου, «Προστασία προσωπικών δεδομένων: ένα νέο δικαίωμα;», σε: Δ. Τσάτσος/Ε. Βενιζέλος/Ξ. Κοντιάδης (επιμ.), *Το Νέο Σύνταγμα*, 2001, σελ. 83-103· Idem, «Άρθρο 9Α», σε: Φ. Σπυρόπουλος/Ξ. Κοντιάδης/Χ. Ανθόπουλος/Γ. Γεραπετρίτης (επιμ.), *Σύνταγμα, Κατ' άρθρο Ερμηνεία*, 2017, σελ. 214-233· Γ. Λαζαράκο, «Ο ιδιωτικός βίος, η προστασία προσωπικών δεδομένων και το απόρρητο της επικοινωνίας», σε: Σ. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Θεμελιώδη Δικαιώματα*, 2016, σελ. 225-261· Β. Χρήστου, *Το δικαίωμα στην προστασία από την επεξεργασία δεδομένων*, 2017· Α. Ηλιάδου, «Η συνταγματική κατοχύρωση των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα», σε: Λ. Κοτσαλής (επιμ.), *Προσωπικά Δεδομένα, Ανάλυση – Σχόλια – Εφαρμογή*, 2016, σελ. 23-41· Β. Σωτηρόπουλο, *Η συνταγματική προστασία των προσωπικών δεδομένων*, 2006.

των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, δηλαδή της ΕΣΔΑ³, όχι διακριτά και αυτόνομα, όπως συμβαίνει στο ελληνικό Σύνταγμα, στον ΧΘΔΔΕ και στη ΣΛΕΕ, αλλά μέσω του άρθρου 8 της ΕΣΔΑ, το οποίο κατοχυρώνει μεταξύ άλλων και το δικαίωμα σεβασμού της ιδιωτικής ζωής⁴. Το Δικαστήριο του Στρασβούργου έχει εξετάσει πολυάριθμες περιπτώσεις επέμβασης στην ιδιωτική ζωή από τη σκοπιά της προστασίας προσωπικών δεδομένων⁵.

Παράλληλα, ιδιαίτερη άνθιση και καλλιέργεια γνωρίζει η Οικονομική Ανάλυση του Δικαίου (εφεξής: ΟΑΔ), η οποία μολονότι ως ρεύμα πρωτοεμφανίστηκε, γεννήθηκε και αναπτύχθηκε στις ΗΠΑ⁶, κατόρθωσε να υπερβεί και μάλιστα ταχέως τα γεωγραφικά όρια και σύνορα της Αμερικής και να εξαπλωθεί στον ευρωπαϊκό χώρο. Ακροθιγώς, η ΟΑΔ ερείδεται επί τεσσάρων θεμελιωδών αρχών της οικονομικής επιστήμης και ειδικότερα επί του νόμου της ζήτησης, του κόστους ευκαιρίας, της τάσης των πόρων να έλκονται και να κατευθύνονται προς τις πολυτιμότερες χρήσεις τους και της ισορροπίας⁷. Βάση της συνιστά η εμπειρικά διαπιστώσιμη και επαληθευμένη υπόθεση ότι τα άτομα που συμμετέχουν στο νομικό σύστημα και εμπλέκονται σε νομικές διαδικασίες και θεσμούς –όπως επί παραδείγματι οι εγκληματίες, τα συμβαλλόμενα μέρη, οι οδηγοί αυτοκινήτων κ.λπ.– συμπεριφέρονται ορθολογικά και επιδιώκουν ως ευφείς και όχι ως πάνσοφοι ή παντογνώστες τη μεγιστοποίηση της χρησιμότητάς τους και ενεργώντας όπως οι συνθησιμένοι καταναλωτές κάνουν οικονομία, αγοράζοντας μικρότερη ποσότητα ενός αγαθού όταν η τιμή αυξάνεται και μεγαλύτερη ποσότητα όταν η τιμή μειώνεται, οι έννοιες, δε, του αγαθού και της τιμής στην ΟΑΔ είναι συχνά αντισυμβατικές⁸.

Τα προσωπικά δεδομένα συνιστούν συνάμα έννομο και οικονομικό αγαθό και ως εκ τούτου είναι δεκτικά οικονομικής θεώρησης και προσέγγισης. Αποτελεί πλέον κοινό τόπο ότι η επεξεργασία τους αποτελεί βασικό μηχανισμό παραγωγής κέρδους και κινητήριο μοχλό κτήσης προσόδων. Χαρακτηριστικό γνώρισμα του εν εξελίξει αποκαλούμενου «πληροφοριακού καπιταλισμού» (*informational capitalism*) είναι, μεταξύ άλλων, ότι αντιμετωπίζονται τα φυσικά πρόσωπα και τα δεδομένα τους ως «πρώτη ύλη» για την προώθηση και ικανοποίηση οικονομικών και εμπορικών σκοπών⁹. Προκειμένου, άλλωστε, να δοθεί έμφαση στον πολύτιμο χαρακτήρα των προσωπικών δεδομένων προσφυώς χαρακτηρίζονται ως ο νέος ορυκτός πλούτος, το πετρέλαιο της ψηφιακής εποχής¹⁰.

³ Βλ. Λ.-Α. Σισιλιανό, «Εισαγωγή», σε: Idem (επιμ.), *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Ερμηνεία κατ' άρθρο*, 2η έκδ., 2017, σελ. 1, ο οποίος υπογραμμίζει ότι μέσω της ΕΣΔΑ τα κράτη αναλαμβάνουν με αντικειμενικό τρόπο τη δέσμευση να μετατρέψουν τα απλά συμφέροντα των ατόμων σε πραγματικά δικαιώματα.

⁴ ΕΔΔΑ, *Satakunnan Markkinapörssi Oy and Satamedia Oy v. Finland*, αρ. 931/13, 27.06.2017, παρ. 137.

⁵ Για την παρουσίαση της νομολογίας του ΕΔΔΑ σχετικά με την προστασία προσωπικών δεδομένων στο πλαίσιο του άρθρου 8 της ΕΣΔΑ βλ. σχετικώς Φ. Παναγοπούλου-Κουτνατζή, «Άρθρο 8», σε: Ι. Σαρμάς/Ξ. Κοντιάδης/Χ. Ανθόπουλος (επιμ.), *ΕΣΔΑ. Κατ' άρθρο Ερμηνεία*, 2021, σελ. 452-463.

⁶ Πρωτοπόροι, πατέρες και συνιδρυτές της ΟΑΔ θεωρούνται οι R. Coase, G. Becker, R. Posner και G. Calabresi, άπαντες εγκατεστημένοι και δραστηριοποιούμενοι στην Αμερική.

⁷ Βλ. R. Posner, *Economic Analysis of law*, 9η έκδ., 2014, σελ. 5.

⁸ Βλ. Idem, *The Economic Approach to Law*, 53 Texas Law Review 757, 1975, σελ. 761-763.

⁹ Βλ. Π. Μαντζούφα/Δ. Βουκελάτο, *Κίνδυνοι και προκλήσεις στην κοινωνία της ψηφιακής διακινδύνευσης: προσωπικότητα του ατόμου – ιδιωτικότητα – ελεύθερη έκφραση*, ΔΙΤΕ 1/2024, σελ. 18.

¹⁰ Βλ. Δ. Τίτσια, *Οι Οδηγίες 770/2019 για τις συμβάσεις προμήθειας ψηφιακού περιεχομένου και ψηφιακών υπηρεσιών*

Στην παρούσα, θα καταβληθεί προσπάθεια να εξεταστεί η εφαρμογή του Θεωρήματος του Coase, που συνιστά μια εκ των θεμελιωτικών βάσεων της ΟΑΔ, στο δικαιοκτικό πεδίο της επεξεργασίας προσωπικών δεδομένων και να εξετασθεί εάν και κατά πόσο το εν λόγω Θεώρημα δύναται να τύχει εφαρμογής επί του θεμελιώδους δικαιώματος προστασίας προσωπικών δεδομένων και επί του ΓΚΠΔ, δηλαδή επί του κύριου και ουσιωδέστερου νομοθετήματος προστασίας δεδομένων στην εθνική και ενωσιακή έννομη τάξη.

II. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΚΕΨΕΙΣ

1. ΕΠΙ ΤΟΥ ΘΕΩΡΗΜΑΤΟΣ ΤΟΥ COASE

Ο Ronald Coase με το περίφημο και πασίγνωστο άρθρο του “The Problem of Social Cost”, δημοσιευθέν το έτος 1960, εισέφερε στον κόσμο των οικονομικών το Θεώρημά του, το οποίο εν συνεχεία αποτέλεσε τη θεμελιωτική βάση της γέννησης και ανάπτυξης της ΟΑΔ. Ο Coase, του οποίου το Θεώρημα έλαβε πολύ διαφορετικές και μεγαλύτερες προεκτάσεις και ευρύτερες διαστάσεις από αυτές που επεδίωκε και φανταζόταν ο ίδιος, μπορεί να θεωρηθεί ως ο άκων πατέρας της ΟΑΔ¹¹. Το Θεώρημα, του οποίου τα επίπεδα αφαίρεσης και πληροφοριακού δυναμικού είναι ανάλογα με τα αξιώματα της κλασσικής μηχανικής του Νεύτωνα¹², διαθέτει δύο διαστάσεις: μια θετική/περιγραφική και μια κανονιστική.

Το Θεώρημα και οι ειδικότερες συνιστώσες του, δηλαδή η εκούσια συναλλαγή, η διαπραγμάτευση και το συναλλακτικό κόστος, αν γενικευτούν, είναι δυνατόν να αποδειχθούν χρήσιμα και πρόσφορα εργαλεία για την κατανόηση πολυάριθμων πεδίων και θεματικών, ακόμα και μη κλασσικών και παραδοσιακών, όπως επί παραδείγματι η κυβέρνηση και η πολιτική¹³. Πάντως, παρά την ευρεία και εκτεταμένη διάδοση, υιοθέτηση και αποδοχή του, έχει υποστεί κριτική και αμφισβήτηση τόσο ως προς τις περιγραφικές του θέσεις όσο και ως προς τις κανονιστικές του παραδοχές και έχει καλλιεργηθεί και εκτυλιχθεί επ’ αυτού εκτεταμένη επιστημονική συζήτηση και αντιπαράθεση, στην οποία μετείχαν μεταξύ άλλων και οπαδοί της ΟΑΔ¹⁴.

Στη θετική/περιγραφική εκδοχή του, υποστηρίζει ότι το δίκαιο είναι αδιάφορο ως προς την κατανομή των δικαιωμάτων και δεν μπορεί να την επηρεάσει καθώς τα δικαιώματα καταλήγουν τελικώς όχι σε αυτόν που τα παραχωρεί το δίκαιο αλλά σε αυτόν που τα αξιολογεί περισσότερο, δηλαδή σε αυτόν που είναι πρόθυμος και διατεθειμένος και έχει την οικονομική δυνατότητα να πληρώσει περισσότερα για να τα αποκτήσει, επηρεάζει, όμως, τη διανομή του πλούτου, δηλαδή

και 771/2019 για τις καταναλωτικές πωλήσεις αγαθών – Νέος σταθμός στην εξέλιξη του ενωσιακού δικαίου των συμβάσεων, ΕλλΔνη 1/2020, σελ. 64.

¹¹ Βλ. Ν. Γεωργακόπουλο, *Εις Μνήμη Ronald H. Coase: Ο άκων πατέρας της οικονομικής ανάλυσης του δικαίου*, Δίκαιο Επιχειρήσεων και Εταιριών 8-9/2013, σελ. 752.

¹² Βλ. Π. Γέμτο, *Οικονομία και Δίκαιο, Οικονομική ανάλυση βασικών θεσμών του ιδιωτικού δικαίου*, Τόμος Β΄, 2015, σελ. 59.

¹³ Βλ. Μ. Olson, *Εξουσία και Ευημερία, Υπερβαίνοντας τις κομμουνιστικές και τις καπιταλιστικές δικτατορίες* (μτφρ. Τ. Πλύτα, επιμ. Η. Κατσούλης), 2003, σελ. 79-82.

¹⁴ Για μια συνοπτική αλλά πολύπλευρη και σφαιρική παρουσίαση της ασκηθείσας κριτικής και των προβληθεισών αντιρρήσεων κατά του Θεωρήματος του Coase βλ. Α. Κορνηλάκη, *Η αθέτηση της αμφοτεροβαρούς σύμβασης*, 2009, σελ. 323-326.

έχει σημαντικά διανεμητικά αποτελέσματα¹⁵. Ωστόσο, το δικαίωμα θα καταλήξει σε αυτόν που το αξιολογεί περισσότερο υπό την απαραίτητη προϋπόθεση ότι το κόστος συναλλαγής είναι μηδενικό, ανύπαρκτο ή εν πάση περιπτώσει χαμηλό και επουσιώδες. Εφόσον το κόστος συναλλαγής είναι υψηλό, καθιστά αποτρεπτικό και απαγορευτικό παράγοντα για αμοιβαία επωφελείς συναλλαγές, ματαιώνει και παρακωλύει την αποτελεσματική κατανομή των πόρων.

Κατά συνέπεια, το δικαίωμα θα μετακινηθεί σε αυτόν που το αξιολογεί περισσότερο και η συναλλαγή θα ολοκληρωθεί όταν το πλεόνασμα είναι υψηλότερο από το κόστος συναλλαγής ενώ στην αντίθετη περίπτωση που το πλεόνασμα υπολείπεται του κόστους συναλλαγής, η τελευταία θα παραμείνει ανολοκλήρωτη και δεν θα λάβει χώρα¹⁶. Όπως ομολογεί και ο ίδιος ο Coase, η υπόθεση ότι δεν υπάρχουν κόστη συναλλαγής είναι εν πολλοίς μη ρεαλιστική¹⁷. Στην κανονιστική του εκδοχή, το Θεώρημα του Coase διατείνεται ότι το δίκαιο οφείλει να αποσκοπεί στη μείωση και στον περιορισμό του κόστους συναλλαγών μέσω των κατάλληλων κανόνων¹⁸. Εμφανώς επηρεασμένη από την κανονιστική εκδοχή του Θεωρήματος του Coase, εξειδίκευση και προέκτασή της συνιστά η θέση ότι η κατοχύρωση και διασφάλιση των θεμελιωδών δικαιωμάτων ερείδεται στο ότι αποτελούν εργαλεία μείωσης κόστους δοθέντος ότι προσφέρουν στους φορείς τους τη δυνατότητα να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες τους με το μικρότερο δυνατό κόστος, η μείωση του κόστους, δε, μεγιστοποιείται όταν τα δικαιώματα θεσπίζονται σε κείμενα ανώτατης δεσμευτικής και υψηλότερης κανονιστικής ισχύος, όπως είναι τα εθνικά Συντάγματα, η ΕΣΔΑ και ο ΧΘΔΕΕ¹⁹.

Για να καταστεί πιο κατανοητό και εύληπτο το Θεώρημα, κρίνεται σκόπιμο να παρατεθεί εν συντομία ένα κλασσικό και διαδεδομένο παράδειγμα απλής εφαρμογής του²⁰. Έστω ότι ο Α έχει για κατοικίδιο ζώο στο διαμέρισμα που κατοικεί έναν σκύλο, από την παρουσία του οποίου αντλεί ευχαρίστηση. Συνάμα, όμως, ο σκύλος γαβγίζει και προκαλεί ενόχληση στον γείτονα του Β, που κατοικεί στο διπλανό διαμέρισμα του ίδιου ορόφου²¹. Η εύρεση της κοινωνικά αποτελεσματικής κατάστασης –έχουσα δύο όψεις, δηλαδή είτε τη διατήρηση είτε την απομάκρυνση του σκύλου από το διαμέρισμα– συνεπάγεται τη σύγκριση του οφέλους που λαμβάνει ο Α από τον σκύλο του με το κόστος που επωμίζεται ο Β από το γάβγισμα. Εάν το όφελος του Α είναι υψηλότερο του κόστους

¹⁵ Βλ. Α. Χατζή, «Το Δίκαιο ως εργαλείο μείωσης του κόστους των συναλλαγών. Το Θεώρημα του Coase και η Οικονομική Ανάλυση του Δικαίου», σε: Π. Καλαμπούκα-Γιαννοπούλου (επιμ.), *Ο Ρόλος της Δικαιοσύνης στην Άσκηση της Επιχειρηματικής Δραστηριότητας*, 2012, σελ. 37-39.

¹⁶ Βλ. Ibidem, σελ. 44-45.

¹⁷ Βλ. R. Coase, *The Problem of Social Cost*, *The Journal of Law and Economics*, Vol. III, 10/1960, σελ. 15.

¹⁸ Βλ. Α. Χατζή, «Το Δίκαιο ως εργαλείο μείωσης του κόστους των συναλλαγών», ό.π., σελ. 46-47.

¹⁹ Βλ. Γ. Δελλή, *Δήμος και Αγορά, Το δημόσιο δίκαιο «αλλιώς»*, υπό το βλέμμα της οικονομικής ανάλυσης του δικαίου, 2018, σελ. 256-258.

²⁰ Το παράδειγμα που ακολουθεί αντλείται από τους G. Mankiw/M. Taylor, *Οικονομική: Μικροοικονομική* (μτφρ. Λ. Γουσίου, επιμ. Α. Μανιάτης/Χ.-Β. Μήλιου), 5η έκδ., 2021, σελ. 214-215. Σημειώνεται ότι και ο ίδιος ο Coase στο άρθρο του χρησιμοποιεί διάφορα παραδείγματα προκειμένου να καταστήσει πιο σαφή και αντιληπτή την ιδέα του.

²¹ Πρόκειται για μια χαρακτηριστική περίπτωση αρνητικής εξωτερικότητας. Με τον όρο «αρνητική εξωτερικότητα» στην οικονομική επιστήμη νοείται η δυσμενής επίδραση, δηλαδή το κόστος, που επιβάλλει μια απόφαση ή μια δραστηριότητα σε τρίτα πρόσωπα και συγκεκριμένα στην ευημερία τους. Υπάρχουν, βέβαια, και «θετικές εξωτερικότητες», όταν οι συνέπειες της απόφασης ή δραστηριότητας στην ευημερία των τρίτων προσώπων είναι ευεργετικές και δημιουργούν οφέλη.

του Β, τότε ο Α θα πρέπει να διατηρήσει τον σκύλο εντός του διαμερίσματος ενώ στην αντίθετη περίπτωση θα πρέπει να τον αποχωρισθεί.

Έστω ότι ο Α διαθέτει εκ του νόμου δικαίωμα να διατηρήσει το κατοικίδιο εντός του διαμερίσματος μολοντί προκαλεί ενόχληση στον Β. Σε αυτή την περίπτωση, ο Β θα μπορούσε να προσφέρει ένα αντάλλαγμα (επί παραδείγματι ορισμένο χρηματικό ποσό) στον Α προκειμένου ο τελευταίος να απομακρύνει τον σκύλο από το διαμέρισμα και να παύσει το γάβγισμα και η ενόχλησή του. Ο Α θα δεχόταν την προσφορά του Β εάν η χρησιμότητα που αντλούσε από τη λήψη του ανταλλάγματος υπερέβαινε τη χρησιμότητα που προσέφερε η παρουσία του σκύλου. Κατ' αυτό τον τρόπο, το δικαίωμα θα κατέληγε σε αυτόν που το αξιολογεί περισσότερο ανεξάρτητα από την αρχική κατανομή του δικαίου, δηλαδή στον Β παρότι ο νόμος είχε κατανείμει αρχικώς το δικαίωμα στον Α.

Υπό την αντίστροφη εκδοχή, δηλαδή αν ο Β διέθετε εκ του νόμου δικαίωμα να εξαναγκάσει τον Α να απομακρύνει τον σκύλο από το διαμέρισμα, το αποτέλεσμα θα παρέμενε αμετάβλητο. Ο Α είναι αυτός, ο οποίος στην προκειμένη περίπτωση θα μπορούσε να προσφέρει στον Β ένα αντάλλαγμα για να του επιτρέψει να διατηρήσει το κατοικίδιο στο διαμέρισμα. Εφόσον το όφελος από την παρουσία του κατοικίδιου ήταν υψηλότερο από το κόστος που προξενεί το γάβγισμα, τότε οι Α και Β μέσω διαπραγματεύσεων θα οδηγούνταν σε μια συμφωνία, βάσει της οποίας το δικαίωμα θα κατέληγε σε αυτόν που το αξιολογεί περισσότερο, δηλαδή στον Α μολοντί αρχικά ο νόμος είχε παραχωρήσει το σχετικό δικαίωμα στον Β. Το εάν ο Α ή ο Β είναι ο αρχικός κατά νόμο δικαιούχος καθορίζει ποιος θα πληρώσει ποιον στην τελική διαπραγμάτευση, δηλαδή τη διανομή της οικονομικής ευημερίας.

2. ΕΠΙ ΤΩΝ ΔΙΑΠΡΑΓΜΑΤΕΥΣΕΩΝ, ΤΟΥ ΚΟΣΤΟΥΣ ΣΥΝΑΛΛΑΓΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΘΕΣΜΙΚΗΣ (ΟΙΚΟ)ΝΟΜΙΚΗΣ ΑΝΑΛΥΣΗΣ

Το Θεώρημα προϋποθέτει ότι τα άτομα θα διαπραγματευτούν και θα συνεργαστούν για να καταλήξουν στη βέλτιστη και πλέον αποτελεσματική κατανομή των πόρων. Η προώθηση και ενθάρρυνση της συνεργασίας μπορεί να επιτευχθεί με ποικίλους τρόπους²². Δεν θα πρέπει, εξάλλου, να παροράται ότι η αρχή της συνεργατικότητας έχει εμφιλοχωρήσει στο πεδίο του δικαίου ποικιλοτρόπως ως θετικός, τυπικός και γραπτός κανόνας κοινωνικής συμπεριφοράς και ότι διαθέτει εξαιρετικά υψηλή λειτουργική αξία για το δίκαιο τόσο ως νοοτροπία όσο και ως τρόπος διευθέτησης διαφορών²³. Στη διαπραγμάτευση, ωστόσο, προκύπτουν εν γένει ποικίλα εμπόδια και αρκετές δυσχέρειες²⁴.

²² Βλ. R. Axelrod, *The evolution of cooperation*, αναθ. έκδ., 2006 σελ. 124-141, κατά τον οποίο η συνεργασία μπορεί να επιτευχθεί με τους εξής τρόπους: α) μεγέθυνση της σκιάς του μέλλοντος ώστε το μέλλον να είναι επαρκώς σημαντικό συγκριτικά με το παρόν μέσω της διαμόρφωσης αλληλεπιδράσεων με μεγαλύτερη διάρκεια, αντοχή και συχνότητα, β) αλλαγές στα οφέλη και τις ανταμοιβές, γ) εκμάθηση και διδασκαλία των ατόμων ώστε να ενδιαφέρονται για την ευημερία και την ευτυχία των άλλων και να είναι αλτρουιστές, δ) εκμάθηση και διδασκαλία της αμοιβαιότητας και ε) βελτίωση των ικανοτήτων του ατόμου να αναγνωρίζει τα λοιπά άτομα από προηγηθείσες και παρελθούσες αλληλεπιδράσεις και να ανακαλεί στη μνήμη του τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα τους.

²³ Βλ. Α. Τσαούση, *Δίκαιο και Συνεργατικότητα: Μία Νέα Προσέγγιση στην Κοινωνιολογία του Δικαίου*, 2013, σελ. 103.

²⁴ Για τα εμπόδια που προκύπτουν στις διαπραγματεύσεις των ατόμων σε περίπτωση πρόκλησης ζημίας βλ. L.

Από τη συνοπτική και σύντομη παράθεση του θεωρήματος του Coase συνάγεται εμφανώς ότι καθοριστικό ρόλο διαδραματίζει σε αμφότερες τις εκδοχές του (θετική/περιγραφική και κανονιστική) η έννοια του κόστους συναλλαγής. Το κόστος συναλλαγής αποτελείται από ένα κόστος που διαπερνά την αγορά και μπορεί να υπολογισθεί και από ένα κόστος που δυσχερώς μπορεί να υπολογισθεί και ορθώνει εμπόδια και δυσκολίες στην εκτίμηση του συνολικού κόστους συναλλαγής που συνεπάγεται ένας συγκεκριμένος θεσμός²⁵. Κατ' άλλη διατύπωση, συναποτελείται από το κόστος υπολογισμού των χρήσιμων χαρακτηριστικών γνωρισμάτων και των ουσιαστών ιδιοτήτων του αντικειμένου της συναλλαγής και του κόστους προστασίας των δικαιωμάτων, ελέγχου, εφαρμογής και επιβολής των συμφωνιών²⁶.

Το κόστος συναλλαγής μπορεί να εμπίπτει σε μία από τις κάτωθι κατηγορίες²⁷: α) κόστος έρευνας: η αναζήτηση και ο εντοπισμός του κατάλληλου έτερου μέρους της συναλλαγής ενέχει κόστος, β) κόστος διαπραγμάτευσης: συνιστά το πιο σύννηθες κόστος και αντιστοιχεί στο κόστος κατά την προσπάθεια των μερών να συμφωνήσουν και να καταλήξουν στους όρους που θα διέπουν τη συναλλαγή και γ) κόστος εφαρμογής και κόστος επιτήρησης ομαλής και ορθής εκπλήρωσης της συμφωνίας: το κόστος εφαρμογής αφορά όλα τα έξοδα που απορρέουν από την εφαρμογή της συμφωνίας (γραφειοκρατικά έξοδα και έξοδα δικαστηρίων) ενώ το κόστος επιτήρησης αυξάνεται ανάλογα με τη δυσχέρεια ελέγχου εφαρμογής της συμφωνίας. Εν ευρεία έννοια το κόστος συναλλαγής δεν συμπεριλαμβάνει μόνο το αμιγώς χρηματικό κόστος που προκαλείται εντός της αγοράς αλλά καλύπτει κάθε είδους εμπόδιο που ενδέχεται να μην επιτρέψει μια συναλλαγή και κάθε μορφής δυσχέρεια που αποθαρρύνει, παρακωλύει και αποκλείει την αποτελεσματική κατανομή των πόρων²⁸.

Η ύπαρξη κόστους συναλλαγής και η δυνατότητα του δικαίου να λειτουργεί ως εργαλείο μείωσής του προϋποθέτει μια θεσμική θεώρηση και προσέγγιση του δικαίου. Η αγορά στο σύνολό της συνιστά ένα μείγμα από θεσμούς, ορισμένοι εκ των οποίων μειώνουν το κόστος συναλλαγής ενώ ορισμένοι το αυξάνουν και κατ' επέκταση αντίστοιχα αυξάνουν ή μειώνουν την αποτελεσματικότητα²⁹. Επιπλέον, η οικονομική μεγέθυνση και ευημερία δεν εξαρτώνται και δεν προσδιορίζονται από τη γεωγραφική θέση και το κλίμα των χωρών, την κουλτούρα, τον πολιτισμό και τους κανόνες κοινωνικής συμπεριφοράς ή από τη γνώση και την ικανότητα των λαών και των κυβερνήσεων να αντιμετωπίζουν και να επιλύουν τις δυσλειτουργίες της αγοράς³⁰. Τα έθνη ευημερούν και

Kaplow/S. Shavell, *Economic Analysis of Law, Handbook of Public Economics*, Vol. 3, 2002, σελ. 1697, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 13.12.2024).

²⁵ Βλ. D. North, *Θεσμοί, θεσμική αλλαγή και οικονομική επίδοση* (μτφρ. Μ. Πυλαρινού, επιμ. Θ. Πελαγίδης), 2006, σελ. 144.

²⁶ Βλ. *ibidem*, σελ. 61, ο οποίος επισημαίνει ότι το συναλλακτικό κόστος αποτελεί την πηγή των κοινωνικών, πολιτικών και κοινωνικών θεσμών.

²⁷ Βλ. Α. Χατζή, *Θεσμοί*, 2018, σελ. 66-67.

²⁸ Βλ. *ibidem*, σελ. 67, ο οποίος αναφέρει ότι στο πλάτος της ευρείας έννοιας του κόστους συναλλαγών μπορούν να υπαχθούν οι εσωτερικοποιημένοι κανόνες ηθικής συμπεριφοράς, οι αντιλήψεις για τη δικαιοσύνη και την ισότητα, οι κανόνες δικαίου που απαγορεύουν αμοιβαία επωφελείς συναλλαγές και οι κανόνες που ενώ δεν απαγορεύουν μια συναλλαγή αυξάνουν το κόστος της.

²⁹ Βλ. D. North, *Θεσμοί*, ό.π., σελ. 146.

³⁰ Βλ. D. Acemoglu/J. Robinson, *Γιατί αποτυγχάνουν τα έθνη*, (μτφρ. Α. Φιλιππάτος), 2013, σελ. 64-84.

αναπτύσσονται οικονομικώς εφόσον διαμορφώσουν, σχεδιάσουν και υιοθετήσουν ανοικτούς και αποτελεσματικούς πολιτικούς και κοινωνικούς θεσμούς.

Ειρήσθω εν παρόδω, οι θεσμοί μπορούν να οριστούν ως κοινωνικά κυρώσιμα πλέγματα κανόνων που συντονίζουν τις δραστηριότητες των κοινωνικών υποκειμένων με τη διαμόρφωση σταθερών προσδοκιών και καθορίζουν τους κανόνες του κοινωνικού παιχνιδιού, τους οποίους θα ακολουθούν και τηρούν οι κοινωνικοί δρώντες για τη διευθέτηση των δυσχερειών ομαλής και ειρηνικής συνύπαρξης³¹. Μια βασική διάκριση των θεσμών είναι σε τυπικούς και άτυπους. Οι άτυποι και ανεπίσημοι θεσμοί δεν είναι απλά προσθήκες ή συμπληρώματα των επίσημων αλλά ενέχουν ουσία και σημασία αυτοί καθαυτούς³². Ακόμα και το πιο αποτελεσματικό νομικό σύστημα υπόκειται σε ενδογενείς περιορισμούς ως προς την ικανότητά του να περιορίζει τα κόστη συναλλαγών και λόγω των εν θέματι περιορισμών προκύπτει η ανάγκη για άτυπους θεσμούς που πηγάζουν και υποστηρίζονται από τους κοινωνικούς κανόνες και τη συμβατική ηθική και συμπληρώνουν τα κενά των τυπικών νομικών κανόνων³³.

Περαιτέρω, οι οικονομικοί θεσμοί μπορούν να διακριθούν σε ανοικτούς ή περιεκτικούς (*inclusive*), οι οποίοι διευκολύνουν και επιτρέπουν την αθρόα συμμετοχή και εμπλοκή της πλειονότητας των πολιτών στις οικονομικές δραστηριότητες ώστε να αξιοποιούν με τον βέλτιστο τρόπο το ταλέντο και τις ικανότητές τους και να προβαίνουν σε ελεύθερες και εκούσιες επιλογές και σε κλειστούς (*extractive*), οι οποίοι παρουσιάζουν τα αντίθετα χαρακτηριστικά γνωρίσματα και αποσπούν πόρους και πλούτο από ένα υποσύνολο προς όφελος ενός άλλου μικρότερου υποσυνόλου, μιας ελίτ³⁴. Αντίστοιχη διάκριση σε κλειστούς και ανοικτούς θεσμούς υφίσταται και για τους πολιτικούς θεσμούς³⁵.

III. ΤΟ ΚΟΣΤΟΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΤΩΝ ΠΡΟΣΩΠΙΚΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ

Σε αυτό το πλαίσιο, οι νομικές διατάξεις και οι εξ αυτών απορρέοντες κανόνες του δικαίου προστασίας προσωπικών δεδομένων συνιστούν θεσμούς. Θεσμό συνιστά και η ΑΠΔΠΧ. Επίσης, το Σύνταγμα που κατοχυρώνει και διασφαλίζει τόσο το δικαίωμα προστασίας προσωπικών δεδομένων όσο και την ΑΠΔΠΧ είναι επίσης τυπικός θεσμός. Ομοίως, οι γνωμοδοτήσεις, οι οδηγίες και οι αποφάσεις που εκδίδει η ΑΠΔΠΧ και οι οποίες ερμηνεύουν και εφαρμόζουν τις διατάξεις και τους κανόνες του δικαίου προσωπικών δεδομένων συνιστούν θεσμούς. Το αυτό ισχύει ακόμα και με τις δικαστικές αποφάσεις και τη συναφή νομολογία επί ζητημάτων προστασίας προσωπικών δεδομένων, παραγόμενη τόσο σε εθνικό όσο και σε υπερεθνικό επίπεδο.

³¹ Βλ. Π. Γέμτο, *Θεσμοί ως κεντρική μεταβλητή των κοινωνικών επιστημών, Μια φιλοσοφική-διεπιστημονική θεώρηση*, 2015, σελ. 152.

³² Βλ. D. North, *Θεσμοί*, ό.π., σελ. 80.

³³ Βλ. A. Karayiannis/A. Hatzis, *Morality, Social Norms and the Rule of Law as Transaction Cost-Saving Devices: The Case of Ancient Athens*, *European Journal of Law and Economics*, Vol. 33, 3/2012, σελ. 623, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 13.12.2024).

³⁴ Βλ. D. Acemoglu/J. Robinson, *Γιατί αποτυγχάνουν τα έθνη*, ό.π., σελ. 89-92.

³⁵ Βλ. *ibidem*, σελ. 95-99, οι οποίοι υποστηρίζουν ότι οι πρώτοι (κλειστοί) συγκεντρώνουν την εξουσία σε μία ολιγομελή και μικρή ελίτ και θέτουν ελάχιστους περιορισμούς στην άσκηση της εξουσίας ενώ οι δεύτεροι (ανοικτοί) είναι αρκούτως πλουραλιστικοί.

Ως προς το κόστος της προστασίας των προσωπικών δεδομένων, επισημαίνεται κατ' αρχάς ότι αυτή συνεπάγεται ένα δημόσιο κόστος, το οποίο διαθέτει χαρακτηριστικά διάρκειας, μονιμότητας, επαναληψιμότητας και σταθερότητας. Η ΑΠΔΠΧ είναι η ανεξάρτητη αρχή που έχει επιφορτιστεί με την εποπτεία της προστασίας των προσωπικών δεδομένων και έχει αναλάβει την αποτελεσματική άσκηση και επαρκή διασφάλιση του δικαιώματος. Η σύσταση και η λειτουργία της και η ανάγκη εκπλήρωσης του έργου και της αποστολής της προϋποθέτει τη δέσμευση, χρήση και ανάλωση συγκεκριμένων πόρων. Οι πόροι αυτοί αποτελούν ακριβώς το πάγιο και σταθερό δημόσιο κόστος προστασίας των προσωπικών δεδομένων, το οποίο δεν χαρακτηρίζει όλα τα λοιπά θεμελιώδη δικαιώματα και ελευθερίες. Η σταθερότητα, δε, του δημόσιου κόστους αναφέρεται στην ύπαρξη του κόστους αυτού καθαυτό και στην επαναλαμβανόμενη εμφάνισή του και όχι στο ύψος και το μέγεθός του, που συνιστούν μεταβλητές που παραλλάσσουν επί παραδείγματι ανάλογα με τον ετήσιο προϋπολογισμό της ΑΠΔΠΧ³⁶.

Κατά δεύτερον, η επιτήρηση και η εξασφάλιση της ορθής και θεμιτής χρήσης των προσωπικών δεδομένων και της επαρκούς προστασίας τους από τους πάσης φύσεως Υπεύθυνους Επεξεργασίας (εφεξής: ΥΕ) είτε ανήκουν στον ιδιωτικό είτε στον δημόσιο τομέα ενέχει εξαιρετικά υψηλό κόστος εποπτείας, δηλαδή ο έλεγχος του εάν οι ΥΕ συμμορφώνονται με το περιεχόμενο του ΓΚΠΔ, τηρούν τις διατάξεις, τους κανόνες και τις αρχές του, σέβονται τα δικαιώματα των υποκειμένων των δεδομένων και εκπληρώνουν προσεκτικώς τις υποχρεώσεις τους είναι εκ των ων ουκ άνευ δυσχερής και προβληματικός³⁷. Το διοικητικό κόστος του συστήματος ευθύνης είναι το νομικό και άλλου είδους κόστος (κατά μείζονα λόγο ο χρόνος των διαδικιών) που συνεπάγεται η υποβολή αίτησης παροχής έννομης προστασίας και οι σχετικές ανοιγόμενες δικαστικές διαδικασίες σχετικά με τη συζήτηση και εκδίκαση της υπόθεσης και την έκδοση απόφασης³⁸. Το κόστος αυτό είναι υψηλό καθώς σύμφωνα με εκτιμήσεις κατά μέσο όρο προκύπτει διοικητικό κόστος ενός δολαρίου ή και περισσότερο για κάθε ένα δολάριο που λαμβάνει ως αποζημίωση ο ζημιωθείς μέσω του συστήματος ευθύνης³⁹.

Πάντως, ένεκα της κινδυνοκεντρικής προσέγγισης που υιοθετεί ο ΓΚΠΔ, το κόστος δεν είναι πλέον το ίδιο για όλες τις πράξεις και τις μορφές επεξεργασίας ούτε για όλους τους ΥΕ. Σύμφωνα με το σύστημα της κινδυνοκεντρικής προσέγγισης, η ένταση του ασκούμενου ελέγχου και των ρυθμιστικών υποχρεώσεων δεν είναι οριζόντια, κοινή για όλους αλλά κυμαινόμενη καθώς κλιμακώνεται και μεταβάλλεται ανάλογα με το ύψος του κινδύνου και της απειλής των πράξεων επεξεργασίας

³⁶ Σύμφωνα με τα στοιχεία και τα δεδομένα που βρίσκονται διαθέσιμα στις ετήσιες εκθέσεις που συντάσσει και δημοσιεύει η ΑΠΔΠΧ στον επίσημο ιστότοπό της, ο εγκεκριμένος προϋπολογισμός για το 2023 ανήλθε σε 2.219.000 € ενώ οι προϋπολογισμοί για τα έτη 2022, 2021, 2020 και 2019 ανήλθαν αντίστοιχα σε 2.523.000 €, 2.811.000 €, 3.101.000 € και 2.849.000 €. Την τελευταία πενταετία –με μοναδική εξαίρεση το έτος 2020– παρατηρείται μείωση και περιορισμός του ποσού του προϋπολογισμού της Αρχής. Πρόκειται, δε, για ουσιαστική μείωση δοθέντος ότι ο προϋπολογισμός είναι χαμηλότερος περίπου κατά 900.000 €, δηλαδή κατά ποσοστό περίπου 29%. Άπασες οι ετήσιες εκθέσεις της Αρχής είναι διαθέσιμες στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 13.12.2024).

³⁷ Βλ. Γ. Δελλή, «Εισαγωγή», σε: Φ. Παναγοπούλου-Κουτνατζή, *Ο Γενικός Κανονισμός για την Προστασία Δεδομένων* 679/2016/ΕΕ: Εισαγωγή και Προστασία Δικαιωμάτων, 2017, σελ. 5.

³⁸ Βλ. L. Kaplow/S. Shavell, *Economic Analysis*, ό.π., σελ. 1673.

³⁹ Ibidem.

των ΥΕ για τα δικαιώματα και τις ελευθερίες των υποκειμένων των δεδομένων και σε αυτό η προστασία των προσωπικών δεδομένων παρουσιάζει ομοιότητες, αναλογίες αλλά και επιρροές από το περιβαλλοντικό δίκαιο^{40, 41}.

IV. ΤΑ ΠΡΟΣΩΠΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΚΑΤΑΛΗΓΟΥΝ ΣΕ ΑΥΤΟΥΣ ΠΟΥ ΤΑ ΑΞΙΟΛΟΓΟΥΝ ΠΕΡΙΣΣΟΤΕΡΟ (ΕΠΙΒΕΒΑΙΩΣΗ ΤΗΣ ΘΕΤΙΚΗΣ ΕΚΔΟΧΗΣ ΤΟΥ ΘΕΩΡΗΜΑΤΟΣ)

Ως προς τη θετική/περιγραφική μορφή του Θεωρήματος, οι παράνομες πωλήσεις προσωπικών δεδομένων φαίνεται να την τεκμηριώνουν και να την επαληθεύουν. Εν προκειμένω, τα αγαθά και οι πόροι και ειδικότερα τα προσωπικά δεδομένα καταλήγουν σε αυτούς που τα αξιολογούν περισσότερο, έστω και με πρακτικές και συναλλαγές που αποδοκιμάζονται από το δίκαιο και δεν επιτρέπονται από την κείμενη νομοθεσία. Η κακόβουλη, δόλια και καταχρηστική επεξεργασία των προσωπικών δεδομένων των υποκειμένων των δεδομένων από τους ΥΕ, με κυριότερο και χαρακτηριστικότερο παράδειγμα την πώλησή τους από τους τελευταίους εν αγνοία των πρώτων προς επίτευξη οφέλους και αποκομιδής κέρδους, επιβεβαιώνεται πανηγυρικά και απόλυτα από τα εμπειρικά δεδομένα.

Άλλοις λόγους, παρέχεται εμπειρική υποστήριξη και τεκμηρίωση και δεν καταλείπεται αμφιβολία ότι οι ΥΕ ως ορθολογικοί δρώντες επιδιώκουν τη μεγιστοποίηση του οφέλους και πιο συγκεκριμένα του κέρδους τους μέσω της αθέμιτης και παράνομης επεξεργασίας των δεδομένων των φυσικών προσώπων και ειδικότερα μέσω της εν κρυπτώ πώλησής τους. Μάλιστα, τέτοιου είδους έκνομες πρακτικές ακολουθούν εταιρείες που δραστηριοποιούνται όχι μόνο στον τομέα της τεχνολογίας, της πληροφορικής και των επικοινωνιών αλλά εν γένει σε οποιονδήποτε τομέα της αγοράς και κλάδο της οικονομίας. Παρακάτω παρατίθενται ορισμένα μόνον ενδεικτικά παραδείγματα πραγματικών περιστατικών που συνηγορούν υπέρ της ισχύος της θετικής/περιγραφικής εκδοχής του Θεωρήματος του Coase στο πεδίο της προστασίας προσωπικών δεδομένων.

Σύμφωνα με την Ομοσπονδιακή Επιτροπή Εμπορίου και το Υπουργείο Δικαιοσύνης των ΗΠΑ, το Twitter πώλησε προσωπικά δεδομένα των χρηστών του και πιο συγκεκριμένα τους τηλεφωνικούς αριθμούς και τις ηλεκτρονικές διευθύνσεις (e-mails) περίπου 140 εκατομμυρίων χρηστών του σε διαφημιζόμενες στην πλατφόρμα εταιρείες⁴². Επιπλέον, από διενεργηθείσα έρευνα του Γραφείου της Γενικής Εισαγγελέως της Νέας Υόρκης προέκυψε ότι ένας αμερικάνικος μη κερδοσκοπικός οργανισμός με την επωνυμία College Board πωλούσε σε τρίτους προσωπικά δεδομένα μαθητών και όλως ενδεικτικώς το έτος 2019 προέβη σε πώληση δεδομένων περισσότερων από 237.000 μαθητών⁴³.

⁴⁰ Βλ. Γ. Δελλή, «Εισαγωγή», ό.π., σελ. 12.

⁴¹ Σημειωτέον ότι ο ΓΚΠΔ δεν περιέχει ορισμό της έννοιας του κινδύνου παρά μόνον τον προσεγγίζει με διαφορετικούς τρόπους και περιγράφει ένα πλαίσιο αντιμετώπισης του βλ. Ν. Λουκά, *Η Έννοια και η Διαχείριση του «Κινδύνου» στον Γενικό Κανονισμό για την Προστασία Δεδομένων (GDPR)*, ΔιΜΕΕ 4/2017, σελ. 545.

⁴² Τα στοιχεία αντλούνται από το άρθρο της Ναυτεμπορικής με τίτλο *Πρόστιμο 150 εκατ. δολάρια στο Twitter για πώληση προσωπικών δεδομένων των χρηστών*, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 13.12.2024).

⁴³ Τα στοιχεία αντλούνται από το άρθρο με τίτλο *College Board: Προς πώληση τα δεδομένα των μαθητών*, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 13.12.2024).

Έτερα παραδείγματα αφορούν δημοφιλή εφαρμογή γνωριμιών που ήταν αντιμέτωπη με επιβολή υψηλού προστίμου λόγω πώλησης προσωπικών δεδομένων, όπως της τοποθεσίας του χρήστη, της ηλικίας, του φύλου και άλλων πληροφοριών που μπορούσαν να αποκαλύψουν τη σεξουαλικότητά του σε διαφημιστικές εταιρείες⁴⁴ και αυτοκινητοβιομηχανίες καθώς από διεξαχθείσα έρευνα σε 25 μάρκες αυτοκινήτων προέκυψε ότι το 84% των αυτοκινητοβιομηχανιών κοινοποιούν ή πωλούν προσωπικά δεδομένα των συναλλασσόμενων τους, δηλαδή των ιδιοκτητών των αυτοκινήτων⁴⁵. Σε εγχώριο επίπεδο, η Διεύθυνση Δίωξης Ηλεκτρονικού Εγκλήματος της Ελληνικής Αστυνομίας σε ανακοίνωσή της πριν από μερικά έτη αναφέρει ότι συνελήφθησαν δύο άτομα, τα οποία κατείχαν και διατηρούσαν ψηφιακά αρχεία με πάνω από 1.5 εκατομμύρια εγγραφές με προσωπικά δεδομένα πολιτών, τα οποία και πωλούσαν σε ενδιαφερόμενα τρίτα μέρη⁴⁶. Υποθέσεις παράνομης εμπορίας προσωπικών δεδομένων και ειδικότερα ηλεκτρονικών διευθύνσεων, δηλαδή παράνομης συλλογής και πώλησης τους σε τρίτους με σκοπό το κέρδος, έχουν απασχολήσει και την ελληνική εποπτική αρχή⁴⁷.

Ο ΥΕ, ως ορθολογικός δρών, προτού προβεί σε παράνομη επεξεργασία των προσωπικών δεδομένων, όπως επί παραδείγματι προτού αποφασίσει να πωλήσει τα προσωπικά δεδομένα ή να τα διαβιβάσει και να τα γνωστοποιήσει σε μη εγκεκριμένα και εξουσιοδοτημένα πρόσωπα, θα εκτιμήσει το όφελος που θα του αποφέρει αυτή η πράξη του αλλά και το ενδεχόμενο κόστος που θα προκύψει σε περίπτωση που αυτή αποκαλυφθεί. Στη δεύτερη περίπτωση, θα κληθεί πιθανότατα να λογοδοτήσει τόσο στην αρμόδια εποπτική αρχή όσο και στα υποκείμενα των δεδομένων, να εμπλακεί σε μακροχρόνιες και κοστοβόρες δικαστικές διαμάχες και σε συναφείς διαδικασίες ενώπιον της εποπτικής αρχής, να καταβάλει το τυχόν επιβληθσόμενο από την εποπτική αρχή πρόστιμο καθώς επίσης και όποιο ποσό οριστεί από τα καθ' ύλην και κατά τόπον αρμόδια δικαστήρια ως αποζημίωση για την αποκατάσταση τόσο της περιουσιακής όσο και της μη περιουσιακής ζημίας των ζημιωθέντων φυσικών προσώπων.

Προσέτι, είναι πολύ πιθανόν η αποκάλυψη της παράνομης δράσης ενός ΥΕ να επιδράσει με εξαιρετικά επιβλαβή και αρνητικό τρόπο στη φήμη του και να οδηγήσει στην κατάρρευση της αξιοπιστίας του. Τα υποκείμενα των δεδομένων που έχουν ήδη αναπτύξει επαφές και καλλιεργήσει συνεργασία με τον εν λόγω ΥΕ, θα επιλέξουν να διακόψουν τις όποιες συναλλαγές και να τερματίσουν τις σχέσεις τους ενώ υποψήφιοι μελλοντικοί πελάτες θα αποφύγουν να έλθουν σε επαφή και να συναλλαχθούν καθ' οποιονδήποτε τρόπο μαζί του. Λεκτέον ότι το γεγονός πως τα άτομα είναι πιθανό να συναντηθούν εκ νέου, είναι αυτό που καθιστά εφικτή την εμφάνιση της συνεργασίας καθόσον αυτή η πιθανότητα συνεπάγεται ότι οι επιλογές που πραγματοποιούν τα άτομα στο

⁴⁴ Τα στοιχεία αντλούνται από το άρθρο με τίτλο *Το Grindr αντιμετώπιζε με πρόστιμο 8,5 εκατ. λιρών για πώληση δεδομένων χρηστών σε διαφημιστές*, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 13.12.2024).

⁴⁵ Τα στοιχεία αντλούνται από το άρθρο με τίτλο *Έρευνα: Οι αυτοκινητοβιομηχανίες συλλέγουν προσωπικά δεδομένα των οδηγών και τα πουλούν*, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 13.12.2024).

⁴⁶ Τα στοιχεία αντλούνται από το άρθρο με τίτλο *Δύο συλλήψεις για παράνομη επεξεργασία προσωπικών δεδομένων*, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 13.12.2024).

⁴⁷ ΑΠΔΠΧ 90/2013 και 109/2013.

παρόν δεν καθορίζουν μόνο το εκάστοτε για αυτά άμεσο και ενεστώδες αποτέλεσμα αλλά ενδέχεται να επηρεάζουν και τις μελλοντικές τους επιλογές σε μεταγενέστερο χρόνο^{48, 49}.

Η φήμη, η οποία ορίζεται ως η άποψη που έχουν διαμορφώσει για ένα άτομο οι υπόλοιποι, οι οποίοι ενδέχεται να συναλλαχθούν μαζί του κοινωνικά ή εμπορικά, επηρεάζει την ευημερία και τον πλούτο του ατόμου, καθορίζοντας τους όρους που θα του προσφέρουν οι άλλοι στις συναλλαγές⁵⁰. Το κόστος από τη μεταβολή ως προς τη φήμη του ΥΕ, δηλαδή από την εκ βάθρων ανατροπή του κλίματος καλής φήμης και την καθιέρωση και παγίωση του ακριβώς αντίθετου κλίματος, είναι ιδιαίτερα ουσιώδες και κατά μείζονα λόγο διαχρονικό και μακροχρόνιο επειδή πλήττει τα συμφέροντα του ΥΕ όχι μόνο άμεσα και κοντοπρόθεσμα (απώλεια υφιστάμενων πελατών) αλλά και μεσοπρόθεσμα και μακροπρόθεσμα (απώλεια μελλοντικών πελατών). Ο ορθολογικός, λοιπόν, ΥΕ θα λάβει σοβαρά υπόψιν του το ως άνω εκτιθέμενο κόστος και αφού το σταθμίσει με το προσδοκώμενο όφελος, θα αποφασίσει αν θα προβεί σε παράνομη και αθέμιτη επεξεργασία των προσωπικών δεδομένων.

Κατ' ακολουθία των ανωτέρω, καθίσταται σαφές ότι ανεξάρτητα από το νομοθετικό πλαίσιο προστασίας προσωπικών δεδομένων, τις ρυθμίσεις που αυτό εισάγει και τους κανόνες που θεσπίζει, αυτά θα καταλήξουν σε αυτόν που τα αξιολογεί περισσότερο είτε αυτός είναι το υποκείμενο των δεδομένων είτε ο ΥΕ. Η ύπαρξη ή η απουσία καθεστώτος προστασίας των προσωπικών δεδομένων δεν θα επηρεάσει την τελική κατανομή παρά μόνο θα επηρεάσει ποιο μέρος θα πληρώσει το έτερο μέρος για να αποκτήσει πρόσβαση στα δεδομένα ή για να διασφαλίσει την προστασία τους και πιο συγκεκριμένα αν το υποκείμενο των δεδομένων, εφόσον αξιολογεί περισσότερο τα προσωπικά δεδομένα, θα πληρώσει τον ΥΕ για να κατοχυρώσει την προστασία των δεδομένων του ή αν ο ΥΕ, εφόσον αξιολογεί αυτός περισσότερο τα προσωπικά δεδομένα, θα πληρώσει το υποκείμενο των δεδομένων για να αποκτήσει πρόσβαση στα δεδομένα και να τα επεξεργαστεί. Πάντως, κατά μία άποψη, εξαιτίας του μη ανταγωνιστικού χαρακτήρα των δεδομένων, το Θεώρημα του Coase αποτυγχάνει και παραμένει ανεφάρμοστο διότι οι καταναλωτές δεν δύνανται να δεσμευθούν ότι θα πωλήσουν και θα παρέχουν τα δεδομένα τους σε μια μόνο εταιρεία⁵¹.

V. Η ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΙΚΗ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΩΝ ΠΡΟΣΩΠΙΚΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΚΑΙ Η ΜΕΙΩΣΗ ΤΟΥ ΚΟΣΤΟΥΣ ΣΥΝΑΛΛΑΓΩΝ (ΕΠΙΒΕΒΑΙΩΣΗ ΤΗΣ ΚΑΝΟΝΙΣΤΙΚΗΣ ΕΚΔΟΧΗΣ ΤΟΥ ΘΕΩΡΗΜΑΤΟΣ)

Ως προς την κανονιστική εκδοχή του Θεωρήματος, ο ΓΚΠΔ εισάγει αποτελεσματικές με την οικονομική έννοια του όρου ρυθμίσεις καθώς απαλλάσσει τον ΥΕ από περιττά έξοδα και άσκοπες

⁴⁸ Βλ. R. Axelrod, *The evolution of cooperation*, ό.π., σελ. 12.

⁴⁹ Πάντως, αν και η συνεχής πιθανότητα αλληλεπίδρασης μεταξύ των ατόμων είναι αναγκαίος όρος για την ανάπτυξη συνεργασίας, δεν συνιστά οπωσδήποτε επαρκή όρο βλ. R. Axelrod, *The evolution of cooperation*, ό.π., σελ. 16.

⁵⁰ Βλ. R. Posner, *Privacy, Secrecy, and Reputation*, 28 Buffalo Law Review 1/1979, σελ. 11, ο οποίος υποστηρίζει ότι μια καλή φήμη συνεπάγεται πως τα άτομα θα είναι πρόθυμα και διατεθειμένα να συναλλαχθούν μαζί του ενώ μια κακή φήμη οδηγεί σε αποστροφή και άρνηση για συναλλαγές.

⁵¹ Βλ. C. Jones/C. Tonetti, *Nonrivalry and the Economics of Data*, American Economic Review 110(9)/2020, σελ. 2824, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 13.12.2024).

δαπάνες και δεν τον επιβαρύνει με πρόσθετα δυσανάλογα κόστη. Εν παρενθέσει, σημειωτέον ότι οι οικονομικές σκοπιμότητες των κανόνων δικαίου δεν εκφράζονται κατά κανόνα με εμφανή και άμεσο τρόπο και η οικονομική λογική του δικαίου είναι άδηλη και κεκαλυμμένη, με αποτέλεσμα να παραβλέπεται ή να παρουσιάζεται με τρόπο εσφαλμένο ή ανεπαρκή⁵². Ειδικότερα, στον ΓΚΠΔ θεσπίζονται διάφορες εξαιρέσεις επί υποχρεώσεων που υπέχει βάσει αυτού ο ΥΕ ώστε οι υποχρεώσεις αυτές να ατονούν και να παραμένουν ανεφάρμοστες όταν η ανταπόκριση και συμμόρφωση του ΥΕ σε αυτές απαιτεί υψηλά κόστη και συνεπάγεται αναποτελεσματική ανάλωση πόρων σε εργασίες και πράξεις που είναι αμφίβολο έως και απίθανο να αποφέρουν καρποφόρα αποτελέσματα. Κατ' αυτό τον τρόπο, μειώνεται το κόστος συναλλαγής για τον ΥΕ και αυτός αποδεσμεύεται και απελευθερώνεται από υποχρεώσεις που συνεπάγονται υπό τις συγκεκριμένες συνθήκες και ειδικές περιστάσεις που προβλέπονται κάθε φορά στον ΓΚΠΔ αναποτελεσματική χρήση και κατανάλωση πόρων. Πιο συγκεκριμένα:

- Σύμφωνα με το άρθρο 14 παρ. 5 στοιχείο β) του ΓΚΠΔ⁵³, το δικαίωμα ενημέρωσης του υποκειμένου των δεδομένων παραμένει ανεφάρμοστο και η παροχή από τον ΥΕ των οριζόμενων στις διατάξεις του ανωτέρω άρθρου πληροφοριών ατονεί όταν η ικανοποίηση του δικαιώματος ενημέρωσης και η παροχή τέτοιων πληροφοριών αποδεικνύεται αδύνατη ή θα συνεπαγόταν δυσανάλογη προσπάθεια. Η αδυναμία συνιστά μία απόλυτη κατάσταση καθώς κάτι είτε είναι εφικτό είτε ανέφικτο, δίχως να υπάρχουν άλλες πιθανές ενδιάμεσες καταστάσεις και διαβαθμίσεις⁵⁴.

- Σύμφωνα με το άρθρο 19 του ΓΚΠΔ, η υποχρέωση του ΥΕ περί γνωστοποίησης και ανακοίνωσης κάθε διόρθωσης ή διαγραφής προσωπικών δεδομένων ή περιορισμού της επεξεργασίας τους που διενεργείται σύμφωνα με το άρθρο 16, το άρθρο 17 παρ. 1 και το άρθρο 18 του ΓΚΠΔ σε κάθε αποδέκτη, στον οποίο γνωστοποιήθηκαν προσωπικά δεδομένα, δεν υφίσταται εάν αυτό αποδεικνύεται ανέφικτο ή εάν συνεπάγεται δυσανάλογη προσπάθεια. Η αποστολή είναι ανέφικτη όταν ο αποδέκτης δεν υφίσταται πλέον ή δεν είναι δυνατόν να εντοπιστεί, δηλαδή συντρέχει μία εκ των πραγμάτων αδυναμία ενώ δυσανάλογη προσπάθεια διαγιγνώσκεται όταν ο ΥΕ είναι υποχρεωμένος να επενδύσει δυσανάλογα σε χρόνο και χρήμα για να πραγματοποιήσει τη γνωστοποίηση συνδυαστικά με τη σημασία και τη βαρύτητα που διαθέτει η γνωστοποίηση για τα υποκείμενα των δεδομένων⁵⁵.

- Σύμφωνα με το άρθρο 34 παρ. 3 στοιχείο γ) του ΓΚΠΔ, η ανακοίνωση παραβίασης προσωπικών δεδομένων στο υποκείμενο των δεδομένων δεν απαιτείται όταν προϋποθέτει δυσανάλογες προσπάθειες από πλευράς του ΥΕ. Για την εξακρίβωση και διάγνωση του δυσανάλογου χαρακτήρα ενημέρωσης των υποκειμένων των δεδομένων, ο ΥΕ οφείλει κατ' ουσίαν να προβεί σε μια εκτίμη-

⁵² Βλ. Μ. Τσιμπρή, *Οικονομική ανάλυση του δικαίου: το επόμενο βήμα*, ΝοΒ 1989, σελ. 577.

⁵³ Σημειωτέον ότι καίτοι τόσο το άρθρο 13 όσο και το άρθρο 14 του ΓΚΠΔ ρυθμίζουν το δικαίωμα ενημέρωσης του υποκειμένου των δεδομένων και την παροχή στο τελευταίο πληροφοριών, οι διατάξεις του άρθρου 14 του ΓΚΠΔ εφαρμόζονται όταν οι πληροφορίες δεν έχουν συλλεγεί από το υποκείμενο των δεδομένων ενώ οι διατάξεις του άρθρου 13 στην αντίθετη περίπτωση, ήτοι όταν οι πληροφορίες έχουν συλλεγεί από το υποκείμενο των δεδομένων. Στο άρθρο 13 δεν εισάγεται αντίστοιχη εξαίρεση.

⁵⁴ Βλ. Ομάδα Εργασίας του άρθρου 29, WP 260 rev.01, *Κατευθυντήριες γραμμές σχετικά με τη διαφάνεια βάσει του κανονισμού 2016/679*, 11.04.2018, σελ. 37.

⁵⁵ Βλ. Φ. Παναγοπούλου-Κουτνατζή, *Ο Γενικός Κανονισμός για την Προστασία Δεδομένων*, ό.π., σελ. 66.

ση και ανάλυση κόστους-οφέλους, υπό την έννοια ότι προτού λάβει την απόφαση να απέχει από την παροχή πληροφόρησης, οφείλει να αξιολογήσει και να σταθμίσει αφενός μεν το κόστος, το οποίο ο ίδιος πρέπει να επωμιστεί και καταβάλλει σε περίπτωση ενημέρωσης και το όφελος που θα αποκομίσει σε περίπτωση αποχής από την παροχή σχετικής ενημέρωσης του υποκειμένου των δεδομένων, αφετέρου, δε, τις συνέπειες που θα επιφέρει η προκείμενη απόφασή του στα δικαιώματα και τις ελευθερίες του υποκειμένου των δεδομένων. Εφόσον απαιτούνται δυσανάλογες προσπάθειες, θα μπορούσαν να εφαρμοστούν τεχνικές ρυθμίσεις ώστε ο ΥΕ να παρέχει ενημέρωση και να γνωστοποιεί πληροφορίες σε θιγόμενο πρόσωπο κατόπιν αιτήματός του⁵⁶.

Περαιτέρω, θεσπίζονται στον ΓΚΠΔ ορισμένες ελαφρύνσεις, διευκολύνσεις και εξαιρέσεις από τις υποχρεώσεις του ΥΕ, ακόμα και όταν η εκπλήρωση των υποχρεώσεων του βάσει του ΓΚΠΔ δεν απαιτεί δυσανάλογη προσπάθεια ή/και δεν αποδεικνύεται αδύνατη. Οι διευκολύνσεις και εξαιρέσεις αυτές αποσκοπούν στη μείωση του κόστους συναλλαγής του ΥΕ και είναι οι κάτωθι:

- Σύμφωνα με το άρθρο 14 παρ. 5 στοιχείο α) του ΓΚΠΔ, η υποχρέωση ενημέρωσης και παροχής πληροφοριών του ΥΕ στο υποκείμενο των δεδομένων δεν εφαρμόζεται όταν το υποκείμενο των δεδομένων διαθέτει ήδη όλες τις πληροφορίες. Πράγματι, εν τοιαύτη περιπτώσει ο σκοπός της υποχρέωσης παροχής ενημέρωσης έχει ήδη εκπληρωθεί και επιτευχθεί και ουδεμία δικαιολογική βάση και εύλογη αιτία συντρέχει για την παροχή πληροφοριών στο υποκείμενο των δεδομένων. Η πληροφόρηση είναι στην εν λόγω περίπτωση εξ ορισμού αναποτελεσματική.

- Σύμφωνα με το άρθρο 33 παρ. 4 του ΓΚΠΔ, επί παραβίασης προσωπικών δεδομένων, εφόσον δεν είναι δυνατόν να παρασχεθούν όλες οι πληροφορίες ταυτόχρονα, ο ΥΕ διαθέτει τη δυνατότητα και την ευχέρεια να παρέχει και να γνωστοποιήσει τις απαραίτητες προβλεπόμενες πληροφορίες στην εποπτική αρχή σταδιακά και τμηματικά αλλά χωρίς αδικαιολόγητη καθυστέρηση. Πρόκειται για μια διάταξη που διευκολύνει και ελαφρύνει προσωρινά μεν αλλά σημαντικά τον ΥΕ στην εκπλήρωση της υποχρέωσης γνωστοποίησης παραβίασης προσωπικών δεδομένων στην αρμόδια εποπτική αρχή και ως εκ τούτου μειώνει έστω και παροδικά τα κόστη συναλλαγής του.

- Κατ' εξαίρεση του γενικού κανόνα ότι η άσκηση και ικανοποίηση απάντων των δικαιωμάτων των φυσικών προσώπων πραγματοποιείται κατ' αρχήν ατελώς⁵⁷, στο άρθρο 12 παρ. 5 εδάφ. β' του ΓΚΠΔ εισάγεται ρήτρα καταχρηστικότητας, δυνάμει της οποίας ο ΥΕ, όταν τα αιτήματα του υποκειμένου των δεδομένων είναι προδήλως αβάσιμα ή υπερβολικά, ιδίως λόγω του επαναλαμβανόμενου χαρακτήρα τους, δύναται διαζευκτικά είτε να επιβάλλει την καταβολή εύλογου τέλους είτε να αρνηθεί να δώσει συνέχεια στο αίτημα⁵⁸. Επί παραδείγματι, το αίτημα πρόσβασης θεωρείται προδήλως αβάσιμο όταν προκύπτει εναργώς και επί τη βάσει μιας αντικειμενικής προσέγγισης ότι οι προϋποθέσεις του άρθρου 15 του ΓΚΠΔ δεν πληρούνται, ωστόσο δοθέντος του ότι υφίστα-

⁵⁶ Βλ. Ομάδα Εργασίας του άρθρου 29, WP 250 rev.01, Κατευθυντήριες γραμμές σχετικά με τη γνωστοποίηση παραβιάσεων δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα δυνάμει του κανονισμού 2016/679, 06.02.2018, σελ. 26.

⁵⁷ Υπό το προϊσχύσαν νομοθετικό καθεστώς προστασίας των προσωπικών δεδομένων, η άσκηση των δικαιωμάτων πρόσβασης και αντίρρησης συνεπαγόταν την παράλληλη καταβολή χρηματικού ποσού, το ύψος του οποίου, ο τρόπος καταβολής του και λοιπά σχετικά ζητήματα καθορίζονταν με απόφαση της ΑΠΔΠΧ βλ. Ε. Αλεξανδροπούλου-Αιγυπτιάδου, *Προσωπικά Δεδομένα*, ό.π., σελ. 139 και 146.

⁵⁸ Βλ. Φ. Παναγοπούλου-Κουτνατζή, *Ο Γενικός Κανονισμός για την Προστασία Δεδομένων*, ό.π., σελ. 61.

νται ελάχιστα προαπαιτούμενα για την άσκηση του δικαιώματος πρόσβασης, μάλλον καταλείπεται ένα πολύ στενό και περιορισμένο πεδίο εφαρμογής της συγκεκριμένης διάταξης⁵⁹. Η επιβολή ενός εύλογου τέλους συνιστά την πλέον πρόσφορη και ενδεδειγμένη λύση στις περιπτώσεις των υπερβολικών και όχι των προδήλως αβάσιμων αιτημάτων, ιδωμένη ως αντιστάθμισμα και επανόρθωση του διοικητικού κόστους που προκαλούν τα επαναλαμβανόμενα αιτήματα⁶⁰.

- Σε παρεμφερές πλαίσιο κινείται και η διάταξη του άρθρου 15 παρ. 3 εδάφ. β' του ΓΚΠΔ, σύμφωνα με την οποία ο ΥΕ έχει τη δυνατότητα να επιβάλει την καταβολή εύλογου τέλους εφόσον το υποκείμενο των δεδομένων ζητήσει επιπλέον αντίγραφα των προσωπικών του δεδομένων που υποβάλλονται σε επεξεργασία. Θα μπορούσε να λεχθεί ότι πρόκειται για μια εξειδίκευση της προρρηθείσης γενικώς ισχύουσας και εφαρμοστέας επί της άσκησης απάντων των δικαιωμάτων ρήτρας καταχρηστικότητας και για μια επιμέρους έκφασή της στο πεδίο του δικαιώματος πρόσβασης.

Επιπροσθέτως, ο ΓΚΠΔ θεωρεί επιβεβλημένο να συνεκτιμώνται σε αρκετές περιπτώσεις μεταξύ άλλων το κόστος εφαρμογής και η διαθέσιμη τεχνολογία αναφορικά με τα διάφορα μέτρα και τις πρωτοβουλίες που οφείλει να λαμβάνει ο ΥΕ με σκοπό τη διασφάλιση της προστασίας των προσωπικών δεδομένων προκειμένου να μην εξαναγκασθεί ο τελευταίος νομοθετικά να υποβληθεί σε εξαιρετικά υψηλές δαπάνες, οι οποίες ενδέχεται να αποδειχθούν αναποτελεσματικές. Υφίστανται προβλέψεις στον ΓΚΠΔ ώστε να αποφευχθεί το φαινόμενο να επωμίζεται ο ΥΕ ένα παράλογα υψηλό, αυξημένο και υπέρογκο κόστος για την εκπλήρωση των υποχρεώσεων που υπέχει. Το κόστος εφαρμογής και η διαθέσιμη τεχνολογία είναι δύο κρίσιμοι παράγοντες και ουσιώδεις παράμετροι που ασκούν επιρροή στην ενεργοποίηση των σχετικών υποχρεώσεων του ΥΕ καθώς επίσης και στο εύρος και την έντασή τους. Ειδικότερα:

- Σύμφωνα με το άρθρο 17 παρ. 2 του ΓΚΠΔ, η υποχρέωση του ΥΕ να ενημερώνει άλλους ΥΕ στους οποίους έχει κοινοποιήσει προσωπικά δεδομένα φυσικού προσώπου ότι το τελευταίο ζήτησε ως υποκείμενο των δεδομένων τη διαγραφή από αυτούς τυχόν συνδέσμων με τα δεδομένα του ή αντιγράφων ή αναπαραγωγών των δεδομένων του συναρτάται με τη διαθέσιμη τεχνολογία και το κόστος εφαρμογής.

- Σύμφωνα με το άρθρο 25 παρ. 1 του ΓΚΠΔ, η υποχρέωση του ΥΕ για προστασία των προσωπικών δεδομένων ήδη από τον σχεδιασμό (*privacy by design*) και εξ ορισμού (*privacy by default*) εξαρτάται από ποικίλες παραμέτρους, στις οποίες συμπεριλαμβάνονται το κόστος εφαρμογής και οι τελευταίες εξελίξεις της τεχνολογίας.

- Ομοίως, σύμφωνα με τη διάταξη του άρθρου 32 παρ. 1 του ΓΚΠΔ, για την υποχρέωση του ΥΕ και του εκτελούντος την επεξεργασία να λαμβάνουν και να εφαρμόζουν τα κατάλληλα τεχνικά και οργανωτικά μέτρα επί σκοπώ διασφάλισης κατάλληλου επιπέδου προστασίας και ασφαλείας έναντι των κινδύνων από την επεξεργασία προσωπικών δεδομένων λαμβάνονται υπόψιν και αξιολογούνται μεταξύ διαφόρων παραγόντων το κόστος εφαρμογής και οι τελευταίες εξελίξεις της τεχνολογίας.

⁵⁹ Βλ. EDPB, *Guidelines 01/2022 on data subject rights - Right of access*, Version 2.0, 28.03.2023, σελ. 55-56

⁶⁰ Βλ. *Ibidem*, σελ. 59.

Περαιτέρω, ο ΓΚΠΔ περιέχει διατάξεις που ελαττώνουν το κόστος συναλλαγής τόσο για τα υποκείμενα των δεδομένων όσο και για τους ΥΕ. Σε αυτή την κατηγορία, εμπίπτουν οι εξής διατάξεις:

- Οι διατάξεις των άρθρων 37-39 του ΓΚΠΔ που διέπουν τον θεσμό του Υπεύθυνου Προστασίας Δεδομένων και ρυθμίζουν τα ζητήματα σχετικά με τον ορισμό, τη θέση και τα καθήκοντά του. Ο Υπεύθυνος Προστασίας Δεδομένων συνιστά βασική συνιστώσα και ακρογωνιαίο λίθο λογοδοσίας στο εγκαθιδρυθέν με τον ΓΚΠΔ σύστημα διακυβέρνησης δεδομένων, επιλύει προβλήματα, αίρει εμπόδια, διευκολύνει τη συμμόρφωση του ΥΕ με το κανονιστικό πλαίσιο προστασίας δεδομένων και αποτελεί τον μεσολαβητή και το σημείο επικοινωνίας μεταξύ των διαφόρων εμπλεκομένων και ενδιαφερόμενων προσώπων⁶¹. Δεν συνιστά απλά έναν εσωτερικό ελεγκτή αλλά του ανατίθεται ο ρόλος του «προσώπου επικοινωνίας» καθώς διευκολύνει την άσκηση των δικαιωμάτων των υποκειμένων των δεδομένων και συμβάλλει στη δημιουργία και ανάπτυξη ενός κλίματος εμπιστοσύνης μεταξύ των υποκειμένων των δεδομένων και του ΥΕ⁶². Έτσι, μειώνεται το κόστος συναλλαγών για τα υποκείμενα των δεδομένων διότι τα τελευταία συνεπικουρούνται κατά την άσκηση των δικαιωμάτων τους και εξοικονομούν χρόνο δεδομένου ότι δεν απαιτείται να αναζητούν σε ποιον θα απευθυνθούν για την άσκηση των δικαιωμάτων τους και πως θα πρέπει να τα ασκήσουν. Παράλληλα, η παροχή εξειδικευμένων συμβουλών και άρτιας ενημέρωσης στον ΥΕ από τον Υπεύθυνο Προστασίας Δεδομένων, η παρακολούθηση της συμμόρφωσης με τον ΓΚΠΔ από αυτόν και ο μεσολαβητικός του ρόλος στην επικοινωνία εντός της επιχείρησης ή του οργανισμού του ΥΕ, περιορίζει το κόστος συναλλαγής του τελευταίου. Επιπλέον, η υποχρέωση συνεργασίας του Υπεύθυνου Προστασίας Δεδομένων με την εποπτική αρχή και η επιβοήθηση του έργου της περιορίζει το κόστος συναλλαγής της τελευταίας.

- Οι διατάξεις των άρθρων 35 και 36 που ρυθμίζουν την Εκτίμηση Αντικτύπου Προστασίας Δεδομένων, που αποτελεί την εξέλιξη μιας ιδέας που πρωτοεμφανίσθηκε τη δεκαετία του 1970 και του γενικότερου θεσμού της εκτίμησης αντικτύπου που αναπτύχθηκε και ωρίμασε στα τέλη της δεκαετίας του 1990 και στις αρχές της δεκαετίας του 2000⁶³. Η διενέργεια Εκτίμησης Αντικτύπου είναι υποχρεωτική όταν ένα είδος επεξεργασίας ενδέχεται να επιφέρει υψηλό κίνδυνο για τα δικαιώματα και τις ελευθερίες των φυσικών προσώπων (άρθρο 35 παρ. 1 του ΓΚΠΔ). Συνιστά ένα ανοικτό και επαναλαμβανόμενο σύνολο ενεργειών, στις οποίες οφείλουν να προβαίνουν οι ΥΕ σε περιπτώσεις επεξεργασιών υψηλού κινδύνου⁶⁴ και μια διαδικασία εμπέδωσης και απόδειξης συμμόρφωσης⁶⁵. Η εκπόνησή της επιτρέπει να καταστούν ορατά τα πλεονεκτήματα και τα μειο-

⁶¹ Βλ. Ομάδα Εργασίας του άρθρου 29, WP 243 rev.01, Κατευθυντήριες γραμμές σχετικά με τους υπεύθυνους προστασίας δεδομένων, 05.06.2017, σελ. 5-6.

⁶² Βλ. Β. Σωτηρόπουλο, Υπεύθυνος Προστασίας Δεδομένων, 2η έκδ., 2019, σελ. 324.

⁶³ Βλ. Ι. Ιγγλεζάκη, *Η εκτίμηση αντικτύπου στην προστασία προσωπικών δεδομένων (Data Protection Impact Assessment). Δικαιοπολιτική θεώρηση ενός καινοτόμου εργαλείου προστασίας της ιδιωτικότητας στον 21ο αιώνα*, Επιθεώρηση Δικαίου Πληροφορικής 1/2020, σελ. 2-3, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 13.12.2024).

⁶⁴ Βλ. Β. Ζορκάδη, «Εκτίμηση Αντικτύπου στην Προστασία Δεδομένων», σε: Λ. Κοτσαλής/Κ. Μενουδάκος (επιμ.), *Γενικός Κανονισμός για την Προστασία των Προσωπικών Δεδομένων (GDPR), Νομική διάσταση και πρακτική εφαρμογή*, 2018, σελ. 247.

⁶⁵ Βλ. Ομάδα Εργασίας του άρθρου 29, WP 248 αναθ.01, Κατευθυντήριες γραμμές για την εκτίμηση του αντικτύπου

νεκτήματα άλλως το όφελος και το κόστος μιας συγκεκριμένης επεξεργασίας προσωπικών δεδομένων και με αυτό τον τρόπο να ληφθεί μια οικονομικά αποτελεσματική απόφαση ως προς την πραγματοποίηση ή μη της επίμαχης επεξεργασίας. Πάντως, η εκτίμηση επιπτώσεων δεν πρέπει να ταυτίζεται με την ανάλυση κόστους και οφέλους⁶⁶. Εν πάση περιπτώσει, η ανάλυση κανονιστικών επιπτώσεων, η οποία συνιστά ένα πολύ καλό παράδειγμα εύστοχης χρήσης της ΟΑΔ τόσο εκτός όσο και εντός της ΕΕ, συμβάλλει καθοριστικά στη λήψη αποτελεσματικών αποφάσεων, εφαρμόζεται ευρέως και με ολοένα αυξανόμενους ρυθμούς, αξιοποιεί τα εργαλεία της ΟΑΔ, λαμβάνει υπόψιν εμπειρικά δεδομένα και υπολογίζει το προσδοκώμενο κόστος και όφελος σε πολλαπλά επίπεδα (κοινωνικό, οικονομικό και περιβαλλοντολογικό)⁶⁷.

Στην αποτελεσματική προστασία των προσωπικών δεδομένων συμβάλλει ουσιωδώς και η ΑΠΔΠΧ, η οποία με τις αποφάσεις που εκδίδει και τη διοικητική πρακτική που ακολουθεί δύναται να αίρει εμπόδια και να μειώνει το κόστος συναλλαγής τόσο για τον ΥΕ όσο –και κατά μείζονα λόγο– για το υποκείμενο των δεδομένων. Έτσι, παράδειγμα μείωσης του κόστους συναλλαγής για τον ΥΕ από τη νομολογία της Αρχής συνιστά η κρίση της ότι η υποχρέωση ανακοίνωσης της παραβίασης προσωπικών δεδομένων στο υποκείμενο των δεδομένων δεν υφίσταται ακόμα και αν συντρέχει κίνδυνος για τα δικαιώματα και τις ελευθερίες του όταν οι ενέργειες στις οποίες είναι δυνατόν να προβεί για την αποτροπή των κινδύνων που προκλήθηκαν από την αποκάλυψη των δεδομένων προκειμένου να προστατευτεί είναι περιορισμένες⁶⁸.

Αναφορικά με τα υποκείμενα των δεδομένων, χαρακτηριστικό πεδίο στο οποίο έχουν εξαλειφθεί εμπόδια και έχει περιοριστεί το κόστος συναλλαγής μέσω της ερμηνείας και εφαρμογής των οικείων νομικών διατάξεων και των κανόνων δικαίου στις οποίες προβαίνει η ΑΠΔΠΧ είναι το δικαίωμα πρόσβασης. Ειδικότερα, η ελληνική εποπτική αρχή στη συναφή νομολογία της επί του δικαιώματος πρόσβασης έχει κρίνει μεταξύ άλλων ότι:

- Ο ΓΚΠΔ δεν θέτει προϋποθέσεις για την άσκηση του δικαιώματος πρόσβασης, η οποία συνδέεται με τη δυνατότητα του υποκειμένου να έχει επίγνωση της επεξεργασίας και να επαληθεύει τη νομιμότητά της και δεν έχει σημασία για ποιον σκοπό το υποκείμενο των δεδομένων προβαίνει

σχετικά με την προστασία δεδομένων (ΕΑΠΔ) και καθορισμός του κατά πόσον η επεξεργασία «ενδέχεται να επιφέρει υψηλό κίνδυνο» για τους σκοπούς του κανονισμού 2016/679, 04.10.2017, σελ. 5.

⁶⁶ Βλ. Γ. Δελλή, *Δήμος και Αγορά*, ό.π., σελ. 201-202.

⁶⁷ Βλ. Σ. Ναλμπαντίδου/Α. Χατζή, *Η Ανάλυση Επιπτώσεων των Κανονιστικών Ρυθμίσεων*, ΕφΔΔ 1/2008, σελ. 36.

⁶⁸ ΑΠΔΠΧ 54/2021, σκ. 21· ΑΠΔΠΧ 58/2022, σκ. 9. Στην πρώτη περίπτωση, η παραβίαση προσωπικών δεδομένων συνίστατο στην παράνομη διαβίβαση ιατρικής βεβαίωσης εργαζόμενου σε ΔΟΥ σε σύλλογο εργαζομένων. Η Αρχή θεώρησε ότι η μόνη δυνατότητα που καταλείπονταν στον καταγγέλλοντα, ο οποίος αμέσως μετά την πληροφόρησή του για την εν λόγω παραβίαση υπέβαλε αίτημα στο αρμόδιο τμήμα της ΑΑΔΕ και έλαβε σχετική απάντηση, ήταν να ασκήσει το δικαίωμα διαγραφής του και να υποβάλει καταγγελία στην ΑΠΔΠΧ. Στη δεύτερη περίπτωση, η παραβίαση συνίστατο στην αποστολή από την ΑΑΔΕ των εκκαθαριστικών σημειωμάτων του καταγγέλλοντος σε φάκελο με παράθυρο/θυρίδα από όπου ήταν ορατά περισσότερα προσωπικά δεδομένα από όσα ήταν αναγκαία για την αποστολή των φακέλων και την ταυτοποίηση του παραλήπτη και ως εκ τούτου σημειώθηκε παραβίαση της εμπιστευτικότητας (απορρήτου) εξαιτίας της ενδεχόμενης μη εξουσιοδοτημένης αποκάλυψης και λήψης γνώσης των προσωπικών του δεδομένων από μη εγκεκριμένα πρόσωπα. Εντούτοις, ο καταγγέλλων τελούσε ήδη εν γνώσει του περιστατικού παραβίασης και είχε ήδη εναντιωθεί στην επίμαχη επεξεργασία και ως εκ τούτου οι ενέργειες στις οποίες μπορούσε να προβεί για να προστατευτεί από τυχόν δυσμενείς επιπτώσεις της παραβίασης ήταν εκ των πραγμάτων περιορισμένες.

στην άσκησή του⁶⁹. Αξίζει να σημειωθεί ότι σε παρόμοια κατεύθυνση κινείται και η νομολογία του ΔΕΕ, κατά την οποία η άσκηση του δικαιώματος πρόσβασης δεν μπορεί να υπόκειται σε προϋποθέσεις που δεν προβλέπονται ρητώς από τον νομοθέτη της Ένωσης⁷⁰.

- Για την ικανοποίηση του δικαιώματος πρόσβασης δεν απαιτείται η επίκληση έννομου συμφέροντος εκ μέρους του φυσικού προσώπου, αφού το έννομο συμφέρον (έστω και ηθικό) του υποκειμένου να λάβει γνώση πληροφοριών που το αφορούν και οι οποίες έχουν καταχωρισθεί σε αρχείο που τηρεί ο ΥΕ θεωρείται δεδομένο, ενυπάρχει και αποτελεί τη βάση του δικαιώματος πρόσβασης⁷¹.

- Για την ικανοποίηση του αιτήματος πρόσβασης το υποκείμενο των δεδομένων δεν υπέχει υποχρέωση να παραθέσει, να εξηγήσει, να μνημονεύσει και να επικαλεστεί τους λόγους για τους οποίους επιθυμεί την άσκηση του δικαιώματός του⁷² ενώ δεν προϋποτίθεται ούτε διαμεσολάβηση⁷³.

- Το δικαίωμα πρόσβασης δεν απαιτείται να περιβληθεί συγκεκριμένο τύπο ή να ασκηθεί με πανηγυρικό τρόπο⁷⁴.

- Ο ΥΕ οφείλει να ανταποκρίνεται και να απαντά στο αίτημα πρόσβασης του υποκειμένου των δεδομένων με πληρότητα και ορθότητα και δίχως αοριστίες και υπεκφυγές⁷⁵.

- Το δικαίωμα πρόσβασης που κατοχυρώνεται στο δίκαιο προστασίας προσωπικών δεδομένων και η συνακόλουθη αξίωση του ατόμου να λάβει αντίγραφο των προσωπικών του δεδομένων που έχουν υποστεί επεξεργασία είναι ευρύτερα του δικαιώματος επίδειξης εγγράφων που θεσπίζεται στο αστικό δίκαιο και ερείδεται ειδικότερα στα άρθρα 450-451 του ΚΠολΔ και στο άρθρο 902 του ΑΚ και η τελεσίδικη απόρριψη από τα πολιτικά δικαστήρια του αιτήματος επίδειξης εγγράφων δεν αποκλείει την ικανοποίηση του δικαιώματος πρόσβασης βάσει των διατάξεων του δικαίου προστασίας προσωπικών δεδομένων⁷⁶. Τα δύο εν θέματι δικαιώματα στηρίζονται σε διαφορετικές νομικές βάσεις και έκαστη εξ αυτών παρέχει διαφορετική νομική προστασία⁷⁷.

- Ο ΥΕ υπέχει υποχρέωση ικανοποίησης του δικαιώματος πρόσβασης δίχως να ενδιαφέρεται και να ερευνά τα κίνητρα του υποκειμένου των δεδομένων και ουδόλως δύναται να απαλλαχθεί από την εν θέματι υποχρέωση ή να ανταποκριθεί κατά το δοκούν και κατ' επιλογήν στο «ουσιαστικό σκέλος του αιτήματος» του υποκειμένου⁷⁸.

- Για την ικανοποίηση του δικαιώματος πρόσβασης δεν τίθεται εκ του νόμου ως προϋπόθεση η προηγούμενη προσωπική γνωριμία του υποκειμένου των δεδομένων με τον εκάστοτε ΥΕ⁷⁹.

- Η μη ικανοποίηση του δικαιώματος πρόσβασης εξαιτίας επικαλούμενης από τον ΥΕ μη εξοι-

⁶⁹ ΑΠΔΠΧ 1/2022, σκ. 3.

⁷⁰ ΔΕΕ, C-307/22, FT (*Copies du dossier médical*), σκ. 51.

⁷¹ ΑΠΔΠΧ 23/2020, σκ. 5· ΑΠΔΠΧ 2/2020, σκ. 1· ΑΠΔΠΧ 195/2014, σκ. 5· ΑΠΔΠΧ 193/2014, σκ. 5· ΑΠΔΠΧ 172/2014, σκ. 1· ΑΠΔΠΧ 149/2014, σκ. 1· ΑΠΔΠΧ 98/2014, σκ. 1· ΑΠΔΠΧ 72/2013, σκ. 1· ΑΠΔΠΧ 71/2013, σκ. 6.

⁷² ΑΠΔΠΧ 16/2017, σκ. 3.

⁷³ ΑΠΔΠΧ 37/2022, σκ. 2· ΑΠΔΠΧ 26/2021, σκ. 2.

⁷⁴ ΑΠΔΠΧ 42/2022, σκ. 8· ΑΠΔΠΧ 36/2021, σκ. 7 και 14.

⁷⁵ ΑΠΔΠΧ 1/2005.

⁷⁶ ΑΠΔΠΧ 57/2004, σκ. 2· ΑΠΔΠΧ 54/2007.

⁷⁷ ΑΠΔΠΧ 16/2009, σκ. 2.

⁷⁸ ΑΠΔΠΧ 36/2023, σκ. 6.

⁷⁹ ΑΠΔΠΧ 37/2022, σκ. 11.

κείωσής του στον χειρισμό ηλεκτρονικών μέσων επικοινωνίας δεν ευσταθεί καθώς ουδεμία τέτοια εξαίρεση από τις υποχρεώσεις συμμόρφωσης προβλέπεται από τις διατάξεις του ΓΚΠΔ⁸⁰.

- Η αξίωση του ΥΕ να υποβάλλεται και να περιέρχεται εις γνώση του ένα σαφές αίτημα πρόσβασης με συγκεκριμένο και μόνον τύπο είναι αδικαιολόγητη και άστοχη διότι αφενός μεν προσεγγίζει το δικαίωμα πρόσβασης με έναν εξαιρετικά φορμαλιστικό και τυπολατρικό τρόπο, αφετέρου, δε, δυσχεραίνει και παρεμποδίζει την άσκηση του εν λόγω δικαιώματος ενώ ο ΥΕ κατά τη ρητή και ακριβή πρόβλεψη του άρθρου 12 παρ. 2 του ΓΚΠΔ οφείλει να διευκολύνει την άσκηση εν γένει των δικαιωμάτων των υποκειμένων των δεδομένων και ειδικότερα και του δικαιώματος πρόσβασης⁸¹.

- Οι τυποποιημένες φόρμες που χρησιμοποιούν οι ΥΕ για την άσκηση του δικαιώματος πρόσβασης μολονότι πράγματι διευκολύνουν την αναγνώριση ενός δικαιώματος πρόσβασης, απλώς ενθαρρύνουν τα φυσικά πρόσωπα να τις χρησιμοποιούν, δίχως, όμως, να επιβάλλουν ως υποχρεωτική τη χρήση τους και να εξαρτάται από τη χρήση των τυποποιημένων φορμών το κύρος, η ισχύς και εν γένει η νομιμότητα της άσκησης του δικαιώματος πρόσβασης διότι το αίτημα πρόσβασης μπορεί να υποβληθεί καθ' οποιονδήποτε άλλον πλην της τυποποιημένης φόρμας τρόπο, όπως επί παραδείγματι μέσω επιστολής, μηνύματος ηλεκτρονικού ταχυδρομείου ή προφορικά⁸².

- Από καμία διάταξη του ΓΚΠΔ και της εθνικής νομοθεσίας περί προστασίας των δεδομένων δεν προβλέπεται η πρόσκαιρη αναστολή των σχετικών προθεσμιών και υποχρεώσεων ικανοποίησης των δικαιωμάτων των φυσικών προσώπων λόγω έκτακτων συνθηκών, όπως επί παραδείγματι αυτών που δημιουργήθηκαν από την πανδημία του κορωνοϊού ενώ συνιστά υποχρέωση του ΥΕ να τεκμηριώνει εσωτερικά τους λόγους καθυστέρησης ή μη ικανοποίησης των ασκηθέντων δικαιωμάτων⁸³.

Εν τέλει, στην καθοριστική μείωση του κόστους συναλλαγών συνετέλεσε και η επιλογή του κοινοτικού νομοθέτη τόσο να απαλείψει την υποχρέωση γνωστοποίησης της επεξεργασίας από τους ΥΕ στην εποπτική αρχή όσο και να καταργήσει την υποχρέωση της τελευταίας να δίδει άδεια για επεξεργασία ευαίσθητων προσωπικών δεδομένων.

Τούτων λεχθέντων, οι προπαρατεθείσες διατάξεις και ρυθμίσεις του ΓΚΠΔ και οι προαναφερθείσες ερμηνευτικές κρίσεις και παραδοχές της ΑΠΔΠΧ συνιστούν χαρακτηριστικά και αντιπροσωπευτικά παραδείγματα του γεγονότος ότι το δίκαιο δύναται να επιτελέσει αξιόλογο έργο ως εργαλείο και μέσο μείωσης κόστους συναλλαγών και δεν θα πρέπει να εκλαμβάνεται αποκλειστικά ως πηγή πρόκλησης συναλλακτικών εξόδων. Ο ΓΚΠΔ και η ΑΠΔΠΧ ανταποκρίνονται θετικώς και συμμορφώνονται στη δεοντολογική υπόδειξη του θεωρήματος του Coase περί μείωσης του κόστους συναλλαγών. Τοιουτοτρόπως, επαληθεύεται και επιβεβαιώνεται –εν μέρει τουλάχιστον– η κρίση ότι ο ΓΚΠΔ εγκαινίασε μία νέα μορφή δημόσιας ρύθμισης, η οποία εμπνέεται από τα πορί-

⁸⁰ ΑΠΔΠΧ 26/2021, σκ. 15. Στη συγκεκριμένη απόφαση, ιατρός πρόβαλε τον ισχυρισμό ότι δεν ήταν σε θέση να ικανοποιήσει το αίτημα πατέρα να αποκτήσει πρόσβαση σε ιατρικά δεδομένα του ανήλικου τέκνου του δια της αποστολής τους με μήνυμα ηλεκτρονικού ταχυδρομείου, ο οποίος κρίθηκε απορριπτέος ως αβάσιμος.

⁸¹ ΑΠΔΠΧ 22/2023, σκ. 7.

⁸² ΑΠΔΠΧ 19/2022, σκ. 10.

⁸³ ΑΠΔΠΧ 19/2022, σκ. 11.

σματα και τις αρχές της ΟΑΔ και μάλιστα επί ενός πεδίου που αφορά πρωτίστως και προεχόντως την προσωπική κατάσταση των ατόμων και δευτερευόντως την αγορά⁸⁴. Σε εγχώριο, δε, επίπεδο, το συγκεκριμένο γεγονός είναι ελπιδοφόρο, αισιόδοξο και διαθέτει αυξημένη βαρύτητα και σημασία αν αναλογισθεί κάποιος ότι η Ελλάδα παρουσιάζει ένα από τα υψηλότερα κόστη συναλλαγών στην ΕΕ και στον ΟΟΣΑ⁸⁵.

VI. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Παρεκτός του Θεωρήματος του Coase, το οποίο σύμφωνα με όσα εκτέθηκαν παραπάνω τυγχάνει εφαρμογής σε αμφότερες τις εκδοχές του επί του δικαιώματος προστασίας προσωπικών δεδομένων, τα βασικά εργαλεία και οι θεμελιώδεις αρχές της επιστήμης των οικονομικών και κατά κύριο λόγο του κλάδου της μικροοικονομικής δύναται να εφαρμοστούν ευχερώς στο πεδίο της προστασίας προσωπικών δεδομένων. Δεν είναι, άλλωστε, τυχαίο και συμπτωματικό ότι έχουν αναδυθεί ως επιμέρους κλάδοι της οικονομικής ανάλυσης τα οικονομικά της ιδιωτικότητας (*economics of privacy*) και τα οικονομικά των (προσωπικών) δεδομένων (*economics of (personal) data*), τα οποία συνεχώς εξελίσσονται και αναπτύσσονται⁸⁶. Περαιτέρω, ο ΓΚΠΔ, που συνιστά το κεφαλαιώδες νομοθέτημα προστασίας προσωπικών δεδομένων στην ΕΕ και στα κράτη μέλη, εμφορείται από οικονομική λογική, η οποία δεν είναι πάντοτε έμμεση και αφανής, όπως προκύπτει από τη δυνατότητα ευχερούς εφαρμογής του Θεωρήματος του Coase.

Σε γενικότερο και ευρύτερο της προστασίας προσωπικών δεδομένων επίπεδο, η σύμπραξη και η συνεργασία της επιστήμης του δικαίου και της επιστήμης των οικονομικών κρίνεται όχι μόνο εφικτή αλλά και επιβεβλημένη. Ακόμα και αν δεν υπάρχει ομοφωνία γύρω από τον ορισμό και τους σκοπούς του δικαίου, η πλειονότητα των νομικών θα συμφωνούσε αφενός ότι στη στοχοθεσία του δικαίου ανήκει αδιαμφισβήτητα και η επίτευξη της κοινωνικής ευημερίας, αφετέρου ότι το δίκαιο (ανεξαρτήτως στοχοθεσίας) οφείλει να είναι αποτελεσματικό⁸⁷. Με τις έννοιες της αποτελεσματικότητας και της ευημερίας καταπιάνεται πρωτίστως η οικονομική επιστήμη.

Ο ορισμός, δε, της ευημερίας οφείλει να είναι σύνθετος και ευρύς, δηλαδή να συμπληρώνεται από ποιοτικούς και διανεμητικούς στόχους κοινωνικού χαρακτήρα ώστε να μην ταυτίζεται με τη μεγιστοποίηση του πλούτου⁸⁸. Η ΟΑΔ συνιστά μια γνήσια επιστημονική θεωρία δικαίου, η οποία

⁸⁴ Βλ. Γ. Δελλή, Για μια αποτελεσματική δημόσια προστασία των προσωπικών δεδομένων: ο «θαυμαστός καινούργιος κόσμος» του Κανονισμού (ΕΕ) 679/2016, ΕφημΔΔ 1/2017, σελ. 3.

⁸⁵ Για την κατάταξη της Ελλάδας βάσει του κόστους συναλλαγών στις οικείες λίστες της ΕΕ και του ΟΟΣΑ με παράθεση παραδειγμάτων βλ. Π. Μαντζούφα, Επιπτώσεις της κακής νομοθέτησης στα Θεμελιώδη Δικαιώματα των πολιτών και στην Οικονομία, ΕφημΔΔ 5/2017, σελ. 562-564.

⁸⁶ Για τα οικονομικά της ιδιωτικότητας και για τα οικονομικά των προσωπικών δεδομένων βλ. όλως ενδεικτικώς από την πλούσια βιβλιογραφία αντί άλλων Α. Acquisti/C. Taylor/L. Wagman, *The Economics of Privacy*, Journal of Economic Literature 54(2), σελ. 442-492, Sloan Foundation Economics Research Paper No. 2580411, 08.03.2016, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 13.12.2024).

⁸⁷ Βλ. Α. Χατζή, Ο θανατηφόρος συνδυασμός (Όταν το δίκαιο συνάντησε τα οικονομικά), 19.07.2008, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 13.12.2024).

⁸⁸ Βλ. Γ. Δελλή, Κρατικός παρεμβατισμός, οικονομική ανάλυση του δικαίου και οργάνωση των υπηρεσιών γενικού συμφέροντος. Από την «αγοραφοβική» παρέμβαση στην απελευθέρωση και από τη νεοφιλελεύθερη αποχή του κράτους στην «αναρρύθμιση» των οικονομικών δραστηριοτήτων, ΤοΣ 1/2009, σελ. 50.

επαναπροσδιορίζει τη νομική επιστήμη και προσφέρει καινούργιες ερευνητικές προκλήσεις και προοπτικές⁸⁹. Εξ αυτού, πάντως, δεν συνεπάγεται ότι μπορεί ως θεωρία να αξιώσει αποκλειστικότητα ισχύος και να θεωρηθούν τα πορίσματά της ως απόλυτα αξιώματα διότι εν τοιαύτη περιπτώσει η δικαιοσύνη θα υποβιβάζοταν και θα εκλαμβάνοταν ως μια αμιγώς οικονομική αξία⁹⁰.

Καταληκτικά, η οικονομική ανάλυση του ΓΚΠΔ και γενικότερα του κλάδου της προστασίας προσωπικών δεδομένων είναι πολύτιμη για έναν ακόμη λόγο: διότι καταδεικνύει τα οφέλη και τα πλεονεκτήματα που προκύπτουν από τη διεπιστημονική προσέγγιση και εξέταση των δικαιικών πεδίων, φαινομένων και θεσμών⁹¹ και συνακόλουθα συμβάλλει στη κατάρριψη της σφαλερής πεποίθησης ότι το δίκαιο είναι ένα κλειστό και αυτόνομο σύστημα, το οποίο είναι ικανό να δρα, να λειτουργεί και να εξελίσσεται τελείως αποκομμένο και απομονωμένο από τις υπόλοιπες επιστήμες και από την περιρρέουσα κοινωνική, πολιτική, πολιτισμική και οικονομική ατμόσφαιρα. □

⁸⁹ Βλ. Π. Γέμτο, *Οι θεωρητικές βάσεις της οικονομικής ανάλυσης του δικαίου*, ΝοΒ 1999, σελ. 12-13.

⁹⁰ Βλ. Μ. Σταθόπουλο, *Γενικό Ενοχικό Δίκαιο*, 5η έκδ., 2018, σελ. 21-24.

⁹¹ Για τα οφέλη που προσφέρει η διεπιστημονικότητα στο δίκαιο βλ. Α. Τσαούση, *Διεπιστημονικότητα και Νομική Επιστήμη*, *Culture and research* 4/2015, σελ. 65-100, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 13.12.2024).

ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟ-ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΚΟ ΧΡΟΝΙΚΟ (ΑΠΡΙΛΙΟΣ-ΙΟΥΝΙΟΣ 2025)

Θανάσης Γ. Ξηρός

Αναπληρωτής Καθηγητής
Συνταγματικού Δικαίου ΑΣΕΙ-ΣΣΕ

1 Απριλίου

Ο Υπουργός και ο Υφυπουργός Δικαιοσύνης παρουσιάζουν σε συνέντευξη Τύπου σχέδιο νόμου, στο οποίο περιλαμβάνονται, μεταξύ άλλων, διατάξεις για την απαγόρευση της παρένθετης μητρότητας ομόφυλων ζευγαριών και για την κατάργηση της κατά χρόνον αρμοδιότητας της Βουλής να επιλαμβάνεται αξιόποινων πράξεων, θτεύνοντων ή πρώην, μελών της κυβέρνησης και υφυπουργών, η οποία επιβιώνει, παρά την κατάργησή της στην τέταρτη αναθεώρηση του Συντάγματος, στον εκτελεστικό νόμο του άρθρου 86 Σ. Όπως αναφέρει ο Υπουργός, η νομοθετική πρωτοβουλία εκδηλώνεται, «προκειμένου να μην υπάρχει καμία αμφιβολία για το ζήτημα της αποσβεστικής προθεσμίας για την ποινική ευθύνη των υπουργών που είναι διατυπωμένη στο άρθρο 3 παρ. 2 του ν. 3126/2003, απαλείφεται η διατύπωση για την ύπαρξη της αποσβεστικής προθεσμίας που προβλεπε το άρθρο 86 του Συντάγματος και η οποία βεβαίως, σε κάθε περίπτωση, δεν ισχύει μετά την αναθεώρηση του άρθρου

86 που πραγματοποιήθηκε στην αναθεώρηση του Συντάγματος το 2019».

Ο Χρ. Σπίρτζης, Υπουργός Υποδομών και Μεταφορών στις κυβερνήσεις με Πρωθυπουργό τον Αλ. Τσίπρα, επανέρχεται, εγγράφως, και ζητά από τον Πρόεδρο της Βουλής να συσταθεί ειδική επιτροπή, σύμφωνα με την παρ. 5 του άρθρου 86 Σ., για να διερευνήσει το πολύνεκρο δυστύχημα των Τεμπών, κατά το μέρος του που τον αφορά. Ο Ν. Κακλαμάνης, μιλώντας στους κοινοβουλευτικούς συντάκτες, μετά τη συνάντησή του με τον πρώην Υπουργό αναφέρει ότι το αίτημα τον τιμά και διευκρινίζει ότι για να εφαρμοστεί η συνταγματική διάταξη και ο Κανονισμός της Βουλής πρέπει να έχει συσταθεί ειδική κοινοβουλευτική επιτροπή για τη διενέργεια προκαταρκτικής εξέτασης και να μην περατωθεί για οποιονδήποτε λόγο, στον οποίο περιλαμβάνεται η παραγραφή, η διαδικασία με την άσκηση ποινικής δίωξης. Ωστόσο, ειδική επιτροπή για να διερευνήσει την εκτέλεση της σύμβασης 717/2014 δεν συστάθηκε, επειδή η Βουλή απέρριψε τη

σχετική πρόταση. Γι' αυτό, το αίτημα του πρώην Υπουργού δεν μπορεί να ικανοποιηθεί. Την αποδοχή του έχει ζητήσει, με επιστολή του στον Πρόεδρο της Βουλής, ο πρόεδρος του Συνασπισμού Ριζοσπαστικής Αριστεράς-Προοδευτικής Συμμαχίας.

2 Απριλίου

Η κυβέρνηση, διά του Πρωθυπουργού, ενημερώνει τη Βουλή, σύμφωνα με το άρθρο 142Α του Κανονισμού της, για το εξοπλιστικό πρόγραμμα και την αμυντική πολιτική της χώρας.

3 Απριλίου

Η Ολομέλεια της Βουλής δέχεται κατά πλειοψηφία, με διακόσιους είκοσι έξι (226) βουλευτές να υπερψηφίζουν και τριάντα επτά (37) να καταψηφίζουν, το αίτημα για την άρση της ασυλίας του Π. Δουδωνή, βουλευτή Επικρατείας του Πανελλήνιου Σοσιαλιστικού Κινήματος-Κινήματος Αλλαγής, μετά τη μήνυση που υπέβαλε σε βάρος του ο Β. Στίγκας, για το αδίκημα της συκοφαντικής δυσφήμισης που τελέσθηκε κατά τη συζήτηση στην ειδική μόνιμη επιτροπή δεοντολογίας, όταν διατύπωσε τη γνώμη της, προκειμένου να ανασταλεί η καταβολή στους Σπαρτιάτες της κρατικής χρηματοδότησης και της οικονομικής ενίσχυσης για ερευνητικούς και επιμορφωτικούς σκοπούς.

4 Απριλίου

Συνεδριάζει η κοινοβουλευτική ομάδα της Νέας Δημοκρατίας για να εκλέξει το νέο της γραμματέα και ο Πρωθυπουργός στην ομιλία του, μεταξύ άλλων, αναφέρει: «[...] Εκλογές θα γίνουν στο τέλος της τετραετίας, το 2027, και θα είναι νικηφόρες με μένα στην πρώτη γραμμή της μάχης. Κι εμείς εδώ, στον ίδιο αριθμό και γιατί όχι, ακόμη περισσότεροι, αρκεί να το πιστέψουμε εμείς οι ίδιοι [...] Ξέρετε ότι το υπουργικό συμβού-

λιο έχει συγκεκριμένο αριθμό μελών. Γι' αυτό και η κυβερνητική σύνθεση δεν είναι στατική και δεν θα παραμείνει στατική. Σας το λέει μια προσωπική αναφορά, ως ένας βουλευτής που ανέλαβε υπουργικά καθήκοντα 9 χρόνια μετά την εκλογή του στο Κοινοβούλιο [...] Η Νέα Δημοκρατία είναι σήμερα το μόνο κόμμα που μπορεί να εγγυηθεί ασφάλεια και προοπτική στον πολίτη. Η εκλογική μας επικράτηση σε δύο χρόνια είναι απολύτως ορατή και εφικτή, αν βασιστεί στην ενότητά μας και στην παραγωγή χειροπιαστού έργου. Προφανώς και έχουμε φθορά, είναι αναμενόμενο μετά από 6 χρόνια στην εξουσία. Αλλά στην πρόσφατη δημοσκοπήση μας χωρίζουν 12 μονάδες από το δεύτερο κόμμα. Σε αυτή τη συστράτευση χρειαζόμαστε τον καθένα από εσάς. Έχω την τύχη να είμαι επικεφαλής μιας εξαιρετικής κοινοβουλευτικής ομάδας, δείτε το έργο που παράγουμε, τα μέσα κοινοβουλευτικού ελέγχου, την ενεργή παρουσία σε όλα τα νομοσχέδια. Αγωνιστήκαμε γι' αυτόν τον κοινοβουλευτικό πρωταθλητισμό. Έχουμε αντιμετωπίσει δύο προτάσεις δυσπιστίας [...] Δημιουργείται νέο σχήμα, στο οποίο θα αναθέσω σε βουλευτές ρόλο συντονιστή στις έξι διαρκείς επιτροπές. Παρακαλώ τους υπουργούς, όταν επισκέπτονται την περιφέρεια να μην το μαθαίνουν οι κατά τόπους βουλευτές από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης».

Κατατίθενται στην ειδική κοινοβουλευτική επιτροπή για τη διενέργεια προκαταρκτικής εξέτασης οι πορισματικές εκθέσεις. Η Νέα Δημοκρατία και το Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα-Κίνημα Αλλαγής προτείνουν την άσκηση ποινικής δίωξης σε βάρος του Χρ. Τριαντόπουλου για παράβαση καθήκοντος. Η Νέα Δημοκρατία επικαλείται «προγενέστερη έρευνα από την Εισαγγελία Εφετών Λάρισας, η οποία κατέληξε στην έκδοση δύο εισαγγελικών διατάξεων. Η πρώτη αρχειοθέτησε καταγγελία για μη πολιτικά πρόσωπα και διαβίβασε τον φάκελο στη Βουλή

για τον Υφυπουργό και με τη δεύτερη ασκήθηκε ποινική δίωξη σε τέσσερα (4) φυσικά πρόσωπα. Τα πραγματικά περιστατικά και η νομική τους αξιολόγηση, όπως περιγράφονται σε αυτές, θεωρείται ότι αποτελούν επαρκείς ενδείξεις για την άσκηση δίωξης και δεν κρίνεται αναγκαία η παρουσία του πρώην Υφυπουργού για επιπλέον εξηγήσεις». Εξάλλου, στην πορισματική έκθεση του Πανελλήνιου Σοσιαλιστικού Κινήματος-Κινήματος Αλλαγής αναφέρεται ότι «με αποκλειστική ευθύνη της κυβερνητικής πλειοψηφίας της Νέας Δημοκρατίας, η προανακριτική επιτροπή δεν διεξήγαγε τη σύμφωνη με το Σύνταγμα και τον νόμο προδικασία, δεν άσκησε τα εισαγγελικά της καθήκοντα, δεν διερεύνησε την υπόθεση ουσιαστικά, δεν εξέτασε μάρτυρες και, εν τέλει, δεν ολοκλήρωσε τη διαδικασία της προκαταρκτικής εξέτασης [...] η μεθόδευση της κυβερνητικής πλειοψηφίας να ολοκληρωθούν οι εργασίες της επιτροπής, χωρίς να έχει προηγηθεί ουσιαστική έρευνα των ενδεχόμενων τελεσθέντων αδικημάτων, συνιστά συνειδητή επιλογή πολιτικής σκοπιμότητας, συγκάλυψης, αλλά και κατάφωρης παραβίασης και καταστράτηγησης του ίδιου του Συντάγματος, το οποίο ορίζει ότι η διερεύνηση της υπόθεσης αποτελεί αποκλειστική αρμοδιότητα της Βουλής [...] Η μεθόδευση αυτή έχει ως άμεσο αποτέλεσμα να δύναται να ασκηθεί τυπική δίωξη μόνο για το πλημμέλημα της παράβασης καθήκοντος, χωρίς τη δυνατότητα επέκτασης σε άλλα, ενδεχομένως βαρύτερα, αδικήματα που τυχόν έχουν τελεσθεί από τον κ. Χρήστο Τριαντόπουλο ή άλλα πολιτικά πρόσωπα [...] Οι κατοχυρωμένες αρμοδιότητες της προανακριτικής επιτροπής, όπως η διεξαγωγή προκαταρκτικής εξέτασης, αποτελούν τόσο δικονομική όσο και ουσιαστική προϋπόθεση για τη σύνταξη ενός αιτιολογημένου πορίσματος, όπως προβλέπεται από τον νόμο. Πόσο μάλλον, δεδομένου ότι είχαν προκύψει

νέα στοιχεία, μεταγενέστερα τόσο της δικογραφίας που σχηματίστηκε ενώπιον της Εισαγγελίας Εφετών Λάρισας όσο και της πρότασης του ΠΑΣΟΚ-Κινήματος Αλλαγής για τη σύσταση της Επιτροπής. Μεταξύ άλλων, αναφερόμαστε στο πόρισμα του ΕΟΔΑΣΑΑΜ, το οποίο επιβεβαιώνει την αλλοίωση του τόπου της τραγωδίας κατά τις πρώτες ημέρες μετά το δυστύχημα και την απώλεια κρίσιμων αποδεικτικών στοιχείων αλλά και στο ηλεκτρονικό μήνυμα (email) του κ. Τριαντόπουλου προς άλλα κυβερνητικά στελέχη». Ο Συνασπισμός Ριζοσπαστικής Αριστεράς-Προοδευτική Συμμαχία, η Νέα Αριστερά και η εκπρόσωπος των ανεξαρτήτων δεν καταθέτουν πορισματική έκθεση, επειδή, όπως δηλώνουν, δεν επιθυμούν, δι' αυτής, να νομιμοποιήσουν τη διαδικασία, προσθέτοντας ότι εγείρονται ζητήματα ακυρότητας, το ίδιο αναφέρει, κατά βάση, το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας, ενώ η Ελληνική Λύση-Κυριάκος Βελόπουλος κάνει λόγο για μεθόδευση της κυβερνητικής πλειοψηφίας και ζητά από το Δικαστικό Συμβούλιο να αναπέμψει την υπόθεση στην ειδική κοινοβουλευτική επιτροπή.

7 Απριλίου

Συνεδριάζει η ειδική κοινοβουλευτική επιτροπή για τη διενέργεια προκαταρκτικής εξέτασης και εγκρίνει, κατά πλειοψηφία και με τις ψήφους των δεκατεσσάρων (14) βουλευτών της συμπολίτευσης, το πόρισμά της, το οποίο υιοθετεί την πορισματική έκθεση της Νέας Δημοκρατίας, το (πόρισμα) καταψηφίζει η αντιπολίτευση. Στην ψηφοφορία δεν συμμετέχουν οι βουλευτές του Συνασπισμού Ριζοσπαστικής Αριστεράς-Προοδευτικής Συμμαχίας, του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδος, της Ελληνικής Λύσης-Κυριάκος Βελόπουλος και της Νέας Αριστεράς, καθώς επίσης η εκπρόσωπος των ανεξαρτήτων.

11 Απριλίου

Σε ειδική συνεδρίαση της Ολομέλειας και σε συνθήκες έντασης που προκαλείται από τις οξείες λεκτικές αντιπαραθέσεις συζητείται το πόρισμα της ειδικής κοινοβουλευτικής επιτροπής για τη διενέργεια προκαταρκτικής εξέτασης. Κατά την έναρξη της συζήτησης ο Σ. Φάμελλος ζητά τη διακοπή της συνεδρίασης, προκειμένου η υπόθεση να παραπεμφθεί εκ νέου στην ειδική κοινοβουλευτική επιτροπή, και μετά την άρνηση του προεδρεύοντος αποχωρούν από τη συνεδρίαση οι βουλευτές της κοινοβουλευτικής ομάδας του Συνασπισμού Ριζοσπαστικής Αριστεράς-Προοδευτικής Συμμαχίας. Από τη συνεδρίαση αποχωρούν επίσης, μετά τις ομιλίες των προέδρων ή των εκπροσώπων τους, οι κοινοβουλευτικές ομάδες του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδος, της Νέας Αριστεράς και της Ελληνικής Λύσης-Κυριάκος Βελόπουλος. Η πρόεδρος της Πλεύσης Ελευθερίας-Ζωή Κωνσταντοπούλου στην ομιλία της αναφέρει ότι «[...] η ψήφος για το κλείσιμο της προανακριτικής αποτελεί αξιόποινη πράξη» και αντιπαρατίθεται λεκτικά με τον Υπουργό Δικαιοσύνης και τον κοινοβουλευτικό εκπρόσωπο της συμπολίτευσης. Ο πρώην Υφυπουργός Χρ. Τριαντόπουλος αποστέλλει επιστολή, στην οποία «επιβεβαιώνει καθ' ολοκληρίαν» όσα περιέλαβε στην προηγούμενη όμοια και στο υπόμνημά του στην ειδική κοινοβουλευτική επιτροπή για τη διενέργεια προκαταρκτικής εξέτασης. Στη μυστική ψηφοφορία συμμετέχουν διακόσιοι (200) βουλευτές, εκατόν ενενήντα (190) ψηφίζουν υπέρ της παραπομπής του Χρ. Τριαντόπουλου και δέκα (10) καταψηφίζουν, μεταξύ των οποίων τα μέλη της κοινοβουλευτικής ομάδας της Πλεύσης Ελευθερίας-Ζωή Κωνσταντοπούλου, ενώ απέχουν τα μέλη των κοινοβουλευτικών ομάδων που είχαν αποχωρήσει κατά τη διάρκεια της συζήτησης, οι βουλευτές του Δημοκρατικού Πατρι-

ωτικού Κινήματος Νίκη και ανεξάρτητοι, μεταξύ των οποίων όσοι είχαν εκλεγεί με τους συνδυασμούς των Σπαρτιατών.

15 Απριλίου

Ο Πρωθυπουργός συναντάται με τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας και τον ενημερώνει για τις τρέχουσες πολιτικές εξελίξεις στη χώρα και διεθνώς. Παρουσία των τηλεοπτικών συνεργείων, μεταξύ άλλων, αναφέρει: «Είναι η πρώτη μας συνάντηση μετά την εκλογή σας. Όπως γνωρίζετε, επί της προκατόχου σας είχαμε θεσμοθετήσει μία μηνιαία συνάντηση για μία συζήτηση εφ' όλης της ύλης, την οποία συνήθεια προσδοκώ να καθιερώσουμε και επί των δικών σας ημερών. Και αυτή η πρώτη μας συνάντηση λαμβάνει χώρα σε μία εποχή μεγάλων γεωπολιτικών, αλλά και οικονομικών αναταράξεων. Βρισκόμαστε αντιμέτωποι με έναν εμπορικό πόλεμο, ο οποίος ξεκίνησε από τις Ηνωμένες Πολιτείες, του οποίου τα αποτελέσματα ακόμα, μέχρι σήμερα, είναι απρόβλεπτα [...] Αυτή η παγκόσμια οικονομική αναταραχή καθιστά ακόμα πιο σημαντική τη σταθερότητα της ελληνικής οικονομίας και τη δημοσιονομική ισορροπία, την οποία έχουμε πετύχει [...] Έχω πει πολλές φορές ότι έχω εμπιστοσύνη στις δυνατότητες της ελληνικής οικονομίας και θεωρώ ότι οι καλύτερες μέρες είναι ακόμα μπροστά μας. Από την άλλη, οφείλουμε να είμαστε ιδιαιτέρως προσεκτικοί και συνεπείς, καθώς κανείς δεν γνωρίζει τις επιπτώσεις αυτής της παγκόσμιας οικονομικής αναταραχής στους ρυθμούς ανάπτυξης και στην πορεία των δημόσιων οικονομικών [...]». Ο Κ. Τασούλας απαντά: «Κύριε Πρωθυπουργέ, σας ευχαριστώ για τη σημερινή επίσκεψη, ένα μήνα ακριβώς μετά την ορκωμοσία μου. Και έχει σημασία που αναδείξατε το γεγονός ότι συνεχίζεται μια παράδοση, η οποία είχε ξεκινήσει από την προκάτοχό μου, την κυρία Σακελλαροπούλου, η ενημέρωση, δηλαδή, μεταξύ των δύο θεσμικών

παραγόντων του πολιτεύματος, του Προέδρου της Δημοκρατίας και του Πρωθυπουργού. Αυτή η επικοινωνία είναι χρήσιμη και μπορεί το γεγονός αυτό να μην είναι τόσο συγκλονιστικό ως προς την ανάγκη συνέχειας, αλλά δράττομαι της ευκαιρίας για να πω ότι το να συνεχίζονται δοκιμασμένες πρακτικές είναι κάτι χρήσιμο στην Ελλάδα, όπου δεν φημιζόμαστε για την εμμονή μας στη διάρκεια και στη συνέχεια. Και φυσικά εννοώ πολύ πιο βαριά και πολύ πιο σημαντικά πράγματα που συνήθως σταματάνε, όχι μόνο όταν αλλάζουν οι κυβερνήσεις, αλλά ενδεχομένως και στην περίοδο της ίδιας κυβερνητικής θητείας. Η δύναμη, λοιπόν, της συνέχειας των σωστών πρωτοβουλιών είναι σημαντική για τη χώρα μας [...]».

23 Απριλίου

Ο Πρωθυπουργός σε συνέντευξή του στην ηλεκτρονική σελίδα κυριακάτικης πολιτικής εφημερίδας και απαντώντας σε σχετικές ερωτήσεις, μεταξύ άλλων, αναφέρει: «[...] Οι χθεσινές ανακοινώσεις ήταν αποτέλεσμα μίας συλλογικής προσπάθειας της ελληνικής κοινωνίας και της ελληνικής οικονομίας, καθώς τα αποτελέσματα που ανακοινώθηκαν για το πλεόνασμα του 2024 μας εξέπληξαν ευχάριστα. Αυτό δεν είναι κάτι το οποίο είναι τυχαίο. Αυτά τα έσοδα, τα αυξημένα, δεν προήλθαν από αυξήσεις φόρων, καθώς οι φόροι έχουν μειωθεί. Προήλθαν από την οικονομική ανάπτυξη και από τον σημαντικό περιορισμό της φοροδιαφυγής και της εισφοροδιαφυγής. Γι' αυτό ακριβώς έχουν μόνιμο χαρακτήρα, επειδή ακριβώς η μείωση της φοροδιαφυγής έχει μόνιμα χαρακτηριστικά και είναι αποτέλεσμα δύσκολων μεταρρυθμίσεων, τις οποίες υλοποιήσαμε στις αρχές της δεύτερης τετραετίας. Οι μεταρρυθμίσεις αυτές έχουν το χαρακτηριστικό να δημιουργούν πολλές πολιτικές αντιδράσεις τη στιγμή που εφαρμόζονται, όμως τα οφέλη αργούν μερικές φορές να εμφανιστούν. Να, λοιπόν, που

τα οφέλη εμφανίστηκαν και μπορέσαμε να επιστρέψουμε στην ελληνική κοινωνία, σε συγκεκριμένες κατηγορίες, παραπάνω από 1 δισεκατομμύριο [...] Η επόμενη Διεθνής Έκθεση Θεσσαλονίκης ως προς το κομμάτι της μείωσης της φορολογίας θα είναι στοχευμένη στην περαιτέρω μείωση των φόρων στη μεσαία τάξη. Αλλά να μην ξεχνάμε και τα σημαντικά, τα οποία έχουν ήδη γίνει, από τον μειωμένο εισαγωγικό φορολογικό συντελεστή μέχρι τη μείωση του ΕΝΦΙΑ κατά παραπάνω από 30%, μέχρι την κατάργηση της εισφοράς αλληλεγγύης και τον περιορισμό του τέλους επιτηδεύματος [...] Είχαμε μία υποχρέωση να καταθέσουμε τον Θαλάσσιο Χωροταξικό Σχεδιασμό για λόγους και περιβαλλοντικούς αλλά και για λόγους, επιτρέψτε μου να το πω, γεωπολιτικούς. Έκλεισε λοιπόν μια εκκρεμότητα, η οποία έρχεται από το παρελθόν. Για πρώτη φορά η Ελλάδα αποτυπώνει με τον πιο επίσημο τρόπο και έναντι της Ευρωπαϊκής Επιτροπής τον θαλάσσιο χώρο της και τα απώτατα δυνητικά όρια της ελληνικής υφαλοκρηπίδας. Αυτό από μόνο του έχει, νομίζω, μια σημαντική αξία, καθώς είναι μια κίνηση που στο παρελθόν, για διάφορους λόγους τους οποίους δεν χρειάζεται να αναλύσω, δεν είχε γίνει. Το ζήτημα του καλωδίου, μιας και μου το θέτετε, είναι ένα ευρωπαϊκό έργο, θα προχωρήσει και θα προχωρήσει στον χρόνο του. Δεν θέλω να υποτιμήσω και σε καμία περίπτωση και τις πρωτοβουλίες που έχουμε αναλάβει που αφορούν και αυτές τον θαλάσσιο χώρο [...] Τότε γιατί προχωρήσαμε και δώσαμε τη δυνατότητα στη Chevron να εξερευνήσει την προοπτική κοιτασμάτων φυσικού αερίου νοτίως της Κρήτης εντός ελληνικών κυριαρχικών δικαιωμάτων, τα οποία, θέλω να θυμίσω, απορρέουν από τη συμφωνία την οποία έχουμε κάνει με την Αίγυπτο; Αν αυτή δεν είναι έμπρακτη άσκηση κυριαρχικών δικαιωμάτων, τότε τι ακριβώς είναι; Αλλά να σας πω και κάτι ακόμα, εγώ δεν ψάχνω για καβγά με την

Τουρκία ούτε θεωρώ ότι χρειάζομαι, για να ενισχύσω το εσωτερικό μου κύρος και να μιλήσω σε ένα συγκεκριμένο ακροατήριο, να μιλώ μια γλώσσα έντασης και ρητορικών εξάρσεων. Η Ελλάδα πορεύτηκε πάντα στην εξωτερική της πολιτική με υπευθυνότητα, μένοντας απαρέγκλιτα προσηλωμένη στις πάγιες αρχές της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, ασκώντας, όμως, μια διπλωματία η οποία έχει καταφέρει και έχει κάνει την Ελλάδα πιο ισχυρή και, επιτρέψτε μου να το πω, και πιο μεγάλη. Διότι επί δικών μας ημερών επεκτάθηκαν τα χωρικά ύδατα, υπεγράφησαν δύο συμφωνίες Αποκλειστικής Οικονομικής Ζώνης. Επί δικών μας ημερών η χώρα απέκτησε ένα μακροχρόνιο εξοπλιστικό πρόγραμμα, το οποίο ενισχύει σημαντικά την αποτρεπτική δυνατότητα των Ενόπλων Δυνάμεων, δίνοντας έμφαση ταυτόχρονα και στην εγχώρια προστιθέμενη αξία. Επί δικών μας ημερών θωρακίστηκαν τα σύνορα στον Έβρο και στη θάλασσα. Και ουσιαστικά παίξαμε ένα ρόλο στο να αλλάξει όλη η ευρωπαϊκή πολιτική ως προς το μεταναστευτικό ζήτημα [...] Δεν έχει προσδιοριστεί ακόμα ο χρόνος αυτής της συνάντησης. Είναι ένα ζήτημα το οποίο θα σας έλεγα ότι είναι αμιγώς διαδικαστικό. Ναι, θα υπάρξει επίσκεψή μου στην Άγκυρα. Είναι καθαρά διαδικαστικό ζήτημα, προγραμματισμού δικού μου και δικού του. Αλλά δεν υπάρχει κάποιο ζήτημα και κάποιος ιδιαίτερος λόγος, γιατί αυτή η συνάντηση θα έπρεπε να μετατεθεί ή, ακόμα χειρότερα, να αναβληθεί. Επιμένω, όσο περισσότερο συζητούμε τόσο καλύτερα είναι τα πράγματα, έστω και αν διαφωνούμε. Και μπορούμε να διαφωνούμε έντονα, αλλά πρέπει να μπορούμε να διαφωνούμε πολιτισμένα και δεν χρειάζεται σε καμία περίπτωση η διαφωνία να οδηγεί αυτόματα σε ρητορική έξαρση ή, ακόμα χειρότερα, σε στρατικοποίηση του βασικού ζητήματος που έχουμε με την Τουρκία [...] Συνομιλώ με τις Ηνωμένες Πολιτείες με δύο ιδιότητες: η πρώτη είναι του Έλληνα Πρω-

θυπουργού και η δεύτερη είναι του Ευρωπαίου Πρωθυπουργού. Αυτό σημαίνει ότι με την πρώτη μου ιδιότητα οφείλω να υπερασπιστώ τα κεκτημένα μιας εξαιρετικής στρατηγικής σχέσης, στην οποία πιστεύω ότι και εγώ, με τον τρόπο μου, έχω συνδράμει, μεταξύ Ηνωμένων Πολιτειών και Ελλάδος, και να την ενισχύσω ακόμα περισσότερο. Αυτό ευελπιστώ να κάνω, όταν συναντήσω τον κύριο Trump. Δεν υπάρχει, όμως, αυτή τη στιγμή καμία αίσθηση χρονοδιαγράμματος ούτε καμία προγραμματισμένη συνάντηση. Φορώντας το ευρωπαϊκό μου καπέλο, θα αγωνίζομαι έτσι ώστε να μπορούμε να εκμεταλλευτούμε αυτό το διάστημα των κάτι λιγότερο από 90 ημερών που έχουμε στη διάθεσή μας για να πετύχουμε μια εμπορική συμφωνία, η οποία θα είναι αμοιβαίως ωφέλιμη, γιατί πιστεύω ακράδαντα ότι από έναν εμπορικό πόλεμο, ειδικά έτσι όπως εκδηλώνεται τώρα και αυτής της έντασης, θα βγούμε όλοι ζημιωμένοι. Ταυτόχρονα, όμως, θα αγωνίζομαι έτσι ώστε η Ευρώπη να μπορέσει να επενδύσει [...] Δεν νομίζω ότι η χώρα χρειάζεται, δέκα χρόνια μετά τη χρεοκοπία, ένα νέο θηλυκό Βαρουφάκη [...] Φοβάμαι ότι στην προσπάθειά του (Ν. Ανδρουλάκη) να συντονιστεί με αυτό το οποίο ο ίδιος αντιλαμβάνεται ως αίσθημα της κοινωνίας, ουσιαστικά έριξε νερό στον μύλο των αντισυστημικών δυνάμεων και έγινε “ουρά”, ίσως “ουρά” είναι βαριά λέξη και δεν θα πρέπει να τη χρησιμοποιώ, “παράκολούθημα” της κυρίας Κωνσταντοπούλου [...] Αλλά σίγουρα τα πράγματα πρέπει να τρέξουν πιο γρήγορα και θα υπάρξει μία δραστική παρέμβαση στον τρόπο λειτουργίας του νέου οργανισμού των ελληνικών σιδηροδρόμων, δηλαδή της μετεξέλιξης του ΟΣΕ, στα πλαίσια της μεγαλύτερης ευελιξίας, της μεγαλύτερης λογοδοσίας, της καλύτερης χρήσης της τεχνολογίας, μια σειρά από σημαντικές πρωτοβουλίες που θα παρουσιαστούν στο Υπουργικό Συμβούλιο της ερχόμενης Δευτέρας. Από εκεί και πέρα, έχω μιλήσει εκτε-

νώς για το ζήτημα, για την τραγωδία των Τεμπών, έχω κάνει την αυτοκριτική μου για το γεγονός ότι πολλές φορές δεν μπορούμε και εμείς οι ίδιοι να πιστέψουμε κάποια πράγματα, τα οποία ακούγονται ότι μπορεί τελικά εύκολα να γίνουν κτήμα της κοινωνίας, όταν επαναλαμβάνονται πολύ συστηματικά. Ένα πράγμα θα πω μόνο για το ζήτημα αυτό ότι η περιβόητη θεωρία της “συγκάλυψης” πιστεύω ότι πια έχει αποδομηθεί σε πολύ μεγάλο βαθμό από τα ίδια τα γεγονότα. Και νομίζω ότι αυτό το οποίο αφορά αυτή τη στιγμή την κυβέρνηση είναι με πολύ γρήγορο ρυθμό, όπως ήδη το κάνουμε, να προχωρήσουμε σε σημαντικές παρεμβάσεις που δρομολογούμε για τους σιδηροδρόμους μας [...] Οργανική διασύνδεση, όπως την περιγράφετε, δεν υπάρχει. Δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι η “Ομάδα Αλήθειας” και οι άνθρωποι που τη στελεχώνουν είναι πολύ κοντά στη Νέα Δημοκρατία, ιδεολογικά και κομματικά. Ευτυχώς διατηρούν πλήρως την ανεξαρτησία τους, αλλά φαίνεται ότι μερικές φορές στην Ελλάδα το να υπάρχει μία φωνή κεντροδεξιά, η οποία τα λέει τα πράγματα σταράτα και πολλές φορές δεν χρειάζεται ξέρετε καν να τα λέει. Τι κάνει η “Ομάδα Αλήθειας”; Παρουσιάζει ουσιαστικά, ανακαλύπτει, αποκαλύπτει ασυναρτησίες, σαχλαμάρες, αντιφάσεις που έχουν πει οι πολιτικοί μας αντίπαλοι και το κάνει με έναν τρόπο θα έλεγα πολύ έξυπνο, χωρίς όμως ποτέ να παραποιεί, χωρίς να κάνει “κοπτοραπτική” και χωρίς να κάνει “δολοφονία χαρακτήρων”. Γιατί είναι “δολοφονία χαρακτήρων” να αναδεικνύεται ότι κάποιος μπορεί πριν από ένα χρόνο να έλεγε αυτό και σήμερα να λέει το ακριβώς αντίθετο; Αυτό δεν μου φαίνεται “δολοφονία χαρακτήρων”. Εμένα μου φαίνεται αποκάλυψη χαρακτήρων [...] Είμαι αποφασισμένος να ηγηθώ της Νέας Δημοκρατίας και να διεκδικήσω, εφόσον μας εμπιστευτούν και πάλι οι Έλληνες πολίτες, να είμαι Πρωθυπουργός και για μια τρίτη θητεία. Αν με ρωτήσετε το εύλογο ερώ-

τημα γιατί; Γιατί πιστεύω ότι σε αυτή τη μεγάλη προσπάθεια, η οποία έχει ξεκινήσει εδώ και έξι χρόνια ουσιαστικά [...] Επίσης, παρότι με πάτε στο μέλλον, αλλά οφείλω να σας απαντήσω. Υπάρχουν σημαντικές εκκρεμότητες που θα προκύψουν μετά τις επόμενες εκλογές. Μια συνταγματική αναθεώρηση, η διαδικασία η οποία θα εκκινήσει ενδεχομένως και μέσα στο 2025, στην οποία θα ήθελα να βάλω και εγώ, στον βαθμό που μου αναλογεί, την προσωπική μου σφραγίδα. Και ας μην ξεχνάμε ότι η Ελλάδα έχει την Προεδρία της Ευρωπαϊκής Ένωσης το δεύτερο εξάμηνο του 2027 [...] Θα επαναλάβω ότι δεν συζητώ αλλαγή του εκλογικού νόμου και θα σας υπενθυμίσω ότι και πριν από τις εκλογές του 2023 ελάχιστοι πίστευαν ότι η Νέα Δημοκρατία θα μπορούσε να είναι αυτοδύναμη. Εν πάση περιπτώσει, και εγώ βλέπω τα νούμερα των δημοσκοπήσεων, αλλά αν υπάρχει ένα κόμμα στην Ελλάδα σήμερα, το οποίο βάσιμα να μπορεί να διεκδικεί την αυτοδυναμία, αυτό είναι η Νέα Δημοκρατία».

28 Απριλίου

Διαβιβάζεται στη Βουλή η δικογραφία που σχηματίστηκε από την ανάκριση του ειδικού εφέτη ανακριτή για το πολύνεκρο σιδηροδρομικό δυστύχημα των Τεμπών, λόγω ενδεχόμενων ποινικών ευθυνών των πρώην Υπουργών Χρ. Σπίρτζη και Κ. Καραμανλή για ελλιπή εποπτεία των φορέων που είχαν την ευθύνη της ασφάλειας του σιδηροδρόμου, για τη μη υλοποίηση των έργων εκσυγχρονισμού του δικτύου του και για την έλλειψη προσωπικού. Ο κυβερνητικός εκπρόσωπος, μιλώντας σε ιδιωτικό τηλεοπτικό σταθμό πανελλήνιας εμβέλειας και απαντώντας σε σχετικές ερωτήσεις, αναφέρει: «Δεν πρόκειται να σταθούμε εμπόδιο στη δικαιοσύνη [...] Να έρθει (η δικογραφία) πρώτα, να τη δούμε, να την αξιολογήσουμε και να είστε σίγουροι ότι δεν πρόκειται να κρύψουμε τα λόγια μας [...] Αυτό

που συνέβη με τον κ. Τριαντόπουλο για μένα είναι οδηγός συνολικά για όποια δικογραφία έρθει στη Βουλή».

30 Απριλίου

Ο Πρόεδρος της Βουλής ανακοινώνει στην Ολομέλεια την κατάθεση της δικογραφίας της ανάκρισης του ειδικού εφέτη ανακριτή για το πολύνεκρο σιδηροδρομικό δυστύχημα των Τεμπών.

Ο Κ. Καραμανλής, πρώην Υπουργός Υποδομών και Μεταφορών, σε δήλωσή του αναφέρει: «Ο εφέτης ανακριτής Λάρισας, χωρίς να κάνει κάποια αξιολόγηση ή να διατυπώνει οποιαδήποτε κατηγορία, ζητά από τη Βουλή να εκτιμήσει, αν υπάρχουν ποινικές ευθύνες των διατελεσάντων υπουργών. Είμαι βέβαιος για την αθωότητά μου».

2 Μαΐου

Δικάζονται ενώπιον του Μονομελούς Εφετείου Αθηνών, έπειτα από τρεις αναβολές, οι βουλευτές που είχαν εκλεγεί τον Ιούνιο του 2023 με τους συνδυασμούς των Σπαρτιατών για την τέλεση του αδικήματος της εξαπάτησης των εκλογέων. Ο πρόεδρος της κοινοβουλευτικής τους ομάδας Β. Στίγκας, οι δημόσιες δηλώσεις του οποίου προκάλεσαν την κίνηση της ποινικής διαδικασίας, καταθέτει ότι δεν υπήρχε πρόθεση ανατροπής του, αποδίδει όσα είχε δηλώσει σε παρεξηγήσεις και αρνείται ότι οι βουλευτές καθοδηγούνταν από τον έγκλειστο Ηλ. Κασσιδιάρη. Η εισαγγελέας της έδρας ζητά την απαλλαγή όλων των κατηγορουμένων, επειδή «δεν αποδείχθηκε από κανένα στοιχείο παραπλάνηση κάποιου εκλογέα, δεν υπάρχουν στοιχεία εκλογέων ή αριθμός εκλογέων που υποτίθεται ότι εξαπατήθηκαν».

5 Μαΐου

Με απόφαση του προέδρου και του διαρκούς βουλευτηρίου του Δημοκρατικού Πατριωτικού

Κινήματος Νίκη αναστέλλεται, προσωρινά, η ιδιότητα του μέλους του Ν. Παπαδόπουλου, βουλευτή στη βασική εκλογική περιφέρεια Β' Θεσσαλονίκης, και παραπέμπεται να απολογηθεί στην επιτροπή δεοντολογίας, επειδή «είχε προβεί σε διασπαστικές δράσεις και διαφοροποιήθηκε σε σημαντικές αποφάσεις της κοινοβουλευτικής ομάδας του κόμματος». Επικαλούμενος διάταξη του καταστατικού, ο Δ. Νατσιός ζητά από τον βουλευτή να παραδώσει την έδρα του στη Βουλή, στην οποία εκλέχθηκε «ιδίως μετά την τοποθέτησή του ως πρώτου στη λίστα στις εκλογές του Ιουνίου του 2023».

12 Μαΐου

Η Ολομέλεια της Βουλής αναδεικνύει τα μέλη και τον Εισαγγελέα του Δικαστικού Συμβουλίου που θα διενεργήσει την κύρια διαδικασία μετά την άσκηση ποινικής δίωξης σε βάρος του πρώην Υφυπουργού Χρ. Τριαντόπουλου για την ενδεχόμενη τέλεση της αξιόποινης πράξης της παράβασης καθήκοντος. Τακτικά μέλη, προερχόμενα από τον Άρειο Πάγο, κληρώνονται οι Αρεοπαγίτες Φ. Μηλιώνη, Σ. Πλαστήρας και Αλ. Αποστολάκη και αναπληρωματικοί τους οι Κ. Πρίγγουρη και Ερ. Κολέση, τακτικά μέλη, προερχόμενα από το Συμβούλιο της Επικρατείας, κληρώνονται οι Σύμβουλοι Ι. Δημητρακόπουλος και Χρ. Παπανικολάου και αναπληρωματικός τους ο Σύμβουλος Δ. Μακρής. Εισαγγελέας του Δικαστικού Συμβουλίου κληρώνεται η Γ. Αδειλίνη, Εισαγγελέας του Αρείου Πάγου, και αναπληρωματικό της ο Αν. Σκάρας, αντεισαγγελέας του Αρείου Πάγου.

Ο Πρόεδρος του Πανελλήνιου Σοσιαλιστικού Κινήματος-Κινήματος Αλλαγής δηλώνει από την Κρήτη, όπου περιοδεύει, ότι «τις επόμενες ημέρες θα είμαστε έτοιμοι για να πάρουμε και αυτή την πρωτοβουλία. Έχουμε τριάντα (30) βουλευτές, άρα μπορούμε μόνοι μας να καταθέσουμε

αίτημα για προανακριτική επιτροπή», με βάση τα στοιχεία της νέας δικογραφίας για αδίκημα κακουργηματικού χαρακτήρα σε βάρος των Κ. Καραμανλή, Γ. Καραγιάννη και Μ. Παπαδόπουλου, πρώην Υπουργού και, αντιστοίχως, Υφυπουργών Υποδομών και Μεταφορών.

14 Μαΐου

Το Μονομελές Εφετείο Αθηνών αθώνει τους βουλευτές που εκλέχθηκαν με τους συνδυασμούς των Σπαρτιατών και τον Ηλ. Κασιδιάρη, πρώην βουλευτή του Λαϊκού Συνδέσμου-Χρυσή Αυγή και έγκλειστο στο κατάστημα κράτησης Δομοκού, για την τέλεση του αδικήματος της εξαπάτησης εκλογέων.

19 Μαΐου

Το σύνολο των μελών της κοινοβουλευτικής ομάδας του Πανελλήνιου Σοσιαλιστικού Κινήματος-Κινήματος Αλλαγής ζητεί, όπως είχε προεξοφληθεί, την άσκηση ποινικής δίωξης σε βάρος του Κ. Καραμανλή και του Χρ. Σπίρτζη πρώην Υπουργών Υποδομών και Μεταφορών, και έξι (6) Υφυπουργών στο ίδιο Υπουργείο. Στην πρότασή του, μεταξύ άλλων, αναφέρεται: «[...] Προκύπτουν επαρκείς ενδείξεις, άξιες προκαταρκτικής διερεύνησης, ότι οι καθ' ων η παρούσα πρόταση τέλεσαν με πρόθεση κατά τα προεκτεθέντα το αδίκημα της διατάραξης της ασφάλειας της συγκοινωνίας μέσων σταθερής τροχιάς, τόσο με θετική ενέργεια όσο και διά παραλείψεως κατά την εκτέλεση των καθηκόντων τους με την ιδιότητα του μέλους της κυβέρνησης και ειδικότερα, κατά περίπτωση, του Υπουργού Υποδομών και Μεταφορών και του Υφυπουργού Υποδομών. Από τις προς διερεύνηση πράξεις φέρεται πως προκλήθηκε σύγκρουση που οδήγησε στον θάνατο μεγάλο αριθμό ατόμων και συγκεκριμένα πενήντα επτά (57) ανθρώπων και στον τραυματισμό τριάντα δύο (32) ανθρώπων, ενώ

προκλήθηκε κίνδυνος για τους υπολοίπους διακόσιους εξήντα τέσσερις (264) επιβαίνοντες και στις δύο αμαξοστοιχίες [...] Οι αρμόδιοι αντιλαμβάνονταν πλήρως και γνώριζαν τις διαταραχές στη λειτουργία του σιδηροδρομικού δικτύου και την επικινδυνότητα της αξιόποινης συμπεριφοράς τους, ήτοι της παράλειψής τους να αποτρέψουν τη διατάραξη και τον εξ αυτής κίνδυνο, αν και υποχρεούνταν προς τούτο, και, παρά τούτο, αδιαφόρησαν και επέμειναν στην τέλεση της πράξεώς τους, ιδίως με τη μη έγκαιρη επέμβασή τους προς επίλυση των ως άνω προβλημάτων (αν και όφειλαν και μπορούσαν να το έχουν πράξει αυτό). Επέδειξαν αμέλεια ως προς το τελικά επελθόν αποτέλεσμα των πενήντα επτά (57) ανθρωποκτονιών και πολλών σωματικών βλαβών». Η Νέα Δημοκρατία χαρακτηρίζει την πρόταση «ατεκμηρίωτη και νομικά αβάσιμη».

22 Μαΐου

Ο Πρωθυπουργός, σε συνέντευξή του σε ιδιωτικό ραδιοφωνικό σταθμό και απαντώντας σε σχετικές ερωτήσεις, αναφέρει: «[...] Η Νέα Δημοκρατία θα εισηγηθεί την αναθεώρηση του άρθρου 103 για τη μονιμότητα των δημοσίων υπαλλήλων. Η μονιμότητα δεν μπορεί να λειτουργεί ως μία δύναμη αδράνειας. Αν έχουμε ένα δημόσιο υπάλληλο, ο οποίος είναι ανεπαρκής για δομική και συστηματική ανεπάρκεια ως προς την απόδοσή του, σε αυτήν την περίπτωση θα πρέπει να δίνεται η δυνατότητα σε έναν προϊστάμενο να κάνει ό,τι πρέπει. Σε κάποια ψηφοφορία μπορεί να χρειαστούμε 180 ψήφους, οπότε αναζητούμε συνεργασίες με άλλα κόμματα. Πρέπει να συνδεθεί η αξιοκρατία με την απόδοση του Δημοσίου [...] Πρέπει να αναθεωρήσουμε το άρθρο 24. Υπάρχει μεγάλη συζήτηση για το όριο των οικισμών, που είχαν θεσμοθετηθεί από το 1985. Έχω δώσει μία εντολή στο Υπουργείο Περιβάλλοντος να έλθει με μία ρύθμιση, που θα συνυπολογίζει

και τις επιταγές του Συντάγματος για την προστασία της ιδιοκτησίας και της αποκέντρωσης. Έχω πλήρη αίσθηση πως, εάν θέλουμε να ενθαρρύνουμε τους πολίτες προς την αποκέντρωση, τότε δεν μπορούμε να θέτουμε εμπόδια. Θα βρούμε μία λύση που θα συμμαρμύζει τις ανησυχίες των πολιτών που είναι δικαιολογημένες. Αλλιώς αντιμετωπίζω έναν οικισμό 2.000 κατοίκων και αλλιώς ένα χωριό 300 κατοίκων [...] Θα πρέπει να αναθεωρήσουμε το άρθρο 86, εμείς το έχουμε ήδη τροποποιήσει με την κατάργηση της αποσβεστικής προθεσμίας. Σε ό,τι αφορά στα πεπραγμένα της Νέας Δημοκρατίας δεν υπάρχει καμία παραγραφή, με πρωτοβουλία της. Θα πρέπει να το ξέρουν οι πολίτες αυτό. Οι πολιτικοί θα πρέπει να αντιμετωπίζουν τον φυσικό δικαστή και αυτό αφορά και στον Κώστα Καραμανλή με τον τρόπο που αυτό έγινε και στην περίπτωση του κυρίου Τριαντόπουλου. Στα Τέμπη απεδείχθη πως δεν υπήρξε συγκάλυψη, καθώς αποδεικνύεται ότι δεν υπήρχε παράνομο φορτίο και ότι η αντιπολίτευση εργαλειοποιεί πολιτικά τη συγκεκριμένη τραγωδία. Η Νέα Δημοκρατία δεν θα αργήσει να καταθέσει τη δική της πρόταση και να υπενθυμίσουμε ότι το Δικαστικό Συμβούλιο, ανά πάσα ώρα και στιγμή, μπορεί να παρέμβει στη Δικαιοσύνη, εμείς θα σεβαστούμε τη Δικαιοσύνη [...] Οι επόμενες εκλογές είναι σε δύο χρόνια. Είναι πολύς χρόνος. Ας κάνουμε αυτή τη συζήτηση το 2027. Ας δούμε τότε, αν έχουμε υλοποιήσει αυτά για τα οποία ψηφιστήκαμε το 2023. Τότε θα παρουσιάσουμε το σχέδιο για το 2030 [...] Δεν μου έλειψε ποτέ η διάθεση αυτοκριτικής, μονίμως προσπαθούμε να κάνουμε αλλαγές. Και με τον ανασχηματισμό προσπαθούμε να κάνουμε αλλαγές. Δεν θα αλλάξει η Ελλάδα στα πάντα μέσα σε δύο τετραετίες. Προφανώς υπάρχουν δομικές αλλαγές, όπως η συνταγματική αναθεώρηση που θα ήθελα να βάλω τη δική μου σφραγίδα [...] Είναι πολύ νωρίς για να πει κανείς πώς θα είναι το πολιτικό

τοπίο το 2027 [...] Δεν με απασχόλησαν όσα είπε ο κύριος Σαμαράς. Στην εξωτερική πολιτική όλοι καταλαβαίνουν πως η εικόνα δεν είναι όπως το παρελθόν. Έχει την άποψή του, δεν θέλω να πω κάτι παραπάνω [...] Όσα εφαρμόζουμε, ναι είναι πολιτική Μητσοτάκη. Γιατί είμαι πρόεδρος της Νέας Δημοκρατίας και είμαι και Πρωθυπουργός [...] Η Νέα Δημοκρατία θα διεκδικήσει το 2027, τι και το 2023, τη δυνατότητα να κυβερνήσει αυτοδύναμα [...] Έχω την απαίτηση από το ΠΑΣΟΚ, να μην καβαλάει το όχημα του ποινικού λαϊκισμού για τα Τέμπη και να καταθέσει προτάσεις για κάποιου είδους διάλογο και συναινέσεις. 16, 24, 86, 103, αυτά είναι τα άρθρα. Θα είναι μία δοκιμασία του ΠΑΣΟΚ, προς το παρόν αλληθωρίζει προς άλλες κατευθύνσεις, αλλά αυτό είναι πρόβλημα του κυρίου Ανδρουλάκη [...]

23 Μαΐου

Ο Πρωθυπουργός συναντάται με τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας και τον ενημερώνει για τις τρέχουσες πολιτικές εξελίξεις στη χώρα και διεθνώς. Παρουσία των τηλεοπτικών συνεργείων, μεταξύ άλλων, αναφέρει: «Θεωρώ σημαντικό να είναι αυτό αντικείμενο της συζήτησής μας, καθώς η συνταγματική αναθεώρηση είναι η κορυφαία κοινοβουλευτική διαδικασία, η οποία –ως γνωστόν– πρέπει να εξελιχθεί σε δύο διαδοχικές Βουλές και εκ των πραγμάτων για να ολοκληρωθεί απαιτεί σε μία από τις δύο σχετικές ψηφοφορίες τουλάχιστον 180 βουλευτές. Άρα, απαιτείται μία ευρύτερη κοινοβουλευτική συναίνεση, προκειμένου η διαδικασία αυτή να ολοκληρωθεί. Χθες μίλησα για την ανάγκη να κριθεί αναθεωρητέο το άρθρο 103 του Συντάγματος, το οποίο αναφέρεται ανάμεσα σε άλλα και στη συνταγματικά κατοχυρωμένη μονιμότητα των δημοσίων υπαλλήλων. Και θέλω να είμαι σαφής ότι αυτή η πρωτοβουλία αφορά πρωτίστως τη θεσμική κατοχύρωση της έννοιας της αξιολόγησης και της

δυνατότητας αφενός να μπορούμε να επιβραβεύουμε τους συνεπείς και εργατικούς δημόσιους υπαλλήλους, αλλά αφετέρου, αν υπάρχουν περιπτώσεις υπαλλήλων οι οποίοι συστηματικά, επίμονα και επί μακρό χρόνο δεν ανταποκρίνονται στις προδιαγραφές της θέσης τους, να μην υπάρχει συνταγματικό κώλυμα, προκειμένου να απομακρύνονται από το Δημόσιο. Πιστεύω ότι αυτή είναι μία σημαντική πρωτοβουλία, η οποία είναι και ένα μήνυμα ωρίμανσης για τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε τις ευθύνες, τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις συνολικά της δημόσιας διοίκησης, η οποία πρέπει να τίθεται πάντα στην υπηρεσία των πολιτών. Δεν είναι προφανώς το μόνο άρθρο για το οποίο έχουμε μιλήσει και το οποίο θέλουμε να κρίνουμε αναθεωρητέο. Αναφέρω ενδεικτικά την ανάγκη να υπάρξει περαιτέρω τροποποίηση του άρθρου 86 περί ευθύνης Υπουργών, του άρθρου 16, το οποίο αφορά στην ανώτατη εκπαίδευση, τροποποιήσεις στο άρθρο 24 χωρίς να κάνουμε εκπτώσεις από την ανάγκη προστασίας του περιβάλλοντος –όμως νομίζω ότι έχει έρθει η ώρα να μπορέσουμε να εκσυγχρονίσουμε κυρίως ζητήματα που αφορούν τον τρόπο με τον οποίο συνταγματικά κατοχυρώνουμε ζητήματα που έχουν να κάνουν με τη χωροταξία και την πολεοδόμηση– και άλλα άρθρα για τα οποία θα μιλήσουμε στη συνέχεια. Η διαδικασία αυτή θα ήθελα να ξεκινήσει στην επόμενη κοινοβουλευτική σύνοδο και νομίζω ότι είναι σημαντικό από τώρα να αναπτύσσεται ένας δημόσιος διάλογος και να τοποθετούνται και τα υπόλοιπα κόμματα πάνω στο ζήτημα αυτό, καθώς η πρώτη Βουλή θα κληθεί να αποφασίσει καταρχάς για το ποια άρθρα πρέπει να κριθούν αναθεωρητέα, έτσι ώστε η επόμενη Βουλή να προσδιορίσει στη συνέχεια το περιεχόμενό τους. Και επειδή ζούμε σε ένα περιβάλλον πολύ μεγάλης πόλωσης και έντασης, νομίζω ότι με ευθύνη της κυβέρνησης αλλά με επιλογή πολλών κομμάτων της αντιπολί-

τευσης, θέλω να επαναλάβω και να επικαλεστώ και την προηγούμενη ιδιότητά σας, ότι οι συνταγματικές αναθεωρήσεις ήταν πάντα μια ευκαιρία για συζητήσεις, οι οποίες είχαν σκοπό να χτίσουν γέφυρες και όχι να ανοίξουν καινούρια ρήγματα. Ακριβώς γιατί αυτό επιβάλλει το ίδιο το Σύνταγμα, οπότε ελπίζω τα κόμματα να προσέλθουν σε αυτή τη συζήτηση με την απαιτούμενη θεσμική υπευθυνότητα».

Απαντώντας, ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας επισημαίνει: «Υπάρχει άρθρο στο Σύνταγμα, το άρθρο 21, το οποίο επιτάσσει το κράτος να μεριμνά για την υγεία των πολιτών, ιδιαίτερα των ασθενέστερων τάξεων, των απόρων, της νεότητας, του γήρατος και της αναπηρίας. Και το λέω αυτό για την υγεία και τη συσχετίζω, όχι μόνο με την προγραμματική θέση ενός κόμματος ή όλων των κομμάτων, αλλά και με το Σύνταγμα για να δείξω ότι μία συνταγματική αναθεώρηση στα μάτια των πολιτών δεν πρέπει να φαίνεται σαν μία επιστημονική άσκηση ή μία άσκηση πολιτειολογίας, αλλά σαν μία απόπειρα βελτίωσης της ζωής τους προς το καλύτερο. Γιατί όλα αυτά τελικά αν μπουν στο Σύνταγμα, θέματα ιδιοκτησίας, περιβάλλοντος, θέματα πανεπιστημιακής εκπαίδευσης, θέματα βελτίωσης της απόδοσης του δημοσίου τομέα, όλα αυτά, τελικά, καταλήγουν και στο να βελτιώνεται η ζωή των πολιτών. Θα τολμούσα να πω, κύριε Πρόεδρε, ότι το Σύνταγμα ως κείμενο είναι μία θεσμική προγραμματική υπαγόρευση προς τα κόμματα για τα δικά τους προγράμματα, γιατί μπορεί τα προγράμματα των κομμάτων να έχουν διαφορές ή να έχουν μία ποικιλία, αλλά το φάσμα του Συντάγματος είναι κάτι από το οποίο δεν μπορεί κανείς να ξεφύγει, γιατί σε αυτό ορkiζόμαστε. Ένα από τα προτερήματα του ισχύοντος Συντάγματος, το οποίο πλέον είναι το μακροβιότερο όλων, ήταν το Σύνταγμα του 1864 που “έζησε” 47 χρόνια, τώρα το σημερινό Σύνταγμα, πρω-

τομάστορας του οποίου υπήρξε ο Κωνσταντίνος Καραμανλής, συμπληρώνει μισό αιώνα ζωής, ένα λοιπόν από τα προτερήματα αυτού του Συντάγματος είναι ότι ήταν προσαρμοσμένο στον λαό, στη χώρα και στην εποχή του. Οπότε, τώρα, πρέπει η εποχή να καθορίσει τις αλλαγές. Θυμάμαι πως πάντα μας ένοιαζε κάθε αλλαγή να συμβαδίζει με την εποχή και το κλίμα της, ώστε να είναι ώριμη η αλλαγή για να υιοθετηθεί. Και πιστεύω και εγώ ακράδαντα και από τον ρόλο μου, ότι ακόμη και αν η συγκυρία η πολιτική έχει εντάσεις και όξυνση, θα πρέπει η συναινετική διάσταση της συνταγματικής αλλαγής να παρασύρει το πολιτικό κλίμα και όχι το πολιτικό κλίμα να παρασύρει τη συνταγματική συζήτηση και τον συνταγματικό διάλογο. Συνεπώς, αξίζει τον κόπο, μια και θέσατε το εναρκτήριο λάκτισμα της συνταγματικής αναθεώρησης, αξίζει τον κόπο η συζήτηση να είναι συναινετική. Συναινετική δεν σημαίνει απαραίτητως συμφωνούμε σε όλα, αλλά το ύφος και το στυλ της συζήτησης να είναι συναινετικό, το οποίο αποτελεί πιστεύω και επιταγή του ίδιου του Συντάγματος όσον αφορά τη συνταγματική αναθεώρηση. Και μια λεπτομέρεια, που πρέπει να ξέρουν οι πολίτες, το εξηγήσατε σε γενικές γραμμές, η συνταγματική αναθεώρηση στην Ελλάδα γίνεται με αυστηρό τρόπο, με καθορισμένο. Και είναι επίτευγμα του παρόντος Συντάγματος το γεγονός, ότι μόνο με αυτό το Σύνταγμα, που σήμερα υπηρετούμε όλοι, οι αναθεωρήσεις που έχουν γίνει μέχρι τώρα και οι τέσσερις, τώρα πάμε προς την πέμπτη, έγιναν με βάση την πρόβλεψη του Συντάγματος. Ποτέ πριν αναθεώρηση δεν έγινε με τόση τάξη συνταγματική. Τώρα λοιπόν η παρούσα Βουλή, η οποία θα είναι προτείνουσα, θα καταλήξει στα άρθρα τα οποία θα στείλει στην επόμενη Βουλή, που θα είναι αναθεωρητική, και ανάλογα με το τι πλειοψηφία θα τα στείλει, θα κριθεί και η πλειοψηφία που χρειάζεται για να

ψηφιστούν. Αν τα στείλει με 180 και πάνω, αρκεί απλή πλειοψηφία. Αν τα στείλει με λιγότερο από 180, θα απαιτηθούν τα 3/5. Συνεπώς και τα μαθηματικά του Συντάγματος επιβάλλουν τη συναίνεση. Άρα υγεία και αναθεώρηση του Συντάγματος είναι και τα δύο σχετιζόμενα με το Σύνταγμα και είμαι στη διάθεσή σας για να μου δώσετε περισσότερες λεπτομέρειες για αυτές τις σημαντικές πρωτοβουλίες».

27 Μαΐου

Τριάντα (30) βουλευτές της Νέας Δημοκρατίας προτείνουν να συσταθεί ειδική κοινοβουλευτική επιτροπή για να διερευνήσει την τυχόν τέλεση από τον πρώην Υπουργό Υποδομών και Μεταφορών Κ. Καραμανλή της πλημμεληματικής παράβασης καθήκοντος, κατά το χρονικό διάστημα από τον Σεπτέμβριο του 2021 έως και τον Φεβρουάριο του 2023, αναφορικά με την ενδεχόμενη παράλειψή του να καθορίσει ένα επαρκές πλαίσιο χρηματοδότησης για τον τομέα των σιδηροδρόμων, χάριν και της στελέχωσης της εταιρείας ΟΣΕ ΑΕ με επαρκές προσωπικό. Εξάλλου, για τον προκάτοχό του Χρ. Σπίρτζη αναφέρεται ότι προκύπτουν ευθύνες του για την καθυστέρηση της ολοκλήρωσης της σύμβασης 717/2014, αλλά «το όποιο υπουργικό του αδίκημα δεν μπορεί να ερευνηθεί λόγω παρέλευσης της αποσβεστικής προθεσμίας του άρθρου 86 παρ. 3 Σ., όπως αυτό ίσχυε πριν την τροποποίηση του άρθρου 86 Σ. κατά τη συνταγματική αναθεώρηση του 2019. Οι όποιες παραλείψεις θα μπορούσαν να του αποδοθούν έχουν χρόνο τέλεσης που προηγείται της συνταγματικής αναθεώρησης και συνεπώς δεν μπορούν να τύχουν αναδρομικά εφαρμογής οι αυστηρότερες διατάξεις του νυν ισχύοντος άρθρου 86 Σ. και ήδη κατά τη θέση σε ισχύ του τελευταίου είχε επέλθει εξάλειψη του αξιοποίνου».

Η Εισαγγελία Εφετών Αθηνών ασκεί έφεση

κατά της απόφασης του Μονομελούς Εφετείου Αθηνών, με την οποία αθωώθηκαν οι βουλευτές που είχαν εκλεγεί με τους συνδυασμούς των Σπαρτιατών και ο Ηλ. Κασιδιάρης, πρώην βουλευτής του Λαϊκού Συνδέσμου-Χρυσή Αυγή και έγκλειστος στο κατάστημα κράτησης Δομοκού, για την τέλεση του αδικήματος της εξαπάτησης εκλογέων. Στην έφεση προβάλλεται η «μη ορθή αξιοποίηση στοιχείων του κατηγορητηρίου που εκτιμάται ότι αποδείχθηκαν στο ακροατήριο».

28 Μαΐου

Ο Πρωθυπουργός στην εισηγητική του ομιλία κατά τη συνεδρίαση του Υπουργικού Συμβουλίου, μεταξύ άλλων, αναφέρει: «[...] Θέλω να θυμίσω ότι κλείνουμε σε λίγο το πρώτο μισό της δεύτερης θητείας μας, κάτι το οποίο σημαίνει για όλους μας ότι σταδιακά φαίνονται τα αποτελέσματα της πολιτικής για την οποία εκλεγήκαμε το 2023 [...] Προτεραιότητά μας θα αποτελέσει μια ασφαλέστερη και καλύτερη καθημερινότητα για τις Ελληνίδες και τους Έλληνες [...] Τώρα φαίνονται στην κοινωνία οι μεταρρυθμίσεις τις οποίες υλοποιήσαμε τα πρώτα δύο χρόνια, πάρτε για παράδειγμα τις μεγάλες αλλαγές που γίνονται στον τομέα της υγείας, οι μεταρρυθμίσεις οι οποίες θα γίνουν τώρα θα φανούν καλώς εχόντων των πραγμάτων μετά το 2027. Γι' αυτό και βάζω αυτή τη διάσταση της συνολικής συνέχειας στην πολιτική μας, η οποία δεν έχει ένα ορόσημο ή μια διακριτή ημερομηνία λήξης. Ο πήχης των προσδοκιών δεν μπορεί να χαμηλώσει [...] Πρέπει όχι απλά για να εκπληρώσουμε τις δεσμεύσεις μας για το 2027, αλλά ουσιαστικά να δώσουμε συνέχεια στις μέχρι τώρα κατακτήσεις της χώρας μας, θεμελιώνοντας ανοιχτούς ορίζοντες και για τα χρόνια που έρχονται, με ορόσημο, όπως έχουμε πει, την Ελλάδα του 2030. Ο στόχος είναι μια ασφαλέστερη και καλύτερη καθημερινότητα για τις Ελληνίδες και τους Έλληνες».

29 Μαΐου

Η ειδική μόνιμη επιτροπή δεοντολογίας γνωμοδοτεί, κατά πλειοψηφία, να αρθεί η ασυλία του Π. Πολάκη, βουλευτή στη βασική εκλογική περιφέρεια Χανίων, μετά από μήνυση που υπέβαλε σε βάρος του ο Στ. Κασσελάκης για εξύβριση μέσω του διαδικτύου. Καταψηφίζουν οι βουλευτές του Συνασπισμού Ριζοσπαστικής Αριστεράς-Προοδευτικής Συμμαχίας, του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδος και της Ελληνικής Λύσης-Κυριάκος Βελόπουλος.

31 Μαΐου

Ο Συνασπισμός Ριζοσπαστικής Αριστεράς-Προοδευτική Συμμαχία δίνει στη δημοσιότητα, μετά τις αποφάσεις της Πολιτικής Γραμματείας και της κοινοβουλευτικής του ομάδας, την πρότασή του για την άσκηση ποινικής δίωξης σε βάρος του Κ. Μητσοτάκη και των πρώην Υπουργών ή Υφυπουργών Υποδομών και Μεταφορών Κ. Καραμανλή, Χρ. Σπίρτζη, Ι. Κεφαλογιάννη, Γ. Καραγιάννη και Μ. Παπαδόπουλου, καλώντας τους ανεξάρτητους βουλευτές και άλλες κοινοβουλευτικές ομάδες, «που έχουμε αναλάβει κοινές πρωτοβουλίες στο πρόσφατο παρελθόν» να την υπογράψουν, προκειμένου να συγκεντρωθεί ο απαιτούμενος ελάχιστος αριθμός των τριάντα (30) βουλευτών για την παραδεκτή κατάθεσή της. Προτείνεται να διερευνηθεί:

α) για τον Κ. Μητσοτάκη, η εκ μέρους του πιθανή τέλεση του εγκλήματος της κακουργηματικής διατάραξης της ασφάλειας της συγκοινωνίας μέσω σταθερής τροχιάς, με αποτέλεσμα τη σωματική βλάβη ανθρώπων, τη σημαντική βλάβη σε εγκαταστάσεις κοινής ωφέλειας ή τον θάνατο μεγάλου αριθμού προσώπων (άρθρο 291 παρ. 1 περίπτ. γγ' και δδ' ΠΚ), της κακουργηματικής απιστίας (άρθρο 390 ΠΚ), της υπόθαλψης (άρθρο 231 ΠΚ) και, άλλως και όλως επικουρικά, της παράβασης καθήκοντος (άρθρο 259 ΠΚ),

β) για τον Κ. Καραμανλή, η εκ μέρους του πιθανή τέλεση του εγκλήματος της κακουργηματικής διατάραξης της ασφάλειας της συγκοινωνίας μέσω σταθερής τροχιάς με αποτέλεσμα τη σωματική βλάβη ανθρώπων, τη σημαντική βλάβη σε εγκαταστάσεις κοινής ωφέλειας ή τον θάνατο μεγάλου αριθμού προσώπων (άρθρο 291 παρ. 1 περίπτ. γγ' και δδ' ΠΚ) και της κακουργηματικής απιστίας (άρθρο 390 ΠΚ),

γ) για τον Χρ. Σπίρτζη, η εκ μέρους του ενδεχόμενη τέλεση του αδικήματος της κακουργηματικής διατάραξης της ασφάλειας της συγκοινωνίας μέσω σταθερής τροχιάς με αποτέλεσμα τη δυνατότητα πρόκλησης κινδύνου για άνθρωπο (άρθρο 291 παρ. 1 περίπτ ββ' ΠΚ), και

δ) για τους Ι. Κεφαλογιάννη, Γ. Καραγιάννη και Μ. Παπαδόπουλο, η εκ μέρους τους πιθανή τέλεση του εγκλήματος της κακουργηματικής διατάραξης της ασφάλειας της συγκοινωνίας μέσω σταθερής τροχιάς με αποτέλεσμα τη σωματική βλάβη ανθρώπων, τη σημαντική βλάβη σε εγκαταστάσεις κοινής ωφέλειας ή τον θάνατο μεγάλου αριθμού προσώπων (άρθρο 291 παρ. 1 περίπτ. γγ' και δδ' ΠΚ).

3 Ιουνίου

Συνεδριάζει η Διοικητική Ολομέλεια του Αρείου Πάγου και διατυπώνει, σε μυστική ψηφοφορία, τη γνώμη της για την προαγωγή στις θέσεις που κενώνονται στο τέλος του μήνα στο προεδρείο του ανωτάτου δικαστηρίου και στην εισαγγελία του.

4 Ιουνίου

Κατατίθεται στη Βουλή η πρόταση του Συνασπισμού Ριζοσπαστικής Αριστεράς-Προοδευτικής Συμμαχίας για την άσκηση ποινικής δίωξης σε βάρος του Κ. Μητσοτάκη και των πρώην Υπουργών ή Υφυπουργών Υποδομών και Μεταφορών Κ. Καραμανλή, Χρ. Σπίρτζη, Ι. Κεφαλογιάννη, Γ. Καραγιάννη και Μ. Παπαδόπουλου

για το πολύνεκρο σιδηροδρομικό δυστύχημα στα Τέμπη. Η πρόταση υπογράφεται από τα είκοσι έξι (26) μέλη της κοινοβουλευτικής του ομάδας και επτά (7) ανεξάρτητους βουλευτές, εκ των οποίων οι έξι (6) είχαν εκλεγεί με τους συνδυασμούς του και η Αρ. Παπαϊωάννου με τον συνδυασμό της Πλεύσης Ελευθερίας-Ζωή Κωνσταντοπούλου στη βασική εκλογική περιφέρεια Β' Θεσσαλονίκης.

Η πρόεδρος του συλλόγου των συγγενών των θυμάτων του πολύνεκρου σιδηροδρομικού δυστυχήματος στα Τέμπη αναρτά πρόταση για την άσκηση ποινικής δίωξης σε βάρος του Πρωθυπουργού και πρώην Υπουργών ή Υφυπουργών, συνολικά έντεκα (11), και ζητά από τους βουλευτές να την υπογράψουν. Η πρόταση αποδίδει εννέα (9) κατηγορίες, μεταξύ των οποίων της εσχάτης προδοσίας(!), της ανθρωποκτονίας από ενδεχόμενο δόλο κατά συρροή, της πρόκλησης βαριάς σωματικής βλάβης από ενδεχόμενο δόλο, της κακουργηματικής έκθεσης και της απιστίας σε βαθμό κακουργήματος. Τα μέλη των κοινοβουλευτικών ομάδων της Ελληνικής Λύσης-Κυριάκος Βελόπουλος, της Πλεύσης Ελευθερίας-Ζωή Κωνσταντοπούλου, του Δημοκρατικού Πατριωτικού Κινήματος Νίκη και ανεξάρτητοι βουλευτές δηλώνουν ότι θα υπογράψουν την πρόταση.

5 Ιουνίου

Κατατίθεται στη Βουλή η πρόταση για την άσκηση ποινικής δίωξης σε βάρος του Πρωθυπουργού και πρώην Υπουργών ή Υφυπουργών, συνολικά έντεκα (11), την οποία είχε αναρτήσει η πρόεδρος του συλλόγου των συγγενών των θυμάτων του πολύνεκρου σιδηροδρομικού δυστυχήματος στα Τέμπη. Την πρόταση υπογράφουν τριάντα δύο (32) βουλευτές, έντεκα (11) της Ελληνικής Λύσης-Κυριάκος Βελόπουλος, εννέα (9) του Δημοκρατικού Πατριωτικού Κινήματος Νίκη, έξι (6)

της Πλεύσης Ελευθερίας-Ζωή Κωνσταντοπούλου και έξι (6) ανεξάρτητοι βουλευτές, που είχαν εκλεγεί με τους συνδυασμούς του Συνασπισμού Ριζοσπαστικής Αριστεράς-Προοδευτικής Συμμαχίας. Οι τελευταίοι απέσυραν την υπογραφή τους από την πρόταση του Συνασπισμού Ριζοσπαστικής Αριστερά-Προοδευτικής Συμμαχίας, η οποία είχε κατατεθεί την προηγούμενη. Έτσι, ο αριθμός των βουλευτών που απέμειναν υπολείπεται, πλέον, του συνταγματικά καθορισμένου των τριάντα (30) και η πρόταση καθίσταται απαράδεκτη.

Ο Υφυπουργός στον Πρωθυπουργό και κυβερνητικός εκπρόσωπος, σχολιάζοντας την κατάθεση της κοινής πρότασης κοινοβουλευτικών ομάδων της αντιπολίτευσης, αναφέρει: «Ο ηθικός και πολιτικός κατήφορος της αντιπολίτευσης, δυστυχώς, όχι απλώς συνεχίζεται, αλλά εντείνεται. Η υπογραφή τριάντα δύο (32) βουλευτών της Βουλής των Ελλήνων στο αίτημα να παραπεμφθεί ο Κυριάκος Μητσοτάκης μέχρι και για το αδίκημα της εσχάτης προδοσίας συνιστά μια μαύρη σελίδα στην πολιτική ιστορία της χώρας. Και αυτό, όχι γιατί η πρόταση για τη σύσταση προανακριτικής επιτροπής στρέφεται εναντίον του εκλεγμένου από τους Έλληνες πολίτες Πρωθυπουργού της χώρας, αλλά γιατί πρόκειται για μια κατηγορία χωρίς το παραμικρό νομικό, λογικό και ηθικό έρεισμα και ξεπερνά κάθε όριο παραλογισμού. Η συγκεκριμένη πρόταση αποτελεί μία ακόμη χυδαία απόπειρα εκμετάλλευσης της εθνικής τραγωδίας των Τεμπών. Αδιαφορώντας για την αλήθεια, οι υπογράφωντες βουλευτές επιδιώκουν, με τον πιο αποκρουστικό τρόπο, να μαζέψουν ψήφους, προσβάλλοντας τόσο τη μνήμη πενήντα επτά (57) ανθρώπων, όσο και το παλλαϊκό αίτημα για δικαιοσύνη και αλήθεια. Δεν έμαθαν τίποτα από τις σκευωρίες περί δήθεν παράνομου φορτίου και τάχα συγκάλυψης. Οι πολίτες για τα Τέμπη απαιτούν δικαιοσύνη και αλήθεια, μακριά από άθλιες απόπειρες εργαλειοποίησης

από τα κόμματα της αντιπολίτευσης».

10 Ιουνίου

Το Ανώτατο Ειδικό Δικαστήριο ακυρώνει την ανακήρυξη των βουλευτών, μελών της κοινοβουλευτικής ομάδας των Σπαρτιατών, Β. Στίγκα, Π. Δημητριάδη και Αλ. Ζερβέα για παράβαση του εκλογικού νόμου, η οποία συνίσταται «στην εξαπάτηση των εκλογέων υπό την έννοια ότι αυτοί συμμετείχαν σε πολιτικό κόμμα με υποκρυπτόμενο αρχηγό που έχει ήδη καταδικαστεί για την κακουργηματική πράξη της ένταξης και της διεύθυνσης εγκληματικής οργάνωσης».

12 Ιουνίου

Αρχίζουν οι τετραήμερες εργασίες του 5ου Συνεδρίου του Συνασπισμού Ριζοσπαστικής Αριστεράς-Προοδευτικής Συμμαχίας.

16 Ιουνίου

Ο Πρωθυπουργός, απευθυνόμενος στην Πολιτική Επιτροπή της Νέας Δημοκρατίας που συγκαλείται για να εκλέξει τον νέο γραμματέα του κόμματος, αναφέρει: «Το 2027 θα ζητήσουμε μια νέα, ισχυρή, τρίτη εντολή, με το σύνθημα “το είπαμε, το κάναμε” με στόχο οι κυβερνητικές δεσμεύσεις να μεταφράζονται σε μετρήσιμο έργο και να αντιμετωπίζεται ο μηδενισμός της αντιπολίτευσης [...] Η μάχη για τις επόμενες εκλογές ξεκινά τώρα για μία νίκη που θα δώσει ασφάλεια στους πολίτες [...] Θα είμαι μαζί σας στην πρώτη γραμμή [...] Αυτόκλητοι συμβουλάτορες δοκιμάστηκαν στο πεδίο, χωρίς να παίρνουν καλό βαθμό. Δεν θυμάμαι ποτέ άλλοτε πρόγραμμα για εξοπλιστικά 28 δισεκατομμυρίων, επέκταση στα 12 ναυτικά μίλια στο Ιόνιο ή Αποκλειστική Οικονομική Ζώνη. Και σύντομα θαλάσσια πάρκα στο Αιγαίο και το Ιόνιο [...] Αντί να προτείνουν λύσεις, έκαναν χυδαία προπαγάνδα και ανακάλυψαν ξυλόλια και λαθρεμπόρια. Έφτασαν στο σημείο να κατηγορήσουν υπουργούς και εμένα για εσχάτη

προδοσία. Τόλμησαν να αμαυρώσουν την παράταξη του Κωνσταντίνου Καραμανλή που έφερε τη Δημοκρατία, κατηγορώντας την για απόπειρα κατάλυσής της [...] Να μην επιτραπεί να διολισθηθεί η Βουλή σε τέτοιες ατζέντες. Θα απαντήσουμε με όπλο την αλήθεια [...] Να τους χαίρονται οι οπαδοί τους. Ο μοναδικός δρόμος που οδηγεί στην κάθαρση είναι αυτός της ανεξάρτητης έρευνας και του φυσικού δικαστή».

18 Ιουνίου

Συζητούνται στην Ολομέλεια της Βουλής οι τρεις προτάσεις που υποβλήθηκαν, προκειμένου να ασκηθεί ποινική δίωξη σε βάρος πρώην Υπουργών και Υφυπουργών Μεταφορών και Υποδομών για το πολύνεκρο σιδηροδρομικό δυστύχημα στα Τέμπη. Τον λόγο παίρνουν οι πολιτικοί αρχηγοί, ο Κ. Καραμανλής και ο Χρ. Σπίρτζης, ενώ οι πρώην Υφυπουργοί καταθέτουν υπόμνημα. Την πρόταση της Νέας Δημοκρατίας υπερψηφίζουν εκατόν πενήντα τέσσερις (154) βουλευτές, εβδομήντα επτά (77) την καταψηφίζουν, ενώ βρίσκονται τρία (3) άκυρα ψηφοδέλτια και ένα (1) λευκό, οι προτάσεις του Πανελλήνιου Σοσιαλιστικού Κινήματος-Κινήματος Αλλαγής και της Μ. Καρυστιανού, την οποία υπογράφουν κοινοβουλευτικές ομάδες της αντιπολίτευσης και ανεξάρτητοι βουλευτές απορρίπτονται από την πλειοψηφία. Έτσι, αποφασίζεται η σύσταση ειδικής κοινοβουλευτικής επιτροπής που θα διενεργήσει προκαταρκτική εξέταση για την ενδεχόμενη τέλεση του αδικήματος της παράβασης καθήκοντος από τον Κ. Καραμανλή, πρώην Υπουργό Μεταφορών και Υποδομών.

19 Ιουνίου

Η Εισαγγελία της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η οποία διενεργεί έρευνα για τις επιδοτήσεις αγροτών από τον Οργανισμό Πληρωμών και Ελέγχου

Κοινοτικών Ενισχύσεων Προσανατολισμού και Εγγυήσεων (ΟΠΕΚΕΠΕ), αποστέλλει στη Βουλή τη σχετική δικογραφία, προκειμένου να διερευνηθούν τυχόν ποινικές ευθύνες των πρώην Υπουργών Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων Μ. Βορίδη και Ελ. Αυγενάκη.

23 Ιουνίου

Ο Πρωθυπουργός συναντάται με τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας και τον ενημερώνει για τις τρέχουσες πολιτικές εξελίξεις στη χώρα και διεθνώς. Παρουσία των τηλεοπτικών συνεργείων, μεταξύ άλλων, αναφέρει: «[...] Θέλω να εκφράσω ακόμα μία φορά δημόσια τον έντονο προβληματισμό της ελληνικής κυβέρνησης για τις εξελίξεις στην ευρύτερη περιοχή της Μέσης Ανατολής μετά το χτύπημα των Ηνωμένων Πολιτειών στις πυρηνικές εγκαταστάσεις του Ιράν. Αποτελεί εκπεφρασμένη θέση, όχι μόνο της Ελλάδος αλλά και της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ότι το Ιράν δεν πρέπει να αποκτήσει πυρηνικό οπλοστάσιο. Όμως η περαιτέρω κλιμάκωση σε επίπεδο στρατιωτικών επιχειρήσεων ενδεχομένως να οδηγήσει σε πολλά περισσότερα προβλήματα από αυτά τα οποία θα λύσει. Επομένως, θα ήθελα και πάλι να καλέσουμε όλα τα εμπλεκόμενα μέρη να επιστρέψουν στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων, έτσι ώστε, έστω και την ύστατη στιγμή, να αποφευχθεί μία περαιτέρω στρατιωτική κλιμάκωση, η οποία, όπως αντιλαμβάνεστε, μπορεί να έχει και οικονομικές συνέπειες για την παγκόσμια οικονομία και για την πορεία του πληθωρισμού [...] Πρέπει να συνυπολογίσουμε και το γεγονός ότι η πατρίδα μας, ως μία πάρα πολύ ισχυρή ναυτική δύναμη, πρέπει μονίμως να μεριμνά και για την ασφάλεια των πλοίων υπό ελληνική σημαία και των ελληνικών πλοίων που κινούνται στην ευρύτερη περιοχή. Και προφανώς το Υπουργείο Εμπορικής Ναυτιλίας έχει μεριμνήσει για να δοθούν όλες οι σχετικές οδηγίες. Από εκεί και πέρα

έχουν γίνει όλα τα απαραίτητα, έτσι ώστε η χώρα να είναι απολύτως ασφαλής, χωρίς να χρειάζεται προφανώς να υπεισέλθω σε παραπάνω λεπτομέρειες [...] Θέλω να εκφράσω τον αποτροπιασμό μου, την οργή μου για το πρόσφατο τρομοκρατικό χτύπημα στην Ελληνορθόδοξη εκκλησία του Προφήτη Ηλία στη Δαμασκό και να καλέσω, για ακόμα μία φορά με τον πιο επιτακτικό τρόπο, τη νέα κυβέρνηση της Συρίας να μεριμνήσει έμπρακτα για την προστασία όλων των εθνοτικών και θρησκευτικών μειονοτήτων. Τέτοια τραγικά περιστατικά προφανώς μας κάνουν πάρα πολύ ανήσυχους και η σκέψη μας σήμερα είναι με τον Πατριάρχη Αντιοχείας και με το ποίμνιό του [...] Θα ήθελα και να σας ενημερώσω και για ένα φαινόμενο το οποίο μας προκαλεί αρκετή ανησυχία και αναφέρομαι στις αυξημένες ροές από τη Λιβύη προς την Κρήτη παράνομων μεταναστών. Δυστυχώς, έχουμε δει αρκετά περιστατικά τις τελευταίες μέρες που μας αναγκάζουν να δράσουμε προληπτικά με έναν και αποτρεπτικά με έναν πιο έντονο τρόπο. Έχω ζητήσει και στα πλαίσια της συνεδρίασης του ΚΥΣΕΑ από τον Υπουργό Εθνικής Άμυνας και την ηγεσία των Ενόπλων Δυνάμεων να μεριμνήσουν, ώστε να αποσταλούν πλοία του ελληνικού Ναυτικού έξω από τα χωρικά ύδατα της Λιβύης, ώστε προληπτικά και σε συνεργασία πάντα με τις λιβυκές αρχές και με τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές δυνάμεις, να στείλουμε ένα μήνυμα ότι δεν πρόκειται να κάνουν κουμάντο οι διακινητές για το ποιος θα εισέρχεται στη χώρα μας. Νομίζω ότι είναι μια κίνηση που υπό τις παρούσες συνθήκες είναι επιβεβλημένη και προφανώς το ζήτημα της Λιβύης θα τεθεί και από εμένα μετ' επιτάσεως στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο της ερχόμενης Πέμπτης και εκτιμώ ότι θα υπάρχουν και σχετικά συμπεράσματα, τα οποία θα καλύπτουν απόλυτα τις ελληνικές θέσεις [...]».

24 Ιουνίου

Διαβιβάζεται στη Βουλή η μήνυση της προέ-

δρου του συλλόγου των συγγενών των θυμάτων του πολύνεκρου σιδηροδρομικού δυστυχήματος στα Τέμπη κατά των μελών της ειδικής κοινοβουλευτικής επιτροπής για τη διενέργεια προκαταρκτικής εξέτασης σε βάρος του πρώην υφυπουργού Χρ. Τριαντόπουλου. Κατηγορούνται για την τέλεση των αδικημάτων της εσχάτης προδοσίας, της παράβασης καθήκοντος και της κατάχρησης εξουσίας, «επειδή συνέταξαν πόρισμα, δίχως να διενεργηθεί προκαταρκτική εξέταση».

25 Ιουνίου

Συνέρχεται σε πρώτη συνεδρίαση και συγκροτείται σε σώμα με την εκλογή του, μονοκομματικής σύνθεσης, προεδρείου της η ειδική κοινοβουλευτική επιτροπή για τη διενέργεια προκαταρκτικής εξέτασης σε βάρος του Κ. Καραμανλή, πρώην Υπουργού Μεταφορών και Υποδομών. Ο προεδρεύων στη συνεδρίαση Πρόεδρος της Βουλής, απορρίπτει το αίτημα των εκπροσώπων των κοινοβουλευτικών ομάδων της αντιπολίτευσης για την εκλογή διακομματικού προεδρείου, προβάλλοντας ότι τούτο δεν προβλέπεται στον Κανονισμό και δεν υφίσταται σχετική παράδοση.

26 Ιουνίου

Ανακοινώνεται στην Ολομέλεια της Βουλής η κατάθεση της δικογραφίας της Εισαγγελίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης για τις παράνομες επιδοτήσεις αγροτών από τον ΟΠΕΚΕΠΕ.

27 Ιουνίου

Γίνονται δεκτές [π.δ. 57/2025 (Α' 110)] οι παραιτήσεις του Μ. Βορίδη, Υπουργού Μετανάστευσης και Ασύλου, του Τ. Χατζηβασιλείου, Υφυπουργού Εξωτερικών, του Δ. Σταμενίτη, Υφυπουργού Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων, και του Χρ. Μπουκώρου, Υφυπουργού Ψη-

φιακής Διακυβέρνησης. Οι τρεις Υφυπουργοί, όπως προκύπτει από τη δικογραφία που στάλθηκε στη Βουλή από την Εισαγγελία της Ευρωπαϊκής Ένωσης, επικοινωνούσαν με στελέχη του ΟΠΕΚΕΠΕ όχι για υπηρεσιακούς λόγους, αλλά για εξυπηρετήσεις αγροτών.

Συνεδριάζει η ειδική κοινοβουλευτική επιτροπή για τη διενέργεια προκαταρκτικής εξέτασης σε βάρος του Κ. Καραμανλή, συζητά διαδικαστικά θέματα, αποφασίζει, κατά πλειοψηφία, να μη δοθεί αντίγραφο της δικογραφίας στα μέλη της και τους ζητείται να προτείνουν μάρτυρες.

Ο Αλ. Τσίπρας με επιστολή του στον Πρόεδρο της Δημοκρατίας ζητά να δοθούν στη δημοσιότητα τα πρακτικά του συμβουλίου των πολιτικών αρχηγών, που συγκλήθηκε την επομένη της διενέργειας του δημοψηφίσματος την 5η Ιουλίου 2015, στα οποία «περιέχονται οι απόψεις όλων των κομμάτων, οι εκτιμήσεις τους για το δημοψήφισμα και το αποτέλεσμα του, αλλά και η στρατηγική που θα έπρεπε να ακολουθήσει η ελληνική κυβέρνηση για την έξοδο της πατρίδας από το τέλμα της χρεοκοπίας». Ο Κ. Τασούλας απορρίπτει το αίτημα και στην απαντητική επιστολή του αναφέρει: «[...] όπως ξέρετε, το συμβούλιο των πολιτικών αρχηγών δεν προβλέπεται στο Σύνταγμα. Είναι συνεπώς άτυπο όργανο του οποίου οι συνεδριάσεις γίνονται κεκλεισμένων των θυρών παρουσία μόνον ελαχίστων απαραίτητων τρίτων (πρακτικογράφοι). Τα διαλαμβανόμενα σε αυτό είναι απόρρητα, καθώς αφορούν σε σοβαρότατα εθνικά θέματα, γι' αυτό και τα πρακτικά δεν κοινοποιούνται στους μετέχοντες, αλλά παραμένουν στην Προεδρία της Δημοκρατίας. Η μόνη δημοσιότητα που ακολουθεί ένα συμβούλιο των πολιτικών αρχηγών είναι το κοινό ανακοινωθέν που εκδίδεται. Το ίδιο ακριβώς ίσχυε και με το καταργηθέν ήδη από το 1986 παρεμφερές Συμβούλιο της Δημοκρατίας, του οποίου επίσης τα πρακτικά ήταν απόρρητα» και προσθέτει ότι για

τον ίδιο λόγο η προκάτοχός του είχε απορρίψει το φθινόπωρο όμοιο αίτημα της προέδρου της κοινοβουλευτικής ομάδας της Πλεύσης Ελευθερίας-Ζωή Κωνσταντοπούλου.

28 Ιουνίου

Ανακοινώνονται και διορίζονται την επομένη [π.δ. 58/2025 (Α' 111)] οι αντικαταστάτες των παραιτηθέντων Υπουργού και Υφυπουργών.

29 Ιουνίου

Απαντώντας στην απόρριψη του αιτήματός του από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας, ο Αλ. Τσίπρας επανέρχεται με ανάρτησή του στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και, μεταξύ άλλων, αναφέρει: «Το επιχείρημα ότι τα πρακτικά των συμβουλίων των πολιτικών αρχηγών είναι απόρρητα και ως εκ τούτου μη δημοσιοποιήσιμα είναι έωλο. Όλοι, φαντάζομαι, θα θυμάστε ότι ο αείμνηστος Κάρολος Παπούλιας έδωσε στη δημοσιότητα τα πλήρη πρακτικά της συνεδρίασης των πολιτικών αρχηγών στις 13 Μαΐου του 2012. Αναρωτιέμαι γιατί και σήμερα δε θα μπορούσε να υπάρξει η συμφωνία των πολιτικών αρχηγών που συμμετείχαν ή των κομμάτων, ώστε να δοθούν στη δημοσιότητα όσα ειπώθηκαν, να βγει η αλήθεια στο φως και να βγάλει ο καθένας τα συμπεράσματά του. Η απάντηση είναι προφανής: Γιατί κάποιους δεν τους βολεύει η αλήθεια. Τους βολεύει η προπαγάνδα. Η επιμονή στο να μετράνε την ιστορία της χώρας από τον Γενάρη του '15 [...] Είναι οι ίδιοι που σήμερα συνεχίζουν την ίδια ακριβώς πολιτική, με τις ίδιες ακριβώς μεθόδους που μας οδήγησαν τότε στη χρεοκοπία [...] Αυτοί που το '15 χρησιμοποίησαν το σύνθημα να μείνουμε Ευρώπη, είναι οι ίδιοι που διαρκώς μας απομακρύνουν από την Ευρώπη. Και πριν το 2009 και σήμερα. Είναι αυτοί που έχουν μετατρέψει τη σχέση της χώρας μας με την Ευρώπη σε σχέση με τις εισαγγελικές της αρχές. Και μας έχουν οδηγήσει

στον πάτο των 27 σε ό,τι αφορά τη σύγκριση του κατά κεφαλήν εισοδήματος ή της αγοραστικής δύναμης των νοικοκυριών [...] Όχι, λοιπόν, δεν έφταιγαν οι ξένοι για το δράμα της χώρας. Αμιγώς ελληνική ήταν η ευθύνη. Και την ευθύνη αυτή –αν και δεν είχαμε κανένα μερίδιό της– την επωμιστήκαμε υπομονετικά από το '15 έως το '19, για να ξελασπώσουμε το μέλλον. Είναι κρίμα που έξι χρόνια τώρα γεμίσαμε ξανά λάσπες και σύννεφα παντού. Από αυτούς που με τη προπαγάνδα τους επιχείρησαν και επιχειρούν να μας φορτώνουν τις δικές τους ευθύνες για τη χρεοκοπία της χώρας. Να, λοιπόν, γιατί φοβούνται την αλήθεια για το '15. Γιατί η αλήθεια δεν είναι εμπόδιο μόνο για τη διαιώνιση του αφηγήματός τους για το χθες, αλλά κυρίως εμπόδιο για τη διαιώνιση της εξουσίας τους σήμερα και αύριο». Στην ανάρτηση απαντά με ανακοίνωσή της η Προεδρία της Δημοκρατίας, επισημαίνοντας ότι «η συνεδρίαση της 13ης Μαΐου του 2012 αφορούσε σε ευθεία εφαρμογή του Συντάγματος και ειδικότερα του άρθρου 37 παρ. 3 [...] Συνεπώς, εδώ δεν έχουμε συνεδρίαση του άτυπου συμβουλίου των πολιτικών αρχηγών για κρίσιμο εθνικό θέμα, όπως ήταν η συνεδρίαση της 6ης Ιουλίου του 2015, αλλά σύσκεψη εντελώς διαφορετικού οργάνου προβλεπόμενου στο Σύνταγμα, με θέμα τον σχηματισμό κυβέρνησης. Το συμβούλιο των πολιτικών αρχηγών είναι ένα άτυπο όργανο, δεν προβλέπεται στο Σύνταγμα και τα διαλαμβανόμενα σε αυτό είναι απόρρητα και ποτέ μέχρι τώρα δεν έχει δημοσιοποιηθεί τίποτε από αντίστοιχες, παρόμοιες συνεδριάσεις του παρελθόντος».

30 Ιουνίου

Ορκίζονται ενώπιον του Προέδρου της Δημοκρατίας ο Αθ. Πλεύρης, Υπουργός Μετανάστευσης και Ασύλου, ο Θ. Θεοχάρης, Υφυπουργός Εξωτερικών, ο Ι. Ανδριανός, Υφυπουργός Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων, και ο Χρ. Δε-

μερτζόπουλος, Υφυπουργός Ψηφιακής Διακυβέρνησης.

Συνεδριάζει με τη νέα του σύνθεση το Υπουργικό Συμβούλιο. Ο Πρωθυπουργός στην εισαγωγική του ομιλία, μεταξύ άλλων, αναφέρει: «[...] Νομίζω ότι είναι αρκετά προφανής η ανεπάρκεια του κράτους, είναι μία ανεπάρκεια την οποία προσπαθήσαμε να διορθώσουμε, αλλά η αλήθεια είναι ότι μέχρι σήμερα δεν έχουμε μπορέσει να την ανατάξουμε. Νομίζω ότι σε αυτήν τη χρόνια παθογένεια η κυβέρνηση απάντησε και απάντησε πριν αυτή η υπόθεση δει το φως της δημοσιότητας, θέτοντας τον ΟΠΕΚΕΠΕ ουσιαστικά υπό την πλήρη ευθύνη της Ανεξάρτητης Αρχής Δημοσίων Εσόδων. Είχα πει μάλιστα τότε ότι όποιος δεσμός δεν λύνεται, κόβεται και πράγματι οι διάλογοι, οι οποίοι ήρθαν στο φως της δημοσιότητας, νομίζω ότι δικαιώνουν αυτή την απόφαση. Αποκαλύπτουν όμως ότι παλαιοκομματικές συμπεριφορές και εκ μέρους της παράταξής μας δεν μπορούν άλλο να γίνουν ανεκτές. Το είπα και χθες και νομίζω ότι πρέπει να το υπηρετήσουμε και στον δημόσιο λόγο μας, δεν πρέπει να υιοθετήσουμε τη λογική του συμψηφισμού. Ούτε αρκεί να λέμε ότι αυτές οι ψηφοθηρικές τακτικές ήταν διαχρονικές, γινόντουσαν και από άλλες παρατάξεις. Το έγραφα και χθες, οι πολίτες μας ψήφισαν για να αλλάξουμε τα κακώς κείμενα, όχι για να τα διαιωνίσουμε. Προφανώς κάθε περίπτωση είναι διαφορετική, αλλά νομίζω ότι το μήνυμα πρέπει να είναι ένα από όλους μας, κυρίως από τα μέλη του υπουργικού συμβουλίου, οι πολίτες απαιτούν ένα άλλο υπόδειγμα πολιτικής δράσης. Τα υπόλοιπα θα ακολουθήσουν όταν, όπως και όπου πρέπει. Εμείς ήδη γυρίζουμε σελίδα. Το κάνουμε σε συνεργασία με τις Ευρωπαϊκές αρχές, ώστε το σύστημα των αγροτικών ενισχύσεων να εξυγιανθεί [...] Τα κονδύλια τα οποία χάθηκαν, τα οποία ενθυλακώθηκαν από τον κάθε

απατεώνα, να επιστραφούν. Και γι' αυτό τον λόγο θα προχωρήσουμε άμεσα στη σύσταση μιας ειδικής ομάδας ελέγχου με τη συμμετοχή προσώπων και της οικονομικής αστυνομίας και της Ανεξάρτητης Αρχής Δημοσίων Εσόδων και όλων των αρμόδιων ελεγκτικών φορέων. Και η αποστολή της είναι πολύ σαφής και αναμένω αποτελέσματα πολύ γρήγορα. Θα διερευνήσουμε άμεσα και εξαντλητικά με όλα τα ελεγκτικά μέσα, τα οποία διαθέτει το κράτος, τις περιπτώσεις παράνομης καταβολής ενισχύσεων, προκειμένου να καταστεί δυνατός ο καταλογισμός όλων όσων αχρεωστήτως κατεβλήθησαν στους αποδέκτες τους και σύμφωνα πάντα με την ισχύουσα ενωσιακή και εθνική νομοθεσία. Αφού ο ΟΠΕΚΕΠΕ δεν μπόρεσε να εκπληρώσει αυτή την αποστολή, θα την αναλάβει το κράτος

κεντρικά [...] Δεν διστάζω να αναλάβω το βάρος της ευθύνης και στο όνομα όσων κυβέρνησαν και δεν άλλαξαν ένα κράτος που έπρεπε να αλλάξει. Όμως οι δομές του χρειάζονται κάποτε να μεταρρυθμιστούν έστω κι αν αυτό σημαίνει κόστος. Οι πελατειακές σχέσεις δεν μπορούν να διέπουν πια τον τρόπο με τον οποίο πολιτευόμαστε και η επαφή του πολίτη και του κράτους να ξαναχτιστεί σε σωστά θεμέλια. Οδηγός μας είναι η σύγχρονη ψηφιακή πολιτεία που εκφράζει το gov.gr. Το gov δεν ρωτάει τους πολίτες τι ψηφίζουν. Ούτε ζητάει και οποιοδήποτε αντάλλαγμα για να μπορέσει να τους εξυπηρετήσει και νομίζω ότι αυτή η φιλοσοφία πρέπει από δω και στο εξής να διαπνέει τη λειτουργία κάθε κρατικού φορέα και την κουλτούρα κάθε κρατικού αξιωματούχου [...]».

Η ΥΠΟΘΕΣΗ PFIZER ΩΣ ΥΠΟΔΕΙΓΜΑ ΚΑΚΗΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ

Κώστας Μποτόπουλος

Διδάκτωρ Συνταγματικού Δικαίου,
πρ. Ευρωβουλευτής, Πρόεδρος
της Επιτροπής Κεφαλαιαγοράς

1. Η υπόθεση *Pfizer*, και η σχετική απόφαση του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΔΕΕ), παρουσιάζουν τρία χαρακτηριστικά που τις καθιστούν ιδιαίτερα σημαντικές.

Πρώτον, υψηλό δημόσιο ενδιαφέρον, αφού εμπλέκονται άμεσα το πιο υψηλόβαθμο στέλεχος της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, η Πρόεδρός της, και μιας τεράστιας εγκυρότητας και παγκόσμιας εμβέλειας εφημερίδα, οι *New York Times*, γύρω από ένα ζήτημα που άγγιξε τη ζωή όλων των πολιτών της Ευρώπης, και του κόσμου: την πανδημία του κορωνοϊού.

Δεύτερον, κυριαρχία του πολιτικού/συμβολικού επί του πρακτικού αποτελέσματος, αφού η δικαστική διαμάχη είχε ως επίκεντρο το αίτημα της εφημερίδας για πρόσβαση σε σχετικά με τη διαχείριση της πανδημίας έγγραφα, τα οποία η Επιτροπή αρνήθηκε ότι υπήρχαν.

Και τρίτον, ακριβώς εξαιτίας των παραπάνω λόγων –μεγάλο δημόσιο ενδιαφέρον, άρνηση παροχής εγγράφων– πρόθεση του Δικαστηρίου να παράσχει ένα «δημόσιο μάθημα», με επικέντρωση στην έννοια της «καλής διοίκησης» (*good governance*), που στην προκείμενη περίπτωση αποδείχτηκε ότι ήταν το αντίθετό της (*maladministration*)¹.

2. Στην αρχή του δεύτερου χρόνου της πανδημίας, το 2021, κι ενώ είχε ληφθεί απόφαση να υπάρξει κεντρικός συντονιστικός ρόλος της Ένωσης στον εμβολιασμό των πληθυσμών, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή υπέγραψε μια συμφωνία-μαμούθ με τη

¹ Δεν υφίσταται στα θεμελιώδη κείμενα της Ένωσης ορισμός της έννοιας. Η καταρχήν αρμοδιότητα για τη διερεύνηση περιστατικών που σχετίζονται με «κακή διοίκηση» ανατίθεται στον Ευρωπαϊκό Ombudsman (άρθρα 20,24, ιδίως 228, όπου και ειδική αναφορά σε «κακή διοίκηση», Συνθήκης Λειτουργίας Ευρωπαϊκής Ένωσης/ΣυνθΛειτουργ). Καθώς ο Ombudsman δεν συνιστά αποφασιστικό όργανο, το ΔΕΕ έχει λόγο επί των σχετικών υποθέσεων. Βλ. N. Diamantouros, “The relationship between the principle of good administration and legal obligations”, σε: *Lieber Amicorum in Honour of Bo Vesterdorf*, 2007, σελ. 35 επ.· I. Dimitrakopoulos, *Is an Illegal Community Act Necessarily an Instance of Maladministration in the Sense of Article 195 EC?*, *Review of European Administrative Law* 2009, σελ. 45 επ.· A. Tsadiras, *Maladministration and Life beyond Legality: The European Ombudsman Paradigm*, *International Review of Law* 2015.

φαρμακευτική εταιρία Pfizer για παραγωγή και παράδοση 1.8 δισεκατομμυρίων εμβολίων έναντι περίπου 35 δισεκατομμυρίων ευρώ.

Στις 28 Απριλίου 2021, λίγο μετά την ολοκλήρωση της συμφωνίας, η Πρόεδρος της Επιτροπής Ούρσουλα φον ντερ Λάιεν, σε μια συνέντευξή της στην εφημερίδα New York Times, εξήγησε πόσο σημαντική για την εν λόγω συμφωνία ήταν η προσωπική σχέση που είχε αναπτύξει με τον Πρόεδρο της Pfizer Αλμπερτ Μπουρλά. Στο σώμα του άρθρου γινόταν λόγος για ανταλλαγή «πολλών απευθείας τηλεφωνημάτων και μηνυμάτων» μεταξύ φον ντερ Λάιεν και Μπουρλά, ενώ σε προπαρασκευαστική συνέντευξή της με τη δημοσιογράφο κ. Stevi, στις 25 Απριλίου, η Πρόεδρος της Επιτροπής είχε ανοικτά αναφερθεί σε γραπτά μηνύματα.

Έναν χρόνο αργότερα, στις 11 Μαΐου 2022, ίσως γιατί είχε πλέον αποδειχθεί ότι η παραγγελία υπήρξε υπερβολικά πληθωρική², ίσως γιατί οι ανεπίσημες προσπάθειες δεν είχαν αποδώσει, ίσως λόγω πληροφόρησης ότι οι προσωπικές ανταλλαγές μέσω τηλεφωνημάτων και μηνυμάτων συνεχίζονταν, η δημοσιογράφος που είχε πάρει τις συνεντεύξεις³ υπέβαλε γραπτή επίσημη αίτηση στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή να της κοινοποιήσει όλα τα μηνύματα που είχαν ανταλλαγεί μεταξύ 1ης Ιανουαρίου 2021 και 11ης Μαΐου 2022.

Καθώς η Επιτροπή δεν έδωσε καμία απάντηση μέσα στην προθεσμία των 15 ημερών⁴, στις 28 Ιουνίου 2022 εκπρόσωπος των New York Times υπέβαλε, εκ μέρους της εφημερίδας, επιβεβαιωτικό αίτημα⁵ με το ίδιο περιεχόμενο. Στις 20 Ιουλίου η Επιτροπή απάντησε γραπτώς, απευθυνόμενη στη δημοσιογράφο, ότι δεν είχε στη διάθεσή της κανένα έγγραφο που να συνάδει με τις προδιαγραφές της αίτησης και γι' αυτό δεν ήταν σε θέση να ικανοποιήσει το αίτημά της. Η εφημερίδα επανήλθε με δεύτερο επιβεβαιωτικό αίτημα⁶ στις 9 Αυγούστου, στο οποίο η Επιτροπή απάντησε σε τρεις χρόνους: στις 31 Αυγούστου, λέγοντας ότι η αίτηση βρισκόταν υπό επεξεργασία και χρειαζόταν να παραταθεί η προθεσμία απάντησης· στις 21 Σεπτεμβρίου, ανακοινώνοντας ότι δεν είχε ακόμα αποφανθεί η νομική της υπηρεσία· και τελικά στις 16 Νοεμβρίου 2022, εκδίδοντας και κοινοποιώντας στη δημοσιογράφο απόφαση, σύμφωνα με την οποία δεν είχε στη διάθεσή της κανένα από τα αιτούμενα έγγραφα και γι' αυτό δεν ήταν σε θέση να ικανοποιήσει το αίτημά της.

Κατ' αυτής της απόφασης, που λήφθηκε σε λίγο παραπάνω από 6 μήνες από τότε που κατατέθηκε το αίτημα πρόσβασης στα έγγραφα (11 Μαΐου-16 Νοεμβρίου), προσέφυγαν η δημοσιογράφος και οι New York Times δυνάμει του άρθρου 263 της Συνθήκης της ΕΕ (ΣυνθΕΕ)⁷. Το Δικαστή-

² Τα εμβόλια δεν χρησιμοποιήθηκαν τελικά όλα, η δε Πρόεδρος της Επιτροπής επικρίθηκε για «προσωπική διπλωματία».

³ Παράλληλα με την κυρία φον ντερ Λάιεν, η δημοσιογράφος κυρία Stevi είχε μιλήσει, επίσης στις 25 Απριλίου, και με τον κύριο Μπουρλά.

⁴ Δυνάμει του άρθρου 7 παρ. 1 του Κανονισμού 1049/2001 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου για την «πρόσβαση του κοινού στα έγγραφα του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου, του Κοινοβουλίου και της Επιτροπής».

⁵ Δυνάμει του άρθρου 7 παρ. 4 του Κανονισμού 1049/2001, που ορίζει «η απουσία απάντησης του θεσμικού οργάνου εντός της καθορισμένης προθεσμίας παρέχει στον αιτούντα το δικαίωμα να υποβάλει επιβεβαιωτική αίτηση».

⁶ Δυνάμει του άρθρου 7 παρ. 2 του Κανονισμού 1049/2001, που ορίζει ότι «στην περίπτωση ολικής ή μερικής άρνησης του θεσμικού οργάνου, ο αιτών μπορεί να υποβάλει επιβεβαιωτική αίτηση ζητώντας από το θεσμικό όργανο να αναθεωρήσει τη θέση του».

⁷ Σύμφωνα με το οποίο το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης ελέγχει τη νομιμότητα των πράξεων των οργάνων της Ένωσης, αποφαινόμενο επί προσφυγών κάθε φυσικού ή νομικού προσώπου το οποίο αφορά άμεσα και ατομικά

ριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης συζήτησε την προσφυγή στις 15 Νοεμβρίου 2024 –δύο χρόνια μετά την υποβολή της– και δημοσίευσε τη σχολιαζόμενη απόφαση στις 14 Μαΐου 2025.

3. Με την απόφαση αυτή, το Δικαστήριο

α) δικαίωσε πλήρως το αίτημα των εναγόντων και ακύρωσε την απόφαση της Επιτροπής,

β) απέρριψε όλα τα επιχειρήματα της Επιτροπής –κατά σειρά: περί μη νομιμοποίησης των New York Times, περί μη παραδεκτού της εκ των υστέρων κατάθεσης στον φάκελο των συνεντεύξεων με την κυρία φον ντερ Λάιεν και τον κύριο Μπουρλά, περί μη παραβίασης των υποχρεώσεων της εκ της αρχής πρόσβασης στα έγγραφα και περί μη ύπαρξης σημαντικών στοιχείων στα έγγραφα-μηνύματα που καταστράφηκαν,

γ) συμπλήρωσε νέα στοιχεία και προσέδωσε νέο φως στην «αρχή της καλής διοίκησης» (principle of good administration), ιδίως σε συνάρτηση με το δικαίωμα πρόσβασης σε έγγραφα.

4. Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον ότι το Δικαστήριο, από τις τρεις νομικές βάσεις τις οποίες επικαλέστηκαν οι ενάγοντες προς στήριξη της προσφυγής τους –άρθρο 3, στοιχ. α⁸ του Κανονισμού 1049/2001 περί πρόσβασης του κοινού στα έγγραφα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, του Συμβουλίου και της Επιτροπής σε συνδυασμό με το άρθρο 11⁹ της Χάρτας θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ένωσης, άρθρο 2 παρ. 3¹⁰ του Κανονισμού 1049/2001 και «αρχή της καλής διοίκησης» (χωρίς αναφορά σε συγκεκριμένη διάταξη)– επιλέγει να εξετάσει πρώτα (σκέψη 22 της απόφασης¹¹), και, όπως τελικά αποδεικνύεται, αποκλειστικά (σκέψη 86¹²), την τελευταία: την αρχή της καλής διοίκησης.

Η αρχή αυτή, ως «χρηστή διοίκηση» (good governance), έχει έρεισμα στο άρθρο 15 της Συνθήκης για τη Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΣυνθΛειτουργία)¹³, καθώς και στο άρθρο 41 της Χάρτας Θεμελιωδών Δικαιωμάτων (Χάρτα), όπου περιγράφεται ως δικαίωμα κάθε προσώπου για «αμερόληπτη, δίκαιη και εντός ευλόγου προθεσμίας εξέταση των υποθέσεων του από τα όργανα και οργανισμούς της Ένωσης» (παρ. 1) και περιλαμβάνει –«ιδίως», δηλαδή όχι αποκλειστικά– το δικαίωμα προηγούμενης ακρόασης, το δικαίωμα πρόσβασης σε προσωπικό φάκελο και την υποχρέωση αιτιολογίας εκ μέρους της διοίκησης (παρ. 2), καθώς και το δικαίωμα αποκατάστασης της ζημίας (παρ. 3) και το δικαίωμα απεύθυνσης στα όργανα της Ένωσης σε καθεμία από τις επίσημες γλώσσες της (παρ. 4).

μια συγκεκριμένη απόφαση.

⁸ Στο οποίο περιέχεται ο ακόλουθος ορισμός του «εγγράφου»: «οποιοδήποτε περιεχόμενο ανεξάρτητα από το χρησιμοποιηθέν υπόθεμα (γραμμένο σε χαρτί ή αποθηκευμένο σε ηλεκτρονική μορφή, ή με ηχητική, οπτική ή οπτικοακουστική εγγραφή), που αφορά τις πολιτικές, τις δράσεις και τις αποφάσεις αρμοδιότητας του θεσμικού οργάνου».

⁹ Περί «ελευθερίας έκφρασης και πληροφόρησης» (και όχι, μάλλον περιέργως, στο άρθρο 42 περί πρόσβασης στα έγγραφα).

¹⁰ «Ο παρών Κανονισμός εφαρμόζεται σε όλα τα έγγραφα εις χείρας θεσμικού οργάνου, δηλαδή σε όσα συντάσσονται ή παραλαμβάνονται από αυτό και βρίσκονται στην κατοχή του, σε όλους τους τομείς δραστηριότητας της Ευρωπαϊκής Ένωσης».

¹¹ “The Court considers that the third plea should be examined first”.

¹² “Accordingly, the third plea in law must be upheld and the contested decision annulled, without its being necessary to rule on the other pleas in the action or on the applicants’ request for a measure of inquiry”.

¹³ «Προκειμένου να προωθήσουν τη χρηστή διοίκηση και να εξασφαλίσουν τη συμμετοχή της κοινωνίας των πολιτών, οι θεσμοί, όργανα, γραφεία και ανεξάρτητες αρχές (institutions, bodies, offices and agencies) της Ένωσης θα εκτελούν τα καθήκοντά τους με όσο το δυνατόν πιο ανοικτό τρόπο».

Ως προς το ουσιαστικό της περιεχόμενο, η αρχή της «χρηστής διοίκησης» απορρέει απευθείας από τη δημοκρατική αρχή: από το άρθρο 1 της ΣυνθΕΕ¹⁴ και τα άρθρα 10 και 11 ΣυνθΕΕ, όπου τίθενται οι βάσεις της «συμμετοχικής δημοκρατίας»¹⁵, ενώ στην παρ. 2 του προοιμίου του Κανονισμού 1049/2001 η «διαφάνεια» συσχετίζεται ρητά με την «ενίσχυση των αρχών της δημοκρατίας».

Η χρηστή διοίκηση διακρίνεται σε πέντε επιμέρους αρχές, τις οποίες καθόρισε ήδη από το 2001, μια σχετική «Λευκή Βίβλος»¹⁶: «ανοικτότητα» (openness), συμμετοχή (participation), λογοδοσία (accountability), αποτελεσματικότητα (effectiveness), συνεκτικότητα (coherence). Αν θεωρήσουμε ότι οι δυο τελευταίες εστιάζουν περισσότερο στο επιδιωκόμενο αποτέλεσμα –«καλές» και υπέρ του πολίτη αποφάσεις της διοίκησης–, μένουν οι τρεις θεμελιώδεις προϋποθέσεις της χρηστής διοίκησης, που συγκροτούν και αντίστοιχα υπέρ των πολιτών δικαιώματα: διαφάνεια –να μπορούν ανά πάσα στιγμή να γνωρίζουν οι πολίτες τι αποφάσεις λαμβάνονται, με ποιον τρόπο και για ποιο σκοπό· συμμετοχή –όχι «κλειστές» ή άτυπες διαδικασίες· λογοδοσία –υποχρέωση εξήγησης και ανάδειξης ρόλου των αρμόδιων οργάνων.

Ειδική όψη της εντός της «καλής διοίκησης» αρχής της λογοδοσίας αποτελεί η πρόσβαση στα έγγραφα, η οποία είναι κεντρική στην υπό συζήτηση υπόθεση και στην επιχειρηματολογία του Δικαστηρίου. Και αυτή η επιμέρους αρχή απορρέει ευθέως από τα θεμελιώδη κείμενα: άρθρο 15 παρ. 3 ΣυνθΛειτ¹⁷ και άρθρο 42 της Χάρτας¹⁸, καθώς επίσης και από όλο τον Κανονισμό 1049/2001 (υπό το καθεστώς της προηγούμενης Συνθήκης της Ευρωπαϊκής Κοινότητας). Στο τελευταίο, και ειδικότερο, κείμενο γίνεται ρητά λόγος (σημείο 4 του προοιμίου) για πρόσδοση «όσο το δυνατόν πληρέστερης πρακτικής ισχύος στο δικαίωμα πρόσβασης», κάτι που οδήγησε το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης στη νομολογιακή αρχή ότι ενδεχόμενες εξαιρέσεις από το δικαίωμα πρόσβασης στα έγγραφα θα πρέπει να ερμηνεύονται στενά και να εφαρμόζονται μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις¹⁹.

5. Το γεγονός ότι ένα έγγραφο, για κάποιο λόγο, δεν υπάρχει, ή δεν βρίσκεται στην κατοχή των οργάνων από τα οποία ζητείται, δεν αναιρεί, τονίζει το Δικαστήριο, την υποχρέωση εφαρμογής της αρχής της διαφάνειας και της πρόσβασης στα έγγραφα. Το αντίθετο: «η διοίκηση έχει υπο-

¹⁴ «... μια όλο και πιο στενή ένωση (an ever closer union) ... στην οποία οι αποφάσεις λαμβάνονται όσο το δυνατόν πιο ανοικτά (openly) και κοντά (closely) στον πολίτη».

¹⁵ Στην παρ. 10 παρ. 3 επαναλαμβάνεται η αρχή «της ανοικτότητας και της εγγύτητας» του άρθρου 1, ενώ στην παρ. 11 παρ. 2 θεσπίζεται ο «ανοικτός διάλογος» των πολιτών με τα όργανα της Ένωσης.

¹⁶ *European Governance: A White Paper*. Το Συμβούλιο της Ευρώπης εξέδωσε το 2008, τις 12 «αρχές της δημοκρατικής διοίκησης» (democratic governance), προσθέτοντας στις αρχές της «European Governance» τα «ανθρώπινα δικαιώματα», το «κράτος δικαίου», «τη δημόσια ηθική» (public ethics) και αναλύοντας την «αρχή της αποτελεσματικότητας» στα επιμέρους συστατικά «ηγεσία», «γρήγορα αντανακλαστικά» (responsiveness), «καλό μάνατζμεντ» (sound financial and economic management) και «ισόρροπη και με ματιά στο μέλλον ανάπτυξη» (sustainability and long-term orientation).

¹⁷ «Κάθε πολίτης της Ένωσης και κάθε φυσικό ή νομικό πρόσωπο το οποίο κατοικεί ή έχει την καταστατική του έδρα σε ένα κράτος μέλος έχει δικαίωμα πρόσβασης σε έγγραφα των θεσμικών και λοιπών οργανισμών της Ένωσης, ανεξαρτήτως υποθέματος...».

¹⁸ «Κάθε πολίτης της Ένωσης ή κάθε φυσικό ή νομικό πρόσωπο που κατοικεί ή έχει την καταστατική του έδρα σε ένα κράτος μέλος έχει δικαίωμα πρόσβασης στα έγγραφα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, του Συμβουλίου και της Επιτροπής».

¹⁹ Απόφαση *Kingdom of Netherlands and Gerard von der Wal v Commission*, 2000 και πολλές παρόμοιες έκτοτε.

χρέωση να απαντήσει στον αιτούντα και να δικαιολογήσει την άρνηση πρόσβασης» (σκέψη 37²⁰). Η νομολογιακή αυτή γραμμή δεν είναι νέα, αφού είχε διατυπωθεί στην απόφαση *Dehousse*²¹. Επίσης από τη νομολογία *Dehousse* το Δικαστήριο επικαλέστηκε και χρησιμοποίησε τρεις ακόμα σκέψεις/ αρχές: πρώτον, ότι όταν ένα όργανο της Ένωσης αναφέρει επισήμως ότι αιτούμενα έγγραφα δεν υφίστανται, αυτή η δήλωση δημιουργεί καταρχήν ένα «τεκμήριο αληθείας» (σκέψη 38²²). δεύτερον, ότι οι αιτούντες τα έγγραφα είναι σε θέση να αμφισβητήσουν, έως ανατροπής (rebuttal), αυτό το τεκμήριο, επί τη βάσει «σχετικών και πειστικών στοιχείων» (relevant and consistent evidence) και τότε τα όργανα της Ένωσης είναι υποχρεωμένα να παράσχουν «λογικές εξηγήσεις» (plausible explanations) που να στηρίζουν την άρνηση παροχής εγγράφων (σκέψη 39²³). και τρίτον, ότι τα όργανα της Ένωσης είναι υποχρεωμένα να κάνουν «ό,τι μπορούν για να διευκολύνουν» την πρόσβαση στα έγγραφα (σκέψη 41²⁴), προς εκπλήρωση του σχετικού δικαιώματος των πολιτών.

Η συνεισφορά της σχολιαζόμενης απόφασης συνίσταται στην εξειδίκευση αυτών ακριβώς των προϋποθέσεων διευκόλυνσης της πρόσβασης, υπό το φως της «καλής διοίκησης». Κατά το Δικαστήριο, βασικός κανόνας είναι η διατήρηση των εγγράφων (σκέψη 41²⁵) που συνδέονται με επίσημες ή θεσμικές αρμοδιότητες των οργάνων της Ένωσης –η αρχή, με δικά μου λόγια, «δεν καταστρέφουμε ό,τι μπορεί να χρειαστούμε», με πυξίδα τις έννοιες, με τα λόγια του Δικαστηρίου, της «προβλεψιμότητας» (predictability) και της «λογικής ακολουθίας» (non-arbitrariness) (σκέψη 59²⁶). Και μάλιστα η διατήρηση των εγγράφων δεν πρέπει να είναι στιγμιαία, αλλά να διατηρείται μέσα στο χρόνο (σκέψεις 47²⁷, 48²⁸, 59²⁹) –και πάλι: με βάση τη λογική και την προβλεψιμότητα.

²⁰ “Therefore, it must be stated that the fact that a document to which access has been requested does not exist or the fact that it is not in the possession of the institution concerned does not make the principle of transparency and the right of access to documents inapplicable. On the contrary, the institution concerned is under a duty to respond to the applicant and if necessary to justify its refusal of access for that reason before the courts”.

²¹ *Dehousse v Court of Justice of the EU*, T-433/17, EU:T:2019:632, 20.09.2019.

²² “Furthermore, it must be borne in mind that, according to settled case-law, where an institution states that a document does not exist in the context of an application for access, the non-existence of that document is presumed, in accordance with the presumption of veracity attaching to that statement”.

²³ “Nevertheless, such a presumption may be rebutted in any way, on the basis of relevant and consistent evidence produced by the applicant for access. That presumption must be applied by analogy where the institution declares that it is not in possession of the documents requested”.

²⁴ “In addition, the right of access to documents requires the institutions to do what is necessary to facilitate the effective exercise of that right”.

²⁵ “Such exercise requires that the institutions concerned, in so far as possible and in a non-arbitrary and predictable manner, draw up and retain documentation relating to their activities”.

²⁶ “It is important to recall that the effective exercise of the right of access to documents, which stems from the requirement of transparency, requires that the institutions concerned, in so far as possible and in a non-arbitrary and predictable manner, draw up and retain documentation relating to their activities. In other words, it follows from the right of access to the documents held by the institution concerned that that institution is also under an obligation to ensure their retention over time, linked to the obligation of good administration enshrined in Article 41 of the Charter, without prejudice, of course, to other applicable legal conditions, such as those relating to data protection”.

²⁷ “...the expression ‘possession’ or ‘holding’ cannot be limited to the possession or holding of documents by the institution at the time when it responds to the confirmatory application...”.

²⁸ “... it is necessary to ascertain whether the applicants have submitted relevant and consistent evidence showing that the Commission was, at a given time, in possession of the requested text messages...”.

²⁹ “... an obligation to ensure their retention over time”.

Από τη στιγμή που ζητηθούν έγγραφα, η Ευρωπαϊκή Διοίκηση, σύμφωνα με το Δικαστήριο, οφείλει να διεξάγει έρευνες για την ανεύρεση των εγγράφων (σκέψη 59³⁰) –και μάλιστα ουσιώδεις και προσεκτικές (diligent) έρευνες, παρέχοντας, επιπλέον, στον αιτούντα –εδώ ίσως το Δικαστήριο, ειδικά σε σχέση με τηλεφωνικά μηνύματα, ίσως υπερβάλλει– το εύρος και τη μεθοδολογία της έρευνας (σκέψη 62³¹). Και μόνο αν όλα τα παραπάνω δεν αποδώσουν και δεν «βρεθούν» τα έγγραφα, τότε μπορεί η Ευρωπαϊκή Διοίκηση να μην παράσχει πρόσβαση –ουκ αν λάβοις παρά του μη έχοντος. Όμως σε αυτή τη περίπτωση έχει μια άλλη, κρίσιμη υποχρέωση: να δώσει «λογικές εξηγήσεις» (plausible explanations) για τη μη ύπαρξη των εγγράφων (σκέψεις 25, 28, 39, 40, 60, 67), δηλαδή να μοιραστεί με τον αιτούντα, με πειστικό τρόπο, τις ενέργειές της σε όλα τα παραπάνω στάδια.

Λέει με τη σχολιαζόμενη απόφαση το Δικαστήριο στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή και προσωπικά στην Πρόεδρό της: δεν μπορείτε να «ξεμπερδέψετε» με το δικαίωμα πληροφόρησης της κοινής γνώμης και την υποχρέωση παροχής εγγράφων με μια σκέπη δήλωση ότι τα έγγραφα δεν υπάρχουν. Πρέπει να εξηγήσετε και να πείσετε γιατί δεν υπάρχουν –στην προκείμενη περίπτωση: γιατί «εξαφανίστηκαν» τα γραπτά μηνύματα που αντάλλαξαν, και παραδέχτηκαν ότι αντάλλαξαν, η Πρόεδρος της Επιτροπής και ο επικεφαλής της Pfizer. Και λέει και κάτι άλλο, που είναι ακόμα πιο σημαντικό: στην προκείμενη, κρίσιμης σημασίας, περίπτωση, αυτό το καθήκον καλής διοίκησης το παραβήκατε (σκέψεις 73³², 83³³, 84³⁴, 85³⁵).

6. Το πιο εντυπωσιακό, πράγματι, στοιχείο της σχολιαζόμενης απόφασης είναι ο επικριτικός έναντι της Επιτροπής και της Προέδρου της τόνος. Αυτός ο τόνος οφείλεται σε καχυποψία –«δεν λέτε, ούτε στο Δικαστήριο ούτε στις ευρωπαϊκές κοινωνίες, την αλήθεια»– καχυποψία, όμως, όχι δαισθητική αλλά στηριζόμενη σε γεγονότα.

Η πρώτη σειρά γεγονότων, που παρατίθενται αναλυτικά στην απόφαση, έχουν σχέση με τη στάση της Επιτροπής: η Επιτροπή αγνόησε πλήρως το αίτημα πρόσβασης της δημοσιογράφου και αναγκάσθηκε να κινηθεί μόνο όταν επενέβησαν οι New York Times· ενώ τελικά αποδείχθηκε ότι

³⁰ “...the duty to act diligently, which is inherent in the principle of good administration and which requires the EU administration to act with care and caution in its relations with the public, implies that that administration should conduct searches for the documents to which access is requested with all possible care”.

³¹ “...it had been unable to identify any documents covered by the application for access to documents, without specifying the scope or methodology of that search. It did not specify in the contested decision which types of searches had allegedly been carried out or which document storage locations might have been consulted”.

³² “In those circumstances, the Commission’s explanations, which are based on assumptions, cannot be considered plausible”.

³³ “The Commission’s explanations as to what has become of documents that existed or were supposed to have existed in the past are based on assumptions or imprecise assertions and cannot, therefore, be regarded as plausible”.

³⁴ “It must be held that the Commission did not provide in the contested decision any plausible explanation as to why it had not been able to find the requested documents”.

³⁵ “The presumption of non-existence of the requested documents having been rebutted, it was for the Commission ... to provide a plausible explanation as to why it had been unable to find the requested documents... As essentially follows from the foregoing examination, however, the Commission merely stated that it did not hold the requested documents. In those circumstances, it is appropriate to conclude that the Commission failed to fulfil its obligations when processing the application for access to documents ... and thus breached the principle of good administration laid down in Article 41 of the Charter”.

είχαν ανταλλαγή μηνύματα, και μάλιστα πολλά (σκέψη 43³⁶), η Επιτροπή αρχικά ισχυρίστηκε ότι «δεν γνώριζε» αν υπήρχαν (σκέψη 44³⁷) –και το ανακάλεσε μόνο όταν η εφημερίδα και η δημοσιογράφος εμφάνισαν στο Δικαστήριο τις συνεντεύξεις με τις οποίες οι πρωταγωνιστές μιλούσαν καθαρά για τα μηνύματα μέσω των οποίων είχαν αναπτύξει «σχέση εμπιστοσύνης»· στη συνέχεια η Επιτροπή ισχυρίστηκε ότι «έψαξε» να βρει τα μηνύματα, αλλά «δεν ήταν σε θέση να διευκρινίσει πού έψαξε» (σκέψη 65³⁸)· αργότερα, καθώς έσφιγγε ο κλοιός, η Επιτροπή πρόβαλε το επιχείρημα ότι τα μηνύματα που «χάθηκαν» δεν ήταν «σημαντικά» (σκέψη 76³⁹) και, ακόμα αργότερα, ότι δεν μπορούσε να ξέρει αν ήταν σημαντικά (σκέψη 81⁴⁰)· τέλος, προσπάθησε να προβάλει ως λόγο «εξαφάνισης» των μηνυμάτων το γεγονός ότι, κάποια στιγμή, αντικαταστάθηκαν υποχρεωτικά τα κινητά τηλέφωνα των μελών της Επιτροπής (σκέψεις 71⁴¹-72⁴²) –χωρίς όμως να είναι σε θέση να πει με βεβαιότητα (απλώς «υπέθεσε») αν αντικαταστάθηκε και το τηλέφωνο της Προέδρου και, θα πρόσθετα, για ποιο λόγο η ενδεχόμενη αντικατάσταση συσκευής σήμανε και εξαφάνιση του (δημοσίου ενδιαφέροντος) περιεχομένου της. Όλα αυτά δεν συνιστούν ούτε πειστικές ούτε λογικές δικαιολογίες, λέει, όσο πιο καθαρά γίνεται το Δικαστήριο.

Αλλά και από δυο άλλα θεσμικά όργανα της Ένωσης εγέρθηκαν «υποψίες» ως προς τη διάθεση διαφάνειας της Επιτροπής σχετικά με την προμήθεια των εμβολίων από τη Pfizer. Το πρῶ-

³⁶ “It must be pointed out that it is apparent from the explanations provided by the Commission in response to a question put to it by the Court ... that it [did] not deny that text messages [had] been exchanged between the President of the Commission and the Chief Executive Officer of [the pharmaceutical company] Pfizer in the course of their contacts in the early months of 2021’, going so far as to assert that it had ‘never denied this fact’”.

³⁷ “At the hearing, the Commission neither confirmed nor denied the existence of that exchange of text messages in the past and could only surmise that that exchange could have taken place”.

³⁸ “It should be noted that, at the hearing, the Commission stated that it was unable to specify which document storage locations had been examined by the cabinet of its President. Nor did the Commission provide any indication as to which locations outside the records management system had been consulted”.

³⁹ “It is only in its written pleadings and at the hearing that the Commission noted that the requested text messages did not contain important or non-short-lived information or involving follow-up by it or its services”.

⁴⁰ “The Commission has not explained why it reached the conclusion that text messages exchanged between its President and the chief executive officer of the pharmaceutical company Pfizer in the context of the procurement of vaccines by that institution in connection with the COVID-19 pandemic had not been deemed to contain important information”.

⁴¹ “The Commission noted that the mobile phones of its members were mandatorily replaced, for security reasons, after a reasonable period of use. However, the Commission did not confirm whether the mobile phone(s) made available to its President had been replaced since the submission of the application for access to documents or whether they had been replaced between the searches carried out following the initial application and the confirmatory application. When questioned on that point at the hearing, the Commission stated that it assumed that its President’s mobile phone had been replaced since the submission of the initial application, as it was a mandatory rule for security reasons. Furthermore, it indicated that it assumed that the mobile phone currently made available to its President was not the same as the one that she had in April 2021, but that it could not confirm whether or not the content of that new mobile phone corresponded to that of the old one”.

⁴² “Thus, it remains impossible to know with certainty, first, whether the requested text messages still exist or whether they have been deleted and, if so, whether such a deletion took place deliberately or automatically and, second, whether the mobile phones of the President of the Commission were replaced and, in that case, what has become of those devices, or indeed whether they underwent searches carried out following the initial application and the confirmatory application”.

το όργανο, που αναφέρεται στη σχολιαζόμενη απόφαση (σκέψεις 55⁴³-56⁴⁴) είναι το Ελεγκτικό Συνέδριο, το οποίο κατέληξε ότι είχαν λάβει χώρα διαπραγματεύσεις ενόψει της προμήθειας, αλλά δεν δόθηκε –ούτε στο ίδιο το Ελεγκτικό Συνέδριο– καμία εξήγηση περί αυτών –κάτι τέτοιο λέγεται, σχολιάζω εγώ, «μυστική διπλωματία». Το δεύτερο ενωσιακό όργανο, που δεν αναφέρει η απόφαση, αλλά του οποίου τη δραστηριοποίηση σίγουρα γνώριζαν οι δικαστές, είναι ο Ευρωπαϊός Συνήγορος του Πολίτη (Ombudsman), ο οποίος, στην ετήσια έκθεση του 2022, είχε αναφερθεί σε πολλές περιπτώσεις «κακής διοίκησης» (maladministration) εκ μέρους της Επιτροπής, αναφέροντας ειδικά την άρνηση να δοθούν στη δημοσιότητα τα σχετικά με τους εμβολιασμούς μηνύματα⁴⁵. Μετά δε τη δημοσίευση της σχολιαζόμενης απόφασης, ο Ευρωπαϊός Ombudsman έκανε την ακόλουθη δήλωση: «Το Δικαστήριο, όπως και ο Ombudsman, τόνισαν για μια ακόμα φορά με έμφαση ότι το δικαίωμα πρόσβασης στα έγγραφα επιβάλλει στους εμπλεκόμενους θεσμούς, στο μέτρο του δυνατού, να διαμορφώνουν (draw up) και να διατηρούν (retain) όλα τα στοιχεία (documentation) που σχετίζονται με τις δραστηριότητές τους»⁴⁶.

7. Αυτό που προσπαθεί να επιβάλει το Δικαστήριο είναι ο σεβασμός στη δημοκρατική αρχή και όχι η πρόσβαση στα συγκεκριμένα έγγραφα. Κανείς δεν περιμένει να «βρεθούν» ξαφνικά τα «χαμένα» μηνύματα που ανταλλάγησαν μεταξύ της κυρίας φον ντερ Λάιεν και του κυρίου Μπουρλά, ούτε πιστεύει ότι μπορεί να περιείχαν κάτι συγκλονιστικότερο από διαβεβαιώσεις για μια αμοιβαία επωφελή συμφωνία –η ίδια η Επιτροπή, εξάλλου, αμέσως μόλις έλαβε γνώση της απόφασης, ανακοίνωσε ότι εξετάζει τρόπους να συμμορφωθεί, «παρέχοντας μια πιο πλήρη και αναλυτική εξήγηση», ντύνοντας, δηλαδή, κάπως την αρχική «γύμνια» της. Μια γύμνια, πάντως, που, σε επίπεδο διακυβέρνησης, δηλαδή σε δημοκρατικό επίπεδο, αποκαλύφθηκε.

Η δημοκρατική αρχή, λέει πίσω από τις γραμμές αλλά με τρόπο ξεκάθαρο η απόφαση, απαιτεί, ιδίως σε υποθέσεις και αποφάσεις γενικότερης σημασίας, που αγγίζουν τη ζωή των πολιτών, δυο τουλάχιστον πράγματα. Πρώτον, να μη θεωρούνται νεκρό γράμμα, ή έστω «λεπτομέρειες», οι αρχές της ενημέρωσης και της λογοδοσίας –οι «καλές προθέσεις», ακόμα και η υπηρετση του δημοσίου συμφέροντος, που έλαβε χώρα, κατά τα άλλα, στην προκείμενη περίπτωση⁴⁷, δεν δικαι-

⁴³ “The special report of the European Court of Auditors on the procurement of vaccines by the European Union in the context of the COVID-19 pandemic confirms the informal negotiation process that was conducted during the negotiation of vaccine contracts in the context of the COVID-19 pandemic, as described by the President of the Commission and the chief executive officer of the pharmaceutical company Pfizer in their interviews with Ms Stevi. In that regard, the applicants note that the Court of Auditors carried out an assessment of the negotiation of those contracts and found that the Commission had not provided any information on the preliminary negotiations for the abovementioned contracts, such as the timing of the talks, the records of the discussions and the details of the terms and conditions agreed”.

⁴⁴ “It is apparent in particular from the abovementioned report that, ‘during March 2021, the President of the Commission conducted preliminary negotiations for a contract with Pfizer/BioNTech.’ Furthermore, the Court of Auditors states in its report that it ‘did not receive any information on the preliminary negotiations for the [European Union’s] biggest contract”.

⁴⁵ Βλ. J. Liboreiro, *A damning verdict, a stinging defeat*, Euronews 15.05.2025.

⁴⁶ Βλ. M. Iraola Iribarren, *Commission’s Pfizer loss hailed as victory for transparency*, Euronews 14.05.2025.

⁴⁷ Ο υπό το συντονισμό της Επιτροπής εμβολιασμός των πολιτών των χωρών της Ένωσης κατά του covid, σε συνδυασμό με το «μεγάλο πολιτικό άλμα» που συνιστά η συγκρότηση του «Ταμείου Ανάκαμψης», αποτελεί ένα από τα μεγάλα επιτεύγματα της πρώτης θητείας της κυρίας φον ντερ Λάιεν. Βλ. Κ. Μποτόπουλο, *Το τοπίο της Δημοκρατίας*, 2022, σελ. 210-224.

ολογούν κάμψη της «καλής διοίκησης». Ακόμη λιγότερο δικαιολογείται η επίδειξη αλαζονείας από την εκτελεστική εξουσία, που υπήρξε διάχυτη στην παρούσα περίπτωση και φούσκωσε, για μια ακόμα φορά, τα πανιά του αντι-ευρωπαϊκού λαϊκισμού⁴⁸. Μόνο «φάρμακο», θύμισε το Δικαστήριο, κατά της καχυποψίας και του λαϊκισμού, είναι η «ανοικτότητα της δημοκρατίας» –την οποία πρέπει να σέβονται και να τρέφουν πρώτοι και καλύτεροι οι ασκούντες την εξουσία. □

⁴⁸ Χαρακτηριστικές ήταν οι δηλώσεις περί «ταπείνωσης της Ευρώπης» εκ μέρους του εκπροσώπου της Ουγγρικής κυβέρνησης, ευρωβουλευτή της Μερόνι και του συμπροέδρου της Ευρωπαϊκής Αριστεράς. Βλ. Ναυτεμπορική 15.05.2025.

ΔΙΚΑΙΟ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΟ ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΜΟΥ: ΜΙΑ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΣΥΝΑΡΜΟΓΗ – ΣΚΕΨΕΙΣ ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΗΝ ΥΠΟΘΕΣΗ C-21/23 (LINDENAROTHEKE) ΤΟΥ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟΥ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ (ΔΕΕ)

Θεόδωρος Ρέντζιος

Υπ. Δρ Δικαίου & Βιοηθικής,
Πάντειο Πανεπιστήμιο
Υπότροφος Ernst & Young
Greece

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Μετά την έναρξη ισχύος του Κανονισμού (ΕΕ) 2016/679 (ΓΚΠ-Δ)¹, ο διάλογος μεταξύ των εθνικών δικαστηρίων και του ΔΕΕ σχετικά με το δίκαιο προστασίας δεδομένων έχει ενισχυθεί. Αυτό αποτυπώνεται στην αύξηση των προδικαστικών ερωτημάτων από τη μεριά των πρώτων, τα οποία ζητούν διευκρινίσεις σε βασικές έννοιες, όπως ο ορισμός των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα και οι νόμιμοι λόγοι επεξεργασίας². Κατά την ερμηνεία των εν λόγω ζητημάτων, η πάγια νομολογία του ΔΕΕ δίνει προτεραιότητα στα δικαιώματα των υποκειμένων των δεδομένων έναντι των συμφερόντων των υπευθύνων επεξεργασίας³, υιοθετώντας μια τελεολογική προσέγγιση που υπογραμμίζει τον

¹ Κανονισμός (ΕΕ) 2016/679 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 27ης Απριλίου 2016, για την προστασία των φυσικών προσώπων έναντι της επεξεργασίας των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα και για την ελεύθερη κυκλοφορία των δεδομένων αυτών και την κατάργηση της οδηγίας 95/46/ΕΚ (Γενικός Κανονισμός για την Προστασία Δεδομένων).

² Βλ. S. Lindroos-Hovinheimo, *Who Controls our Data? The Legal Reasoning of the European Court of Justice in Wirtschaftsakademie Schleswig-Holstein and Tietosuojavaltuutettu v. Jehovan todistajat*, Information and Communications Technology Law 2019, σελ. 226.

³ Βλ. M. Tzanou, *Data Protection as a Fundamental Right Next to Privacy? Reconstructing a not so New Right*, International Data Privacy Law 2013, σελ. 94.

πρωταρχικό στόχο του ΓΚΠΔ να διασφαλίσει υψηλό επίπεδο προστασίας των υποκειμένων όσον αφορά την επεξεργασία των δεδομένων τους⁴. Η απόφαση *Lindenapotheker*, η οποία εκδόθηκε από το τμήμα μείζονος σύνθεσης στις 4 Οκτωβρίου 2024, αποτελεί ορόσημο, καθότι ενισχύει το υψηλό επίπεδο προστασίας που παρέχεται στα υποκείμενα των δεδομένων με την ενσωμάτωση των εγγυήσεων του ΓΚΠΔ –ιδίως εκείνων του άρθρου 9 του ΓΚΠΔ– σε εκείνες που θεσπίζονται από άλλους τομείς του δευτερογενούς ενωσιακού δικαίου.

Ι. ΤΑ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΑ ΠΕΡΙΣΤΑΤΙΚΑ ΤΗΣ ΥΠΟΘΕΣΗΣ

Η αίτηση του Γερμανικού Ομοσπονδιακού Δικαστηρίου για την έκδοση προδικαστικής απόφασης προέκυψε από διαφορά που ήχθη ενώπιόν του σχετικά με την πώληση μέσω διαδικτύου μη συνταγογραφούμενων φαρμάκων. Ο DR, ο οποίος εκμεταλλεύεται ένα φαρμακείο, άσκησε αγωγή κατά του ανταγωνιστή του ND, ο οποίος εκμεταλλεύεται επίσης φαρμακείο υπό την εμπορική ονομασία «Lindenapotheker», επειδή ο τελευταίος εμπορεύεται, από το 2017, μέσω της διαδικτυακής πλατφόρμας «Amazon-Marketplace» (στο εξής: Amazon), φάρμακα τα οποία πρέπει να διατίθενται αποκλειστικά από φαρμακεία, κατά φερόμενη παράβαση του άρθρου 9 ΓΚΠΔ σχετικά με την επεξεργασία «ειδικών κατηγοριών δεδομένων», συμπεριλαμβανομένων των δεδομένων υγείας. Κατά την υποβολή παραγγελιών, οι χρήστες της πλατφόρμας έπρεπε να παρέχουν διάφορες πληροφορίες (π.χ. το ονοματεπώνυμό τους, τη διεύθυνση παράδοσης, καθώς και πληροφορίες που απαιτούνται για την εξατομίκευση των φαρμάκων) χωρίς να τους ζητηθεί ρητή συγκατάθεση. Σύμφωνα με τον DR, αυτή η μορφή εμπορίας αποτελούσε αθέμιτη εμπορική πρακτική, σύμφωνα με το άρθρο 3α του γερμανικού νόμου περί αθέμιτου ανταγωνισμού (εφεξής: UWG), το οποίο ορίζει ότι «αθέμιτα ενεργεί όποιος παραβαίνει διάταξη του νόμου η οποία έχει ως σκοπό, μεταξύ άλλων, να ρυθμίσει τη συναλλακτική συμπεριφορά προς το συμφέρον των συναλλασσομένων στη σχετική αγορά και η παράβαση είναι ικανή να βλάψει σημαντικά τα συμφέροντα των καταναλωτών, άλλων φορέων της αγοράς ή των ανταγωνιστών⁵».

Θεωρώντας ότι οι διατάξεις του ΓΚΠΔ μπορούν να θεωρηθούν «κανόνες συναλλακτικής συμπεριφοράς» κατά το άρθρο 3α του UWG, ο DR υποστήριξε ότι η ηλεκτρονική πώληση φαρμάκων που διατίθενται μόνο μέσω φαρμακείου συνιστά αθέμιτη εμπορική πρακτική λόγω μη συμμόρφωσης με τις απαιτήσεις του άρθρου 9 ΓΚΠΔ σχετικά με την επεξεργασία ειδικών κατηγοριών δεδομένων⁶. Έτσι, άσκησε αγωγή κατά του ND σύμφωνα με το άρθρο 8 παρ. 3 σημ. 1 UWG, ισχυριζόμενος ότι οι ενέργειες του τελευταίου παραβίαζαν τον ΓΚΠΔ. Η αγωγή του DR έγινε

⁴ Σχετικά με την εκτεταμένη χρήση της τεχνολογικής ερμηνείας από το ΔΕΕ βλ. σχετικά Μ. Τζανου, *Balancing Fundamental Rights: United in Diversity? Some Reflections on the Recent Case Law of the European Court of Justice on Data Protection*, Croatian Yearbook of European Law and Policy 53/2010, σελ. 59-60· S. Gutwirth/Y. Pouillet/P. Hert/C. Terwangne/S. Nouwt (Eds), *Reinventing Data Protection*, Springer, 2009· P. Kuch, *Teleology: The Missing Piece to Solving the GDPR Puzzle*, Journal of Data Protection and Privacy 28/2021, σελ. 30-31.

⁵ Άρθρο 3α του γερμανικού νόμου περί αθέμιτου ανταγωνισμού (Gesetz gegen den unlauteren Wettbewerb), της 3ης Ιουλίου 2004 (BGB1. 2004 I, p. 1414).

⁶ Σύμφωνα με το άρθρο 9 ΓΚΠΔ, η επεξεργασία ειδικών κατηγοριών δεδομένων απαγορεύεται γενικά, εκτός εάν πληρούται μία από τις προϋποθέσεις που αναφέρονται στο δεύτερο εδάφιο της εν λόγω διάταξης (π.χ. ρητή συγκατάθεση).

δεκτή τόσο σε πρώτο βαθμό από το πρωτοδικείο Dessau-Roßlau όσο και σε δεύτερο βαθμό, από το εφετείο Naumburg, το οποίο έκρινε ότι η εμπορία μέσω της Amazon φαρμάκων τα οποία πρέπει να διατίθενται αποκλειστικώς από φαρμακεία συνιστά πρακτική αθέμιτη και, ως εκ τούτου, παράνομη, δυνάμει του άρθρου 3 παρ. 1 UWG, καθώς συνεπάγεται επεξεργασία δεδομένων που αφορούν την υγεία, η οποία απαγορεύεται δυνάμει του άρθρου 9 παρ. 1 ΓΚΠΔ, ελλείψει ρητής συγκατάθεσης των πελατών που αγοράζουν τα φάρμακα, σύμφωνα με το άρθρο 9 παρ. 2 στοιχ. α' ΓΚΠΔ. Ακολούθως, ο ND άσκησε αναίρεση ενώπιον του Ανωτάτου Ομοσπονδιακού Δικαστηρίου (Bundesgerichtshof).

II. ΤΟ ΣΚΕΠΤΙΚΟ ΤΟΥ ΔΕΕ

Κληθέν να αποφανθεί επί της διαφοράς, το Ομοσπονδιακό Δικαστήριο σημείωσε ότι σε εθνικό επίπεδο έχουν δοθεί αποκλίνουσες απαντήσεις σχετικά τόσο με τη νομιμοποίηση των ανταγωνιστών να ασκούν αγωγές με βάση αθέμιτες εμπορικές πρακτικές για παραβιάσεις του ΓΚΠΔ, όσο και με την ερμηνεία των δεδομένων υγείας ως «ειδικών κατηγοριών» που καθιερώνει ο ΓΚΠΔ. Ως εκ τούτου, υπέβαλε τα ακόλουθα δύο προδικαστικά ερωτήματα στο ΔΕΕ: *Πρώτον*, αντιτίθενται οι ρυθμίσεις του κεφαλαίου VIII του ΓΚΠΔ προς εθνικές ρυθμίσεις οι οποίες –πέραν των εξουσιών παρεμβάσεως των αρμοδίων για την παρακολούθηση και τη διασφάλιση της εφαρμογής του κανονισμού εποπτικών αρχών και πέραν των δυνατοτήτων έννομης προστασίας των υποκειμένων των δεδομένων– αναγνωρίζουν σε ανταγωνιστές, στην περίπτωση παραβάσεων του εν λόγω κανονισμού, ενεργητική νομιμοποίηση προς άσκηση αγωγής κατά του παραβάτη ενώπιον των πολιτικών δικαστηρίων επί τη βάσει της απαγορεύσεως των αθεμίτων εμπορικών πρακτικών; *Δεύτερον*, αποτελούν τα δεδομένα τα οποία οι πελάτες φαρμακοποιού, ο οποίος εμφανίζεται ως πωλητής σε διαδικτυακή πλατφόρμα πωλήσεων, εισάγουν στην πλατφόρμα αυτή, κατά την παραγγελία φαρμάκων που διατίθενται μεν αποκλειστικά από φαρμακεία, πλην όμως δεν απαιτούν ιατρική συνταγή (όνομα του πελάτη, διεύθυνση παραδόσεως και πληροφορίες αναγκαίες για την εξατομίκευση του παραγγελλέντος φαρμάκου που διατίθεται αποκλειστικά από φαρμακεία), δεδομένα που αφορούν την υγεία κατά την έννοια του άρθρου 9 παρ. 1 ΓΚΠΔ;

1. Η ΦΥΣΗ ΤΩΝ ΜΕΣΩΝ ΕΝΝΟΜΗΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΤΟΥ ΓΚΠΔ

Το πρώτο προδικαστικό ερώτημα ζητά από το ΔΕΕ να προσδιορίσει αν τα μέσα έννομης προστασίας που προβλέπονται στα άρθρα 77-79 ΓΚΠΔ είναι εξαντλητικά⁷. Ειδικότερα, το ΔΕΕ κλήθηκε να εκτιμήσει αν το εθνικό δίκαιο επιτρέπει σε έναν ανταγωνιστή να ασκήσει αγωγή βάσει της απαγόρευσης των αθεμίτων εμπορικών πρακτικών για εικαζόμενες παραβιάσεις του ΓΚΠΔ από άλλη

⁷ Οι εν λόγω διατάξεις παρέχουν στα υποκείμενα των δεδομένων το δικαίωμα υποβολής καταγγελίας ενώπιον εποπτικής αρχής (άρθρο 77 ΓΚΠΔ) ή το δικαίωμα πραγματικής δικαστικής προσφυγής κατά αρχής ελέγχου (άρθρο 78 ΓΚΠΔ) ή υπευθύνου επεξεργασίας/εκτελούντος την επεξεργασία (άρθρο 79 ΓΚΠΔ). Μεταξύ των μέσων έννομης προστασίας που προβλέπονται στο κεφάλαιο VIII του ΓΚΠΔ παρέχεται επίσης η δυνατότητα στα υποκείμενα των δεδομένων να υποβάλουν αγωγή αποζημίωσης (άρθρο 82 ΓΚΠΔ), καθώς και να αναθέσουν σε μη κερδοσκοπικό φορέα, οργάνωση ή ένωση να υποβάλει καταγγελία ή να ασκήσει, εξ ονόματός τους, τα δικαιώματα που παρέχει ο ΓΚΠΔ (άρθρο 80 παρ. 1 ΓΚΠΔ).

επιχείρηση. Πράγματι, το Ομοσπονδιακό Δικαστήριο σημείωσε ότι, μολονότι τα μέσα έννομης προστασίας που προβλέπονται στο κεφάλαιο VIII του ΓΚΠΔ δεν παρέχουν ρητά στους ανταγωνιστές το δικαίωμα να ασκούν αγωγές βάσει του δικαίου ανταγωνισμού όταν οι παραβιάσεις του ΓΚΠΔ συνιστούν αθέμιτες εμπορικές πρακτικές, εντούτοις δεν αποκλείεται αυτή τη δυνατότητα.

Αντιμετωπίζοντας το ζήτημα αυτό, το ΔΕΕ καταλήγει στο συμπέρασμα ότι τα μέσα έννομης προστασίας του ΓΚΠΔ δεν είναι εξαντλητικά. Ο ισχυρισμός αυτός βασίζεται σε τρία επιχειρήματα: Πρώτον, το Δικαστήριο υπογραμμίζει ότι ο ΓΚΠΔ δεν αποκλείει το σχετικό δικαίωμα του ανταγωνιστή, καθώς τα μέσα έννομης προστασίας του υποκειμένου των δεδομένων νοούνται «με την επιφύλαξη» κάθε άλλης διοικητικής, δικαστικής ή εξωδικαστικής προσφυγής⁸. Δεύτερον, το ΔΕΕ επισημαίνει ότι η απουσία διατάξεων στο κεφάλαιο VIII του ΓΚΠΔ, οι οποίες να προβλέπουν ότι οι ανταγωνιστές μιας επιχείρησης, η οποία φέρεται ότι παρέβη τις εν λόγω ουσιαστικές διατάξεις, μπορούν να ασκήσουν αγωγή με αίτημα την παύση της παράβασης αυτής, εξηγείται από το γεγονός ότι μόνον τα υποκείμενα των δεδομένων, και όχι οι ανταγωνιστές της επιχείρησης, είναι αποδέκτες της προστασίας των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα την οποία εγγυάται ο κανονισμός αυτός⁹. Τούτου λεχθέντος, μολονότι η παράβαση των εν λόγω ουσιαστικών διατάξεων είναι ικανή να επηρεάσει πρωτίστως τα πρόσωπα τα οποία αφορούν τα επίμαχα δεδομένα, μπορεί επίσης να θίξει τρίτους, όπερ καταδεικνύεται από το γεγονός ότι το άρθρο 82 παρ. 1 ΓΚΠΔ προβλέπει δικαίωμα αποζημίωσης για «κάθε πρόσωπο το οποίο υπέστη υλική ή μη υλική ζημία ως αποτέλεσμα παραβίασης του [κανονισμού αυτού]».

Εν συνεχεία, επικαλούμενο προηγούμενη νομολογία του¹⁰, το Δικαστήριο υπενθυμίζει ότι η παράβαση κανόνα σχετικού με την προστασία των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα μπορεί να συνεπάγεται ταυτόχρονα την παράβαση κανόνων σχετικών με την προστασία των καταναλωτών ή με τις αθέμιτες εμπορικές πρακτικές και να συνιστά σημαντική ένδειξη προκειμένου να εκτιμηθεί αν υφίσταται κατάχρηση δεσπόζουσας θέσης κατά την έννοια του άρθρου 102 ΣΛΕΕ¹¹. Επιπλέον, το ΔΕΕ τονίζει ότι, παρόλο που οι διατάξεις του κεφαλαίου VIII του ΓΚΠΔ δεν προβλέπουν ειδικώς τέτοια ρήτρα ανοίγματος, η οποία να παρέχει ρητώς στα κράτη μέλη τη δυνατότητα να προβλέπουν ότι ο ανταγωνιστής επιχείρησης η οποία φέρεται ότι παρέβη τις ουσιαστικές διατάξεις του ΓΚΠΔ μπορεί να ασκήσει αγωγή με αίτημα την παύση της εν λόγω παράβασης, εντούτοις, από το γράμμα και το πλαίσιο στο οποίο εντάσσονται οι διατάξεις του εν λόγω κεφαλαίου, προκύπτει ότι ο νομοθέτης της Ένωσης δεν θέλησε, με τη θέσπιση του ΓΚΠΔ, να προβεί σε εξαντλητική εναρμόνιση των μέσων έννομης προστασίας που παρέχονται σε περίπτωση παράβασης των διατάξεων του τελευταίου, ούτε, ιδίως, θέλησε να αποκλείσει μια τέτοια δυνατότητα άσκησης αγωγής από τους ανταγωνιστές του φερόμενου ως παραβάτη των σχετικών διατάξεων, βάσει του εθνικού δικαίου για την απαγόρευση των αθέμιτων εμπορικών πρακτικών¹².

⁸ Βλ. ΔΕΕ C-21/23, *Lindenapotheker*, 04.10.2024, σκ. 53.

⁹ Βλ. *ibidem*, σκ. 54.

¹⁰ Βλ. ΔΕΕ C-319/20, *Meta Platforms Ireland*, 28.04.2022, σκ. 78· ΔΕΕ C-252/21, *Meta Platforms κ.λπ.*, 04.07.2023, σκ. 47 και 62.

¹¹ Βλ. ΔΕΕ C-21/23, *ό.π.*, σκ. 55.

¹² Βλ. *ibidem*, σκ. 59-60.

Τρίτον, το Δικαστήριο εκτιμά ότι η δυνατότητα του ανταγωνιστή επιχείρησης να ασκήσει αγωγή ενώπιον των πολιτικών δικαστηρίων επί τη βάσει της απαγορεύσεως των αθέμιτων εμπορικών πρακτικών, προκειμένου να παύσει παράβαση των ουσιαστικών διατάξεων του ΓΚΠΔ την οποία φέρεται ότι διέπραξε η επιχείρηση αυτή, όχι μόνο δεν θίγει τους ως άνω σκοπούς, αλλά, αντιθέτως, μπορεί να ενισχύσει την πρακτική αποτελεσματικότητα των συγκεκριμένων διατάξεων και, κατ' επέκταση, το επιδιωκόμενο με τον εν λόγω κανονισμό υψηλό επίπεδο προστασίας των υποκειμένων των δεδομένων έναντι της επεξεργασίας των προσωπικών τους δεδομένων¹³. Από την μία πλευρά, η διευρυμένη δυνατότητα επίκλησης των ουσιαστικών διατάξεων του ΓΚΠΔ και από άλλα πρόσωπα δεν θίγει την επίτευξη του σκοπού της διασφάλισης συνεκτικού επιπέδου προστασίας των υποκειμένων των δεδομένων σε ολόκληρη την Ένωση και της αποφυγής αποκλίσεων που εμποδίζουν την ελεύθερη κυκλοφορία των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα εντός της εσωτερικής αγοράς, δεδομένου ότι οι ουσιαστικές διατάξεις του ΓΚΠΔ επιβάλλονται κατά τον ίδιο τρόπο σε όλους τους υπευθύνους επεξεργασίας, η δε τήρησή τους διασφαλίζεται με τα μέσα έννομης προστασίας που προβλέπει ο ίδιος ο κανονισμός¹⁴. Από την άλλη πλευρά, η επέκταση της δυνατότητας επίκλησης των ουσιαστικών διατάξεων του ΓΚΠΔ μειώνει την πιθανότητα παραβίασης των δικαιωμάτων των υποκειμένων των δεδομένων και, ως εκ τούτου, ενισχύει σημαντικά την προστασία που παρέχεται στα υποκείμενα των δεδομένων¹⁵.

2. ΤΟ ΕΥΡΟΣ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ ΤΩΝ «ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΠΟΥ ΑΦΟΡΟΥΝ ΤΗΝ ΥΓΕΙΑ»

Το δεύτερο προδικαστικό ερώτημα επιτρέπει στο ΔΕΕ να επιβεβαιώσει ότι η έννοια των «ειδικών κατηγοριών δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα», και συγκεκριμένα των δεδομένων υγείας, πρέπει να ερμηνεύεται ευρέως, δεδομένου του στόχου που έχει θέσει ο ΓΚΠΔ να διασφαλίσει υψηλό επίπεδο προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων και ελευθεριών των υποκειμένων όσον αφορά την επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα¹⁶. Επιπλέον, το ΔΕΕ διευκρινίζει ότι ο ορισμός¹⁷ των «δεδομένων που αφορούν την υγεία» περιλαμβάνει τις πληροφορίες που αποκαλύπτουν οι πελάτες κατά την ηλεκτρονική παραγγελία μη συνταγογραφούμενων φαρμάκων. Έτσι, τα δεδομένα τα οποία ο πελάτης εισάγει σε διαδικτυακή πλατφόρμα κατά την παραγγελία φαρμάκων, τα οποία πρέπει να διατίθενται αποκλειστικώς από φαρμακεία, είναι ικανά να αποκαλύψουν, μέσω νομτικής διεργασίας συσχετισμού ή επαγωγής, πληροφορίες σχετικά με την κατάσταση της υγείας του υποκειμένου των δεδομένων, στο μέτρο που η παραγγελία αυτή συνεπάγεται τη σύνδεση ενός φαρμάκου, των θεραπευτικών του ενδείξεων ή των χρήσεών του με ένα φυσικό πρόσωπο, ταυτοποιημένο ή ταυτοποιήσιμο βάσει στοιχείων όπως το όνομα του προσώπου αυτού και η διεύθυνση παράδοσης¹⁸.

¹³ Βλ. *ibidem*, σκ. 62.

¹⁴ Βλ. *ibidem*, σκ. 68.

¹⁵ Βλ. *ibidem*, σκ. 70.

¹⁶ Βλ. *ibidem*, σκ. 81. Αυτό είχε ήδη επισημανθεί στις αποφάσεις ΔΕΕ C-184/20, *Vyriausioji tarnybinės etikos komisija*, 01.08.2022, σκ. 125 και C-101/01, *Lindqvist*, 06.11.2003, σκ. 50.

¹⁷ Άρθρο 4 περ. 15 και αιτιολ. σκ. 35 ΓΚΠΔ.

¹⁸ Βλ. ΔΕΕ C-21/23, *Lindenapotheker*, ό.π., σκ. 84.

Παρά τις αμφιβολίες του Ομοσπονδιακού Δικαστηρίου, ο χαρακτηρισμός των πληροφοριών αυτών ως δεδομένων υγείας παραμένει ισχυρός ακόμη και αν τα εν λόγω φάρμακα δεν απαιτούν ιατρική συνταγή και, ως εκ τούτου, μπορούν να αγοραστούν από άλλα άτομα εκτός του τελικού χρήστη. Για το ΔΕΕ, κατά την εφαρμογή του καθεστώτος προστασίας βάσει του άρθρου 9 παρ. 1 ΓΚΠΔ, δεν έχει σημασία αν οι πληροφορίες αφορούν τον χρήστη της πλατφόρμας ή οποιοδήποτε άλλο άτομο για το οποίο έγινε η παραγγελία¹⁹. Επιπλέον, η διάκριση αναλόγως του είδους των οικείων φαρμάκων και του αν για την πώλησή τους απαιτείται ή όχι ιατρική συνταγή θα αντέβαινε στον σκοπό του άρθρου 9 παρ. 1 ΓΚΠΔ, ο οποίος συνίσταται στη διασφάλιση αυξημένης προστασίας έναντι επεξεργασίας η οποία, λόγω του ιδιαίτερα ευαίσθητου χαρακτήρα των δεδομένων, μπορεί να συνιστά ιδιαιτέρως σοβαρή επέμβαση στα θεμελιώδη δικαιώματα του σεβασμού της ιδιωτικής ζωής και της προστασίας των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα²⁰.

Ως εκ τούτου, το Δικαστήριο καταλήγει στο συμπέρασμα ότι «οι πληροφορίες τις οποίες παρέχουν οι πελάτες του έχοντας την εκμετάλλευση φαρμακείου κατά τη διαδικτυακή παραγγελία φαρμάκων τα οποία πρέπει να διατίθενται αποκλειστικώς από φαρμακεία, χωρίς να απαιτείται ιατρική συνταγή, συνιστούν δεδομένα που αφορούν την υγεία, κατά την έννοια του άρθρου 9 παρ. 1 ΓΚΠΔ, ακόμη και αν υπάρχει μόνον ορισμένος βαθμός πιθανότητας, και όχι απόλυτη βεβαιότητα, ότι τα φάρμακα αυτά προορίζονται για τους συγκεκριμένους πελάτες²¹». Κι αυτό, διότι δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο, ακόμη και στην περίπτωση που τα φάρμακα αυτά προορίζονται για πρόσωπα διαφορετικά από τους πελάτες, να είναι δυνατή η ταυτοποίηση των προσώπων αυτών και η συναγωγή συμπερασμάτων σχετικά με την κατάσταση της υγείας τους²².

III. ΣΧΟΛΙΑΣΜΟΣ

Οι απαντήσεις που έδωσε το Δικαστήριο αποτελούν σημαντικό βήμα για την ενίσχυση της προστασίας των υποκειμένων των δεδομένων, ενώ ο καινοτόμος χαρακτήρας της εν λόγω απόφασης, η οποία ενσωματώνει εγγυήσεις που υφίστανται «εκτός» και «εντός» πλαισίου του ΓΚΠΔ, μπορεί να εγείρει ορισμένες κρίσιμες σκέψεις σχετικά με τις πρακτικές επιπτώσεις της, ιδίως για τους υπευθύνους επεξεργασίας δεδομένων και το ηλεκτρονικό εμπόριο εν γένει.

¹⁹ Βλ. *ibidem*, σκ. 86-88.

²⁰ Βλ. *ibidem*, σκ. 89.

²¹ Βλ. *ibidem*, σκ. 90.

²² Βλ. *ibidem*, σκ. 91. Τούτο θα μπορούσε να συμβεί, για παράδειγμα, όταν τα επίμαχα φάρμακα δεν παραδίδονται στην κατοικία του πελάτη που τα παρήγγειλε, αλλά στην κατοικία άλλου προσώπου, ή όταν, ανεξαρτήτως της διεύθυνσης παράδοσης, ο πελάτης αναφέρθηκε, με την παραγγελία του ή με τις σχετικές με αυτήν επικοινωνίες του, σε άλλο πρόσωπο του οποίου η ταυτότητα μπορεί να εξακριβωθεί, όπως είναι ένα μέλος της οικογενείας του. Ομοίως, όταν η παραγγελία απαιτεί την ταυτοποίηση και/ή την καταχώριση του πελάτη, για παράδειγμα με τη δημιουργία λογαριασμού πελάτη ή με την προσχώρησή του σε πρόγραμμα επιβράβευσης σταθερών πελατών, δεν αποκλείεται οι πληροφορίες που παρέχει ο πελάτης στο πλαίσιο αυτό να μπορούν να χρησιμοποιηθούν για τη συναγωγή συμπερασμάτων όχι μόνον σχετικά με την κατάσταση της υγείας του πελάτη αυτού, αλλά και σχετικά με την κατάσταση της υγείας άλλου προσώπου, ιδίως σε συνδυασμό με τις πληροφορίες οι οποίες αφορούν τα παραγγελθέντα φάρμακα.

1. ΟΙ ΕΓΓΥΗΣΕΙΣ «ΕΚΤΟΣ» ΠΛΑΙΣΙΟΥ ΤΟΥ ΓΚΠΔ: Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΤΟΥ ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΜΟΥ

Η διαπίστωση ότι το σύστημα των μέσων έννομης προστασίας του ΓΚΠΔ επιτρέπει στο εθνικό δίκαιο την επιβολή μέτρων κατά ανταγωνιστή για φερόμενες παραβιάσεις του ΓΚΠΔ αποτελεί αναμφίβολα σημαντική εξέλιξη. Πριν την απόφαση *Lindenapothek* δεν είχε εισέτι αναγνωριστεί η δυνατότητα ενός ανταγωνιστή να επικαλεστεί παράβαση του ΓΚΠΔ βάσει των εθνικών κανόνων περί αθέμιτων εμπορικών πρακτικών. Χωρίς να υποτιμάται η περιωπή της εν λόγω απόφασης, το σκεπτικό του ΔΕΕ δεν φαίνεται ιδιαίτερα πειστικό. Ειδικότερα, το Δικαστήριο προβαίνει σε μια τεολογική ερμηνεία του ΓΚΠΔ, αναφορικά με τον σκοπό διασφάλισης του υψηλότερου δυνατού επιπέδου προστασίας για τα υποκείμενα των δεδομένων, πλην όμως αποδίδει στο κείμενο του κανονισμού νόημα το οποίο δεν επιδιώκεται απαραίτητως από τον ενωσιακό νομοθέτη.

Α. ΔΙΕΥΡΥΝΣΗ ΤΩΝ ΕΓΓΥΗΣΕΩΝ ΤΩΝ ΑΡΘΡΩΝ 77-79 ΓΚΠΔ

Κατά την ανάλυση των άρθρων 77-79 ΓΚΠΔ, φαίνεται να υπάρχουν στοιχεία που υποδηλώνουν ότι, σε αντίθεση με τη θέση του ΔΕΕ, η ρήτρα διασφάλισης στην αρχή των εν λόγω διατάξεων («με την επιφύλαξη άλλων διοικητικών ή δικαστικών προσφυγών») θα πρέπει να ερμηνευθεί ότι αναφέρεται αποκλειστικά στα μέσα έννομης προστασίας που προβλέπονται από τον ίδιο τον ΓΚΠΔ. Βεβαίως, η ερμηνεία αυτή θα μπορούσε να αντικρουστεί με το επιχείρημα ότι το άρθρο 78 παρ. 1 ΓΚΠΔ παρέχει σε κάθε φυσικό ή νομικό πρόσωπο –και όχι μόνο στα υποκείμενα των δεδομένων– το δικαίωμα «πραγματικής δικαστικής προσφυγής κατά νομικά δεσμευτικής απόφασης εποπτικής αρχής που το αφορά». Ωστόσο, μια συνδυαστική ανάγνωση των άρθρων 77-79 ΓΚΠΔ αποκαλύπτει την πρόθεση να θεωρηθούν τα εν λόγω μέσα έννομης προστασίας ως συμπληρωματικά. Άλλωστε, το ίδιο το ΔΕΕ, στην απόφαση *BE*, επιβεβαίωσε ότι τα άρθρα 77 και 79 ΓΚΠΔ παρέχουν «διάφορα μέσα έννομης προστασίας στα πρόσωπα τα οποία προβάλλουν παράβαση του εν λόγω κανονισμού, το καθένα δε από τα εν λόγω μέσα έννομης προστασίας πρέπει να μπορεί να ασκηθεί “με την επιφύλαξη” των λοιπών²³».

Ειδικότερα, η πρόβλεψη του δικαιώματος πραγματικής δικαστικής προσφυγής του άρθρου 79 παρ. 1 ΓΚΠΔ αποσκοπεί στη διασφάλιση του σχετικού δικαιώματος που προβλέπει το άρθρο 47 του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ένωσης (εφεξής: ΧΘΔΕ), καλύπτοντας τα κενά που αφήνουν τα υπόλοιπα μέσα έννομης προστασίας. Το δικαίωμα υποβολής καταγγελίας σε εποπτική αρχή κατά το άρθρο 77 ΓΚΠΔ δεν αποτελεί αποτελεσματικό μέσο έννομης προστασίας, καθώς η αρχή, αν και ανεξάρτητη, παραμένει εντούτοις διοικητικό όργανο²⁴. Επιπλέον, το δικαίωμα πραγματικής δικαστικής προσφυγής κατά αρχής ελέγχου που προβλέπεται στο άρθρο 78 ΓΚΠΔ δεν αποτελεί πλήρως αποτελεσματικό μέσο, καθώς υπάρχουν ζητήματα τα οποία εκφεύγουν των ρητά απονεμηθεισών αρμοδιοτήτων της εποπτικής αρχής²⁵.

²³ Βλ. ΔΕΕ C-132/21, *BE v Nemzeti Adatvédelmi és Információszabadság Hatóság* (BE), 12.01.2023, σκ. 34.

²⁴ Άρθρα 55 παρ. 3 και 83 ΓΚΠΔ.

²⁵ Για παράδειγμα, η εποπτική αρχή δεν έχει δικαιοδοσία επί εικαζόμενων παραβιάσεων του ΓΚΠΔ από δικαστικές αρχές (άρθρο 55 παρ. 3 ΓΚΠΔ), ενώ δεν έχει αρμοδιότητα να αποφαινεται επί ζητημάτων που άπτονται του δικαίω-

Β. Η ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΟΥ ΑΡΘΡΟΥ 82 ΓΚΠΔ

Αναλύοντας το πλαίσιο των διατάξεων του κεφαλαίου VIII του ΓΚΠΔ, το ΔΕΕ κατέληξε ότι τα μέσα έννομης προστασίας που παρέχει ο κανονισμός δεν περιορίζονται σε αυτά που προβλέπονται μόνο στο κείμενο του τελευταίου, βασίζοντας το σκεπτικό του τόσο στο άρθρο 82 παρ. 1 ΓΚΠΔ, όσο και στην προηγούμενη νομολογία του σχετικά με την αλληλεπίδραση μεταξύ του δικαίου προστασίας δεδομένων, του δικαίου προστασίας καταναλωτών και του δικαίου ανταγωνισμού. Ωστόσο, η επιχειρηματολογία δεν φαίνεται πειστική.

Όσον αφορά το άρθρο 82 παρ. 1 ΓΚΠΔ, το Δικαστήριο υιοθέτησε μια ιδιαίτερα ευρεία ερμηνεία της εν λόγω διάταξης, υποστηρίζοντας ότι ο ΓΚΠΔ είναι ένας κανονισμός που, ενώ αποσκοπεί πρωτίστως στην προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων και ελευθεριών των υποκειμένων των δεδομένων, επιδιώκει επίσης να διασφαλίσει τον ελεύθερο ανταγωνισμό, αποτρέποντας τις στρεβλώσεις που προκύπτουν από τις διαφορές στα επίπεδα προστασίας των δεδομένων²⁶. Αντιθέτως, από τη συστηματική ερμηνεία των διατάξεων του ΓΚΠΔ δεν προκύπτει ότι το άρθρο 82 παρ. 1 ΓΚΠΔ είχε σκοπό να αναγνωρίσει ότι άλλα μέρη εκτός από τα υποκείμενα των δεδομένων ενδέχεται να υποστούν ζημία λόγω παραβίασης του κανονισμού. Κατ' αρχάς, το άρθρο 82 παρ. 4 ΓΚΠΔ ορίζει ότι εάν περισσότεροι του ενός υπεύθυνοι επεξεργασίας ή εκτελούντες την επεξεργασία ή αμφότεροι ο υπεύθυνος επεξεργασίας και ο εκτελών την επεξεργασία εμπλέκονται στην ίδια επεξεργασία, κάθε υπεύθυνος επεξεργασίας ή εκτελών την επεξεργασία ευθύνεται για τη συνολική ζημία, προκειμένου να διασφαλιστεί αποτελεσματική αποζημίωση του υποκειμένου των δεδομένων, χωρίς να γίνεται αναφορά σε τρίτους. Επιπρόσθετα, η αιτιολογική σκέψη 146 ΓΚΠΔ αναφέρεται αποκλειστικά στα υποκείμενα των δεδομένων ως τα μόνα μέρη που δικαιούνται να λάβουν «πλήρη» και «ουσιαστική» αποζημίωση για τις ζημίες που υπέστησαν.

Όσον αφορά το δεύτερο επιχείρημα, το ΔΕΕ επιβεβαίωσε την προηγούμενη νομολογία του, με την οποία αναγνώρισε μια στενή σχέση συμπληρωματικότητας ανάμεσα στο δίκαιο προστασίας δεδομένων από τη μια μεριά και στο δίκαιο προστασίας καταναλωτών²⁷ και ανταγωνισμού²⁸ από την άλλη. Ωστόσο, η σύνδεση αυτή δεν είναι αυτονόητη²⁹. Θα ήταν προτιμότερο το ΔΕΕ, αντί να

ματος αποζημίωσης (άρθρο 58 παρ. 2 ΓΚΠΔ).

²⁶ Βλ. αιτιολ. σκ. 9 ΓΚΠΔ.

²⁷ Στην απόφαση *Meta Platforms Ireland* το ΔΕΕ υπογράμμισε ότι η παράβαση κανόνα σχετικά με την προστασία των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα μπορεί να συνεπάγεται ταυτόχρονα την παραβίαση κανόνων σχετικών με την προστασία των καταναλωτών ή με τις αθέμιτες εμπορικές πρακτικές. (Βλ. ΔΕΕ C-319/20 *Meta Platforms Ireland*, 28.04.2022, σκ. 78).

²⁸ Στην απόφαση *Meta Platforms κ.ά.* το ΔΕΕ αναγνώρισε τη δυνατότητα εξέτασης των παραβιάσεων του ΓΚΠΔ παρεμπιπτόντως στο πλαίσιο ελέγχου αθέμιτων εμπορικών πρακτικών από μια εθνική αρχή ανταγωνισμού. Η προσέγγιση αυτή επιτρέπει στο δίκαιο προστασίας δεδομένων να συμβάλει στη διασφάλιση της αποτελεσματικότητας του δικαίου του ανταγωνισμού εντός της ΕΕ. (Βλ. ΔΕΕ C-252/21 *Meta Platforms κ.ά.*, 04.07.2023, σκ. 51).

²⁹ Μολονότι γενικώς αναγνωρίζεται η αλληλεπίδραση μεταξύ του δικαίου προστασίας δεδομένων, του ανταγωνισμού και της προστασίας των καταναλωτών, εντούτοις οι εν λόγω δικαιοίκοι τομείς παραμένουν διακριτοί, με καθέναν από αυτούς να επιδιώκει αυτόνομους σκοπούς και να θέτει ανεξάρτητους στόχους που, σε ορισμένες περιπτώσεις, μπορεί ακόμη και να συγκρούονται. Για παράδειγμα, η νομοθεσία περί ανταγωνισμού μπορεί να απαιτεί από μια εταιρία να μοιράζεται μέρος της βάσης δεδομένων της με τους ανταγωνιστές της, ώστε να μην μπορεί να διατηρήσει ανταγωνιστικό πλεονέκτημα στην αγορά. Ωστόσο, η εν λόγω κοινή χρήση δεδομένων θα καθιστούσε δυσχερή τον σχετικό έλεγχο, θέτοντας ενδεχομένως σε κίνδυνο την προστασία των υποκειμένων των δεδομένων. Βλ. σχετικά Μ.

παραπέμπει απλώς σε προηγούμενες αποφάσεις του, να αποσαφηνίσει, για παράδειγμα, υπό ποιες προϋποθέσεις τα μέρη που δεν έχουν δικαιώματα βάσει του ΓΚΠΔ θα μπορούσαν να καταφύγουν σε εθνικά μέσα έννομης προστασίας για την αντιμετώπιση παραβίασης του εν λόγω κανονισμού. Μια τέτοια διευκρίνιση θα παρείχε χρήσιμη καθοδήγηση στο αιτούν δικαστήριο στην εκτίμηση του κατά πόσον η φερόμενη παράβαση των ουσιαστικών διατάξεων του ΓΚΠΔ συνιστά ταυτόχρονα παραβίαση της απαγόρευσης αθέμιτων εμπορικών πρακτικών βάσει του σχετικού εθνικού δικαίου.

Στην προκειμένη περίπτωση, για παράδειγμα, προκειμένου να θεωρηθεί μια εμπορική πρακτική αθέμιτη, το άρθρο 3α UWG απαιτεί η πρακτική αυτή να αποσκοπεί στη ρύθμιση της συμπεριφοράς της αγοράς προς το συμφέρον των συμμετεχόντων σε αυτή και η παραβίαση να ενδέχεται να βλάψει σημαντικά τα συμφέροντα των καταναλωτών, των λοιπών συμμετεχόντων στην αγορά ή των ανταγωνιστών. Ωστόσο, οι απόψεις σχετικά με τη φύση του ΓΚΠΔ παραμένουν διχασμένες, με ορισμένους μελετητές να υποστηρίζουν ότι ο κανονισμός επικεντρώνεται αποκλειστικά στην προστασία των δικαιωμάτων των υποκειμένων των δεδομένων, ενώ άλλοι θεωρούν ότι διασφαλίζει επίσης τις ψηφιακές αγορές³⁰. Επιπλέον, δεν είναι δεδομένο ότι μια παραβίαση του ΓΚΠΔ θα βλάψει αναπόδραστα και τα συμφέροντα των καταναλωτών ή των ανταγωνιστών.

Τέλος, υπό το φως των προηγούμενων σκέψεων, φαντάζει υπερβολικό το επιχείρημα ότι τα μέσα έννομης προστασίας δεν εξαντλούνται μόνο σε αυτά που προβλέπει ρητά ο κανονισμός, αλλά τα κράτη μέλη δύνανται να θεσπίζουν και άλλα. Σε αντίθεση με το σκεπτικό του Δικαστηρίου, από την ανάγνωση του κειμένου του κεφαλαίου VIII του κανονισμού δεν συνάγεται απροθυμία του ενωσιακού νομοθέτη να εναρμονίσει τα μέσα έννομης προστασίας που διαθέτουν τα υποκείμενα των δεδομένων. Εξάλλου, το ίδιο το νομοθετικό μέσο που επιλέχθηκε (κανονισμός αντί οδηγίας) καταδεικνύει ότι η πρόθεση του νομοθέτη ήταν ακριβώς να εναρμονίσει την προστασία των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα³¹. Επιπλέον, στις περιπτώσεις που ο νομοθέτης ήθελε να αφήσει ένα περιθώριο διακριτικής ευχέρειας στα κράτη μέλη, το έπραξε ρητά με την εισαγωγή σχετικών ρητρών ανοίγματος³². Συνεπώς, εάν η πρόθεση αυτή υπήρχε και σε σχέση με τα μέσα έννομης προστασίας για τις παραβιάσεις του ΓΚΠΔ, ο νομοθέτης θα είχε καταστήσει την πρόθεση αυτή σαφέστερη, επιτρέποντας στα κράτη μέλη να εισάγουν συμπληρωματικά μέσα που να επιτρέπουν σε άλλα μέρη πλην των υποκειμένων των δεδομένων να διεκδικήσουν αποζημίωση που υπέστησαν λόγω παραβιάσεων του κανονισμού. Άλλωστε, δεν θα πρέπει να παραγνωρίζεται το γεγονός ότι στόχος του ΓΚΠΔ δεν είναι μόνο η προστασία των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα, αλλά και η ελεύθερη κυκλοφορία αυτών εντός της ΕΕ, η οποία δεν πρέπει ούτε να περιορίζεται ούτε να απαγορεύεται χάριν της προστασίας των υποκειμένων των δεδομένων³³.

Botta/K. Wiedemann, *The Interaction of EU Competition, Consumer, and Data Protection Law in the Digital Economy: The Regulatory Dilemma in the Facebook Odyssey*, *The Antitrust bulletin* 2019, σελ. 428.

³⁰ Βλ. M. Botta/K. Wiedemann, *ό.π.*

³¹ Σύμφωνα με το άρθρο 288 ΣΛΕΕ, ο κανονισμός «είναι δεσμευτικός ως προς όλα τα μέρη του και ισχύει άμεσα σε κάθε κράτος μέλος», εν αντιθέσει με την οδηγία, η οποία «δεσμεύει κάθε κράτος μέλος στο οποίο απευθύνεται, όσον αφορά το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα, αλλά αφήνει την επιλογή του τύπου και των μέσων στην αρμοδιότητα των εθνικών αρχών».

³² Για παράδειγμα, βλ. άρθρο 9 παρ. 4 ΓΚΠΔ σχετικά με την επεξεργασία ειδικών κατηγοριών δεδομένων.

³³ Βλ. άρθρο 1 παρ. 3 και αιτιολ. σκ. 13 ΓΚΠΔ.

2. ΟΙ ΕΓΓΥΗΣΕΙΣ «ΕΝΤΟΣ» ΤΟΥ ΓΚΠΔ: ΟΡΙΟΘΕΤΗΣΗ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ ΤΩΝ ΕΙΔΙΚΩΝ ΚΑΤΗΓΟΡΙΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ

Το συμπέρασμα στο οποίο κατέληξε το ΔΕΕ ως απάντηση στο δεύτερο προδικαστικό ερώτημα δεν εισάγει ιδιαίτερα νέα στοιχεία πέραν των όσων έχουν ήδη αναφερθεί εκτενώς τόσο από το ίδιο το Δικαστήριο στη νομολογία του σχετικά με τις «ειδικές κατηγορίες δεδομένων», συμπεριλαμβανομένων των δεδομένων υγείας³⁴, όσο και από τον Ευρωπαϊκό Επόπτη Προστασίας Δεδομένων³⁵, αλλά και από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο Προστασίας Δεδομένων³⁶. Ωστόσο, επιβεβαιώνοντας την ανάγκη για υιοθέτηση μιας ευρείας ερμηνείας των εν λόγω δεδομένων με σκοπό την εξασφάλιση υψηλού επιπέδου προστασίας για τα υποκείμενα –και συγκεκριμένα του στόχου που ορίζεται στο άρθρο 9 ΓΚΠΔ για την παροχή ενισχυμένης προστασίας έναντι της επεξεργασίας που μπορεί να συνιστά ιδιαιτέρως σοβαρή επέμβαση στα θεμελιώδη δικαιώματα που κατοχυρώνονται στα άρθρα 7 και 8 ΧΘΔΕ– το ΔΕΕ παρέχει μια πρόσθετη ερμηνευτική συμβολή³⁷.

Στην απόφαση ΟΤ³⁸, το ΔΕΕ ανέπτυξε το κριτήριο της «ικανότητας», με βάση το οποίο τα δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα εμπίπτουν στις ειδικές κατηγορίες εάν είναι «ικανά» να αποκαλύψουν ευαίσθητες πληροφορίες για ένα υποκείμενο μέσω μιας νοπτικής διεργασίας συσχετισμού ή επαγωγής³⁹. Στη σχολιαζόμενη απόφαση το Δικαστήριο επέκτεινε το προαναφερθέν κριτήριο, προσθέτοντας αυτό της «πιθανότητας», σύμφωνα με το οποίο, προκειμένου να καθοριστεί αν μια μερίδα δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα ανήκει στις ειδικές κατηγορίες ή όχι, πρέπει να διερευνηθεί εάν υπάρχει «ορισμένος βαθμός πιθανότητας» ότι, μέσω νοπτικής διεργασίας συσχετισμού ή επαγωγής, θα μπορούσαν να συναχθούν ευαίσθητες πληροφορίες⁴⁰. Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως στην απόφαση *Meta Platforms* κ.ά., δεν έχει σημασία αν οι πληροφορίες που συνάγονται είναι ακριβείς ή αν ο υπεύθυνος επεξεργασίας προτίθεται να

³⁴ Βλ. σχετικά απόφαση C-101/01, *Lindqvist*, ό.π., σκ. 50, η οποία βασίζεται στην πάγια νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ), που υπογραμμίζει το απόρρητο των δεδομένων υγείας ως θεμελιώδη αρχή στα νομικά συστήματα όλων των συμβαλλομένων μερών της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ) (Βλ. ΕΔΔΑ, Ζ κατά Φινλανδίας, αρ. 22009/93, 02.12.1995, σκ. 95· ΕΔΔΑ, Μ.Σ. κατά Σουηδίας, αρ. 20837/92, 27.08.1997, παρ. 41· ΕΔΔΑ, Ι κατά Φινλανδίας, αρ. 20511/03, 17.07.2008, παρ. 38).

³⁵ Βλ. σχετικά Γνώμη του Ευρωπαϊκού Επόπτη Προστασίας Δεδομένων σχετικά με την πρόταση οδηγίας του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου για την εφαρμογή των δικαιωμάτων των ασθενών στη διασυνδριακή υγειονομική περίθαλψη, 06.06.2009, C, 128/03, παρ. 15: «τα δεδομένα υγείας περιλαμβάνουν συνήθως ιατρικά δεδομένα (π.χ. παραπεμπτικά και συνταγές ιατρών, εκθέσεις ιατρικών εξετάσεων, εργαστηριακές εξετάσεις, ακτινογραφίες κ.λπ.), καθώς και διοικητικά και οικονομικά δεδομένα που σχετίζονται με την υγεία (π.χ. έγγραφα σχετικά με εισαγωγές σε νοσοκομεία, αριθμό κοινωνικής ασφάλισης, προγραμματισμό ιατρικών ραντεβού, τιμολόγια για την παροχή υπηρεσιών υγείας κ.λπ.)».

³⁶ Βλ. σχετικά το έγγραφο WP29 2015, Annex—Health Data in Apps and Devices, 05.02.2015), το οποίο, μεταξύ άλλων, επισημαίνει ότι, παρόλο που ο ορισμός στον ΓΚΠΔ δεν περιλαμβάνει δεδομένα από τα οποία δεν μπορούν εύλογα να εξαχθούν συμπεράσματα σχετικά με την κατάσταση του υποκειμένου, ακόμη και προσωπικά δεδομένα με σχετικά χαμηλό αντίκτυπο στην ιδιωτική ζωή του τελευταίου μπορούν να μετατραπούν σε δεδομένα υγείας, όταν το σύνολο αυτών μπορεί να χρησιμοποιηθεί για τον προσδιορισμό της κατάστασης της υγείας ενός προσώπου.

³⁷ Βλ. ΔΕΕ C-21/23, *Lindenapotheker*, ό.π., σκ. 81-83.

³⁸ Βλ. ΔΕΕ C-184/20, *OT v Vyriausioji tarnybinės etikos komisija (OT)*, 01.08.2022.

³⁹ Βλ. *ibidem*, σκ. 120-128.

⁴⁰ Βλ. ΔΕΕ C-21/23, *Lindenapotheker*, ό.π., σκ. 90.

επεξεργαστεί ευαίσθητα δεδομένα⁴¹ –αυτό που έχει σημασία είναι η πιθανότητα να προκύψει ένα τέτοιο συμπέρασμα. Κατά συνέπεια, για παράδειγμα, η αγορά ενός βιβλίου σχετικά με έναν πολιτικό (ακόμη και αν γίνεται για λογαριασμό άλλου προσώπου) θα μπορούσε να ενταχθεί στις ειδικές κατηγορίες δεδομένων, καθώς θα ήταν δυνατό να υποδηλώσει ευθυγράμμιση με τις απόψεις του εν λόγω πολιτικού και, άρα, να αποκαλύψει πληροφορίες σχετικά με τις πολιτικές πεποιθήσεις του υποκειμένου των δεδομένων.

Οι πρακτικές συνέπειες της ερμηνευτικής αυτής προσέγγισης δεν είναι διόλου αμελητέες, ιδίως για τον τομέα του ηλεκτρονικού εμπορίου. Όπως επισήμανε ο γενικός εισαγγελέας Szpunar, καθόσον πολλές πληροφορίες που συλλέγονται διαδικτυακά θα μπορούσαν να εμπίπτουν στον ορισμό των «ειδικών κατηγοριών δεδομένων», για τον λόγο αυτό επιβάλλονται αυστηρότερες υποχρεώσεις στους υπευθύνους επεξεργασίας βάσει του άρθρου 9 ΓΚΠΔ⁴². Σε κάθε περίπτωση, οι πληροφορίες που αποκαλύπτουν τα επίμαχα δεδομένα σχετικά με την κατάσταση της υγείας του υποκειμένου των δεδομένων δεν μπορούν να αποτελούν απλώς και μόνον εικασίες, αλλά πρέπει να εμφανίζουν ορισμένο βαθμό βεβαιότητας⁴³.

Στην απόφαση *Meta Platforms* κ.ά. το ΔΕΕ υπογράμμισε ότι, σε περίπτωση που ένα σύνολο δεδομένων, το οποίο περιλαμβάνει, ταυτόχρονα, τόσο ευαίσθητα όσο και μη ευαίσθητα δεδομένα, υποβάλλεται σε διεργασίες συλλογής, συσχετισμού και χρήσης των δεδομένων, χωρίς τα τελευταία να μπορούν να διαχωριστούν τα μεν από τα δε κατά τον χρόνο που συλλέγονται, η επεξεργασία του συνόλου αυτού δεδομένων πρέπει να θεωρείται ως απαγορευμένη, κατά την έννοια του άρθρου 9 παρ. 1 ΓΚΠΔ, εφόσον περιλαμβάνει τουλάχιστον ένα ευαίσθητο δεδομένο⁴⁴. Η ερμηνεία αυτή προκάλεσε ανησυχίες σχετικά με τις δυνητικά σοβαρές επιπτώσεις για τις εταιρίες που δραστηριοποιούνται στο ηλεκτρονικό εμπόριο, καθώς, συλλέγοντας μεγάλο όγκο δεδομένων, ενδέχεται συχνά να επεξεργάζονται ευαίσθητα δεδομένα⁴⁵.

Στη σχολιαζόμενη απόφαση, προκειμένου να μετριάστούν οι κίνδυνοι αυτοί χωρίς να επιβληθούν υπερβολικοί περιορισμοί στην ευρεία ερμηνεία των «ειδικών κατηγοριών δεδομένων» από το ΔΕΕ, ο γενικός εισαγγελέας Szpunar, βασιζόμενος στην απαίτηση ορισμένου βαθμού βεβαιότητας των συμπερασμάτων που μπορούν να συναχθούν σχετικά με την κατάσταση της υγείας του υποκειμένου των δεδομένων, υποστήριξε ότι τα επίμαχα δεδομένα δεν αποτελούν «δεδομένα που αφορούν την υγεία», καθόσον από τα δεδομένα αυτά μπορούν να συναχθούν μόνον υποθετικά ή ασαφή συμπεράσματα σχετικά με την κατάσταση της υγείας του προσώπου που υποβάλλει την παραγγελία μέσω διαδικτύου, πράγμα το οποίο εναπόκειται στο αιτούν δικαστήριο να εξακριβώσει⁴⁶. Εξάλλου, όπως επισήμανε ο ίδιος, τυχόν ερμηνεία του όρου «δεδομένα που αφορούν την υγεία», υπό την έννοια ότι καταλαμβάνει τα δεδομένα που διαβιβάζονται κατά την παραγγελία σε πλατφόρμα διαδικτυακών πωλήσεων φαρμάκων που διατίθενται απο-

⁴¹ Βλ. ΔΕΕ C-252/21 *Meta Platforms* κ.ά., 04.07.2023, σκ. 69.

⁴² Βλ. *ibidem*, Προτάσεις γενικού εισαγγελέα, σκ. 45.

⁴³ Βλ. *ibidem*, σκ. 46.

⁴⁴ Βλ. ΔΕΕ C-252/21 *Meta Platforms* κ.ά., 04.07.2023, σκ. 89.

⁴⁵ Βλ. P. J. van de Waerdt, *Meta v Bundeskartellamt: Something Old, Something New*, European Papers 08.01.2024.

⁴⁶ Βλ. ΔΕΕ C-21/23, *Lindenapotheke*, ό.π., Προτάσεις γενικού εισαγγελέα, σκ. 54.

κλειστικά από τα φαρμακεία, αλλά για τα οποία δεν απαιτείται συνταγή, ενδέχεται, παραδόξως, να οδηγήσει στην αποκάλυψη περισσότερων ευαίσθητων πληροφοριών, λόγω του καθεστώτος ενισχυμένης προστασίας που προβλέπεται στο άρθρο 9 παρ. 2 ΓΚΠΔ. Συγκεκριμένα, η απαίτηση ρητής συγκατάθεσης για την επεξεργασία δεδομένων ήδη χαρακτηρισμένων ως ευαίσθητων θα μπορούσε εν τέλει να ωθήσει τον αγοραστή να αποκαλύψει την ταυτότητα του τελικού χρήστη του προϊόντος. Στην περίπτωση αυτή, θα μπορούσαν να συναχθούν πιο βέβαια συμπεράσματα σχετικά την κατάσταση της υγείας του ατόμου αυτού⁴⁷. Η άποψη του γενικού εισαγγελέα δεν αποτυπώθηκε τελικά, όπως είδαμε, στην απόφαση του ΔΕΕ.

IV. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Στην απόφαση *Lindenapotheke* το ΔΕΕ όχι μόνο επιβεβαίωσε, αλλά ενίσχυσε την προστατευτική του προσέγγιση για τα δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα, τονίζοντας την πρωταρχική αξία που δίνει ο ΓΚΠΔ στη διασφάλιση των δικαιωμάτων των υποκειμένων των δεδομένων. Από τη μια μεριά, διαπιστώθηκε ότι τα μέσα έννομης προστασίας που προβλέπονται από τον ΓΚΠΔ πρέπει να θεωρούνται ως ένα ελάχιστο σύνολο που μπορεί να συμπληρωθεί από το εθνικό δίκαιο. Με άλλα λόγια, το ΔΕΕ αναγνώρισε για πρώτη φορά τη δυνατότητα χρήσης μέσων έννομης προστασίας «εκτός» του ΓΚΠΔ για την έμμεση διασφάλιση των δικαιωμάτων των υποκειμένων των δεδομένων, ανοίγοντας έτσι νέους δρόμους για την επιβολή του ΓΚΠΔ. Από την άλλη πλευρά, εισήχθη ένα νέο πρότυπο για τον χαρακτηρισμό των «ειδικών κατηγοριών δεδομένων», συμπεριλαμβανομένων των δεδομένων υγείας, επιτρέποντας τη διεύρυνση των ορίων αυτών των κατηγοριών και, κατά συνέπεια, του πεδίου εφαρμογής της ενισχυμένης προστασίας που παρέχεται από το άρθρο 9 ΓΚΠΔ.

Από μια ευρύτερη οπτική, μια τέτοια ερμηνευτική προσέγγιση εξασφαλίζει αναμφισβήτητα ένα εξαιρετικό επίπεδο προστασίας για τα υποκείμενα των δεδομένων, το οποίο είναι μοναδικό στο παγκόσμιο ρυθμιστικό τοπίο. Εντούτοις, όσο προνοητικός και συνετός και αν είναι ένας υπεύθυνος επεξεργασίας, μπορεί να μην είναι σε θέση, ήδη από τη στιγμή του σχεδιασμού της επεξεργασίας, να προβλέψει και να καθορίσει τη φύση καθώς και το ακριβές περιεχόμενο όλων των πράξεων που συνθέτουν την αλυσίδα επεξεργασίας των δεδομένων⁴⁸.

Μετά την απόφαση *Lindenapotheke*, οι υπεύθυνοι επεξεργασίας πρέπει πλέον να εξετάζουν και τον κίνδυνο αμφισβήτησης των δραστηριοτήτων τους από ανταγωνιστές. Έτσι, θα ήταν δυνατό, για παράδειγμα, ένας ανταγωνιστής αρχικά να προβεί σε καταγγελία στην εθνική αρχή ανταγωνισμού για εικαζόμενη παράβαση του ΓΚΠΔ από έναν υπεύθυνο επεξεργασίας με βάση το δίκαιο ανταγωνισμού και, εν συνεχεία, τα υποκείμενα των δεδομένων να προβούν σε καταγγελία στην εθνική εποπτική αρχή για την ίδια εικαζόμενη παράβαση με βάση τον ΓΚΠΔ. Στην υποθετική αυτή περίπτωση, εάν τόσο η εθνική αρχή ανταγωνισμού, όσο και η εθνική εποπτική αρχή αναγνωρίσουν την παράβαση του ΓΚΠΔ και, ως εκ τούτου, επιβάλουν πρόστιμο στον υπεύθυνο επεξεργασίας, ελλοχεύει ο

⁴⁷ Βλ. *ibidem*, σκ. 54.

⁴⁸ Βλ. ΔΕΕ C-77/21, *Digi*, Προτάσεις γενικού εισαγγελέα, 31.03.2022, σκ. 46.

κίνδυνος παραβίασης της αρχής *ne bis in idem*⁴⁹. Αυτό θα μπορούσε τελικά να έχει –υπερβολικά– αποτρεπτικό αποτέλεσμα στην επεξεργασία δεδομένων, καθώς οι υπεύθυνοι επεξεργασίας ενδέχεται, μετά από ανάλυση κόστους-οφέλους, να αποφασίσουν να μην χρησιμοποιήσουν τα δεδομένα που έχουν στη διάθεσή τους, παραιτούμενοι ουσιαστικά από πράξεις επεξεργασίας⁵⁰. □

⁴⁹ Βλ. άρθρο 50 ΧΘΔΕ· Άρθρο 4 του 7ου Πρωτοκόλλου ΕΣΔΑ.

⁵⁰ Παρόμοια αποτρεπτικά αποτελέσματα αναγνώρισε και ο γενικός εισαγγελέας Sánchez-Bordona σχετικά με τη δυνατότητα λήψης αποζημίωσης βάσει του άρθρου 82 ΓΚΠΔ, ανεξαρτήτως της ύπαρξης ζημίας, αλλά για την απλή παραβίαση των εν λόγω κανόνων. Υποστήριξε, μάλιστα, ότι «η προοπτική λήψης αποζημίωσης ανεξάρτητα από οποιαδήποτε ζημία θα ενθάρρυνε, κατά πάσα πιθανότητα, την άσκηση αστικών αγωγών, όχι πάντοτε δικαιολογημένων και, στον βαθμό αυτό, θα μπορούσε να αποθαρρύνει την επεξεργασία δεδομένων». Βλ. σχετικά ΔΕΕ C-300/21, *Österreichische Post*, Προτάσεις γενικού εισαγγελέα, 06.10.2022, σκ. 55.

Η ΑΥΤΟΜΑΤΟΠΟΙΗΜΕΝΗ ΛΗΨΗ ΑΠΟΦΑΣΕΩΝ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΟΥ ΓΚΠΔ – ΣΚΕΨΕΙΣ ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΗΝ ΥΠΟΘΕΣΗ C-634/21 (SCHUFA HOLDING)

Θεόδωρος Ρέντζιος

Υπ. Δρ Δικαίου & Βιοηθικής,
Πάντειο Πανεπιστήμιο
Υπότροφος Ernst & Young
Greece

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τα τελευταία χρόνια, η αυτοματοποιημένη λήψη αποφάσεων έχει καταστεί όλο και πιο διαδεδομένη¹, επηρεάζοντας διάφορους κοινωνικοοικονομικούς τομείς. Από τα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα, όπου τα αυτοματοποιημένα συστήματα χρησιμοποιούνται για την αξιολόγηση της πιστωτικής φερεγγυότητας υποψήφιων δανειοληπτών, έως τη δημόσια διοίκηση, η οποία τα χρησιμοποιεί για την αξιολόγηση αιτήσεων ασύλου², καθίσταται σαφές ότι τα εν λόγω συστήματα προσφέρουν αδιαμφισβήτητα οφέλη όσον αφορά την αποτελεσματικότητα και την ταχύτητα. Ωστόσο, η αυξανόμενη εξάρτηση από τέτοια συστήματα και διαδικασίες έχει εγείρει ορισμένες –εύλογες– ανησυχίες σχετικά με τη διαφάνεια, τη λογοδοσία και την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων³.

Στο επίκεντρο αυτών των ανησυχιών βρίσκεται το άρθρο 22 του Γενικού Κανονισμού Προστασίας Δεδομένων⁴ (εφεξής: ΓΚΠΔ), το οποίο επιδιώκει να προστατεύσει τα υποκείμενα των δεδομένων από τους κινδύνους που συνδέονται με τις πλήρως αυτοματοποιημένες διαδικασίες λήψης αποφάσεων. Σύμφωνα με το εν λόγω άρθρο, «το υποκείμενο των δεδομένων έχει το

¹ Βλ. T. Rodríguez de las Heras Ballell, *Guiding Principles for Automated Decision-Making in the EU*, ELI Innovation Paper 2022, σελ. 28.

² Βλ. F. Palmiotto, *When Is a Decision Automated? A Taxonomy for a Fundamental Rights Analysis*, German Law Journal 2/2024, σελ. 210.

³ Βλ. S. Demková, *Automated Decision-Making and Effective Remedies: The New Dynamics in the Protection of EU Fundamental Rights in the Area of Freedom, Security and Justice*, 2023.

⁴ Κανονισμός (ΕΕ) 2016/679 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 27ης Απριλίου 2016, για την προστασία των φυσικών προσώπων έναντι της επεξεργασίας των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα και για την ελεύθερη κυκλοφορία των δεδομένων αυτών και την κατάργηση της οδηγίας 95/46/ΕΚ (Γενικός Κανονισμός για την Προστασία Δεδομένων).

δικαίωμα να μην υπόκειται σε απόφαση που λαμβάνεται αποκλειστικά βάσει αυτοματοποιημένης επεξεργασίας, συμπεριλαμβανομένης της κατάρτισης προφίλ, η οποία παράγει έννομα αποτελέσματα που το αφορούν ή το επηρεάζει σημαντικά με παρόμοιο τρόπο⁵», εκτός εάν πληρούνται ορισμένες προϋποθέσεις. Οι προϋποθέσεις αυτές περιλαμβάνουν περιπτώσεις στις οποίες η απόφαση: Πρώτον, είναι αναγκαία για τη σύναψη ή την εκτέλεση σύμβασης μεταξύ του υποκειμένου των δεδομένων και του υπευθύνου επεξεργασίας· δεύτερον, επιτρέπεται από το ενωσιακό δίκαιο ή το δίκαιο κράτους μέλους στο οποίο υπόκειται ο υπεύθυνος επεξεργασίας ή τρίτον, βασίζεται στη ρητή συγκατάθεση του υποκειμένου των δεδομένων⁶.

Ο ΓΚΠΔ επιβάλλει διαφάνεια στις διαδικασίες της αυτοματοποιημένης λήψης αποφάσεων, απαιτώντας από τους υπεύθυνους επεξεργασίας να γνωστοποιούν τη λογική πίσω από τους αλγόριθμους, καθώς και τη σημασία και τις συνέπειες αυτής της επεξεργασίας. Τα άρθρα 13, 14 και 15 ΓΚΠΔ ενισχύουν τη διαφάνεια αυτή, υποχρεώνοντας τις εταιρίες που λειτουργούν ως υπεύθυνοι επεξεργασίας να παρέχουν ουσιαστικές πληροφορίες στα υποκείμενα σχετικά με τα δεδομένα που υπόκεινται σε επεξεργασία και τα κριτήρια λήψης αποφάσεων. Αυτό το ρυθμιστικό πλαίσιο έχει σχεδιαστεί με σκοπό να μετριάσει τους δυνητικούς κινδύνους που ενέχει η αυτοματοποιημένη λήψη αποφάσεων και να διασφαλίσει ότι τέτοιες διαδικασίες δεν παραβιάζουν τα δικαιώματα των υποκειμένων των δεδομένων, ιδίως όταν πρόκειται για αποφάσεις που μπορούν να επηρεάσουν σημαντικά τον ιδιωτικό τους βίο.

I. ΟΙ ΕΝΝΟΜΕΣ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΗΣ ΑΥΤΟΜΑΤΟΠΟΙΗΜΕΝΗΣ ΛΗΨΗΣ ΑΠΟΦΑΣΕΩΝ ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΗΝ ΥΠΟΘΕΣΗ SCHUFA HOLDING (SCORING)

Ο ενωσιακός νομοθέτης δεν ορίζει ρητά την έννοια των «αυτοματοποιημένων μέσων», πράγμα απολύτως κατανοητό, υπό το φως της διαρκούς και ταχείας ανάπτυξης νέων τεχνολογιών⁷. Έτσι, ως «συστήματα αυτοματοποιημένης λήψης αποφάσεων» θα μπορούσαν να θεωρηθούν οι διαδικασίες κατά τις οποίες οι αποφάσεις λαμβάνονται αποκλειστικά μέσω αυτοματοποιημένων συστημάτων χωρίς σημαντική ανθρώπινη παρέμβαση⁸. Οι αποφάσεις αυτές επιφέρουν συχνά σημαντικές επιπτώσεις για τα υποκείμενα των δεδομένων. Ειδικότερα, στην υπόθεση του ΔΕΕ C-634/21, γνωστή και ως υπόθεση “SCHUFA Holding (Scoring)”, η έννοια της αυτοματοποιημένης λήψης αποφάσεων βρέθηκε στο επίκεντρο όσον αφορά τον προσδιορισμό του κατά πόσον ο τρόπος υπολογισμού των βαθμολογιών (“scoring”) που χρησιμοποιεί η εταιρία SCHUFA, μέσω της κατάταξης ενός προσώπου σε ομάδα άλλων προσώπων τα οποία έχουν παρόμοια χαρακτηριστικά και τα οποία έχουν συμπεριφερθεί με συγκεκριμένο τρόπο, συνιστά αυτοματοποιημένη απόφαση σύμφωνα με το άρθρο 22 παρ. 1 ΓΚΠΔ⁹.

⁵ Βλ. άρθρο 22 παρ. 1 ΓΚΠΔ.

⁶ Βλ. άρθρο 22 παρ. 2 ΓΚΠΔ. Βλ. σχετικά L. A. Bygrave, “Article 22 Automated Individual Decision-Making, Including Profiling”, σε: Ch. Kuner et al (eds), *The EU General Data Protection Regulation (GDPR): A Commentary*, 2020.

⁷ Bl. HV Kolschooten, *A health-conformant reading of the GDPR’s right not to be subject to automated decision-making*, *Medical Law Review* 3/2024, σελ. 17.

⁸ Βλ. ibidem, σελ. 18.

⁹ Βλ. ΔΕΕ C-634/21, *SCHUFA Holding (Scoring)*, 07.12.2023

1. Η ΑΥΤΟΜΑΤΟΠΟΙΗΜΕΝΗ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ ΤΗΣ ΙΚΑΝΟΤΗΤΑΣ ΕΝΟΣ ΠΡΟΣΩΠΟΥ ΝΑ ΑΝΤΑΠΟΚΡΙΘΕΙ ΣΕ ΥΠΟΧΡΕΩΣΕΙΣ ΠΙΣΤΩΣΗΣ ΩΣ «ΑΥΤΟΜΑΤΟΠΟΙΗΜΕΝΗ ΑΤΟΜΙΚΗ ΑΠΟΦΑΣΗ»

Η υπό σχολιασμό υπόθεση προέκυψε όταν μια Γερμανίδα πολίτης (ΟQ) υπέβαλε αίτηση σε ένα πιστωτικό ίδρυμα για χορήγηση δανείου, η οποία απορρίφθηκε με βάση ένα αυτοματοποιημένο σύστημα βαθμολόγησης της πιστοληπτικής της ικανότητας που διαχειρίζεται η εταιρία SCHUFA. Για τον υπολογισμό της βαθμολογίας της ΟQ έγινε χρήση προσωπικών δεδομένων της τελευταίας, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα την κατάρτιση αρνητικής βαθμολόγησης, η οποία επηρέασε την απόφαση της τράπεζας να απορρίψει την αίτηση χορήγησης δανείου. Ως εκ τούτου, η ΟQ αιτήθηκε από την SCHUFA να της παράσχει πληροφορίες σχετικά με τα καταχωρισμένα προσωπικά της δεδομένα και να διαγράψει τα προβαλλόμενα ως εσφαλμένα. Εντούτοις, η εν λόγω εταιρία, επικαλούμενη το επιχειρηματικό απόρρητο, αρνήθηκε να αποκαλύψει τόσο τις διάφορες πληροφορίες που ελήφθησαν υπόψη για τον υπολογισμό της βαθμολογίας της ΟQ, όσο και τη στάθμισή τους στη διαδικασία λήψης της σχετικής απόφασης, εγείροντας κρίσιμα ερωτήματα σχετικά με τη διαφάνεια των αυτοματοποιημένων συστημάτων που διαχειρίζεται.

Κατά την αξιολόγηση της ικανότητας ενός προσώπου να ανταποκριθεί σε υποχρεώσεις πίστωσης, οι αλγόριθμοι επεξεργάζονται μεγάλο όγκο δεδομένων που σχετίζονται με το οικονομικό ιστορικό, τη συμπεριφορά και άλλους παράγοντες, προκειμένου να καταλήξουν σε μια αριθμητική βαθμολογία που αντικατοπτρίζει την πιστοληπτική του ικανότητα¹⁰. Το σύστημα που διαχειρίζεται η SCHUFA, το οποίο χρησιμοποιούσε τέτοιους αλγόριθμους, διαδραμάτισε ουσιώδη ρόλο στην απόφαση του συμβαλλόμενου πιστωτικού ιδρύματος για τη χορήγηση ή μη του δανείου. Επομένως, το κεντρικό ζήτημα στην υπόθεση αυτή ήταν πόσον η αυτοματοποιημένη παραγωγή τιμής πιθανότητας σχετικά με τη μελλοντική ικανότητα ενός προσώπου να ανταποκριθεί σε υποχρεώσεις πίστωσης αποτελούσε αυτοματοποιημένη απόφαση, κατά τα περιγραφόμενα στο άρθρο 22 παρ. 1 ΓΚΠΔ.

2. ΤΟ ΑΡΘΡΟ 22 ΠΑΡ. 1 ΓΚΠΔ ΚΑΙ ΤΟ ΔΙΕΥΡΥΜΕΝΟ ΠΕΔΙΟ ΕΦΑΡΜΟΓΗΣ ΤΟΥ

Είδαμε στην Εισαγωγή της παρούσας ανάλυσης τα διαλαμβανόμενα στο άρθρο 22 παρ. 1 ΓΚΠΔ. Σκοπός της εν λόγω διάταξης είναι η προστασία των υποκειμένων των δεδομένων από πλήρως αυτοματοποιημένες διαδικασίες που ενδέχεται να στερούνται διαφάνειας, δικαιοσύνης και λογοδοσίας, ιδίως όταν το αποτέλεσμα τέτοιων αποφάσεων μπορεί να έχει εκτεταμένες επιπτώσεις στον ιδιωτικό τους βίο, όπως η βαθμολόγηση της πιστοληπτικής τους ικανότητας που επηρεάζει την έγκριση αιτούμενων δανείων.

Στη σχολιαζόμενη απόφαση το ΔΕΕ επιβεβαίωσε ότι ο αυτοματοποιημένος προσδιορισμός της πιστοληπτικής ικανότητας, ιδίως σε αυτό το πλαίσιο, θα μπορούσε πράγματι να χαρακτηριστεί ως «αυτοματοποιημένη απόφαση», σύμφωνα με το άρθρο 22 παρ. 1 ΓΚΠΔ¹¹. Ωστόσο, εν προκειμένω

¹⁰ Βλ. *ibidem*, Προτάσεις γενικού εισαγγελέα, 16.03.2023, σκ. 75.

¹¹ Βλ. ΔΕΕ C-634/21, ό.π., σκ. 50.

ανέκυψε ζήτημα από τον ισχυρισμό της SCHUFA ότι το σύστημά της απλώς υπολόγιζε τη βαθμολογία της πιστωτικής φερεγγυότητας, ενώ η τελική απόφαση λαμβανόταν από τη συμβαλλόμενη με αυτή τράπεζα (τρίτος). Έτσι, το ερώτημα στο οποίο κλήθηκε να απαντήσει το ΔΕΕ ήταν εάν ο προσδιορισμός της τιμής πιθανότητας πρέπει να θεωρείται απλώς ως προπαρασκευαστική πράξη, ενώ ως «απόφαση» κατά την έννοια του άρθρου 22 παρ. 1 ΓΚΠΔ μπορεί, κατά περίπτωση, να θεωρηθεί μόνον η πράξη την οποία εκδίδει ο τρίτος¹².

Το ΔΕΕ κατέστησε σαφές ότι ο αυτοματοποιημένος προσδιορισμός, από ένα γραφείο οικονομικών πληροφοριών, της πιστωτικής φερεγγυότητας ενός προσώπου υπό τη μορφή τιμής πιθανότητας στηριζόμενης σε δεδομένα τα οποία σχετίζονται με την ικανότητά του να ανταποκριθεί μελλοντικά σε υποχρεώσεις πίστωσης συνιστά «αυτοματοποιημένη ατομική απόφαση», κατά την έννοια του άρθρου 22 παρ. 1 ΓΚΠΔ, όταν η τιμή πιθανότητας είναι «καθοριστικής σημασίας» για το κατά πόσον ένας τρίτος, στον οποίο διαβιβάζεται η εν λόγω τιμή, θα συνάψει, εκτελέσει ή καταγγείλει συμβατική σχέση με το πρόσωπο το οποίο αφορούν τα δεδομένα¹³. Στην προκειμένη περίπτωση, το Δικαστήριο έκρινε ότι η βαθμολόγηση της πιστοληπτικής ικανότητας της ΟQ στην οποία προέβη η SCHUFA έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην απόφαση της τράπεζας για άρνηση χορήγησης δανείου στην πρώτη, αποτελώντας μέρος της ευρύτερης αυτοματοποιημένης διαδικασίας λήψης της σχετικής απόφασης. Έτσι, στη σχολιαζόμενη απόφαση το ΔΕΕ προέβη σε μια ευρεία ερμηνεία του άρθρου 22 παρ. 1 ΓΚΠΔ, ώστε να καλύπτει περιπτώσεις στις οποίες η αυτοματοποιημένη απόφαση αποτελεί τη βάση μιας ευρύτερης διαδικασίας λήψης αποφάσεων που επηρεάζεται από ανθρώπινο παράγοντα.

Η περιωπή της απόφασης SCHUFA συνίσταται στο γεγονός ότι δημιούργησε ένα σημαντικό προηγούμενο για τον καθορισμό των ορίων της αυτοματοποιημένης λήψης αποφάσεων, σύμφωνα με τον ΓΚΠΔ. Πρώτον, ενίσχυσε την άποψη ότι τα αυτοματοποιημένα συστήματα, ιδίως όταν χρησιμοποιούνται για βαθμολόγηση της πιστοληπτικής ικανότητας, δεν μπορούν να λειτουργούν χωρίς ουσιαστική διαφάνεια και ανθρώπινη εποπτεία. Σε περιπτώσεις κατά τις οποίες τα συστήματα αυτά διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο σε αποφάσεις που επηρεάζουν τα υποκείμενα των δεδομένων, τα τελευταία δικαιούνται να γνωρίζουν πώς λαμβάνονται οι αποφάσεις αυτές και να τις αμφισβητούν, εάν το κρίνουν απαραίτητο. Δεύτερον, η σχολιαζόμενη απόφαση υπογράμμισε τη σημασία της καθοριστικής ανθρώπινης παρέμβασης¹⁴. Η απλή «επικύρωση» από ανθρώπινο παράγοντα μιας απόφασης ήδη ληφθείσας από ένα αυτοματοποιημένο σύστημα δεν ικανοποιεί τις απαιτήσεις του άρθρου 22 παρ. 1 ΓΚΠΔ. Για να θεωρηθεί η ανθρώπινη παρέμβαση ως πραγματική εγγύηση έναντι των κινδύνων της αυτοματοποιημένης λήψης αποφάσεων, θα πρέπει να επηρεάζει ουσιαστικά την τελική απόφαση, διασφαλίζοντας ότι τα υποκείμενα δεν θα υποβληθούν σε πλήρως αυτοματοποιημένη λήψη απόφασης χωρίς τη δυνατότητα αμφισβήτησης αυτής¹⁵.

Εντούτοις, οι προκλήσεις που αφορούν στον πλήρη ορισμό και την επιβολή των ορίων της

¹² Βλ. *ibidem*, σκ. 61.

¹³ Βλ. *ibidem*, σκ. 73.

¹⁴ A. Aza, *Scores as Decisions? Article 22 GDPR and the Judgment of the CJEU in SCHUFA Holding (Scoring) in the Labour Context*, *Industrial Law Journal* 2024.

¹⁵ Βλ. ΔΕΕ C-634/21, ό.π., σκ. 41-50.

αυτοματοποιημένης λήψης αποφάσεων παραμένουν. Το ζήτημα έγκειται στη διάκριση μεταξύ των πλήρως αυτοματοποιημένων διαδικασιών και εκείνων στις οποίες υπάρχει μεν ανθρώπινη συμμετοχή, πλην όμως αυτή μπορεί να μην είναι επαρκής, ώστε να παρέχει πραγματική εποπτεία. Σε πολύπλοκες διαδικασίες λήψης αποφάσεων, ιδίως σε εκείνες που καλύπτουν πολλαπλά στάδια, ο προσδιορισμός του κατά πόσον μια απόφαση είναι πράγματι αυτοματοποιημένη ή απλώς υποβοηθείται από την αυτοματοποίηση καθίσταται δύσκολος. Έτσι, μια εταιρία θα μπορούσε, για παράδειγμα, να ισχυριστεί ότι τα συστήματά της δεν είναι πλήρως αυτοματοποιημένα, επειδή παρεμβάλλονται άνθρωποι σε ορισμένα στάδια, ακόμη και αν αυτά δεν μεταβάλλουν ουσιωδώς το αποτέλεσμα της διαδικασίας. Ως εκ τούτου, η υπόθεση *SCHUFA* καταδεικνύει την ανάγκη για συνεχή ρυθμιστική επαγρύπνηση, προκειμένου να διασφαλιστεί ότι οι εγγυήσεις που κατοχυρώνονται στο άρθρο 22 ΓΚΠΔ υλοποιούνται πλήρως στην πράξη.

II. Η ΙΣΟΡΡΟΠΙΑ ΜΕΤΑΞΥ ΔΙΑΦΑΝΕΙΑΣ ΚΑΙ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΥ ΑΠΟΡΡΗΤΟΥ ΣΤΗΝ ΑΥΤΟΜΑΤΟΠΟΙΗΜΕΝΗ ΛΗΨΗ ΑΠΟΦΑΣΕΩΝ

Πέρα από το κύριο ζήτημα, το οποίο αναπτύχθηκε στις προηγούμενες ενότητες της παρούσας, η σχολιαζόμενη απόφαση ανέδειξε και ένα παρεμπόπτον, αλλά εξίσου σημαντικό: Την ισορροπία ανάμεσα στη διαφάνεια και την προστασία του επιχειρηματικού απορρήτου. Μία από τις βασικές αρχές του ΓΚΠΔ συνιστά το δικαίωμα των υποκειμένων να κατανοούν πώς χρησιμοποιούνται τα δεδομένα τους, ιδίως όταν αυτά υποβάλλονται σε επεξεργασία από αυτοματοποιημένα συστήματα για τη λήψη αποφάσεων που τα επηρεάζουν. Το άρθρο 15 ΓΚΠΔ παρέχει στο υποκείμενο των δεδομένων το δικαίωμα πρόσβασης στα δεδομένα που έχουν υποστεί επεξεργασία και το αφορούν, καθώς και στη «λογική που ακολουθείται» σε κάθε αυτοματοποιημένη λήψη αποφάσεων¹⁶. Το δικαίωμα αυτό είναι ζωτικής σημασίας για να διασφαλιστεί ότι τα υποκείμενα μπορούν να κατανοήσουν και, αν χρειαστεί, να αμφισβητήσουν αποφάσεις που επηρεάζουν σημαντικά τον ιδιωτικό τους βίο. Στο πλαίσιο αυτό, η διαφάνεια συνίσταται στην παροχή σαφών και επαρκών πληροφοριών σχετικά με τον τρόπο με τον οποίο οι αλγόριθμοι λειτουργούν, επεξεργάζονται δεδομένα και καταλήγουν στη λήψη αποφάσεων, ιδίως όταν ένα πρόσωπο υπόκειται σε αποφάσεις που βασίζονται σε πολύπλοκα και αδιαφανή συστήματα, όπως οι αλγόριθμοι βαθμολόγησης της πιστοληπτικής ικανότητας.

Ωστόσο, το δικαίωμα στη διαφάνεια δεν είναι απόλυτο, καθώς τελεί υπό την επιφύλαξη διασφάλισης του δικαιώματος διανοητικής ιδιοκτησίας, καθώς και του επαγγελματικού ή επιχειρηματικού απορρήτου. Έτσι, οι εταιρίες που αναπτύσσουν συστήματα αυτοματοποιημένης λήψης αποφάσεων, ιδίως εκείνα που περιλαμβάνουν ιδιόκτητους αλγόριθμους, συχνά υποστηρίζουν ότι η αποκάλυψη των εσωτερικών λειτουργιών των εν λόγω συστημάτων θα έθετε σε κίνδυνο τα προαναφερθέντα δικαιώματα. Στην υπόθεση *SCHUFA*, η εταιρία ισχυρίστηκε ότι αφενός ο αλγόριθμος που χρησιμοποιούσε για τον υπολογισμό της βαθμολόγησης της πιστωτικής φερεγγυότητας συνιστά επιχειρηματικό απόρρητο και αφετέρου η αποκάλυψη λεπτομερειών για τη λειτουργία του αλγόριθμου θα έβλαπτε την ίδια την εταιρία.

¹⁶ Βλ. Άρθρο 15 παρ. 1 σημ. η) ΓΚΠΔ.

Ως εκ τούτου, εγείρεται ένα σημαντικό νομικό και ηθικό δίλημμα: Πώς είναι δυνατή η εξισορρόπηση της ανάγκης για διαφάνεια στην αυτοματοποιημένη λήψη αποφάσεων με την προστασία του επαγγελματικού και επιχειρηματικού απορρήτου; Ο ΓΚΠΔ, αναγνωρίζοντας το εν λόγω ζήτημα, επιτρέπει ορισμένους περιορισμούς στο δικαίωμα πρόσβασης σε δεδομένα, καθώς ορίζει ρητά ότι το δικαίωμα αυτό «δεν θα πρέπει να επηρεάζει αρνητικά τα δικαιώματα ή τις ελευθερίες άλλων, όπως το επαγγελματικό απόρρητο ή το δικαίωμα διανοητικής ιδιοκτησίας και, ειδικότερα, το δικαίωμα δημιουργού που προστατεύει το λογισμικό¹⁷».

1. ΕΞΙΣΟΡΡΟΠΗΣΗ: Η ΑΠΟΨΗ ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΕΙΣΑΓΓΕΛΕΑ

Το ΔΕΕ δεν ασχολήθηκε άμεσα με το ζήτημα του επιχειρηματικού απορρήτου στη σχολιαζόμενη απόφαση, πλην όμως οι προτάσεις του γενικού εισαγγελέα Pikamäe παρείχαν χρήσιμη καθοδήγηση. Ο γενικός εισαγγελέας, συνδυάζοντας το άρθρο 15 παρ. 1 στ. η) και τις αιτιολογικές σκέψεις 58 και 63 ΓΚΠΔ, κατέληξε σε ορισμένα χρήσιμα συμπεράσματα. Πρώτον, ο ενωσιακός νομοθέτης είχε πλήρη επίγνωση των συγκρούσεων που μπορούν να ανακύψουν μεταξύ, αφενός, του δικαιώματος προστασίας των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα, το οποίο κατοχυρώνεται στο άρθρο 8 του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ένωσης (ΧΘΔΕ), και, αφετέρου, του δικαιώματος προστασίας της διανοητικής ιδιοκτησίας, το οποίο προβλέπεται στο άρθρο 17 παρ. 2 ΧΘΔΕ¹⁸. Δεύτερον, η βούληση του νομοθέτη δεν ήταν να διασφαλίσει την προστασία ενός θεμελιώδους δικαιώματος εις βάρος της προστασίας άλλου. Αντιθέτως, διεξοδικότερη ανάλυση των διατάξεων του ΓΚΠΔ οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο ενωσιακός νομοθέτης θέλησε να διασφαλίσει δίκαιη ισορροπία μεταξύ των δικαιωμάτων και των ευθυνών¹⁹.

Επιπλέον, ο γενικός εισαγγελέας εξέφρασε την άποψη ότι η επίκληση του επιχειρηματικού απορρήτου δεν δύναται να χρησιμοποιηθεί ως δικαιολογία για την άρνηση παροχής πληροφοριών. Έτσι, σε κάθε περίπτωση, θα πρέπει να παρέχονται οι ελάχιστες απαιτούμενες πληροφορίες, προκειμένου να μην θίγεται το ουσιαστικό περιεχόμενο του δικαιώματος προστασίας των προσωπικών δεδομένων²⁰. Ως εκ τούτου, μολονότι η προστασία του επιχειρηματικού απορρήτου ή της διανοητικής ιδιοκτησίας συνιστά, κατ' αρχήν, για ένα γραφείο οικονομικών πληροφοριών, νόμιμο λόγο άρνησης αποκάλυψης του αλγορίθμου που χρησιμοποιείται για τον υπολογισμό της βαθμολογίας του υποκειμένου των δεδομένων, δεν μπορεί εντούτοις να δικαιολογήσει σε καμία περίπτωση την πλήρη άρνηση παροχής πληροφοριών²¹. Τούτο ισχύει κατά μείζονα λόγο όταν υπάρχουν κατάλληλα μέσα επικοινωνίας, τα οποία διευκολύνουν την κατανόηση, διασφαλίζοντας συγχρόνως κάποιον βαθμό εμπιστευτικότητας. Οι απαιτήσεις αυτές αποκλείουν εξαρχής την ενδεχόμενη υποχρέωση αποκάλυψης του αλγορίθμου, λαμβανομένης υπόψη της πολυπλοκότητάς

¹⁷ Βλ. αιτιολ. σκ. 63 ΓΚΠΔ.

¹⁸ Βλ. ΔΕΕ C-634/21, Προτάσεις γενικού εισαγγελέα, ό.π., σκ. 55.

¹⁹ Βλ. *ibidem*.

²⁰ Βλ. *ibidem*, σκ. 56.

²¹ Βλ. *ibidem*.

του. Συγκεκριμένα, η χρησιμότητα της ανακοίνωσης ενός ιδιαιτέρως πολύπλοκου τύπου θα ήταν αμφίβολη, εάν δεν παρέχονται οι σχετικές αναγκαίες επεξηγήσεις²².

Η άποψη του γενικού εισαγγελέα υποδηλώνει ότι οι εταιρίες που λειτουργούν ως υπεύθυνοι επεξεργασίας υποχρεούνται να παρέχουν στα υποκείμενα επαρκείς πληροφορίες για να κατανοήσουν τις βασικές πτυχές της διαδικασίας λήψης αυτοματοποιημένων αποφάσεων, ακόμη και αν αυτό σημαίνει την αποκάλυψη ορισμένων στοιχείων διανοητικής ιδιοκτησίας, με τρόπο που, πάντως, δεν θέτει σε κίνδυνο το απόρρητο του αλγορίθμου. Επομένως, η υποχρέωση παροχής «σημαντικών πληροφοριών σχετικά με τη λογική που ακολουθείται» έχει την έννοια ότι περιλαμβάνει «αρκούντως λεπτομερείς επεξηγήσεις» σχετικά με τη μέθοδο που χρησιμοποιήθηκε για τον υπολογισμό της βαθμολογίας και τους λόγους που οδήγησαν σε συγκεκριμένο αποτέλεσμα και δεν συνεπάγεται την αποκάλυψη κάθε τεχνικής λεπτομέρειας του αλγορίθμου²³.

Το γεγονός ότι το Δικαστήριο δεν ασχολήθηκε στην απόφασή του με το εν λόγω ζήτημα καταλείπει μεν ορισμένο βαθμό ασάφειας, πλην όμως η προσέγγιση «εξισορρόπησης» του γενικού εισαγγελέα είναι ιδιαίτερα σημαντική. Απαιτώντας από τους υπεύθυνους επεξεργασίας να αποκαλύπτουν αρκετές πληροφορίες, ώστε τα υποκείμενα να μπορούν να διεκδικήσουν τα δικαιώματά τους χωρίς οι πρώτοι να εξαναγκάζονται στην εξ ολοκλήρου αποκάλυψη του επαγγελματικού ή επιχειρηματικού τους απορρήτου, ο ΓΚΠΔ μπορεί να επιτύχει την πολυπόθητη ισορροπία μεταξύ των αντικρουόμενων συμφερόντων της διαφάνειας από τη μια μεριά και του επιχειρηματικού απορρήτου από την άλλη.

2. ΤΟ ΕΠΟΜΕΝΟ ΒΗΜΑ: Η ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΗΣ ΣΥΓΚΡΟΥΣΗΣ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΗ ΔΙΑΦΑΝΕΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΟ Η ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟ ΑΠΟΡΡΗΤΟ

Η σύγκρουση ανάμεσα στη διαφάνεια και το επιχειρηματικό ή εμπορικό απόρρητο κατά την αυτοματοποιημένη λήψη αποφάσεων είναι αδύνατο να εξαλειφθεί, ιδίως καθώς τα συστήματα Τεχνητής Νοημοσύνης (ΤΝ) και μηχανικής μάθησης γίνονται πιο εξελιγμένα, διεισδύοντας περισσότερο στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων. Για την αντιμετώπιση αυτής της σύγκρουσης, οι ρυθμιστικές αρχές και τα δικαστήρια των κρατών μελών θα πρέπει να αναπτύξουν σαφείς κατευθυντήριες γραμμές σχετικά με το ποιες πληροφορίες πρέπει να αποκαλύπτονται σύμφωνα με τον ΓΚΠΔ και ποιες μπορούν να παραμείνουν προστατευόμενες ως επαγγελματικό ή επιχειρηματικό απόρρητο.

Ειδικότερα, παραμένει ανοικτό το ζήτημα της ποσότητας και της ποιότητας των πληροφοριών που πρέπει να αποκαλύπτονται σχετικά με τη λογική που ακολουθεί ένας αλγόριθμος²⁴. Δεδομένου ότι τα συστήματα αυτοματοποιημένης λήψης αποφάσεων καθίστανται όλο και πιο πολύπλοκα, η διασφάλιση ότι τα υποκείμενα των δεδομένων έχουν ουσιαστική πρόσβαση στις πληροφορίες που τα αφορούν, χωρίς να παραβιάζονται τα επιχειρηματικά συμφέροντα θα απαιτεί συνεχή νομοτεχνική βελτίωση. Ταυτόχρονα, οι εταιρίες πρέπει να αναγνωρίσουν ότι η διαφάνεια δεν αποτελεί μόνο

²² Βλ. *ibidem*, σκ. 57.

²³ Βλ. *ibidem*, σκ. 58.

²⁴ R. Binns/M. Veale, *Is That Your Final Decision? Multi-Stage Profiling, Selective Effects, and Article 22 of the GDPR*, *International Data Privacy Law* 4/2021, σελ. 319.

νομική, αλλά και ηθική υποχρέωση. Η παροχή των πληροφοριών που χρειάζονται τα υποκείμενα, προκειμένου να κατανοήσουν και να αμφισβητήσουν τις αποφάσεις που τα αφορούν είναι απαραίτητη για τη διατήρηση της εμπιστοσύνης στα αυτοματοποιημένα συστήματα και τη διασφάλιση της υπεύθυνης χρήσης των τελευταίων.

III. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Η υπόθεση *SCHUFA* καταδεικνύει την πολυπλοκότητα της ρύθμισης των συστημάτων αυτοματοποιημένης λήψης αποφάσεων στην ψηφιακή εποχή. Καθώς τα εν λόγω συστήματα γίνονται όλο και πιο διαδεδομένα, η ενωσιακή νομοθεσία καλείται να συνεχίσει να εξελίσσεται για την προστασία των δικαιωμάτων των υποκειμένων των δεδομένων, εξισορροπώντας παράλληλα τα έννομα συμφέροντα των εταιριών για την προστασία της διανοητικής τους ιδιοκτησίας, αλλά και του επιχειρηματικού τους απορρήτου. Η απόφαση του ΔΕΕ διευρύνει το πεδίο εφαρμογής του άρθρου 22 παρ. 1 ΓΚΠΔ, διασφαλίζοντας ότι τα υποκείμενα δεν υποβάλλονται σε αυτοματοποιημένες αποφάσεις χωρίς ουσιαστική ανθρώπινη παρέμβαση. Ταυτόχρονα, η απόφαση υπογραμμίζει την ανάγκη για μεγαλύτερη σαφήνεια σχετικά με τον τρόπο εξισορρόπησης της διαφάνειας με το επαγγελματικό και επιχειρηματικό απόρρητο, μια πρόκληση που θα συνεχίσει να διαμορφώνει το μέλλον της αυτοματοποιημένης λήψης αποφάσεων.

Ο ΓΚΠΔ παρέχει ένα ισχυρό θεμέλιο, αλλά, ενόψει και του κανονισμού για την ΤΝ (AI Act)²⁵, ο οποίος θα εφαρμόζεται από τις 2 Αυγούστου 2026²⁶, είναι σημαντικό να διασφαλιστεί ότι οι δύο αυτοί κανονισμοί λειτουργούν παραπληρωματικά. Ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά του νέου κανονισμού είναι η προσέγγιση με βάση τον κίνδυνο για την ταξινόμηση των συστημάτων ΤΝ, η οποία διακρίνει μεταξύ απαγορευμένων πρακτικών ΤΝ (συστήματα ΤΝ μη αποδεκτού κινδύνου)²⁷, συστημάτων ΤΝ υψηλού κινδύνου²⁸ και συστημάτων ΤΝ περιορισμένου κινδύνου²⁹. Ο κανονισμός για την ΤΝ εισάγει αυστηρότερες υποχρεώσεις για τα συστήματα ΤΝ υψηλού κινδύνου, συμπεριλαμβανομένων των συστημάτων αξιολόγησης πιστοληπτικής ικανότητας, απαιτώντας από τους φορείς εφαρμογής των εν λόγω συστημάτων να διενεργούν εκτιμήσεις επιπτώσεων στα θεμελιώδη δικαιώματα³⁰ και να διασφαλίζουν την ανθρώπινη εποπτεία³¹.

Εν κατακλείδι, στη νέα εποχή που ευαγγελίζεται η ανάδυση της ΤΝ, το άρθρο 22 ΓΚΠΔ καλείται να αναλάβει πρωταγωνιστικό ρόλο για την προστασία των δικαιωμάτων των υποκειμένων των δεδομένων. Αναμένουμε, λοιπόν, την έναρξη εφαρμογής του κανονισμού για την ΤΝ, προκειμένου να

²⁵ Κανονισμός (ΕΕ) 2024/1689 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 13ης Ιουνίου 2024, για τη θέσπιση εναρμονισμένων κανόνων σχετικά με την τεχνητή νοημοσύνη και την τροποποίηση των κανονισμών (ΕΚ) αριθ. 300/2008, (ΕΕ) αριθ. 167/2013, (ΕΕ) αριθ. 168/2013, (ΕΕ) 2018/858, (ΕΕ) 2018/1139 και (ΕΕ) 2019/2144 και των οδηγιών 2014/90/ΕΕ, (ΕΕ) 2016/797 και (ΕΕ) 2020/1828 (κανονισμός για την τεχνητή νοημοσύνη) (ΕΕ Σειρά L της 12.7.2024).

²⁶ Βλ. *ibidem*, άρθρο 113.

²⁷ Βλ. *ibidem*, άρθρο 5.

²⁸ Βλ. *ibidem*, άρθρο 6 επ.

²⁹ Βλ. *ibidem*, άρθρο 50.

³⁰ Βλ. *ibidem*, άρθρο 27.

³¹ Βλ. *ibidem*, άρθρα 14 και 26.

δούμε αφενός την αλληλεπίδρασή του με τον ΓΚΠΔ, αφετέρου εάν θα καλύψει τυχόν υπάρχοντα κενά ή εάν θα χρειαστεί περαιτέρω νομοθετική πρωτοβουλία σε ενωσιακό επίπεδο. Σε κάθε περίπτωση, η νομολογία του ΔΕΕ σε μελλοντικές υποθέσεις που θα αχθούν ενώπιόν του αναμένεται, επίσης, ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα. □

Η «ΣΙΩΠΗΡΗ» ΕΜΦΥΛΗ ΠΡΟΚΑΤΑΛΗΨΗ ΣΤΟ ΔΙΚΑΙΟ ASPASIA I. TSAOUSSI, HIDDEN GENDER BIAS IN LAW & SOCIETY (PARAZISSIS PUBLISHERS 2022, 230 ΣΕΛ.)

Ειρήνη Π. Περπερίδου
Δικηγόρος

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το δίκαιο αποτελεί, κατά την κυρίαρχη εννοιοκρατική αντίληψη ένα αυτοτελές και αυτόνομο σύστημα, το οποίο διαχωρίζεται από τις λοιπές κοινωνικές επιστήμες. Η δογματική ερμηνεία του νομικού θετικισμού, ειδικά στην ελληνική νομική επιστήμη, για δεκαετίες απέκλειε την εισφορά πορισμάτων των εμπειρικών κοινωνικών επιστήμων κατά την εφαρμογή των δικαιικών κανόνων σε μια δικαστική απόφαση, εν αντιθέσει με το κοινοδίκαιο (common law), όπου η/ο δικαστής έχει τη δυνατότητα λόγω της δομής του ίδιου του νομικού συστήματος να προβεί σε κοινωνικές αναφορές στην απόφασή της/του.

Η αντίληψη αυτή βασίζεται στη θεώρηση του δικαίου ως ενός συστήματος κανόνων που λειτουργεί και αναπτύσσεται ανεξάρτητα από τις λοιπές κοινωνικές επιστήμες, όπως παραδείγματος χάριν της κοινωνιολογίας, της ανθρωπολογίας και της ψυχολογίας. Σύμφωνα με τον Hart, στο έργο του *The Concept of Law*¹, το δίκαιο αποτελεί ένα αυτόνομο σύστημα κανόνων που επιδιώκει την τάξη και τη σταθερότητα, δίχως να απαιτείται αναγκαία σύνδεση με την ηθική ή τις κοινωνικές αξίες. Αυτή η πρόσληψη για το δίκαιο και τον κόσμο σχετίζεται άμεσα με τη θεωρία του νομικού θετικισμού, η οποία σκοπό έχει την διάκριση του δικαίου από την ηθική και την κοινωνική ανάλυση.

Στην ελληνική νομική επιστήμη, η δογματική προσέγγιση του νομικού θετικισμού κυριάρχησε για δεκαετίες. Η ερμηνεία του δικαίου περιοριζόταν αυστηρά στο κείμενο του νόμου, θέτοντας εκποδών τις κοινωνικές, πολιτισμικές και οικονομικές διαστάσεις των νομικών υποθέσεων. Ο Alexy, στο έργο του *A Theory of Legal*

¹ Βλ. αναλυτικά H.L.A. Hart, *The Concept of Law*, 1961.

*Argumentation*², επισημαίνει ότι αυτή η αυστηρά δογματική προσέγγιση εφαρμογής του δικαίου υπονομεύει την πρακτική ορθολογικότητα και κοινωνική πρόσληψη των νομικών κρίσεων.

Αντίθετα, στο κοινοδίκαιο (common law), παρατηρείται μεγαλύτερη ευελιξία. Οι δικαστές αντλούν την εξουσία τους από προηγούμενες δικαστικές αποφάσεις και έχουν έτσι τη δυνατότητα να λαμβάνουν υπόψη τους κοινωνικές και πολιτισμικές συνθήκες. Αυτό επιτρέπει μια πιο προσαρμοστική και δυναμική εφαρμογή του δικαίου, όπως αναφέρει ο Karl Llewellyn στο *The Common Law Tradition: Deciding Appeals*³, το κοινοδίκαιο παρέχει στις/στους δικαστές τη δυνατότητα να προσαρμόζουν τις αποφάσεις τους στην εκάστοτε κοινωνική πραγματικότητα, προσφέροντας μεγαλύτερη ευελιξία από το αυστηρά κωδικοποιημένο σύστημα των ηπειρωτικών δικαιοσύνην συστημάτων.

Επιπλέον, η αποκοπή του δικαίου από τις κοινωνικές επιστήμες έχει επικριθεί έντονα από την Catharine MacKinnon. Συγκεκριμένα, στο έργο της *Toward a Feminist Theory of the State*⁴, υποστηρίζει ότι η αποτυχία ενσωμάτωσης κοινωνικών πορισμάτων στη νομική πρακτική οδηγεί σε αναπαραγωγή κοινωνικών ανισοτήτων, καθώς το δίκαιο συχνά ενσωματώνει έμφυλα και πολιτισμικά στερεότυπα. Οι έρευνες, όπως το Τεστ Σιωπηρής Συσχέτισης (Implicit Association Test – IAT) παραδείγματος χάριν φανερώνουν ότι οι δικαστές και οι δικηγόροι, οι συλλειτουργοί δηλαδή της δικαιοσύνης μπορεί να επηρεάζονται από σιωπηρές ή έμμεσες προκαταλήψεις, κάτι που τελικά να επηρεάζει την ορθότητα των νομικών κρίσεων και να επενεργεί στις δικαστικές αποφάσεις⁵.

Η ανάγκη για αναμόρφωση του δικαίου μέσω της ενσωμάτωσης κοινωνιολογικών, ψυχολογικών και ανθρωπολογικών προσεγγίσεων, δηλαδή μέσω μιας διεπιστημονικής προσέγγισης του δικαίου αποτελεί επιτακτική ανάγκη. Η Kim Lane Scheppele, στο *Legal Secrets: Equality and Efficiency in the Common Law*⁶, υποστηρίζει ότι το δίκαιο μπορεί να εκσυγχρονιστεί μέσω συμπεριληπτικών μεθοδολογιών, οι οποίες αναγνωρίζουν τις σύνθετες ανάγκες των σημερινών πολυτροπικών κοινωνιών. Με αυτό τον τρόπο, δύναται να διαμορφωθεί ένα πιο δίκαιο, αποτελεσματικό και συμπεριληπτικό πλαίσιο λειτουργίας της απονομής της δικαιοσύνης.

Ι. Η ΣΙΩΠΗΡΗ Η ΕΜΜΕΣΗ ΠΡΟΚΑΤΑΛΗΨΗ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Υπό το πρίσμα μιας κριτικής προσέγγισης του δικαίου και των νομικών θεσμών, η αρχική ουδετερότητα του νόμου τίθεται υπό αίρεση. Αν και η *de jure* διατύπωση των διατάξεων γίνεται με τρόπο αφηρημένο και αντικειμενικό, στη πορεία κατά το στάδιο εφαρμογής των κανόνων διαπλέκονται συχνά και υποκειμενικοί παράγοντες κρίσης. Τα υποκείμενα του δικαίου είναι φορείς συγκεκριμένων ηθικών αντιλήψεων, οι οποίες είναι εμπεδωμένες από τα νηπιακά έτη των ανθρώπων και σίγουρα δεν είναι «ορατές δια γυμνού οφθαλμού»! Η έμμεση ή «σιωπηρή» προκατάληψη (hidden gender bias) μπορεί να οδηγήσει σε συγκεκριμένες ανισότητες για τις μη κυρίαρχες κοινωνικά

² Βλ. αναλυτικά R. Alexy, *A Theory of Legal Argumentation: The Theory of Rational Discourse as Theory of Legal Justification*, 1989.

³ Βλ. αναλυτικά K.N. Llewellyn, *The Common Law Tradition: Deciding Appeals*, 1960.

⁴ Βλ. αναλυτικά C.A. MacKinnon, *Toward a Feminist Theory of the State*, 1989.

⁵ Βλ. αναλυτικά A.G. Greenwald/D.E. McGhee/J.L.K. Schwartz, *Measuring individual differences in implicit cognition: The Implicit Association Test*, *Journal of Personality and Social Psychology* 1998, 74(6), σελ. 1464-1480.

⁶ Βλ. αναλυτικά K.L. Scheppele, *Legal Secrets: Equality and Efficiency in the Common Law*, 1988.

ομάδες. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα του Τεστ Σιωπηρής Συσχέτισης (Internal Association Test – IAT), η πλειονότητα των ανθρώπων τείνει να έχει σιωπηρή και ασυνείδητη προκατάληψη κατά μελών συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων. Ο παράγοντας της σιωπηρής ή έμμεσης προκατάληψης αποτελεί μια διαχρονική νομοθετική πρόκληση, καθώς τα μοτίβα των διακρίσεων ενεργοποιούνται ασυνείδητα και διαιωνίζουν την αναπαραγωγή έμφυλων στερεοτυπικών αντιλήψεων.

Το δίκαιο απαρτίζεται παραδοσιακά από φορμαλιστικούς, ουδέτερους –σε μια πρώτη ανάγνωση– κανόνες. Η εύρεση του κατάλληλου, για την εκάστοτε βιοτική περίπτωση, κανόνα και έπειτα η υπαγωγή των πραγματικών περιστατικών στις συστατικές έννοιες της διάταξης αποτελεί τη συνήθη πορεία διόρθωσης ενός νομικού συλλογισμού. Η διαχρονική εφαρμογή μιας συγκεκριμένης μεθοδολογικής σκέψης δεν αποκλείει την παράλληλη εξέταση νέων δικαιικών παραμέτρων που μέχρι πριν κάποιες δεκαετίες ίσως να χαρακτηρίζονταν ως «ήσσονος» σημασίας για την επικρατούσα νομική σκέψη. Εάν και συχνά οι εμπειρικές κοινωνικές επιστήμες και το δίκαιο υπηρετούν διαφορετικές λειτουργίες και χρησιμοποιούν διαφορετικές επιστημονικές μεθόδους και εργαλεία, παρ' όλα αυτά ο παράγοντας της ανθρώπινης συμπεριφοράς αποτελεί ένα πεδίο κοινού ενδιαφέροντος και δράσης.

Στο πλαίσιο του δικαίου, η σιωπηρή ή έμμεση έμφυλη προκατάληψη (hidden gender bias) δημιουργεί σημαντικές προκλήσεις, καθώς μπορεί να επιδράσει στην εφαρμογή και ερμηνεία των νομικών αρχών, να διαιωνίσει διακρίσεις και να υπονομεύσει τη δράση της δικαστικής προστασίας. Η Ασπασία Τσαούση στο τελευταίο της αγγλόφωνο βιβλίο, με τίτλο *Hidden Gender Bias in Law and Society*, εξετάζει κριτικά την επίδραση και τις επιπτώσεις των σιωπηρών ή έμμεσων έμφυλων προκαταλήψεων στα νομικά συστήματα.

Η σιωπηρή ή έμμεση προκατάληψη λειτουργεί σε υποσυνείδητο επίπεδο, συχνά αντιβαίνοντας στις δηλωμένες πεποιθήσεις των ατόμων για ισότητα και δικαιοσύνη. Η έμφυλη προκατάληψη, ως μια συγκεκριμένη υποκατηγορία των σιωπηρών ή έμμεσων δικαιικών προκαταλήψεων σχετίζεται άμεσα με τον τρόπο πρόσληψης της έμφυλης ιδιότητας των πολιτών στο πλαίσιο του συστήματος απονομής της δικαιοσύνης. Συγκεκριμένα, οι γυναίκες συχνά θεωρούνται ασυνείδητα ως φροντιστικές και συναισθηματικές, ενώ οι άνδρες ως δυναμικοί και λογικοί. Αυτά τα στερεότυπα μπορούν να επηρεάσουν διακριτά την δικαστική κρίση, ακόμη και όσων υποστηρίζουν σθεναρά την προώθηση της ισότητας των φύλων.

Στο νομικό πλαίσιο, η σιωπηρή ή έμμεση έμφυλη προκατάληψη μπορεί να εκδηλωθεί με ποικίλους τρόπους, όπως η διακριτική μεταχείριση ανδρών και γυναικών στις αίθουσες των δικαστηρίων, η επιβολή διαφορετικών ποινών σε υποθέσεις με έντονο το στοιχείο του φύλου ή οι προκαταλήψεις κατά την εκδίκαση οικογενειακών ή εργατικών διαφορών κ.ά. Δυστυχώς, η διεισδυτική φύση αυτών των προκαταλήψεων υπονομεύει την ουδετερότητα του νομικού συστήματος.

Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι σύμφωνα με επιστημονικές μελέτες συχνά οι δράστριες θεωρούνται ως λιγότερο υπεύθυνες για αξιόποινες πράξεις σε σχέση με τους δράστες και λαμβάνουν ελαφρύτερες ποινές για παρόμοια αδικήματα, ιδιαίτερα σε εγκλήματα οικονομικής φύσεως, όπου εκλείπει το στοιχείο της άσκησης βίας⁷. Αυτή η διαφοροποίηση, αν και φαινομενικά ευνοϊκή για τις

⁷ Βλ. αναλυτικά A.G. Greenwald/M.R. Banaji, *Implicit Social Cognition: Attitudes, Self-Esteem, and Stereotypes*, *Psychological Review* 1995, 102(1), σελ. 4-27· J. Kang et al., *Implicit Bias in the Courtroom*, *UCLA Law Review* 2012 59(5), σελ. 1124-1186.

γυναίκες, ενισχύει πατερναλιστικά στερεότυπα και αποδυναμώνει την αξιολογική κρίση, η οποία ανάγεται σε συγκεκριμένα νοήματα και πεποιθήσεις. Αντίθετα, οι άνδρες, ιδίως από περιθωριοποιημένες ομάδες, μπορεί να τιμωρούνται δυσανάλογα λόγω στερεοτυπικών προκαταλήψεων.

II. ΤΟ ΑΙΤΗΜΑ ΤΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑΣ ΧΕΙΡΑΦΕΤΗΣΗΣ

Ιστορικά, κατά τη διάρκεια του 17ου και 18ου αιώνα συντελέστηκαν πολιτικές και κοινωνικές αλλαγές καθοριστικής σημασίας για την ανθρώπινη πρόοδο των κοινωνιών. Ο άνθρωπος –κυρίως ο ετερόφυλος αστός άνδρας– με όχημα του Ορθού Λόγου ανακαλύπτει τον κόσμο και επανατοποθετεί την/τον εαυτό της/του εντός αυτού, διεκδικώντας σθεναρά την ελευθερία και την ευτυχία της/του. Την κύρια αιτία αυτών των ιστορικών τομών αποτέλεσαν οι ιδέες και οι αρχές του Διαφωτισμού, η πίστη στον Ορθό Λόγο και η αξίωση για θραύση των αυταρχικών-μοναρχικών διακυβέρνησης των χωρών (*legibus solutes*).

Ο Διαφωτισμός στηρίχθηκε στις αρχές του Ορθού Λόγου, θέτοντας ως βάση τη χρήση της λογικής και της επιστήμης ως μέσου για την κατανόηση και τη βελτίωση του κόσμου. Ο άνθρωπος άρχισε λοιπόν να διεκδικεί τη θέση του ως αυτόνομο και ελεύθερο υποκείμενο. Η πίστη στις δυνατότητες της ανθρώπινης σκέψης οδήγησε στην απόρριψη των αυταρχικών μορφών διακυβέρνησης και στην απαίτηση για πολιτικές και κοινωνικές μεταρρυθμίσεις. Η φράση «*legibus solutus*», η οποία αποδίδει την απόλυτη εξουσία των μοναρχών, έγινε σύμβολο των παλαιών καθεστώτων που οι Διαφωτιστές επιδίωκαν να καταρρίψουν.

Οι ιδέες του Διαφωτισμού δεν περιορίστηκαν μόνο στη φιλοσοφία. Αντίθετα, διαπέρασαν τις τέχνες, τις επιστήμες και την πολιτική, επηρεάζοντας επαναστάσεις όπως την Αμερικανική και την Γαλλική. Οι αρχές της ελευθερίας, της ισότητας και της αδερφοσύνης έγιναν οι θεμέλιοι λίθοι αυτών των κινημάτων, που στόχευαν στη δημιουργία δημοκρατικών κοινωνιών. Παράλληλα, διαμορφώθηκαν νέες αντιλήψεις για τα ανθρώπινα δικαιώματα και την κοινωνική δικαιοσύνη, οι οποίες αποτέλεσαν τη βάση για τους σύγχρονους δημοκρατικούς θεσμούς.

Ωστόσο, οι αλλαγές αυτές δεν αφορούσαν εν τοις πράγμασι εξίσου όλους τους ανθρώπους. Ο Διαφωτισμός κατ' ουσίαν εξαίρεσε τις γυναίκες και τις μη προνομιούχες κοινωνικές ομάδες, περιορίζοντας την εφαρμογή των αρχών του σε έναν στενό κύκλο ανδρών με ιδιοκτησία και μόρφωση. Παρά τη ρηξικέλευθη ιδεολογική πραγμάτωση και την ενεργό συμμετοχή τους στις κοινωνικές ζυμώσεις και διεργασίες, ο μισός πληθυσμός παρέμεινε ακόμη στο «σκοτάδι», καθώς η ιδιότητα του πολίτη δεν αποδόθηκε τελικά στον γυναικείο πληθυσμό. Αντιθέτως, αποτέλεσε κύριο αίτημα χρόνιων αγώνων και διεκδικήσεων από το γυναικείο φύλο, έως ότου να κερδηθεί, έχοντας σαφώς κατά νου κυρίως τις σημερινές ευρωπαϊκές χώρες και τις ΗΠΑ, καθώς για τις χώρες της Μέσης Ανατολής ο αγώνας είναι ακόμη μεγαλύτερος. Αξίζει μονάχα να επισημανθεί ότι την ίδια ώρα που απρόσκοπτα συντάσσεται η παρούσα βιβλιοκρισία, οι Αφγανές ζουν υπό το καθεστώς ενός «έμφυλου apartheid», όπως το χαρακτήρισε ο ΟΗΕ και οι Αμερικανίδες έχουν χάσει το δικαίωμα σε

άμβλωση σε συνολικά –μέχρι στιγμής– δεκατέσσερις πολιτείες των ΗΠΑ, έπειτα από την ανατροπή της ιστορικής απόφασης *Roe v. Wade* του Ανωτάτου Αμερικανικού Δικαστηρίου⁸.

Οι έννοιες της ελευθερίας, ανεξαρτησίας, αδερφοσύνης και αλληλεγγύης έλαβαν σάρκα και οστά μονάχα για τους άρρενες-πολίτες, αποκλείοντας πρακτικά την ήδη περιθωριοποιημένη ομάδα των γυναικών. Το μη αναγνωρισμένο θεσμικά status των γυναικών οδήγησε αυτή την ομάδα σε κοινωνική σίγαση, καθώς όποια προσπάθεια άρθρωσης δημόσιου λόγου, όπως παραδείγματος χάριν της *Olympe de Gouges*, είχε ως αποτέλεσμα την τιμωρία δια της γκιλοτίνας.

Ο Kant ισχυρίστηκε στο έργο του *Η κριτική του Καθαρού Λόγου*⁹ ότι οι γυναίκες και οι πτωχοί άνθρωποι δεν ήταν ικανές/ικανοί για την απόκτηση του δικαιώματος της ψήφου, καθώς δεν κατείχαν ατομική ιδιοκτησία και την κατάλληλη παιδεία και τρόπο σκέψης. Ο Kant διατύπωσε την άποψη ότι το δικαίωμα συμμετοχής στη δημόσια ζωή, όπως η ψήφος, συνδέεται άμεσα με την έννοια της ανεξαρτησίας, η οποία προϋποθέτει την ύπαρξη ατομικής ιδιοκτησίας και αυτονομίας της σκέψης. Σύμφωνα με αυτή την άποψη, η ιδιοκτησία εξασφαλίζει την οικονομική ανεξαρτησία, ενώ η παιδεία και η ορθή λογική καθιστούν τον πολίτη ικανό να λαμβάνει αποφάσεις προς το κοινό καλό. Οι γυναίκες, λόγω της εξάρτησής τους από τους άνδρες (κοινωνικά και οικονομικά) και οι πτωχοί, λόγω της έλλειψης ιδιοκτησίας, θεωρούνταν «εξαρτημένα» άτομα, ακατάλληλα να συμμετάσχουν στην πολιτική διαδικασία. Όμως παρ' όλα ταύτα, η ανάγκη για ανεξαρτησία και αυτοπραγμάτωση συνδυαστικά με το περιρρέον κλίμα και τις ιδέες του Διαφωτισμού, οδήγησε σταδιακά μια μερίδα γενναίων γυναικών να διεκδικήσουν μια δέσμη θεμελιωδών δικαιωμάτων, μεταξύ των οποίων και το πρωταρχικό δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι.

Το αίτημα των σουφραζέτων (*suffrage movement*) αντικατοπτρίζει την πυρηνική σημασία που φέρει διαχρονικά η ιδιότητα του πολίτη, η οποία αποτελεί βασική προϋπόθεση για τη δυνατότητα απόκτησης και των υπόλοιπων πολιτικών δικαιωμάτων. Το κίνημα των σουφραζέτων αποτέλεσε ένα από τα πιο σημαντικά φεμινιστικά κινήματα του 19ου και αρχών του 20ού αιώνα, επικεντρωμένο κυρίως στη διεκδίκηση του δικαιώματος ψήφου των γυναικών. Η απαίτηση για την καθολική ψήφο συνδέθηκε με τη θεμελιώδη αρχή της ισότητας και της πολιτικής συμμετοχής, αμφισβητώντας τις πατριαρχικές δομές εξουσίας που περιθωριοποιούσαν τις γυναίκες. Οι σουφραζέτες τόνιζαν ότι η ιδιότητα του πολίτη δεν μπορεί να αποκλείει τις γυναίκες, καθώς αυτές συμμετείχαν ενεργά σε οικονομικές και κοινωνικές δραστηριότητες. Μέσα από τις κινητοποιήσεις τους, ανέδειξαν τη σημασία της πολιτικής ενδυνάμωσης ως προϋπόθεση για τη βελτίωση της θέσης των γυναικών σε άλλους τομείς, όπως η εκπαίδευση, η εργασία και τα οικογενειακά δικαιώματα. Το αίτημά τους για ψήφο συνδέθηκε επίσης με την αναγνώριση των γυναικών ως φορέων πολιτικής αλλαγής, ικανών να επηρεάσουν νομοθεσίες υπέρ της ισότητας και της κοινωνικής δικαιοσύνης.

Τα αιτήματα των γυναικών διανθίστηκαν και πολλαπλασιάστηκαν, ανάλογα με την εποχή και το συγκείμενο, τις επιδράσεις και τις συλλογικότητες που συμμετείχαν στους αγώνες διεκδίκησης, φτάνοντας αισίως στον 21ο αιώνα, όπου πια οι διεκδικήσεις αυτές δεν περιορίζονταν μόνο στον χώρο των πολιτικών δικαιωμάτων, αλλά έχουν διανθιστεί σε πολλαπλά επίπεδα και σε διαφορε-

⁸ SCOTUS, *Roe v. Wade*, 410 U.S. 113, 22.01. 1973.

⁹ Βλ. αναλυτικά Ι. Kant, *Κριτική του Καθαρού Λόγου: Υπερβατική Διαλεκτική και Υπερβατική Μεθοδολογία*, 2016.

τικές εκφάνσεις του ανθρώπινου βίου. Από τις σουφραζέτες, μια πρωτόλεια ομάδα γυναικών, έως και σήμερα το φεμινιστικό κίνημα ιστορικά διανθίστηκε σε επιμέρους σχολές σκέψης, γνωστές και ως «κύματα» του φεμινισμού, οι οποίες παρουσιάζουν αυτόνομη οπτική. Η φεμινιστική ανάγνωση υπεισέρχεται πια σε διάφορα επιστημονικά πεδία, όπως αυτού της νομικής επιστήμης, όπου εδώ και λίγες δεκαετίες γίνεται λόγος για τη νομική φεμινιστική θεωρία, η οποία σκοπό έχει να αναδείξει μεταξύ άλλων την ανισορροπία δυνάμεων των υποκειμένων του δικαίου.

III. ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Η Ασπασία Τσαούση στο νέο ξενόγλωσσο βιβλίο της προσεγγίζει τη διαλεκτική σχέση του φεμινισμού με το δίκαιο, αναδεικνύοντας τη συστηματική διακριτική μεταχείριση εις βάρος των γυναικών σε διαφορετικές πτυχές του ανθρώπινου βίου. Εάν και το δίκαιο εξ ορισμού χαρακτηρίζεται από μια ουδέτερη πρόσληψη των υποκειμένων, η συγγραφέας αποδεικνύει επικαλούμενη νομολογιακά προηγούμενα, ιστορικά παραδείγματα, στατιστικά δεδομένα και κοινωνιολογικές έρευνες ότι το δίκαιο τελικά δεν είναι και τόσο ουδέτερο ως προς τα υποκείμενά του. Η επίκληση μιας συμπεριληπτικής μεθοδολογικής προσέγγισης επί τη βάσει της κοινωνιολογικής ανάγνωσης του δικαίου αποτελεί το κλειδί για τον εκσυγχρονισμό του δικαιοκτικού συστήματος στις σημερινές απαιτήσεις ενός πολυκρισιακού κόσμου, με έντονες διαφοροποιήσεις και επιμέρους ζητήματα.

Η φεμινιστική νομική θεωρία προσεγγίζει την ουδετερότητα του δικαίου μέσα από έναν φακό κριτικής ανάλυσης, υποστηρίζοντας ότι οι νομικοί θεσμοί συχνά λειτουργούν ως μηχανισμοί διαιώνισης της ανισότητας των φύλων. Όπως τονίζεται από την Catharine A. MacKinnon, στο έργο της *Toward a Feminist Theory of the State*¹⁰, η νομική θεωρία και πρακτική δεν είναι απαλλαγμένες από την επιρροή κοινωνικών και πολιτισμικών προκαταλήψεων, αλλά αντίθετα ενσωματώνουν έμφυλα στερεότυπα, υπονομεύοντας την ισότητα των φύλων. Η MacKinnon ισχυρίζεται ότι οι νόμοι συχνά αντανakλούν τις πατριαρχικές δομές εξουσίας, διαιωνίζοντας την περιθωριοποίηση των γυναικών σε οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο. Οι επιπτώσεις της έμφυλης προκατάληψης στο δίκαιο είναι εκτεταμένες. Πρώτον, διαιωνίζει συστημικές ανισότητες, στερώντας από τα άτομα την ισότιμη μεταχείριση ενώπιον του νόμου. Δεύτερον, διαβρώνει την εμπιστοσύνη των πολιτών στο νομικό σύστημα ως μέσο απονομής της δικαιοσύνης. Τέλος, έχει κοινωνικές επιπτώσεις, ενισχύοντας επιβλαβή στερεότυπα και εμποδίζοντας την πρόοδο προς την επίτευξη της ισότητας των φύλων.

Η Deborah Rhode, στο έργο της *Justice and Gender*¹¹, επισημαίνει ότι το δίκαιο παραδοσιακά απέτυχε να αναγνωρίσει την ανάγκη για διαρθρωτικές αλλαγές που απαιτούνται για την αντιμετώπιση της έμφυλης ανισότητας. Η Rhode υπογραμμίζει την ανάγκη ενσωμάτωσης των αρχών της ισότητας και της δικαιοσύνης στη νομοθεσία, προκειμένου να εξασφαλιστεί η πρόσβαση όλων ανεξαρτήτως φύλου στα ίδια δικαιώματα και ευκαιρίες. Ένα σημαντικό παράδειγμα από τη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (ΕΔΔΑ) για την αναγνώριση της

¹⁰ Βλ. αναλυτικά C.A. MacKinnon, *Toward a Feminist Theory of the State*, ό.π.

¹¹ Βλ. Αναλυτικά D. L. Rhode, *Justice and Gender*, 1989.

έμφυλης προκατάληψη στο δίκαιο, αποτέλεσε η υπόθεση *Oruz κατά Τουρκίας* (2009)¹². Το ΕΔΔΑ έκρινε ότι η αδράνεια των τουρκικών αρχών απέναντι στη συστηματική ενδοοικογενειακή βία ισοδυναμούσε με διακριτική μεταχείριση βάσει φύλου, παραβιάζοντας έτσι την Ευρωπαϊκή Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ).

Η υπόθεση *Oruz κατά Τουρκίας* αποτελεί ορόσημο για την προστασία των δικαιωμάτων των γυναικών και την καταπολέμηση της έμφυλης βίας. Το ΕΔΔΑ ανέδειξε ότι η αστοχία των κρατών να αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά τέτοιου είδους φαινόμενα δεν αποτελεί μόνο παραβίαση ατομικών δικαιωμάτων, αλλά και ένδειξη βαθύτερων κοινωνικών ανισοτήτων. Η απόφαση αυτή, πέραν των νομικών κρίσεων, διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο, ώστε να ληφθεί υπόψιν η συστημική ύπαρξη έμφυλης βίας, δηλαδή πιο απλά ότι το φαινόμενο της ενδοοικογενειακής βίας δεν είναι ιδιωτικό ζήτημα, αλλά πρόβλημα δημόσιου ενδιαφέροντος που απαιτεί συστημικές λύσεις.

IV. Η ΕΜΦΥΛΗ ΑΝΙΣΟΤΗΤΑ ΜΕ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

Η φεμινιστική προσέγγιση δεν περιορίζεται στην κριτική ανάλυση. Προτείνει σύγχρονες προτάσεις για την αναμόρφωση του δικαίου, όπως τη δημιουργία συμπεριληπτικών πολιτικών δράσεων. Η Kim Lane Scheppele, στο έργο της *Legal Secrets: Equality and Efficiency in the Common Law*¹³, υποστηρίζει την ανάγκη ενσωμάτωσης κοινωνιολογικών και ανθρωπολογικών δεδομένων στο νομικό πλαίσιο. Τέτοιες προσεγγίσεις επιτρέπουν τη διαμόρφωση πολιτικών που αναγνωρίζουν τη διαφορετικότητα και τις πολυδιάστατες ανάγκες των πολιτών.

Η ανάγκη για θεσμικές αλλαγές είναι πιο εμφανής στο ζήτημα της ισότητας των φύλων στην αγορά εργασίας. Σύμφωνα με τη μελέτη *Global Gender Gap Report* του Παγκόσμιου Οικονομικού Φόρουμ, η πλήρης ισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών στην εργασία θα επιτευχθεί μόνο μέσω της συνδυαστικής εφαρμογής νομοθετικών ρυθμίσεων και πολιτικών προώθησης γυναικών σε ηγετικές θέσεις. Η προσέγγιση αυτή είναι κρίσιμη, καθώς μόνο το 31,7% των γυναικών κατέχουν υψηλόβαθμες θέσεις, παρά τη σημαντική τους συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό.

Σήμερα, οι γυναίκες αποτελούν συνολικά το 42% του παγκοσμίου εργατικού δυναμικού, ενώ μόλις το 31,7% των εργαζομένων γυναικών κατέχουν κάποια υψηλόβαθμη θέση, σύμφωνα με την Παγκόσμια Έκθεση για την Έμφυλη Ανισότητα του Παγκόσμιου Οικονομικού Φόρουμ (World Economic Forum). Η Έκθεση εστιάζει στην ετήσια καταμέτρηση των χώρων, βάσει τεσσάρων ποσοτικών δεικτών, αυτών της οικονομικής συμμετοχής και των ευκαιριών, του εκπαιδευτικού επίπεδου, της υγείας και της επιβίωσης και τις πολιτικές ενδυνάμωσης, παρέχοντας μια ολοκληρωμένη ανάλυση της ισότητας των φύλων για 146 χώρες. Η ετήσια Έκθεση του 2024 επισήμανε ότι με τον τρέχοντα ρυθμό μεταβολής, θα χρειαστούν ακόμη 134 χρόνια για να κλείσει η έμφυλη ψαλίδα παγκοσμίως, σημειώνοντας μόνον μικρή βελτίωση το 2023!

¹² ΕΔΔΑ, *Oruz κατά Τουρκίας*, αρ. 33401/2002, 09.09.2009.

¹³ Βλ. αναλυτικά K.L. Scheppele, *Legal Secrets*, ό.π.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Συμπερασματικά, η σιωπηρή ή έμμεση έμφυλη προκατάληψη (hidden gender bias) αποτελεί μία από τις πιο βαθιά ριζωμένες προκλήσεις που αντιμετωπίζει το νομικό σύστημα. Η εξάλειψη αυτής της προκατάληψης απαιτεί μια πολυδιάστατη προσέγγιση, η οποία να επικεντρώνεται τόσο στην εκπαίδευση και την ευαισθητοποίηση όσο και στην αναμόρφωση των διαδικασιών και των πολιτικών που εφαρμόζονται στον τομέα της δικαιοσύνης. Η εκπαίδευση αποτελεί το πρώτο και πιο ουσιαστικό βήμα για την αντιμετώπιση της σιωπηρής ή έμμεσης προκατάληψης. Παράλληλα, η θεσμοθέτηση τυποποιημένων διαδικασιών μπορεί να μειώσει την επίδραση των υποκειμενικών προκαταλήψεων στη λήψη των δικαστικών αποφάσεων.

Επιπλέον, η χρήση δομημένων εργαλείων λήψης αποφάσεων, όπως πίνακες κριτηρίων, διασφαλίζει σε σημαντικό βαθμό ότι οι αποφάσεις βασίζονται σε αντικειμενικά κριτήρια και όχι σε στερεοτυπικές αντιλήψεις για τα διάδικα μέρη και τα εμπλεκόμενα στην υπόθεση πρόσωπα. Τέλος, η ενίσχυση της ποικιλομορφίας στο νομικό σύστημα και ο εκσυγχρονισμός του δικαστικού συστήματος αποτελούν καθοριστικής σημασίας μέτρα για την αντιμετώπιση της προκατάληψης, η οποία υπονομεύει την αρχή της ισονομίας και της δικαιοσύνης. Η αντιμετώπιση των προκαταλήψεων απαιτεί συντονισμένες προσπάθειες από όλους τους εμπλεκόμενους φορείς, μέσω της εκπαίδευσης, της διαφάνειας, της αναμόρφωσης διαδικασιών και της προώθησης της ποικιλομορφίας. Ειδικά σήμερα σε έναν συνεχώς μεταβαλλόμενο τεχνολογικό κόσμο, η διαμόρφωση ενός σύγχρονου νομικού συστήματος, το οποίο σέβεται *de facto* τα ανθρώπινα δικαιώματα και την αξιοπρέπεια όλων των πολιτών ασχέτως φύλου, εθνοτικής καταγωγής, οικονομικού ή και μορφωτικού επιπέδου, αποτελεί θεσμική επιταγή και κοινωνική απαίτηση. □

ΓΙΑΝΝΗΣ ΔΡΟΣΟΣ, LES MALHEURS DE LA VERTU Ή: ΤΟ ΑΡΘΡΟ 16 ΚΑΙ Η ΚΑΚΟΜΕΤΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΥ ΛΟΓΟΥ (ΕΥΡΑΣΙΑ 2025, 254 ΣΕΛ.)*

I. Το βιβλίο του καθηγητού κ. Δρόσου το θαύμασα. Διότι προσπαθεί με μαθηματική μέθοδο να αποκαθλώσει ένα «θαύμα». Το «θαύμα» έχει ως περιεχόμενο τη μεταμόρφωση της διαδικασίας αναθεωρήσεως μιας διατάξεως του Συντάγματος σε διαδικασία ερμηνείας. Στα συνταγματικά κράτη, καθόσον γνωρίζω, κρατεί παγίως η άποψη ότι η επίλυση ενός συνταγματικού ζητήματος επιχειρείται πρώτα με τη μέθοδο της ερμηνείας. Όταν η απόπειρα δεν ευοδωθεί, προχωρούν στην αναθεώρηση του Συντάγματος. Εδώ προχώρησαν αντιστρόφως. Όταν διαδοχικές αναθεωρήσεις αρνήθηκαν την επέμβαση στο άρθρο 16, κατέφυγαν στην ερμηνεία. Ήταν θέμα πίστεως. Πίστευαν επί χρόνια ότι οι συνταγματικές διατάξεις απαγόρευαν στους ιδιώτες να περιλάβουν στη δικαιοδοσία τους και την ανώτατη εκπαίδευση. Μετά και την τελευταία αποτυχία του 2019, το «θαύμα» άρχισε να κυφορείται από ομάδα καθηγητών των κρατικών πανεπιστημίων. Αργότερα έγινε και η επίσημη έναρξη της αμιγώς πολιτικής επιχειρήσεως «ιδιωτικά πανεπιστήμια», με πράξη του απλού νομοθέτη, πέραν από τις οκληρές διαδικασίες της αναθεωρήσεως και κυρίως πέραν από την απαίτηση αυξημένων πλειοψηφιών και συναινέσεων.

* Το κείμενο, με κάποιες προσθήκες και παραπομπές, αποτέλεσε την εισήγησή μου κατά την παρουσίαση του βιβλίου τη 17η Ιουνίου 2025 στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Σωτήριος Ρίζος
Επίτιμος Προέδρος
του Συμβουλίου της
Επικρατείας

II. Ο συγγραφέας αντιμετωπίζει το «θαύμα» πρωτίστως όχι με αντίθετες ρητορείες και άλματα πολιτικών εμπνεύσεων αλλά με την κοπιαστική-πειθαρχημένη νομική μέθοδο, που έχει ακολουθήσει και στην προηγούμενη συγγραφική του πορεία.

Στο **Πρώτο Μέρος** (ευρωπαϊκό δίκαιο και εκπαίδευση) αναλύει επακριβώς το περιεχόμενο των κανόνων του ευρωπαϊκού δικαίου σε σχέση με την οργάνωση της εκπαίδευσης εντός των εθνικών κρατών. Και κατόπιν προχωρεί στην παρουσίαση της βασικής νομολογίας των ευρωπαϊκών δικαστηρίων για το ίδιο θέμα. Επιλέγει τρεις χαρακτηριστικές υποθέσεις, τις οποίες έχουν χρησιμοποιήσει και οι νομικοί της αντίθετης πλευράς για να ενισχύσουν τις θέσεις τους. Πρόκειται για την συγγρική περίπτωση, η οποία δεν μπορεί να συσχετισθεί με το άρθρο 16 για τον απλό λόγο ότι εκεί η ανώτατη εκπαίδευση δεν διαφυλάσσεται συνταγματικά υπέρ κρατικών ιδρυμάτων. Η δεύτερη, η ιταλική περίπτωση (υπόθεση *Neri*), διαφοροποιείται επίσης, διότι αφορά αναγνώριση επαγγελματικών δικαιωμάτων από τίτλους εκτός Ιταλίας. Η τρίτη περίπτωση αναφέρεται στην απόφαση του «Πρωτοδικείου» του έτους 1992, η οποία ευθέως αποδέχεται την ισχύ των απαγορεύσεων του άρθρου 16 έναντι τίτλων απονεμομένων από ιδιωτικά ιδρύματα εγκατεστημένα εν Ελλάδι.

Από τη νομολογία των ευρωπαϊκών δικαστηρίων ο συγγραφέας μεταβαίνει στα εντός της Ελλάδος διαδραματισθέντα επί δεκαετίες στη νομολογία του ΣτΕ. Ανευρίσκει τις σχετικές αποφάσεις του ΣτΕ σε βάθος χρόνου, τις μελετά και θεμελιώνει το συμπέρασμα ότι ομοφώνως μέχρι σήμερα η μείζων πρόταση παραμένει η ίδια. Αρραγής η νομολογία και ως προς το νόημα της ευρωπαϊκής ρυθμίσεως (αρμοδιότητα των εθνικών κρατών για την οργάνωση της εκπαίδευσης) και ως προς το νόημα των απαγορεύσεων του άρθρου 16: στις διαδικασίες αναγνώρισεως τίτλων σπουδών ουδέποτε αποδέχθηκε ότι μπορεί να λειτουργεί εν Ελλάδι ιδιωτικό ανώτατο εκπαιδευτικό ίδρυμα παράλληλα προς τα κρατικά.

Εν όψει αυτών ο συγγραφέας καταλήγει αβίαστα στο συμπέρασμα ότι για την οργάνωση της εκπαίδευσης όλων των βαθμίδων η αρμοδιότητα καταλείπεται, με βάση και την αρχή της επικουρικότητας, στα εθνικά κράτη.

Στο **Δεύτερο Μέρος**, παρατηρούμε ότι ο συγγραφέας από το ειδικό θέμα του πρώτου μέρους (εκπαίδευση) μεταβαίνει στο γενικότερο και βασικό του θέμα, όπως αυτό φανερώνεται και στον τίτλο του βιβλίου: αφενός στη μέθοδο ερμηνείας του Συντάγματος εν γένει (Δικαστήρια-θεωρητικοί του δικαίου), αφετέρου στη σχέση Συντάγματος-ευρωπαϊκού δικαίου, όπως προκύπτει τόσο από αποφάσεις των ελληνικών και των μεγάλων εθνικών Συνταγματικών Δικαστηρίων όσο και από αποφάσεις των Δικαστηρίων της Ενώσεως.

1. Ειδικώς από τη νομολογία του ΣτΕ επιλέγει τις αποφάσεις του «βασικού μετόχου», της «προαγωγής» διά νόμου των ΤΕΙ σε ΑΕΙ, της επιβολής διδάκτρων στις μεταπτυχιακές σπουδές και τέλος την απόφαση που επέτρεψε τη χρήση αναδασωτέας εκτάσεως για εγκατάσταση ανεμογεννητριών. Οι αποφάσεις αυτές χρησιμοποιούνται ως παραδείγματα «δυναμικής» ερμηνείας πέραν των ορίων του κειμένου του Σ. από τους υποστηρικτές των ιδιωτικών πανεπιστημίων. Ως προς τον «βασικό μέτοχο», μια υπόθεση που αφορούσε ανταγωνισμό ιδιωτικών επιχειρήσεων (ύλη του ευρωπαϊκού

δικαίου), η καταληκτική Ολομέλεια (2011) δέχθηκε απλώς μερική αντίθεση του εκτελεστικού νόμου στις κρίσιμες διατάξεις του άρθρου 14 παρ. 9 Σ. Όχι μη εφαρμογή του Σ. λόγω αντιθέσεως σε κάποιες αρχές του ευρωπαϊκού δικαίου¹. Η «προαγωγή» των ΤΕΙ σε ΑΕΙ επευλογήθηκε από Τμήμα του ΣτΕ, το οποίο πιστοποίησε ότι η μεταβολή έγινε μετά τήρηση προϋποθέσεων χαρακτηριστικών της έννοιας των ΑΕΙ (αναβάθμιση προσόντων διδακτικού προσωπικού, αύξηση του χρόνου σπουδών κ.λπ.). Ως προς τα δίδακτρα για τα μεταπτυχιακά, ορθότατα θεωρήθηκαν από το ΣτΕ ότι δεν καλύπτονται από τη δωρεάν παιδεία, με απολύτως ορθόδοξη ερμηνεία του άρθρου 16 παρ. 4. Ως προς την απόφαση (2499/2012 Ολ.), που επέφερε ρήγμα στην απόλυτη προστασία των αναδασωτέων εκτάσεων του άρθρου 117 Σ., χάριν ανανεώσιμων πηγών ενέργειας, ο συγγραφέας επισημαίνει ότι η πλειοψηφία χρησιμοποιεί την ιστορική ερμηνεία της διατάξεως με αναγωγή στα Πρακτικά της Βουλής του 1975 χωρίς όμως να πείθει, εξού και ο συγγραφέας τη θεωρεί εσφαλμένη. Τα σφάλματα της αποφάσεως, παρά τα αγαθά κίνητρα, μάλλον είναι πρόδηλα, σύμφωνα και με την τεκμηριωμένη αντίκρουση της μειοψηφίας². Πάντως η απόφαση αυτή φαίνεται να είναι μεμονωμένη.

Η άποψη του συγγραφέα είναι ότι η μεγάλη εικόνα της νομολογίας ως προς την ερμηνεία του Συντάγματος δείχνει ότι το Δικαστήριο ακολουθεί την κλασική μέθοδο. Νομίζω ότι η θέση αυτή είναι ακλόνητη. Η μέθοδος είναι οικεία και περιλαμβάνει συνδυασμούς και συσχετισμούς των ειδικότερων μεθόδων: γραμματική ερμηνεία, ιστορική, συστηματική, τελολογική. Η σειρά ποικίλει, πιθανώς το ζητούμενο είναι η τελολογική ερμηνεία, τα άλλα τα εργαλεία. Το «ζωντανό Σύνταγμα» περιέχεται στο σύνολο της αναζητήσεως. Αλλά όλα έχουν ένα ανυπέρβλητο όριο: το κείμενο. Η εξαγωγή του νοήματος με τη μέθοδο αυτή διασφαλίζει την αποστολή του Συντάγματος: σταθεροποίηση της οροφής του δικαίου εντός περιβάλλοντος συνεχώς μεταβαλλόμενου. Τούτο δεν σημαίνει ότι ο δικαστής ορθώνει ένα παραβάν στην εξελισσόμενη πραγματικότητα και αποφασίζει ερήμην αυτής. Η πραγματικότητα είναι παρούσα κατά την ερμηνεία, ιδίως των αορίστων, αφηρημένων εννοιών του Συντάγματος με χαρακτηριστικό το μέρος των ατομικών δικαιωμάτων³.

2. Ως προς τη σχέση Συντάγματος-ευρωπαϊκού δικαίου, ο συγγραφέας σαφώς αναγνωρίζει την υπεροχή του Συντάγματος σε ενδεχόμενη σύγκρουση, χωρίς να αποκλείει μία προηγούμενη ειλικρινή προσπάθεια φιλικής προς το ευρωπαϊκό δίκαιο ερμηνείας.

Από τη νομολογία των Συνταγματικών Δικαστηρίων Γερμανίας, Γαλλίας, Ιταλίας, την οποία παρουσιάζει, επ' ουδενί λόγω προκύπτει απροϋπόθετη αναγνώριση υπεροχής του ευρωπαϊκού δικαίου έναντι των Συνταγμάτων τους. Η προσοχή του συγγραφέα στρέφεται προς το ασκούν τη μεγαλύτερη επιρροή στον ευρωπαϊκό χώρο Συνταγματικό Δικαστήριο της Γερμανίας, με ειδική εξέταση των μεγάλων αποφάσεων σε βάθος χρόνου, από τη δεκαετία του 1970 μέχρι και την τελευταία

¹ Βλ. και Κ. Χρυσόγονο, *Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*, 5η έκδ. 2023, σελ. 475 επ.

² Βλ. και την κριτική του Σπ. Βλαχόπουλου, *Η δυναμική ερμηνεία του Συντάγματος*, 2014, σελ. 76 σημ. 204.

³ Ανάλογα φαίνεται να ισχύουν και στη νομολογία του Συνταγματικού Δικαστηρίου της Γερμανίας. Βλ. σχετικώς τη συμβολή του κατ' εξοχήν αρμοδίου Προέδρου του Δικαστηρίου Andreas Voßkuhle στο συνέδριο της Konrad Adenauer Stiftung (Berlin, 2018), με τίτλο: *Verfassungsinterpretation und Verfassungswandel. Die Rolle des Bundesverfassungsgerichts*.

απόφαση new generation 2022. Μόνη η απόφαση αυτή, η οποία στο σώμα της επανειλημμένως μνημονεύει και όλες τις προηγούμενες, αρκεί για να καταδειχθεί η αντίληψη του Δικαστηρίου καθόσον αφορά τη σχέση Συντάγματος-ευρωπαϊκού δικαίου. Το Δικαστήριο ερευνά τη συμβατότητα ευρωπαϊκών θεσμικών ρυθμίσεων (εν προκειμένω του Ταμείου Ανάκαμψης) προς καθοριστικές της «συνταγματικής ταυτότητας» αρχές (κυρίως της δημοκρατικής αρχής, που εκφράζει βασικώς η Ομοσπονδιακή Βουλή)⁴. Ερευνά επίσης συστηματικά τυχόν προφανή εκτροπή των κοινοτικών οργάνων από τις αρμοδιότητές τους (*ultra vires*)⁵.

Κατά τη γνώμη μου, και άλλων και πιο σημαντικών από εμένα, η υπεροχή του Συντάγματος βασίζεται σε δύο προτάσεις: ο συνταγματικός νομοθέτης (άρθρο 28) είναι αυτός που εξουσιοδοτεί τον απλό νομοθέτη και όλα τα όργανα του Κράτους να παραχωρούν αρμοδιότητες σε διεθνείς οργανισμούς. Ο μέγιστος παραλογισμός θα ήταν να δεχθούμε ότι ο συνταγματικός νομοθέτης επιθυμεί και δύναται να επιτρέψει τη δημιουργία συστήματος κανόνων δικαίου ανωτέρας τυπικής ισχύος από το δικό του δημιούρημα⁶.

Το **Τρίτο Μέρος** είναι αφιερωμένο στις συζητήσεις της Βουλής κατά την ψήφιση του επίμαχου νόμου. Δεν παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον δεδομένου ότι οι Πολιτικοί αγορητές της κυβερνητικής πλευράς αναπαράγουν –ενίοτε κακότεχνα– το υλικό που είχε ήδη σχηματισθεί από τους υποστηρικτές της θεωρίας περί εξισώσεως ερμηνείας με αναθεώρηση.

Στο **Τέταρτο** και τελευταίο **Μέρος** ο συγγραφέας αναπτύσσει ένα «έντονο διάλογο», όπως ο ίδιος λέει, με συγκεκριμένους συναδέλφους του που ηγήθηκαν της εκστρατείας αναθεωρήσεως των συνταγματικών διατάξεων μέσω ιδιόρρυθμης ερμηνείας. Το οπλοστάσιο το οποίο έκτισε ο συγγραφέας στα προηγούμενα μέρη του βιβλίου τον διευκόλυνε να αντεπεξέλθει επιτυχώς στη σύγκρουση.

III. ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Αν θέλουμε να τηρήσουμε κάποιες αποστάσεις από το ειδικό θέμα του άρθρου 16 Σ., νομίζω ότι ο συγγραφέας ενδιαφέρεται κατεξοχήν για την προσήκουσα στο Σύνταγμα ερμηνεία, ιδίως δε στη χάραξη ορίων τόσο για τον θεωρητικό ερμηνευτή όσο και για τον τελικό κριτή, τον δικαστή. Χωρίς, όμως, να υποδεικνύει μία ερμηνεία απομονωμένη από τον διαρκώς μεταβαλλόμενο κόσμο, χωρίς να αρνείται τον δυναμικό χαρακτήρα της ερμηνείας του Συντάγματος. Αντιθέτως, θεωρεί αναγκαία

⁴ Τούτο δε, διότι οι σχετικές ενωσιακές ρυθμίσεις για το Ταμείο, προβλέπουν και μία απώτερη πιθανότητα χρηματοδότησεως των έργων από εθνικούς προϋπολογισμούς, βλ. Ν. Σημαντήρα, *Ευρωπαϊκό σχέδιο ανάκαμψης και εθνικό συνταγματικό δίκαιο*, ΕφημΔΔ Ι/2023 σελ. 40 επ, ιδίως σελ. 43-44.

⁵ Εκτενή ανάπτυξη των απόψεων του BVerfG για τη σχέση του με το ΔΕΕ και για τα όρια ισχύος του ευρωπαϊκού δικαίου έναντι του γερμανικού Σ. επιχειρεί ο Α. Voßkuhle στο συνέδριο «Ευθύνη, Αλληλεγγύη και Συνεργασία στην Ευρωπαϊκή Ένωση», που έλαβε χώρα στην Αθήνα το 2014. Βλ. Hatje/Iliopoulos κ.λπ., *Verantwortung und Solidarität in der Europäischen Union*, 2015, σελ. 135 επ.

⁶ Βλ. Π. Παυλόπουλο, «Το Σύνταγμα μεταξύ διεθνούς και ευρωπαϊκού δικαίου», σε: *Νομικές Μελέτες*, 2023, σελ. 266 επ.· Idem, σχόλιο στην απόφαση Weiss σε Syntagmawatch.gr, 10.06.2020. Επίσης, Π. Παυλόπουλος/Ν. Σημαντήρας/Θ. Φορτσάκης, *Γενικό Διοικητικό Δίκαιο*, 2025, σελ. 44 επ.: «Με τι είδους νομικό συλλογισμό, ένας κανόνας δικαίου –άρα και το Σύνταγμα– θα αναγνώριζε σ' άλλον κανόνα δικαίου μεγαλύτερη κανονιστική ισχύ από εκείνη που ο ίδιος διαθέτει, ως θεσμικό προϊόν της εθνικής κυριαρχίας;» Εκτενώς, Κ. Χρυσόγονος, *Συνταγματικό Δίκαιο*, 3η εκδ., 2022, σελ. 242 επ.

την ώσμωση με την πραγματικότητα ως προϋπόθεση για την διάρκεια και την αποτελεσματικότητα του Συντάγματος εντός όμως των ορίων που προκύπτουν από το κείμενο⁷. Η επιβολή της λεγομένης «συνταγματικής πραγματικότητας» στο κείμενο του Συντάγματος και εναντίον αυτού ουδέποτε έγινε δεκτή⁸. Θα προσθέσω ότι για το Συμβούλιο της Επικρατείας η ερμηνεία αυτή είναι οικεία, διαπερνά τις πιο γνωστές δραστηριότητές του στα θέματα προστασίας περιβάλλοντος και σχεδιασμού των οικισμών, ιδίως στην πρώτη περίοδο θεμελιώσεως του Ε' Τμήματος. Ανάπτυξη και συναγωγή συνεπειών από έννοιες όπως «βιώσιμη ανάπτυξη», «φέρουσα ικανότητα». Μετατροπή της επιστημονικής έννοιας του δάσους σε νομική έννοια, την οποία υιοθετεί λίγο αργότερα ο αναθεωρητικός νομοθέτης (2001) και την εισάγει ως ερμηνευτική δήλωση υπό το άρθρο 24. Αλλά και στην περίοδο από το 2010 και μετά, η νομική επιχειρηματολογία των δικαστών του ΣτΕ, η ευνοϊκή αλλά κυρίως η δυσμενής για τα (αλλεπάλληλα) μνημόνια, βασίζεται εν πολλοίς στη νέα κάθε φορά πραγματικότητα⁹. Με τη μέριμνα, όμως, σε όλες τις φάσεις αυτές, η ερμηνεία –και των μεν και των δε– να κινείται εντός των ορίων του κειμένου των διατάξεων του Συντάγματος, των οποίων έγινε επίκληση (κυρίως των περί κοινωνικών δικαιωμάτων)¹⁰ δεν μετέτρεψε οποιοδήποτε «απαγορεύεται» σε «επιτρέπεται»¹¹.

Εν κατακλείδι: είναι άγνωστο αν ο συγγραφέας επιτυγχάνει να διαλύσει το «θαύμα», δεδομένου ότι το θαύμα, όπως μεγαλοφυώς γράφει ο Dostoyevsky στον Μεγάλο Ιεροεξεταστή, ασκεί τεράστια έλξη στους ανθρώπους, και όχι μόνο στους θρησκευόμενους. Επιτυγχάνει, όμως, σίγουρα να το εκθέσει. Επιτυγχάνει, επίσης, κάτι που προγραμματικά διακηρύσσει ότι είναι το πρώτο του μέλημα: να καταδείξει πόσο σπουδαία είναι η ακεραιότητα της κανονιστικής λειτουργίας του Συντάγματος και πόσο επικίνδυνη είναι η ρευστότητα στην ερμηνεία του και η επέκτασή της στον χώρο της αναθεωρήσεως, όπως αυτή οργανώνεται και οριοθετείται από το ίδιο το Σύνταγμα. Εγώ τον ευχαριστώ για τον μόχθο, την επιμέλεια και την αφοσίωση στις ιδέες του Συντάγματος και του Πανεπιστημίου. □

⁷ Βλ. και την καίρια τοποθέτηση του Σπ. Βλαχόπουλου, *Η δυναμική ερμηνεία*, ό.π., ιδίως σελ. 75 επ. Ο συγγραφέας λόγω χρόνου δημοσιεύσεως του βιβλίου δεν μπορούσε να έχει υπ' όψιν του τις αποφάσεις για το «Μνημόνιο Β'».

⁸ Βλ. Ch. Hillgruber, *Verfassungsrecht zwischen normativem Anspruch und politischer Wirklichkeit*, VVDStRL Bd. 67, 2008, σελ. 53: Καταστάσεις αντιτιθέμενες στο Σ. δεν επιτρέπεται να χαρακτηρίζονται από την επιστήμη του συνταγματικού δικαίου κατ' ευφημισμόν ως «ζωντανό σύνταγμα» ή ως «συνταγματική πραγματικότητα» και να αναβιβάζονται στο Status ενός «παρά» –ή «υπερσυντάγματος».

⁹ Βλ. ΣτΕ 2192-2194/2014 Ολ. (μισθοί στρατιωτικών κ.λπ.), 2287/2015 Ολ. (κοινωνική ασφάλιση), 4741/2014 Ολ. (μισθοί Πανεπιστημιακών). Η τελευταία απόφαση είναι χαρακτηριστικό δείγμα της αμφίπλευρης λειτουργίας, που μπορεί να προσλάβει η ερμηνεία συνταγματικών διατάξεων όταν πρέπει να συνυπολογισθούν εξελίξεις της πολιτικής-οικονομικής πραγματικότητας σε συνδυασμό με τις ανάγκες διαφυλάξεως της λειτουργίας των θεσμών. Εν προκειμένω (Μνημόνιο Β), η μεν πλειοψηφία επικαλέσθηκε την ανάγκη διατηρήσεως ενός minimum εισοδήματος για τους καθηγητές των ΑΕΙ (άρθρ. 16 παρ. 6 Σ.) έναντι των επανειλημμένων μειώσεων και θεώρησε αντισυνταγματικό τον σχετικό νόμο, η δε μειοψηφία αντέλεξε υπέρ της συνταγματικότητας του νόμου με επίκληση του «δημοσίου ταμειακού συμφέροντος» σε περίοδο συνεχιζόμενης οικονομικής κρίσεως.

¹⁰ Βλ. την ανάπτυξη του Κ. Χρυσόγονου, *Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*, ό.π., σελ. 70 επ.

¹¹ Για την έκθεση του Δικαστηρίου, στην περίοδο των Μνημονίων, σε υπαρκτά ή τεχνητά διλήμματα και τις διαφοροποιήσεις των δικαστών στην πρόσληψη της κοινωνικοοικονομικής «πραγματικότητας» βλ. Σ. Ρίζο, *Το Συμβούλιο της Επικρατείας μεταξύ του συνταγματικού προτύπου του Κοινωνικού Κράτους και της πολιτικής ενστάσεως «οικ αν λάβοις παρά του μη έχοντος»*, ΘΠΔΔ 2015, σελ. 289 επ. και S. Rizos, "Die 'Kraft des Faktischen' in der Rechtssprechung des Staatsrats", στον τόμο: Hatje/Iliopoulos κ.λπ., *Verantwortung und Solidarität*, ό.π., σελ. 149 επ.